

પ્રસ્તાવના.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં “ ગુર્જરસાક્ષરજયંતી ” નો ઉપક્રમ સમારંભાયો. કલાપી, અખો અને મીરાંની જયંતી તે વર્ષે ઉજવાઈ જયંતીની યોજના સફળ કરવા સાહિત્યપક્ષને સમજા કરવું આવશ્યક લાગ્યું. ગયા વર્ષના જન્યુઆરીની પહેલી તારીખે અમારી સભા “ ધિ લીટરરી એસોસીએસન ” યર્ષ, ને એપ્રિલમાં “ ગૂજરાત સાહિત્ય સભા ” નું અભિધાન પામી.

બિન્ન બિન્ન સાક્ષરોનાં સાહિત્યસેવા રૂપી રસગતાં કિરણો એક સ્થળે કેન્દ્રિત થાય તો આપણાં સાહિત્યને હાય થાય છે તેથી વિશેષ લાભ થાય તથા એકબી બાવના ઉદ્ભવે, એટલા સાર એક મંડળની આવશ્યકતા હતી. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ગ્રન્થપ્રસિદ્ધિનું કામ કરે છે, પરંતુ સાહિત્યના અભ્યાસ ને સંશોધન પર વિશેષ લક્ષ આપનાર મંડળની ખોટ તેથી પૂરી પડતી નથી. બહુગ પરિષદ, નાગરી પ્રચારિણી સભા, તામિલ સાહિત્ય સભા (Tamil Literary Academy), આદિ મંડળો પોતાના પ્રાંતની જ્ઞેવી સેવા બજાવે છે તેવી સેવા ગૂજરાત અને ગૂજરાતી ભાષાની બજાવે એવા મંડળની જરૂર લાગતી હતી. આવી અગવડો દંધક અંશે દૂર કરવા પ્રયત્ન થાય એટલા માટે અમારી સભાનું “ ગૂજરાત સાહિત્ય સભા ” નામ પાડી, “ ગૂજરાતી સાહિત્યનો બને તેટલો ખડોળો વિસ્તાર કરવાનો તથા બનતા પ્રયાસે તેને લોકપ્રિય કરવાનો ” ઉદ્દેશ રાખ્યો. ઉદ્દેશસાધના અર્થે વિવિધ સાધનો પ્રયોજ્યાં છે.

ધિ સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએસને ઉપરિચિત કરેલો “ ગુર્જરસાક્ષરજયંતી ” નો સમારંભ આજી રાખવામાં આવ્યો છે. જેટલા સમારંભો પ્રયોજાયા છે તે નીચે લખ્યા છે:-

જેમની જ્યંતી ઉજવવાની છે તેમનું નામ.

તિથિ.

૧. નરસિંહ મહેતાવૈશાખ સુદ ૫
*૨. મીરાંબાઈશ્રાવણ વદ ૮
*૩. અંબોચૈત્ર સુદ ૯
*૪. પ્રેમાનંદપોષ સુદ ૨
૫. સ્કામળ
૬. વલ્લભ
૭. દયારામમાઘ વદ ૫
*૮. ધીરોઆશ્વિન સુદ ૧૫
૯. દક્ષપતરામચૈત્ર સુદ ૩
*૧૦. નર્મદાશંકર	...જન્મ બાદરવા	સુદ ૧ મૃત્યુ.	એ ગઈ ૨૪
૧૧. નવકરામઆષાઢ વદ અમાવાસ્યા.
*૧૨. મણિલાલ નબુભાઈઓક્ટોબર ૩
૧૩. હરિ હર્ષદ કુવ.
*૧૪. બાલાશંકર
*૧૫. સુરસિંહ (કલાપી)	...જન્મ માઘ સુદ ૯.	મૃ. જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૧	

* આવી કુદીવાળી જ્યંતીઓ ઉજવાણી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધે તથા જનસમાજનું સાહિત્ય-
તરફ લક્ષ આકર્ષાય એવા હેતુથી જ્યંતીઓ યોજાઈ છે. હાલ
તો ફક્ત જાહેર વ્યાખ્યાનોથી જ જ્યંતી ઉજવીએ છીએ. સમારંભનું
નામ 'જ્યંતી' રાખ્યું છે, પણ વસ્તુતઃ સાક્ષરોનું શ્રાદ્ધ સારવાની
યોજના છે. જ્યંતી માટે મૃત્યુતિથિ ને તે ન મળે તો જન્મતિથિ સેવી,
તેના અમાને સાક્ષરોની કૃતિ સંપૂર્ણ થવાની તિથિ, અને તે પણ
અનુપવ્યંધ હોય તો ગમે તે તિથિ પર જ્યંતીનો ઉત્સવ પાળવો.
આ સમગ્ર-પે સવિસ્તર ચર્ચા સમાના પ્રમુખ રા. રમણભાઈએ
પોતાના પ્રાસ્તાવિક બાપજીમાં કરી હતી.

તા. ૧૩-૧-૪. }

રમણપતરામ વાવાભાઈ મહેતા,
મંત્રી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા.

“વસન્ત” વર્ષ ૨, અંક ૧૨ (પૌષ, ૧૯૬૧) માં સહગત આધારી રણજીતરામે ‘ ગૂજરાત સાહિત્ય સમાજો હોવાય ’ છપાવેલો તેમાંથી ઉતરેલો ઉતારો લીધો છે. તે ઉપરથી ‘ગુર્જરસાક્ષરજ્યોતી’ની ઉત્પત્તિનો ખરાબર ખ્યાલ વાચકને આવી શકશે. એમાં જણાવેલી પંદર જયન્તીઓ ઉપરાંત સાક્ષરથી સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની જયન્તી પણ ઉજવાઈ હતી. તે સાથે એકંદરે નવ જયન્તીઓ ઉજવાઈ, તે તે સર્વે આ મંચમાં આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત પહેલી તથા બીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રીઓનાં ગુર્જર સાહિત્ય અને તેના ઇતિહાસને લગતાં વિદ્વાત્પૂર્ણ ભાષણો પણ છેવટે આપવામાં આવ્યાં છે. આ મંચદર્માં સા. થી નરસિંહરાવભાઈનો ‘નવલરામ’ વિશેનો મહત્વપૂર્ણ લેખ દાખલ કરવા મારી કોટક ઇચ્છા હતી; પરંતુ તે લેખ તેમના ગદ્યસંગ્રહમાં છપારાનો હોવાથી આ જયન્તીમાલાના મંચદર્માં લેવાની અનુમતિ તેમના તરફથી મળી શકી નથી.

ગૂજરાત સાહિત્ય સમાજે યોજેલી જયન્તીઓમાંની સમગ્ર અર્ધી હજી ઉજવાયા સિવાય જ રહી ગઈ છે. તે ઉપરાંત ત્યાર પછી સ્વર્ગવાસી થયેલા બીજા પ્રસિદ્ધ ગુર્જર સાક્ષરોની જયન્તીઓ માટે પણ સાથે સાથે ઉપક્રમ થવો આવશ્યક ને હજી છે. ઉજવાયેલી જયન્તીઓ માટે લખાયેલા લેખો પણ સામાયિક લેખના દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાયેલા હોવાથી સર્વોર્થ સંપૂર્ણ ગણાય તેવા તો ન જ, હોય, માટે તેમાંની કેટલીક જયન્તીઓ ફરી ઉજવાય અને બીજા વિદ્વાનો તે માટે ખાસ લેખો તૈયાર કરે તો જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ધણું જ ઉત્તમ ને સ્વતંત્ર સાહિત્ય તૈયાર થઈ શકે ખરૂં. આશા છે કે સાહિત્ય સમાજના હાલના કાર્યવાહકો આ અધૂરું રહી ગયેલું પુણ્યકાર્ય અવશ્ય ઉપાદી લેશે.

એક અગત્યનું લાભ તેવી પરંતુ સત્ય હકીકત જણાવતાં

અને અત્યંત દુઃખ થાય છે. પ્રસંગોપાત સાહિત્યની ઉન્નતિ વિષે વાતો કરવામાં કેટલાક ગુજરાત વિદ્વાનો જેટલી લાગણી દર્શાવે છે, તેટલું પ્રોત્સાહન તેવું કોઈ દાર્ષિક દરનારને માત્ર સલાહરૂપી મદદ આપવામાં પણ મળતું નથી એમ અને પોતાને લાંબા અનુભવથી જાણી જાયું છે. આ જળ-તીઓના લેખોના જ સંબંધમાં સંબંધ ધરાવના ગૃહસ્થોમાંના કેટલાકને એક, જે ને ત્રણ ત્રણ પત્રો લખ્યા છતાં તેમના તરફથી-તેમના પોતાના લેખ વિષે પણ-કોઈ જ ખુલાસો મળી શક્યો નહિ. કવિવર ડૉ. સ્વીન્હનાથ ટાગોર સરખા જગન્નિખ્યાત વિદ્વાન તરફથી પ્રત્યુત્તર મેળવવાની આશા રખાય, પરંતુ આપણા ગુજરાતમાંના કોઈક વિદ્વાનો તરફથી તેની પણ આશા ન રાખવાનો અને આ અનુભવ કોંઈ વહેશે જ નથી. માત્ર સદાનુભૂતિ, પ્રોત્સાહન અને હાર્દિક લાગણીથી ધણાં સારા ને ભારે દામો સામાન્ય જણાના માણસો પામેથી પણ કરાવી શકાય છે, તેનો મૂર્તિમંત દાખરો ગુજરાતમાં મહાત્મા ગાંધીજીનો સૌ કોઈ જોઈ રહ્યા છે. એ અનુકરણીય ઈર્ષવીરનું આદર્શ જીવન સાહિત્યક્ષેત્રની ખીવવણી માટે અનુકરણીય જણાતું નહિ હોય ?

‘પ્રેમાનંદ’ વિશેના લેખ સાક્ષર શ્રી કેશવવાયભાઈએ અતિ અમ પૂર્વક છેડી ગોધખોળ પ્રમાણે સુધારી આપવાની કૃપા કરી છે, તે સારૂ તેમનો દું અનિ આભારી છું.

બાઈશ્રી હીંગવાવ ત્રિ. પારેજે આ દાર્ષિકમાં અને વખતોવખત ધરતી સલાહ તથા મદદ આપી છે તે માટે તેમનો તથા વિશેષે કરીને આમાંના સર્વે લેખો “વસન્ત” માસિક પત્રમાંથી મળ્યા છે તે સારૂ એ પત્રના વિદ્વાન તંત્રીશ્રીનો તેમજ તે લેખોના સર્વે વિદ્વાન લેખકોનો દું અત્યંત આભારી થયો છું.

આ પુસ્તક વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ માટે અને તેટલું વહેતું પ્રસિદ્ધ દરવાનું દસ્તાવી છપાવવાનું કામ હાલને લીધું છે, તેથી

બનતી કાગળ રાખવા છતાં જે કાંઈ આમી, અપૂર્ણતા કે બૂલો રહી ગઈ હોય તે માટેવાચકોની ક્ષમા માગવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” ની શરૂઆતથી જ આ સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવાની મારી ધારણા હતી, ને તે ‘ ગૃહસ્થાત વિદ્યાપીઠ ’ અને તેના ‘ મહાવિદ્યાલય ’ના કાર્યવાહકોના પ્રેરણાદત્ત વડે આજે પાર પડી છે, તેથી મને અત્યંત સંતોષ થાય છે. આવે જ બીજો એક-સાહિત્યની દૃષ્ટિથી અમૂલ્ય ગણાય તેવો-મંવદોના સંગ્રહ-સંવાદમાલા-પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ધારણા છે ને તે હૃદયસ્પર્શક હશે તો આ વર્ષમાં જ બહાર પડશે. તેનું સાહિત્ય લગભગ એકજ ચંદ્ર ગયું છે.

કાગળના તથા હપામણી બંધામણીના બાવ લઘુ પહેલાના કરતાં ત્રણથી ચાર ગણા ચંદ્ર જવાથી પુસ્તકોની કિંમત પ્રથમના કરતાં વધારે રાખવી પડે છે; પરંતુ તે માટે બીજાને કોઈ પણ ઉપાય ન હોવાથી લાચારીથી તેમ કરવું પડે છે. જે કે અમારી “પુસ્તક-માળા”ના આહુકોને તો માળાનાં બધાં પુસ્તકો બીજાના પ્રમાણમાં બહુજ સસ્તા દરે-લગભગ પડતર અર્થે જ મળે છે. સારા ને સંગીન વાચનના પુરતા અભાવને લીધે જનસમાજમાં હલકી પ્રતિતું વાંચન વધારે ખર્ચે છે ને ઉંચી કોટિનું બહુ ઓછું ખર્ચે છે, એ ચાલુ સ્થિતિ અનુભવવા છતાં અમે અમારી પસંદગીનું ઉંચું ધોરણ ૭ વર્ષ થયાં કાયમ સાચવી રહ્યા છીએ, તેટલો જ સંતોષ છે.

અમદાવાદ,
તા. ૭-૧-૨૧.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

અનુક્રમણિકા.

વિષય. લાપણકર્તા. પૃષ્ઠ.

(૧) કલાપી.	(૧) રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.	૧-૧૫
	(૨) રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ તીલકકંઠ.	
(૨) અખો.	રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.	૧૬-૩૮
(૩) મીરાંબાઈ.	રા. રા. ન્હાનાયાજી દલપતરામ કવિ.	૩૯-૬૬
(૪) ગોવર્ધનરામ	રા. રા. સ્મરિત.	૬૭-૮૮
(૫) નર્મદાશંકરનું	(૧) ગ.ગ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.	૧૦૮
	જાહેરજીવન. (૨) પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ કૃષ્ણ.	
(૬) મણિલાલ નભુભાઈ.	"	૧૦૯...૧૪૮
(૭) ધીરે અને	રા. રા. દેવસિંહરામ વિપ્લવરામ	
	તેની કવિતા. મહેતા.	૧૪૯...૧૭૯
(૮) પ્રેમાનંદના જીવન	રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરામ કુવ.	
	નર્માના પાંચ પ્રસ્તાવ.	૧૮૦...૨૧૫
(૯) બાલાશંકર	રા. રા. રામભોજનરાય જયવંતરાય	
	ઉલ્લાસરામ દેસાઈ.	૨૧૬...૨૪૬

સ્વતંત્ર પૃષ્ઠો.

પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું બાળ્ય.	૧...૨૮
બીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું બાળ્ય.	૨૯...૬૮

રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ પુસ્તકમાળા; પુ. ૧, ૬.

ગુર્જરસાક્ષરજયંતીઓ

૧.

પ્રમુખનું ભાષણ.૭

‘ ધિ મોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન ’ ના સાહિત્ય-
ગોષ્ઠિ પદ્મ તરફથી ગુર્જરસાક્ષરજયંતીની યોજના કરવામાં આવી
છે તેનો આ પ્રસંગે પહેલો મેળાવડો છે. ગુજરાતના સાક્ષરોની જન્મ-
તિથિને દિવસે એકત્ર થઈ તેમના હવન અને લખાણોનો અભ્યાસ
કરવામાં કંઈક કાલ કલાકોનો એવો આ યોજનાનો ઉદ્દેશ છે. કાલ
સાક્ષરની જન્મતિથિ ન જડે તો તેના કોઈ લેખ કે કૃત્ય સંબંધે વિરોધના
પામેલા દિવસે આ કાર્ય માટે મળવું, અને વર્ષમાં બનતાં સુધી બધા
માક્ષરોની જયંતી અ. પ્રમાણે હતી એવી ધારણા છે. ‘ સાક્ષર ’ ના
નેત્રા અર્થવાળો દ્વિતી શબ્દ Map of Letters છે, અને જેમણે

અમદાવાદની “ ધિ મોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન ”
તરફથી ઘણેસી યોજના અનુસાર “ કલાપી ” ની જયંતી તા. ૬
ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩ ના રોજ કરવામાં આવેલી તે પ્રસંગે તે સભાના
પ્રમુખ રા. બ. રમણનાથ મહીપતરાય નીલકંઠે કહેલું (ઉપોદ્ધાન
અને ઉપસંહારે રૂપ) ભાષણ અને રા. રા. મણિશંકર રત્નાજી ભટ્ટે
લખી મોકલેલો લેખ.

અભ્યાસ કરી વિદ્વતા સંપાદન કરી હોય તથા શિષ્ટ મન્યો લખ્યા હોય તેમને અંગ્રેજીમાં એ પદ આપવામાં આવે છે, એટલે, દેવળ ' લેખક ', નહિં પણ ' વિદ્વાન લેખક ' એ નામથી ઝાળખાય છે. એ શબ્દનો આવો અર્થ હોવાથી English Men of Letters નામે ઇંગ્રેજ સાક્ષરોની જે જીવનમાલા રચાઈ છે તેમાં મહાકવિ શેક્સપિયરને દાખલ કર્યો નથી કેમકે તે વિદ્વાતસંપન્ન પંડિત નહોતો. આવો ભેદ ગુજરાત સાક્ષરોની જન્યન્તીમાં ઉદ્દિષ્ટ કર્યો નથી. ગુજરાતના પ્રાચીન લેખકોના અભ્યાસ વિશે ઝાંઝી મારીતી મળી નથી, તથા લેખકના લેખમાં જણાઈ આવતા સંસ્કાર તથા વિચાર પરથી ' તે સાક્ષરવર્ગમાં ગણાવા યોગ્ય છે કે નહિં ' એ ધોરણ મથાર્થ છે.

આજ સંવત ૧૯૫૯ ની મહા સુદ ૯ ને દિવસે લાગીના અર્ધવામી કાકોર સાહેબ શ્રી મુરસિંહજીનો જન્મદિવસ છે. વર્તમાન સાહિત્યમાં " કલાપી " ના ઉપનામથી તેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ રાજકવિથી આ સાક્ષરજન્યન્તીનો આરંભ કરવામાં કાંઈ વિશેષ યોગ્યતા મળેલી છે. રાજત્વ અને કવિત્વનો યોગ વિરલ હોય છે. કાલિદાસે કયું છે તેમ થી અને સસ્વતીનાં રહેઠાણ સ્વભાવથી જુદાં જુદાં હોય છે. સાક્ષરો, કવિઓ, ચિંતકો, લેખકો, મણા ખરા મામાન્ય વર્ગમાંથી કિતબ ચાલ છે. રાજવર્ગના સાક્ષરો અપવાદ ૨૫ હોય છે; પણ એ અપવાદ આપણું ધ્યાન સજાળતાથી ખેંચે છે. પહેલાં એજ, હાલિવ અને વિશાખદત્ત વગેરે રાજ-કવિઓ આ દેશમાં ચર્ચા મળ્યા અને હાલના કાલમાં પણ રાજકોટના મહેરામણસિંહજીનો " પ્રવીણમાગર " આ અપવાદની સાક્ષી પૂરે છે. રાજવંશમાં ઇંગ્રેજ કેળવણી દાખલ કર્યા પછી મુરસિંહજીએ રાજ-કવિની પરંપરા જાળવી છે અને નવો વિદ્વાસ પામતા ગુજરાતી સાહિત્યને રાજત્વ

તથા કવિત્વના યાગથી નૂન રહેવા દીધું નથી. મારે રાજ્યમાં અને, કવિવર્ગ અનેની તેમના તરફ ઉપકારશુદ્ધિ દેવી જોઈએ, અને અનેના પ્રતિનિધિ તરીકે આ જયન્તીના મંગલાગરમાં તેમનું સ્મરણ થાયોએ છે.

દાદાર મુરસિંહજીના જીવનનો કુદો દેવાસ આજના જાપ્પાનમાં વર્ણવે છે. જીવતા પુરોની અને જોના સમકક્ષીન જતા જીવતા સોય તેવા ગત પુરોની જીવતાની વિશે પૂરપૂરો વિસ્તાર થઈ શકતો નથી. તેથી, આ જીવતા છે તેવા ઉપમાં જ રીકારવો જોઈએ. મુરસિંહજીના જાપાણ હવે પછી સંપૂર્ણ મન્યમાં પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે તે બેવાસક સાહિત્યના અભ્યાસને જન ઉપયોગી થશે.

શુજરાતી કવિનામાં એક મુખીદાર નવીન રીતિ જાપ્ત થઈ છે તેના મુરસિંહજી અનુયાયી છે. દારમી મુશીઓની મજાની રીત પ્રમાણે આ કાવ્યોની રચના થઈ છે. એ રીતિના મુખ્ય સંસ્થાપક આપણા માનનીય વિદેહ સાદાર મણિવાસ નસુબાઈ દિવેદી છે.

‘કંઈ’ જાણે નિરાશમાં અગર આશા જુપાઈ છે,
ખદા ખંજર સનમનામાં સ્લમ જીંદી લપાઈ છે;
જુદાઈ જીંદગી જગની કરી રો રો બંધી કાઢી,
રહી માર્ગ વચ્ચની આશા અગર મનન કપાઈ છે.’

અમરઆશા.

‘ધરી આશા તણો પાંચો અગાવી ને ઉપર ટીસમત.’

જયનિકા, અમેરિકા.

‘તારો દીવાનો તે જ પાંચો મુજને મંડે શરાય,
માર દે જીવાડ આસે મું હવે વપટાખે ?’

મેમજીવન.

એ અને એવાં રા., મહિલાલનાં મનોરંજક રમણીક કાવ્યો સર્વને વિહિત છે. રા. ખાવાશંકરની કેટલીક રચનાઓ પણ આ શૈલીમાં થયેલી છે. તેમજ, “ જટિલપ્રાણપદ્ય” માંની ગઝલોમાં એ શૈલીનું અનુસરણ ત્રેવામાં આવશે.

કવિતામાં કાંઈ એક જ રીતિ કે શૈલી હોતી નથી. વિચિત્રતામાં કવિઓની કલા સમાયેલી છે. દયારામે ગુજરાતી કવિતામાં નવી શૈલી દાખલ કરી છે તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરાયેલી હૃન્દરતા આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. શૈલીની પેઠે ભાષામાં પણ કવિઓએ નવીનતા વખતે વખત દાખલ કરેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં એકવાર બધા કવિતા ત્રજા ભાષામાં લખાતી, તે પછી પ્રાન્તોની ભાષામાં કવિતા લખાવા માંડી, ત્યાર પછી ત્રજાભાષામાં ગુજરાતી કવિઓએ કવિતા ગ્રંથી છે. દયારામના ચતુર્થા, ગોધાના મનહર રવામીનાં પદ, એ વગેરે કવિના હિંદી ભાષામાં લખાયેલી મશહૂર છે. દારકાનો ગુમળી આબલુ મુકુંદજી વિક્રમ સંવતના ૧૭ માં સંક્રામાં થઈ ગયો તેના ‘ ગોરક્ષચરિત્ર’માં આડંબી ગુજરાતી આડંબી હિંદી ભાષા છે :

“ દાશીપુરીમાં ગયા ગોરખજી,
મિલ્યા સર્વ સમાજ હૈ;
મોટા મોટા લોક આવ્યા છે,
દાશી કા જ્યાં રાજ હે. ”

દયારામે મરાઠીમાં કાવ્ય લખ્યાં છે :

પહાલિં માગ્ય નરસિંહ મહેતાલિં, ઘણમદેવાલિં;
જીર્ણગંધવાસીં વિપ્રજાતીં નાગરાંચીં જ્ઞાતીં,
મેટીલે મગવત અદ્ભુત રીતીં અલિલ વિશ્વરૂપાતીં.

આજનું વ્યાખ્યાન કરનાર મુદ્દસ્થ “ કલાપી ” વિશે વિવેચન કરવાના કાર્ય માટે વિશેષે કરી લાયક છે. તેઓ એમના મિત્ર હતા, છે. ‘ કલાપી ’ ના હૃદયની ગતિ તેમને વિદિત છે. હવે વધારે વિસ્તાર ન કરતાં નેમણે મોકલેલો લેખ વાંચવા હું મૂચના કહું છું.

કલાપીને સમ્બોધન.*

(“ બોધવશ સદેશે કહેજો આમને ” એ-રાગમાં).

મુરતાની વાડીના+ મીઠા મોરના
ગોળગતી શા ઉરમાગર ઉદાસ એ !
નિર્ઝરતી સોબાબ મુહાગન ડયોમ્નિકા !
નયને ઝાકે નમાઝું નિર્મલ હામ એ !
સુરતાની વાડીના મોંધા મોરના !

આ ‘ સમ્બોધન ’ ‘ કેન્કારવ ’ ની શરૂઆતમાં મળેલું છે. ‘ કલાપીના ’ કેન્કારવની નવી આવૃત્તિ અમારા નરકથી થાડી જ મુદતમાં બહાર પડવાની છે. તેમાં કાવ્યપ્રસંગોનાં ખાસ નંબાર કરાવેલાં આઠ મિત્રો વપરૂંત્ર કલાપીની અપસિદ્ધ નિત્યનોંધ, બનશે નો દેટવાક પરો રાણી રમા તથા એહરાણિ શોબનાની છબીઓ પણ આવશે. અર્થાત આ આવૃત્તિ તદ્દન નવાજ સ્વરૂપમાં બહાર પામશે. છ. અ. મહેતા. ;

+ મુરતાની વાડી is the garden of all that constitute angelhood. મુરના—દેવત. angelhood.

આંજો ને અજવાળે ઓખાણી સખી !
 અન્તર ઉપર ઉપડે આક્રમ નર જો !
 “ હેન હયાનાં વહતી વાજે વાંસળી ” .
 ઊડે સ્વર આકાશે અન્દર ફર જો !
 સુરતાની ઘાડીના મીઠા મોગ્યા !

(૨)

મન્દનવનના પ્રામેદાળી રોયથી,
 મધુરી ક્રેદા આજે શી હિમરાય જો !
 સુરભીઓની સાથે સંસારે મરી,
 અન્નદારી ઝીના શી અથડાય જો,
 સુરતાની ઘાડીના મોંઘા મોરઘા !

“ તત્સવિનાતુ ભર્મ વક્ષ્ય ધીમહિ ” !
 ગાયત્રીનો જૂનો ભેદક મન્ત્ર જો !
 આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે !
 નમતો સાથે આત્માનો એ નન્ત્ર જો !
 સુરતાના ઘાડીના મીઠા મોંઘા !

કામ્ત-

કલાપી.

મહાદય અધ્યક્ષ સાહેબ, ગૃહસ્થો, બન્ધુઓ,

આજે આપણી ગરબી યુગસતના રાજકવિ કલાપીની જન્મ-
તિથિ છે કલાપી તે કાઠિયાવાડમાં આવેલા હાડી સંસ્થાનના
સ્વર્ગવાસી કાકોર સાહેબ મુરસિંહ. તેઓ ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરીની
૨૬ મી તારીખે જન્મ્યા હતા, અને ૧૯૦૦ ના જૂનની ૧૦ મીએ
સ્વર્ગવાસી થયા.

૧૮૮૨ ના જૂનની ૨૨ મીએ તેઓ રાજકોટની રાજકુમાર
કાલેજમાં દાખલ થયેલા. મિ. ચેસ્ટર એકનોટન તે વખતે પ્રિન્સિપાલ
હતા. ૧૮૮૧ ના ઑગસ્ટની ૧૪ મીએ તેમણે કાલેજ છોડી તે
પહેલાં ૧૮૮૫ ના ડીસેમ્બરની ૧ લી તારીખે તેમનાં કુટુંબ રોહા
અને કોટડા એ બે સંસ્થાનની રાજકન્યાઓ માથે લગ્ન થયેલાં. પાછળ-
થી એક પત્રમાં કલાપીએ લખ્યું છે, કે—

“ લગ્ન થયાં પણ મને મ્હાગ અજ્યાનમાં નડનાર તે અ-
ગિર હતા. ”

૧૮૮૧ ના ઑગસ્ટની ૧ મીએ મુરસિંહ હિંદુસ્તાનની
મુનાફીએ નિકળ્યા. ૧૮૮૨ ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મીએ જગન્નાથ-
પૂરીથી “ પ્રિય ખાસ્તર સાહેબ જોશીજી ” ઉપર લખેલો એક
વિંતીર્ણ અને સુંદર પત્ર પાછળથી “ કાસ્મીરો પ્રવાસ અથવા
સ્વર્ગનું સ્વપ્ન ” એ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.
૧૮૮૨ ના મેની ૨૨ મીએ તેઓ નૃસાંકરી પૂરી દરી પાછા આવેલા.

૧૮૮૨ ના ઑગસ્ટની ૧૫ મીએ “ ફૂફીરી હાલ ” એ
નામથી એજ સાવના નવેમ્બરના સુદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગદ્યરે

લખાઈ, - ગુજરાતની ગરીબ થયેલી ત્રાડીમાં કુલાખીની કેદા સંબંધાવી શરૂ થઈ, જે કુલાખીના સ્વર્ગારોહણની સાથે જ વિરામ પામેલી છે.

૧૮૯૮ ના જુલાઈની ૧૧ મી તારીખે તેમણે 'શોબના સાથે ખજન કરેયું'. કુલાખી અને શોબનાનો સ્નેહ એ કુલાખીના આન્તઃક્રવનનો સર્વોપરિ ભાગ છે, પણ એ ઇતિહાસ ગુજરાતના આદિત્યનાં પ્રમિદ્ધ થવાને હાલ વિયમ્ય છે.

એજ સાવના જન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એક પત્રમાં કુલાખી લખે છે:—

“કવિના ! મહારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની જ ગયો નથી. ફરીથી કહેવા દો, કે મિસ્ટન - શેક્સપિયર હિંદુસ્તાનમાં હમણાં નથી, અને જલ્દી કાલ સુધી આવવાના નથી. અહીં કોઈને “કવિ” કહેતાં તે સમજે જ હસડા કરવા જેવું છે, અને એ પણ શું નથી થઈ ગયું ? આપણે હમણાં જોને “કવિ” કહીએ છીએ તેને ‘poet’ કહી સમજીશું ? મને વિચારો ગોઠવના આવડતું નથી, મહારા કવનમાં કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ છે; અને મહારી કવિના પણ તેવીજ છે. હું જે કંઈ લખું તે મને જ આનંદ આપી શકે તેવું એ થતું નથી. હું શેલી - શેક્સપિયર વાંચતો હોઉં છું ત્યારે ઘણી વખત મને થંધ જાય છે, મને મહારી કવિતાને-એ કંઈગોને ખાણી નાખું. વળી આનુભવગમિ કવિમાં અને મવાનુભવ રસિક કવિમાં હું જલ્દી ભેદ જોતો નથી. જે વ્યક્તિ બરાબર ગાઈ શકે તે શું સમજીતું જ ગીત નથી ? એકજ સાવી બધે લાગી રહી છે.”

૧૮૯૮ ના એપ્રિલની ૧૭ મીએ ગોપનાથથી કુલાખીએ સ્વીડનબોર્ગના “સ્નેહવિધ” ઉપર એક વિસ્તીર્ણ પત્ર લખેલો, જે

પાછળથી ‘એક જિજ્ઞાસુ’ ની સહીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એ લેખમાં કલાપી કબૂલ કરે છે, કે, “અદાકારલોકમાંથી નહિ, પણ કારણે અદામાંથી આવે છે.” પણ એ પત્રમાં ધર્મ અને રોહ સમ્યક્ની ને વિચારે દશોવાયા છે, તે ઉપર પણ કહેવાની જરૂર છે, એ કે આ પ્રસંગે તે કહેવાને મને અવકાશ નથી.

સંવત ૧૯૫૧ ના વૈશાખ જ્યેષ્ઠના “ચન્દ્ર” માં “કાન્તને દિનચર્યા લેખ” એ નામનો એક ઇંગ્લિશ નવલનો ન્હાનો સરખો અનુવાદ પ્રમિદ્ધ થયેલો છે, તે ધણ કરીને કલાપીનો છેલ્લો મહત્વનો લેખ છે. એ લેખમાં તે લખે છે:—

“પોતાનું મરે અને પારકાનું મરે એમાં ફરિયા બેઠી રહે છે. ફરિયાની અહાર ગમેનું કાઈ એ બેઠી છૂટી જાય છે. કલાપીર કલામાં અને દયાનુ દયામાં ગળી પડે છે, ત્યાં કેને પારકું પોતાનું હોય ? ને ખાલા હમણું ઊઠી ગઈ, તેમાં પ્રભુએ તેવી દયા મૂકી હતી. એવા જીવને બધાં ચાહે છે. પણ એવા જીવને એવો ખીન્ને જીવ કેવું ચાહે છે ? તે કાન્તને પૂછો આત્મારે.”

કલાપીનાં ધણાં કાવ્યો મુદર્શનમાં અને શૌકાંએક ચન્દ્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. ધણાં હજી અપ્રસિદ્ધ છે. મુદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો માટે એ માસિકના નવીન તન્ત્રીએ લખ્યું છે, કે, “તેમાં મનુષ્ય-હૃદયની અમુક વૃત્તિઓ એના વિવિધ બેદપ્રભેદ સાથે ઊંટ ઉતારવામાં આવી છે.” અને લાગે છે કે એ વિદ્વાન તન્ત્રીએ કદી સકાય તે કરતાં ઓછું કહ્યું છે. મને તો એમ લાગે છે, કે ઉજરતી પ્રજાના રસિક ગન્ધુઓ કલાપીને ધણ વધારે માન આપશે, કારણ કે મુદર્શનના વિદ્વાન તન્ત્રી એ જીવનની ને “વિલસણ મધુરતા”ની વાત કરે છે, તે કલાપીના નમામ લેખોમાં સ્પષ્ટ અનુભવી સકાય તેમ રહેલી છે.

કલાપી સનમનો રોધક છે. તેની કેદમાં પ્રાપ્તિનો ઉગ્રામ નથી,
પણ સાચી પ્રીતિનો આવેશ છે. તે ગાય છેઃ—

“ પેદા થયો છું દૂંદવા વૃને સનમ !

ઉમ્મર ગુઝારી દૂંદવાં વૃને સનમ !

અને તરત તે અફસોસ કરે છે—

છે દુશ્મનો લાખો બુલાવા રાહને ;

દુશ્મન બનાવી ચાર અંજલયો, સનમ !

ઓ પ્રભુ, તારા તરફના રાહને બુલાવવાને લાખો દુશ્મનો છે,
અને હું એ દુશ્મનોને ચાર બનાવી અંજલયો !

ગદવત મહી દે, ઝાતિગો કાળીય ઓ :

બૂદાઈ ચારાની મઝા એને, સનમ !

ઓ પ્રભુ, હું ગદવતમા, અને એ દુષ્ટો પ્રવીણ : તારાવી મારી
બૂદાઈ—તમામ ચારાની બૂદાઈ એમને તો મઝા !

જે રાહદારીમા અમેને લટવું,

ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ !

ઓ પ્રભુ, અમને માર્ગે ચાલતાં લૂટે છે તેની અમને લૂટવાની
ઉમેદ સરસ ન થાઓ !

ગૃહગ્યો આ બચ્ચ ગઝયો સાંભળતાં આપને લાગશે કે “કલાપીને
નબોધન” માં તેના નીચે રહેલા બન્ધુએ કશી અતિશયોક્તિ
કેળી નથી

ઉપસંહાર.

આ બ્યાખ્યાન હુંકું છે, પણ મનનયોગ્ય છે. “કાકાર”પણું, “શી”પણું, અને “સાહેબ”પણું મુકી “કલાપી”ના નામથી સાહિત્યના મજ્જસત્તાક રાજ્યમાં કાખલ થયેલા એ ઉચ્ચ સંસ્કારી લેખક વિષે આપી આપણને કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. ૨૬ વર્ષની વયે એ વિચારવંત અને રસમય જીવનનો અંત આવ્યો એ સ્મરણ કરતાં આપણને ખેદ થાય છે, પરંતુ, આપરન, શેરી, કીટ્સ, એ સર્વ બાટલી જીવાન ઉમ્મરમાં પાર્થિવ જીવનમાંથી લુપ્ત થયા છે એ ધ્યાનમાં લેતાં આપણને માદ આવે છે કે કવિત્વને દીર્ઘાયુ સાથે આવશ્યક સંબંધ નથી. કીટ્સ વીર એકીલીએ કીર્તિ અને દીર્ઘાયુ બેમાંથી એક પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવેલું અને તેણે કીર્તિ પસંદ કરેલી એ કથા આ આશ્વાસનને સમર્થ કરે છે.

કલાપીની કલ્પનાની પૂરેપૂરી કદર બાજીવા તેનાં સર્વ કાવ્યોને કબજાસ કરવો જોઈએ. પણ તેમાંથી ઘોડા ઉદાહરણ અઢી સંભારીશું.

પતંગને દીપમાં પડી બળી જઈ જોઈ કલાપીને વિચાર આવ્યો છે કે,

‘કાંઈ મીઠું સુખ નહીં હશે પ્રેમિને બાળવોમાં,
કે કું તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમિને દાઢવામાં.’

“ગુલશી.”

ઉપર આરંભમાં સૂચવેલી ટૂંકીમાં કલાપીના કેટલાક ઉદ્ગારો આવા છે:—

‘ સાદી જે સરાજ મને દોડા દીવદારને પાંચા નવી,
 ‘ સાદી જે નિગો મુજને ચડ્યો દિવદારને ચડ્યો નવી.’
 માદીને કપડા.

‘ ગુનાહ પડે શી રહમ ! માશક ! કનલ કર એ લુકમ લક ને !
 ડરે તો દે મને ખંજર ! જોહ આ દિવ કંડે દુ તો ! ’
 ગુનેહગાર.

આજના વ્યાખ્યાનકાર ગ. મણિશક્તી એક ગૈલીનું પણ
 કનાપીએ અનુમગ્ન્ય કર્યું છે

‘ હાવા ઉ જાગને પાળે
 યોગને ગાળેને ગાળે ને જ્ઞાળે
 ગાતાને, જ્ઞાતાને સ્હાતાને જ્ઞાળે.
 જ્ઞાળે જ્ઞાવા જ્ઞાવાએને
 એક પ્રાર્થના

એ આ ગૈલીનું ઉગ્રહગ્ન્ય છે રામદામ ત્વામી નામના મગી
 કવિએ લખેલા અજલી ગીતની આ ગૈલી છે, તેમા માપ ઝોલીનું
 જાનુઆ છે

રા. મણિશક્તી લેખનગૈલીની એક બીજી છાપ હાથે ગુર્જ-
 મિહર ઉપર પડી છે. સવાદ (dialogue) રૂપી લેખની ગુજગતી
 આદિત્યમાં બહુ ન્યૂનતા છે. લેન્ડોના Imaginary Con-
 versations ના નમુના પ્રમાણે રા. મણિશક્તે સંવાદના કેટલાક કૃષિત
 યમગો વખ્યા છે અને તેમને ધોગણે કવાપીએ પણ એ વિષયમા

પ્રમાસ કર્યો છે. “ જલંદર અને ગોપીચંદ ” ના તેમણે લખેલા કલ્પિત સંવાદમાંથી થોડો ઉતારો આપીશું. એમાં તેમની ગદ્ય શૈલીનું તથા તેમના કેટલાક વિચારનું દર્શન થશે.

‘ગોપીચંદ: મને તો એજ લાગે છે કે પુરાર્ષ પણ અમર છે.’

‘જલંદર: નહિં નહિં ખેટા ! જે ઉપયોગી છે તે જ કાલના મહાન ધસારામાં ટકી શકે છે.’

‘જલંદર: ખેટા ! તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ એવા ટોષ પદાર્થમાં નથી, પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.’

‘ગોપીચંદ: સત્ય ગુરુદેવ.’

‘જલંદર: અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી.’

‘જલંદર: પણ બાધ—ભોગ કરતાં યોગ ઝોળા ભયવાળો નથી, દૂધ બગડે છે ત્યારે વિષ બને છે. યોગ તૂટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે.’

‘જલંદર: વિરાગ મેનાવતીએ અપામ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?’

‘જલંદર: મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે “ ઉનાવળની જરૂર નથી. ગોપીચંદ અમર નથી પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે. ” પણ તે પુત્રના ભાવવ્યયને અમરત્વ ધન્યવતી નથી.’

‘ગોપીચંદ્ર: અને તે જે ઇચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત
પમ્પ કરી શકી.’

‘જલંદર: ખરું, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું, પણ હું ઇચ્છતો
હતો તે નહિ.’

‘ગોપીચંદ્ર: આપ શું ઇચ્છતા હતા ? અમરતવધી પણ વિગેષ
હિત, એ કહ્યું ?’

‘જલંદર: હું ઇચ્છતો હતો તે સાંતિ.’

‘ગોપીચંદ્ર: પણ, ગુરુદેવ, ભગવાં વચ્ચમાં દેવાઈ ગયેલાને
રાજ્યની મીનેરી હવે ખૂંચશે નહિ ?’

‘જલંદર: હાથ તો નહિજ ખૂંચે, ખૂંચે ત્યારે ફેંકી દેશે.’

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો ઉપર કુવાપીએ વાર્તિક લખ્યું છે
તેમાં તેમના ગદ્ય લેખનનું ખીજું ઉદાહરણ મળી આવે છે. પ્રસ્તા-
વનામાં તે ઘણા વિનયથી લખે છે કે ‘લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ
માનીતે લખતો નથી પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ
છે. * * * લખનાર પોતે જાણે છે તે અમળવવા નહિં પણ
પોતાની બૂલ હોય તે જાણવા ઉત્સુક છે.’ વાર્તિક લખતાં તે કહે
છે કે ‘સ્વીડનબોર્ગ તેના “એક્સ” ના પુસ્તકમાં જે કહે છે તે જ
તેને જુદી જુદી રીતે બધે કહેવાતું છે એમ અને સમજાવ્યું, અને
એમ જ હોય. એક મહાત્મા એકથી વધારે વાત કહી શકતો નથી.
પરમાત્માના દોષ એક બિંદુની જ ઝાંખી એક ઝીંટગીમાં થઈ શકે.’

* આ શૈલીએ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ શુદ્ધતામાં લખેલા સંવાદોનો
એક સંગ્રહ ઇલાવવાની અમારી યોજના છે; ને તે થોડી જ મુદતમાં
છાપવાનું થઈ પણ શકે.

અ. અ. મહેતા.

મુરસિંહજીવું ઠાઠારપણું આ લેખમાં એક ઠેકાણે કાપખ રહેલું જણાય છે. રજપુત રાજની સાંસારિક બાવના તેમને હોડી થકી નુથી અને તેની અસરથી આ વાર્તિકમાં તેઓ એક ઠેકાણે કહે છે, અને કસ્તીલમને વ્યભિચાર માનનાં કાલિદાસનાં તો બધાં નાટકો અને કાવ્યો જેમ વ્હેણાં બાળી દેવાય તેમ વધારે સાફ એમ માનવું પડશે. * અનેક સ્ત્રી પરણનારા મુસલમાનોને એક જેવા તેવા હલકા સ્વર્ગમાં મોકલી બળી એ સ્વર્ગને પણ નરક જેવું બદખોથી ગંધાવું (સ્વીડનબોર્ગે) બનાવ્યું છે. કહાય છે જે રીતે અનેક સ્ત્રી લમને યોગ્ય ગણ્યું હતું તેવી રીતે મુસલમાનોએ નહિં ગણ્યું હોય. * ન ગમે તેમ હોય પણ સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહની સૂક્ષ્મતાને વમારે સૂક્ષ્મ કરી જતાં અનેકસ્ત્રીયમ સ્વર્ગીય ઠરે એમાં મને તો કશી શંકા રહેતી નથી. *

અનેકસ્ત્રીયમમાં રહેલો અન્યાય અને અનર્થ રાજવર્ગના ધ્યાનમાં આવવા માંડ્યો છે અને સર્વ ગાદીપતિઓ કમે કમે એક-પત્નીયત્વધારી રામચંદ્રના આદર્શનું અનુકરણ કરતાં શીખશે એ આશા વ્યર્થ નથી.

આજનો મમારંબ હવે સમાપ્ત થયો છે. અને સમાપ્તિ કરતાં એટલી આશા પ્રદર્શિત કરીશું કે સુજ્ઞાતના માક્ષરો તરફની આપણી આ પ્રકારની દરજ્જા અગ્રવવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખવામાં આવશે. અને એ માક્ષરોના જીવનદાર્શનો અભ્યાસ કરવાનો જેમને વિશેષ અવકાશ ન મળે તેમને વર્ષમાં એક દિવસ પણ એ અભ્યાસમાં ગાળવાનો પ્રયત્ન આ સભા આપી સકશે.

અખો અને તેનું કાવ્ય.

ગુર્જરી ભાષાના અભ્યાસકોને અખાનું નામ અગત્યનું હોયું સંભવતું નથી. પણ આજ સુધી ચાલેલી ઉર્ધ્વા કૃતિઓની પદ્ધતિની ગોચરીય અસર એ થઈ છે કે પ્રત્યેક કૃતિવાચકો વિદ્યાર્થી મિત્ર, ગૃહસ્થીઓ, વર્ગસભ્ય, શેક્ષી આદિ અગ્રેષ્ઠ કવિ અને તેનાં કાવ્યોનાં રહસ્યોમાં જોઈએ પ્રવીણ હોય છે તેમજ ગોનાની માનુષાયાના ઉત્તમ સાક્ષરોની કૃતિથી પરિચિત હોય છે. આપણા જીવન આપણા ગુર્જર કવિઓની કૃતિથી જોઈએ જાણીતા છે એટલે નથી પદ્ધતિની કૃતિવાચકો સુધે જાણીતા નથી. આથી આપણી ગુર્જર પ્રગતિની સામાજિક ઉત્તિમાં જીવનના ભાવ અને વિચારના સંમેલનની જે અગત્ય છે એ આ માનુષાયાની ઉપેક્ષાને કીધે પૂરી પડતી નથી. અદ્ય સમય થયાં આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સહજ બદલાવું આવ્યું છે. માનુષાયાની ઉપાસના થવાનાં ચિદ્વે સર્વજ જાણીતા લાગ્યાં છે; પ્રાચીન

* 'ધિ મોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસિએશન' તરફથી ઉજવાતી જયંતીઓમાંની બીજી જયંતી વેળાં આ નિમિષ વચ્ચે હતો. પ્રથમ જયંતી વખતે તિથિ નક્કી કરવાનો નિયમ જાણીતો હતો. તે મુજબ 'અખોના' માંથી મળી આવેલી 'રામનવમી' ની નિમિષે જયંતી મળવા વિચાર હતો. પરંતુ કેટલાંક દારણસર તેમ થઈ શક્ય નહોતી સં. ૧૯૫૯ ના આપાદ સુદ ૮ ને ગુરવારે 'સોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ' માં આ મેળાવડો રા. જા. રમણભાઈ મહિપતરામના પ્રમુખપદ નીચે મળ્યો હતો. —

કૃતિસાહવાળા મંડળના પ્રશસ્ય પ્રયત્નને ધન્યવાદ આપી આપણે આ અખાત્રી ચેત્ર શુદ્ધ નવમીના જયંતીના મંગલ દિવસે તે વિચારશીલ કવિની કૃતિના અવલોકનમાં તેની આધ્યાત્મિક અવિનાશી મુનિને નમન કરીશું.

અમદાવાદમાં ખાડીઆમાં. મેલીની વ્યવહારકુટિય ગણાની જાનમાં આશરે સને ૧૯૧૯ માં જન્મ પામનાર આ કવિ હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે શાળાની કેલવણીમાં સંસ્કાર પામેલો નહતો, તે પણ ધર્મ તથા નીનિતું બલ સ્વભાવસિદ્ધ હોવાને લીધે, રૂઢ કુટિયતા અને પ્રપંચ પ્રતિ તેને તિરસ્કાર થયો, અને પોતાનું સાદું ધાર્મિક જીવન મહાત્માના સંમના પ્રભાવથી એટલું તો નિર્દર્શનરૂપ તે કરી શક્યો કે બ્રાહ્મણપ્રદિક ઉંચી વર્ણના વિદ્વાનોના વિચાર તથા આચાર તેના આમળ અંખા પડ્યા. સાંપ્રદાયિક ધર્મોની અવનતિ એની સૂક્ષ્મ નજરમાં સતત જણાઈ આવી, અને શુદ્ધ વેદાંતશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર વિચારનો આશ્રય કરી તેનું મનન કર્યું, અને તેના દ્વય રૂપે ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા ધાર્મિક છપ્પાલખી ભાષાના સાહિત્યમાં વધારો કર્યો.

અખાને મત્રિ મણુવો, બકત મણુવો, તત્ત્વવિચારક મણુવો, કે તત્ત્વજ્ઞ મણુવો એ સબંધમાં ઘણા મનભેદ પરીક્ષકની વૃત્તિના બેદર્યો હોવા સંભવે છે. જેઓ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમાં જ કાવ્યનો આત્મા આપી દર્શો એમ માને છે તેમને અખો કવિરૂપે લાગવડો નહિ, પણ નિર્દેશ શબ્દ વડે કોઈ પણ અંગી રસની નિષ્પત્તિ કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યું છે એવું જેઓ માને છે તેને તો અખો નિઃસંશય કવિ રૂપે ભાસવાનો. જે રસની નિષ્પત્તિ કરવાનો આશય હોય તે રસની નિષ્પત્તિ થવા માટે જે શબ્દનું, અર્થનું વર્ણનું.

માવતું ઔચિત્ય જોઈએ તે ઔચિત્ય જેમાં સ્ફુરે છે તે શબ્દરચના જ કાવ્ય છે, અને તેવા ઔચિત્યવાળી જ અખાલી રચના છે જેમ પ્રત્યેક વિચારકને જણાશે. આ ઔચિત્યને કાવ્યને આત્મા ગણી વેદકાલીન મંત્રદ્રષ્ટાને પણ કવિ કહેવાની પ્રયાસ સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલે છે; કેમકે તેઓ ‘કાનદર્શી’ એટલે વિશ્વદ્રષ્ટિવાળા હતા. અખાને પોતાને પણ રૂઢ અર્થમાં ગણાના કવિ તરીકે ગણાવાની ઇચ્છા હતી નહિ. “શાનિની કવિતા ન ગણીશ” — એવું માનનાર અખાની દ્રષ્ટિમાં, — જે શબ્દરચનાથી હેયોપાદેયરહિત અર્થાત્ સ્વજવા ચેત્ય તથા મહત્ત્વ કરવા ચેત્ય જેમાં કાઈ રહ્યું નથી એવું, અખડ પરમાત્મતત્ત્વ સમજાય, તે શબ્દરચના જ કાવ્ય હતી:—

“અખો શું કવિતાપણું કરે, જે વાન મશી ન પોંચે શરે;

“કે લેવું કે મુકવું કહે, તે તો ત્યાં આધેક રહે.

“એવું કવનાં આવે બાજ, સમજ્યા સરખો છે મહારાજ;

“ઉછેલ પડે તે જોઈયું ખડું, જેણે શબ્દપણું ભર્યે પડું.

“બાકી સધળો મોઢ જોડાય, મનતું મમતું સો કો મય;

“અખા અર્થસહિત દેખે સાર, નાચે પૂત તવ લાજે માન

(આત્મવક્ત્ર અંગ.)

અખાના ઉપરના વિચારમા ઘણા ઉડો અર્થ રહ્યો છે. જે કાવ્યથી માત્ર સાંસારિક રસનો અનુભવ ચાલે છે, પણ અંતઃકરણમાં મોઢની ડાયા પડતી નથી તે કાવ્ય પ્રજ્ઞની નૈનિક ક્ષમિમાં કાંઈ પણ ઉપયોગનાં નથી. જેમ વસ્ત્રાલંકારમાં વનિતાત્વ સૌંદર્ય નથી પણ સેનકે અંગ-ઉપગોમાં ઝગકતા લાવણ્યમાં જ સૌંદર્ય છે, તેમ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમા કાવ્યત્વ કાવ્યત્વ નથી પણ શબ્દાર્થને પડે રહેલા

બોધપ્રમુખ રસમાં કાવ્યત્વ છે. વળી જેમ નામતામાં સૌંદર્ય નથી, તેમ કહોર વાણી અને અર્થમાં કાવ્યત્વ નથી. શબ્દાર્થ બોધરૂપ રસના ઉપકારક છે, પણ બોધ વિના શબ્દાર્થનું વૈચિત્ર્ય શબ્દને અલગ કૃત કરવા જેવું છે. વિલક્ષણ શબ્દાર્થની રચનાથી બોધ ધ્વનિન થવો એમાં જ કાવ્યનું રહસ્ય છે, નહિ કે કથા માંડી આમ કરવું જોઈએ તેમ કરવું જાણ્યું એવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરવા બેસવું. આ કારણથી જ કાવ્યદાસ બોધ આપવાની રીતી અત્રંકારણ્યકારોને વધારે સમ્મત છે. અને કાવ્યના પ્રયોગને પૂર્ણ કરતાં મમ્મટાચાર્ય—કાન્તા-સંમિતયોગેન્દ્ર રજે—એમ કહી કાન્તાની પેઠે મધુર ઉપદેશ આપનાર કાવ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપદન કરે છે.

આ પ્રકારની વિદ્યુત વાણી દ્વારા બોધરૂપ શાંત રસને પ્રકટ કરવામાં અખે. અનિશ્ચય કુશળ છે. આ રસ પ્રકટ કરવામાં શબ્દ-રચના તરીકે અખ.એ છાપાને પસંદ કર્યા છે, સરળ અને હૃદયબેદકે ગાર્ભિક વાણીનો આશ્રય કર્યો છે; અને પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષામાં જે મદન તત્ત્વવિચારો છે તે ગુજરાતીમાં પ્રસાદમય રીતીથી ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ શ્રેણીમાં ને કટલે અંશે સફલ થયો તે આપણે એના કાવ્યની પરીક્ષા કરતાં જોઈશું.

બોધપ્રધાન અખાની કવિનાનો મોટો ભાગ સાનમે છે તાલીશ છાપામાં છે, અને તેનાં ચૂમાળીયા અંગ પાડ્યાં છે. અખાએ આ છાપાને વ્યવસ્થાસર ગોઠવવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી, તો પણ તે છાપાએ મિત્ર મિત્ર વખતે લખાવણા હોવાથી તથા પ્રમિદ કરવાનાં સાધનો તે સમયમાં હાલના જેવાં નહિ હોવાથી તેણે શુદ્ધિમાં કાંઈ વ્યવસ્થા પાડી હતી પણ તેથી તે પ્રકટ રૂપમાં ગૂઢાઈ નથી. અખાના અવધાન

સકને આ અંગોમાં વણુપિલા વિચારો પ્રતિ લક્ષ કરતાં નીચેના ચાર વર્ગમાં ગણાવેા પડેલા જણાશે:—

પ્રથમ તો ૩૯ ચલના સંપ્રદાયોના ધર્મના દોષોના અદર્શથી જુટવાં સાર તેણે કેટલાંક અંગો રચ્યાં છે. આ અંગમાલને આપણે દોષનિવારક અંગવર્ગ કહીશું. આ વર્ગમાં—(૧) વેપનિંદા, (૨) આત્મક્રોધ નિંદા, (૩) સ્મૂળ દોષ અંગ (૪) પ્રપંચ અંગ, (૫) ચાનક અંગ, (૬) મુક્ત દોષ અંગ, (૭) ભાષા અંગ, (૮) ખજાનાની અંગ, (૯) જડભક્તિ અંગ, (૧૦) સમુણભક્તિ અંગ, (૧૧) દંભભક્તિ અંગ, (૧૨) જ્ઞાનદંધ અંગ, (૧૩) દશવિધજ્ઞાની અંગ, (૧૪) વિશ્વમ અંગ, (૧૫) કુટુંબ અંગ.

; બીજા વર્ગમાં શ્રદ્ધાવિદ્યાના સાધનોનું મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ગનું નામ શુભ્રમ લોક અંગવર્ગ આપણે આપીશું. તેમાં નીચેનાં તેર અંગોના સમાવેશ થાય છે:—(૧) ગુણ અંગ, (૨) સહન અંગ, (૩) કૃપિ અંગ, (૪) દૈરાગ્ય અંગ, (૫) વિચાર અંગ, (૬) ક્ષમા અંગ, (૭) તીર્થ અંગ, (૮) સ્વાતીત અંગ, (૯) કૃપા અંગ, (૧૦) ધીરજ અંગ, (૧૧) ભક્તિ અંગ, (૧૨) સંત અંગ.

ત્રીજા વર્ગમાં શ્રદ્ધાવિદ્યાના પ્રમેયો અર્થાત્ જણવા યોગ્ય પદાર્થોનું તથા સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન છે. આ વર્ગને સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદક અંગવર્ગ કહીશું. તેમાં નીચેનાં ચૌદ અંગોના અંતર્ભાવ થાય છે:—(૧) માયા અંગ, (૨) સૂઝ અંગ, (૩) મદાલક્ષ અંગ, (૪) વિશ્વરૂપ અંગ, (૫) સ્વભાવ અંગ, (૬) જ્ઞાની અંગ, (૭) જીવ, ઉચ્ચિર અંગ, (૮) આત્મલક્ષ અંગ, (૯) વેદ વિચાર અંગ, (૧૦) જીવ અંગ, (૧૧) વેદ અંગ, (૧૨) અજ્ઞાન અંગ, (૧૩) મુક્તિ અંગ, (૧૪) આત્મા અંગ.

ચોથા વર્ગમાં ઘણવિદ્યાના ફલનું વર્ણન કરતાં કાવ્યો છે, આ ફલપ્રતિપાદક વર્ગમાં (૧) પ્રાપ્તિ અંગ, અને (૨) પ્રતીતિ અંગનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

અખાના હયા ઉપરાંત અન્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અખેગીતા, અનુભવખિંડુ, કેવલગીતા, ચિત્તવિચાર સંવાદ, પંચીકરણ, શુરશિષ્ય સંવાદ, તથા કેટલાક વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને ચર્ચતાં છુટક પદોને સંબંધ છે. અખાની શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તમાં નિપુણ મતિનું ભાન કરાવવા પ્રયત્નના ચાર ગ્રંથો બરા છે. કાવ્યચમત્કૃતિ તથા ઘણવિદ્યાનું પ્રસાદ-મય વાણીમાં પ્રતિપાદન જોટલું છુટક પદોમાં છે તેટલું અન્ય ગ્રંથોમાં નથી. તત્ત્વવિધાનો 'સર્વ શોભા તથા પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાનના' અનુભવમાં છે. બધાં અનુભવ નથી પણ માત્ર પરાક્ષ યાન છે ત્યાં શ્રોતાના મન ઉપર અસર, કરવાની શક્તિ નથી. અખાના સંબંધમાં વિશેષ વ્યાસોચન કરવા યોગ્ય એ છે કે એનો નિર્મલ અક્ષત્વના અનુભવનો ચોદ્રમા એની-ગંભીર પદસ્રોતસ્વિનીના પ્રત્યેક તરંગમાં ઝળકે છે, અને તેથી અભ્યાસકને કદ નહિ તો ક્ષણભર આ સંસારના મિથ્યા-ત્વનું તથા તેના અંતરપટમાં રહેલા પરમાત્મતત્ત્વની મથાર્થતાનું ભાન સતતર યાચ છે. આ અનુભવની ખુમારી "અક્ષય લીલા" નાં પદોમાં જોટલી રચી છે તેની કેટલીક પંક્તિઓ અત્યંત ટાંકવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે:-

“ સતોર વનસ્પતિ કુલી, માયા દેરા ધામમાં; ”

“ ધર મોહા છે જુલી, સતોર વનસ્પતિ કુલી. ” સતોર. ૧

“ વણ ખેડુ વણ વરખડો, બધ ગળન મલ્લે મોયો; ”

“ ફાલ્યા કુલો બહુ ફલ્યો, નિયોકમાં દોયો. ” સતોર. ૨

- “ પગ વિના પગ કાઢવો, વધુ વાટે દીવો બાળો; ”
- “ જે ધર જાવું મુઆ પછી, તે ધર હવતાં નિહાળે. સતોરે. ૩ ”
- “ પરીક્ષ થઈને પરવરો, ધરધન જેમ ફેરે; ”
- “ જે ફળ હિ અગમ અગોચર, તે ફળ વિરક્તા વેરે. સતોરે. ૪ ”
- “ પટ કુંપટ ઘેરી રહ્યો, માયા મનમું બાધો; ”
- “ પટ કુંપટ અળગો કરે, તે સાંઈ આપે લાધો. સતોરે. ૫ ”
- “ અનેક પદવી ઉપરે, અક્ષર એક સૂરે; ”
- “ અક્ષરે અક્ષર ઉતરે, અપો એ અક્ષર જૂરે; સતોરે. ૬ ”
- “ સતોરે વહેતે નવ વહીએ, આપા શું અવિભંગતા; ”
- “ લહેખ લીન થઈએ, સતોરે વહેતે નવ વહીએ ”

* * * * *

અખાના રોમે રોમમાં જે પ્રસરત પ્રમરી રહ્યો છે તે એના “ અનુભવ મિંદુ ” ના અભ્યાસીને સદજ જણાય તેમ છે. આ અંથ લઘુ છે, તો પણ તેનું ગ્રાંભીર્ષ અવલુનીય છે. છપામાં જે અખાને આપણે અવિચારી હર્ષાન્યોને સપાટા મારતાં જોઈએ છીએ તે અખાનાં શેખિની અને આ અંથની શેખિનીમાં પ્રજો ભેદ છે. જેમ કિત્તસામઅરિનમાં ભવભૂતિની પરિણામ પ્રમાણે જગદે હિ તેમ આ લઘુ કૃતિમાં અખાની અત્યંત ગંભીર અસ્થિત્વમાં દરેલી મતિ સ્ફુરે છે:—

- “ જેમ વર્ષાઋતુ જાય, શરદ ઋતુ રડી દીમે; ”
- “ હામિની દોડી પળાય, વાય મન હળવા હીમે. ”
- “ ચોદિશ ચઝકે ચંદ, હૃદ બહુ મનનો બાગે; ”
- “ તેમ બાગે ભવભ્રાંતિ, કાતિ જેમ દિલીયા બાગે. ”

“વિમળ વધુ હોય વારિ, ચતુર કિંગ દેખી કહે;

“ ચિદાકાશ ચિન્મય અખા, ધ્યાના ધ્યેય સમરસ રહે. ”

અખાનાં કાવ્ય તાત્પર્યપ્રધાન છે, અને તેથી તેમાં પદલાક્ષિત્યાદિ ગુણો વધારે સ્ફુરતા નથી. પોતાની વ્યવહારપૂર્વતા મંદકાર પામેલી વાણીદારા અક્ષરવિધાનાં તત્ત્વેને મામાન્ય પ્રગ્ન આગળ પ્રદાસ કરવા પ્રતિ તેનું લક્ષ ખેંચાયુ છે. મંદકારસમાં મમ્મ છત્રોના હૃદયમાં ઉડી લાગણી યાય અને તેની સાથે ઉપદેશ આપનાર કવિ પ્રતિ નિરન્કર ના ઉપજે એવી માર્મિક વચનચેષ્ટિનો ઉપયોગ કરવામાં અખાના જેવી કુશળતા અન્ય બોધક કવિઓમાં જાણી નથી. આ વચનોની શ્રુતિમાં એક દશાંત અને ખીત્તું દૃષ્ટાન્તિક એને “અને” સમ્બંધી લેડી, ખન્નેના સમાન ધર્મેની સ્વેદદારા અભિવ્યક્તિ અખા વણી ચમત્કારક રીતે કરે છે. અજાની જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવતો આ કવિ એક રથજે કહે છે કે:—

“ અણુ સમન્થો જીવ ને ખીત્તું જંખર્ડ, ત્યાં દેખે ત્યાં વગમે ખડ;

“ પ્રકૃતિ મળે ત્યાં તે અડે, નહિ તો પાણું વાટે પડે.”

“ એમ અખા સપળો સંતાર, જામર ઝાળે કરે વેપાર, ”

(જીવ ધર્મિર અખ.)

અગાળ જીવ અને જંખર્ડનું મામ્મ “ વળમવામાં ” રહ્યું છે અર્થાત્ જોમ જંખર્ડ રસતે જનાર માણસને વગમે છે તેમ અગાળ જીવ પ્રકૃતિના પરિણામ રૂપ સંસારના વિષયો સાથે ગુચાય છે. ને વડેમાર્ગનું મુગડું જંખર્ડને વળગી રહે તેનું નેત્ર તો જંખર્ડ નાચે નાય અને નહિ તો વાટમાં પડી રહે છે. નેમ જીવનું અંતઃકળ રામદેવરાણું હોય તો વિષયોનાં સંકાર ચોટ છે, નહિ તો વિલગ્ન જંખર્ડ વળગી રહેનાં નથી.

સગુણ બક્તિ કરતાં નિર્ગુણ બક્તિની પ્રશંસા કરતાં વળી અખો અન્યત્ર કહે છે કે—

“પડતું સુવર્ણ ને બીજું મન, તેનું ધોતું ધોતું ન હોય જતન.”

“જો મર્મ ખાર અમિતે મળે, તો ચાપ ચોદું ન પાછું વળે.”

“મનની કીધી સર્વ ઉપાધ્ય, મનાતીન અખા આરાધ્ય.”

(સગુણ બક્તિ અંગ)

અર્થાત્ જેમ હલકા મોનાની શુદ્ધિ ધોવા કરવાથી થતી નથી પણ અમિત તપાવવાથી જ થાય છે તેમ મનની ખરી શુદ્ધિ મન-મોહન આગળ ધુધરી વગાડવા રૂપ સગુણ બક્તિની લીલાથી થતી નથી પણ નિર્ગુણ તત્ત્વના સંબંધી સંયમામિતી જ થાય છે, એ ઘણી સારી અને અમલકારક ભાવામાં વર્ણવ્યું છે.

અખાની ઠોક, વગર સમજે ધર્મના આચાર માનતે વળગી રહેનાર મનુષ્યો પ્રતિ જમરી છે, અને સર્વને માનસ પવિત્રતા અર્થાત્ વિચારની શુદ્ધિ કરવા વારંવાર પ્રમેદ છે. આ સાથે જણાવવું જોઈએ કે અખાને આચારનું નિર્ગ્યક્ષણ સમજાયું નથી. આચાર શુદ્ધ વિચારના ફલરૂપ હોવો જોઈએ, તે વિના મૂન કરીર તુલ્ય ગણાવો જોઈએ, એ સિદ્ધ કરવા તેનો ખાસ આમદ છે. આચારનું વારંવાર સ્વરૂપ વર્ણવતાં અખો કહે છે કે—

“હથેર જાણે તે આચાર, એ તો છે કપલો ઉપચાર;

“મીઠાં મીઠા માન્યાં દ્રાખ, અન નોય અનમાંની રાખ,

“મોનામુખી મોતું નવ થાય, અખા આંધળીને પાથરનાં વાતું વાવ.”

અર્થાત્ જો આચાર વડે ધર્મિરત્ત સમજાય તે જ આચાર છે. “લાડ ચામડાં” ને ધોવા માત્રમાં “આચાર” રતો નથી, એ તો કપરનો “ઉપચાર” છે.

નિહાંબિકંપણનો અખાને અતીવ આગ્રહ છે. જેવી રીતે વિચારચત્ર આચાર કામનો નથી, તેવી રીતે દંભ તથા અભિમાન માથેનો તત્ત્વવિચાર પણ નિરપયોગી છે. તત્ત્વવિચારમાં ગાળકના જેવું સરળ અને નિષ્કપટ મન થવું જોઈએ, તે વિના તત્ત્વનિષ્ઠ રૂપ કંઈનો ઉદય થતો નથી. ફલોદયમાં જેમ અજ્ઞાન વિરોધી છે તેમ જ્ઞાનનું અભિમાન પણ વિરોધી છે. અનેના ત્યાગની મોક્ષના ઉદયમાં જરૂર છે.—

“ હહ પણ ભોળપણ છાંડી રહે, આડ કરે હરિમારગ બે,

“ ભોળાને અસુઝની આટ, વિચક્ષણ પડ્યો ચતુરદની ખાડ;

“ અખા તરવું તેને માથે ભાગ, હીરા હાર બે નાખે પાર. ”

(વિભ્રમઅંગ.)

આવા “હહાપણ” માં હુમેલા પડિતોના ઉદયમાં જ્ઞાન રચિતો પ્રકાશ હોતો નથી, અને એવા જનોનો ઉપહાસ કરતાં અખો એક સ્થળે કહે છે કે:—

“ ત્યાં જોઈએ ત્યાં ફૂટે ફૂટે સામે સામા એહાં ધૂડ,

“ કોઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચ જ ધરે;

“ અમારે હજાર વર્ષ અંધારે મયાં, તમે આવા કાલા ક્યાંથી થયા,

“ અખા મોટાની તો એવી જાણ, મૂકી હીરા ઉપાડ્યો પાણ. ”

(કુટલગ અંગ.)

“ કોઈ એક ઉત્તમ વ્યસની થયા, કોઈ એક મધ્યમ વ્યસનમાં વણા,

“ ઉત્તમ મધ્યમ બેએ વ્યસન જેમ મલ કપુર બે ઘેરે તન;

“ સત્કર્મ વિકર્મ બે એ વિકાર, અખા નિજ રૂપે રહે નિરધાર. ”

(દોષ અંગ.)

તત્ત્વના ઉપદેશ પ્રતિ અખાને જદું માન છે પણ તે ઉપદેશમાં આત્મની તથા અનુભવની બંને આખ જોઈએ એમ અખાનું માનવું

કે. આ ઉભય દષ્ટિવાળા મહાત્માનું વર્ણન કરતાં અખેડ કહે છે કે:—

“ પ્રીછે તો ગુણ પારે રહે ગુણમાં આવે તેને કહે,
 “ જે બ્રહ્મો જાયે આકાશ, તે નોહો પૃથ્વીની પાસ;
 “ અંખા એમ સમજ્યો તે હરિ, તેને સરખી દરી સુંદરી.”

* * * * *

“ નથી અચેતન ‘મૂરત બધી, ગાની મૂરત સર્વોપરી.”

અને એવા “ હરિ ” રૂપ થયલા તત્ત્વચના અનુબ્રહ્મી-ભવસાગર તરાય છે:—

“ હરિ બજતાં જોઈએ હેત પ્રીત, મટે આતુરતા સંતની રીત,
 “ સદ્ગુરતું ધરણુ યહેલું ખપે, હરિને કાળે મન બાહુ તપે;
 “ તે નર હરિને પામે નિર્વેદ, અખા એજ બજવાનો ભેદ.”

* * * * *

“ સદ્ગુર જો ઉઘાટે બાર, અખા હરિ દીસે સંસાર.”

(સદ્ગુરુ).

પણ “ હરિ ” “ સદ્ગુરુ ” અને “ અંતરાત્મા ” એ ત્રણેના વાસ્તવ અભેદ વૃત્તિમાં રહ થવાની જરૂર છે, અને તેથી આત્મપ્રસાદની વ્યાવસ્થા અખાએ સ્વીકારી છે:—

“ સાચો અંતર્યામી ગોર, ખીજો ગુરુ બાજીગર મોર;
 “ તેના અર્થ કેવા સોભવા, સંસારીનું મન લોભવા.
 “ પણ રીધ આપે જેમ રૂપેયાવડે, તેમ અખા આતમથી આતમ જડે.”

(આત્મવક્ત્ર અંગ.)

આ પ્રમાણે અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તત્ત્વવિદ્યાના ઉદ્યમનું પિંધ ‘નાખનાર મુખ્ય દોષો (૧) વગરવિચારે ધર્મના બાહ્ય આચારને

પ્રગતી મેળનાપણું, (૨) દામિક વર્તન. (૩) પાંડિત્યનું મિથ્યાભિમાન, અને (૪) શાસ્ત્ર તથા અનુભવરૂપ ચક્ષુવાળા મહાત્માના ઉપદેશ પ્રતિ શ્રદ્ધા—એ ચાર છે. હવે આ કવિના વિચાર પ્રમાણે મુખ્ય સાધનો ક્યાં છે તે પ્રતિ લક્ષ કરીએ.

વેદાન્તશાસ્ત્રનાં વિવેકાદિ ચાર સાધનો અખાને ઇંદ્ર જ છે. અખુ તેની સાથે નિર્ગુણ પરમાત્માનન્દ પ્રતિની ભક્તિનો અખાને ધણે આદર છે. જડ ભક્તિ પ્રતિ અખાને મોહ નથી, કેમકે તેનાં સમયમાં તે ભક્તિનાં માત્ર પરિણામ આનેનાં તેણે અનુભવ્યાં છે સચુણ સાકાર પરમેશ્વરની ભક્તિ નિર્ગુણ તત્ત્વની ઉપાસનામાં ઉપકારક છે. પણ તે સહવિચાર્યુક્ત હોય નો જ, નહિ તો તે જડનાની જ ક્રિપાદક ચામ છે, તત્ત્વના સામાન્ય સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેના પ્રતિ પ્રીતિ પ્રેક્ષાની નથી અને તેથી જ અખો કહે છે કે:—

“ પ્રીતીને હવિ ભક્તિ આદરે, તો અંત્યે પડે સહુ વરે.

“ હું તે કોણુ હરિ શી વસ્ત, જે જાણી મહું જલ્દ હન;

“ એમ જાણી જાણે મગે ભગવાન, નહિ તો અખા વરવોણી જાન.

*, “ *

“સહવિચાર તે સાચો ભક્તિ, જેણે શુદ્ધ સિદ્ધની લહાએ અમિત”,

અર્થાત્ પરમાત્માના તથા પોતાના વાસ્તવ અભેદને વિચારદાગ જાણી પરમ તત્ત્વ પ્રતિ પશ્ચ પ્રીતિના પ્રવાહને ચનાયવો એ જ સત્ય ભક્તિ છે. વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પ્રખ્યાત જ પ્રકારની ભક્તિને ઇંદ્ર ગણી છે:—

આત્મરૂપાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યભિધીયતે ।

સ્વમ્બરૂપાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યપરે જગુઃ ॥

(વિવેકચૂડામણિ)

ત્યાં મેઘ્યસેવકના લેહલાવથી ભજન થાય છે ત્યાં પ્રેમની પરાકાષ્ઠા નથી, તે સમર્થાદ પ્રેમ છે, અને તેની સાથે તે સ્વાભાવિક નથી પણ નૈમિત્તિક છે; અને નૈમિત્તિક પ્રેમ નિમિત્તનો ભંગ થયે નિહતા થાય છે. પરમેશ્વર આપણા વાસ્તવ આત્મા છે, અને આત્મા સર્વ પ્રેમનો આધાર છે, માટે તેના પ્રતિનો પ્રેમ સ્વાભાવિક ઊર્મિરૂપ છે, અને તે વિચારના ઉદય પછી અપ્રતિબદ્ધપણે વહે છે.

જે તત્ત્વને જાણી તેના પ્રતિ પ્રીતિનો પ્રવાહ ચલાવવાનું અપ્પાએ પ્રયત્ન કર્યું છે તે તત્ત્વનું સ્વરૂપ અપ્પાએ કેવું બાંધ્યું છે તે અપ્પાના અભ્યાસીએ અવસ્ય જાણવું જોઈએ. આ તત્ત્વ પ્રપંચના અધિષ્ઠાત્ર રૂપ છે અને તેના વડે પ્રપંચની સત્તાસ્ફૂર્તિ છે.

“ પ્રપંચ પારે રહે છે રામ, સદા સર્વદા ન્યાઈ ધામ,

“ તે વડે ચાલે આ સંસાર, આગમાપાયે તે નિરધાર;

“ અમે રામ ઝોળખીએ તોહ, ઉદર આબ્યંતર નાવે જોહ,

* * * *

“ પ્રપંચ પાર પરમેશ્વર રહે, કો મુણના કૃતને સાચાં કહે.”

વળી આ પરમેશ્વરરૂપ તત્ત્વ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી કેમકે તે સાધકનાં

અંતરાત્મારૂપ છે:—

“ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય પરમેશ્વર નથી, ભરમે કોઇ ન ભરો નથી,”

* * * *

“ પરબ્રહ્મ જોવાને મન, બદ્ધ ભાતનાં કરે જાતન;

“ પુતળીને કેમ જુએ ચક્ષુ, દેખણુદાર પુતળી છે મુખ્ય,

“ દરપણ માંડી જોવા જાત, તે જાણા નિજ છાયા પ્રાય.”

આ તત્ત્વ સર્વત્ર સભર ગરેડું છે અર્થાત્સર્વવ્યાપક હતાં નૂનાધિક નથી:—

- " શ્વેત સ્વપય જોત્રાણુ જોય, રામ થડી અળગો નહિ કોય,
 " તત્ત્વ એક ને ચેતન એક, નામ રૂપ શુણુ કર્મ અનેક;
 " આપે અખા મદાવે ખેલ, એમ સમજતાં પડે ઉકેલ,
 " હંચ ખરા તે હંચ ન બાણુ, નીચ તે નોદે નીચ નિર્વાણુ.
 " હંચમાં રામ બમણો નથી ભયો, નીચ પીક કાસો નથી ક્યો,
 " કહે અખા સપનામાં બપો, જેમ છે તેમ જોઈ નવ શયો."
- આ સર્વોપાસ્ય પરમ તત્ત્વ એક જ છે:—

" અખા એ મોટો ઉપાત, ઘણા પરમેશ્વર ઝ્યાંની વાત. "

સર્વના અધિકારરૂપ, ચૈતન્યધન મનવાણી આદિથી અગોચર, સર્વના અંતર્યામીરૂપ હોવાથી પરમ પ્રેમના પાત્રરૂપ અને સર્વોપાસ્ય પરમ તત્ત્વની અભેદભાવે ભક્તિ કરવા અખાએ પોતાની ધ્યાનક સાજે એવી સરસ બાધાવડે શુદ્ધર પ્રજાને પ્રેર્યો છે. અખાના સિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનો, જ્ઞાનનો અને વૈરાગ્યનો સદા સર્વદા અવિરોધ છે. સ્વરૂપના અજ્ઞાનને વશ વર્તનારા તથા સપ્રેક્ષણના સંકુચિત ધર્મોમાં શાસ્ત્રનું સમય રહસ્ય માનનારા દુરાગ્રહી પુરુષોએ આ ત્રણ સાધનોના વિરોધ ઉપજાવી સામાન્ય ભુદ્ધિવાળાને સુભાગે વહન થવામાં ધણા પ્રતિબંધો ઉપજાવ્યા છે. સંસારના કી પુત્રાદિ વિષયો પ્રતિનો મોહ છૂટકા વિના, સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ પ્રતિ અખંડ પ્રીતિનો પ્રવાહ વહેવો સંભવતો નથી. વળી, પ્રભુના વાસ્તવ સ્વરૂપને સામાન્યતા જાણ્યા વિના પ્રીતિના અંકુરો ફૂટતા નથી. આ પ્રમાણે ભક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય પરસ્પરના ઉપકારક છે અને તેથી અખો કહે ॥ કે:—

" ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, પદાર્થ એક, ત્રણ નામ વિભામ;

" તેને અખણો કહે શુદ્ધતા, સમજીને તે એક જ હુવા. "

- “ અતુભવતાં જાણી જે બેદ, ભક્તિ જ્ઞાન અખા નિર્વેદ,
 “ જગત લાવ રહેથી ગયો, ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્ય જ ચયો.
 “ જ્યાં બુવે હરિ દૃષ્ટિ પડે, ત્યારે ભક્તિ ચરાડે ચડે,
 “ દ્વૈતભાવ અખા ‘જ્યારે અધુ’, ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાન જ થયું. ”

આ ત્રણ સાધનોના સમ્યક્ પાલનથી સ્વરૂપનો યથાર્થ અતુભવ થયા પછી જ્યારે જ્યારે બેદની પ્રતીતિ ક્રિયાનજનક સંસ્કારથી થાય ત્યારે બેદના અસત્યપણાના બાન સાથે પરમાત્માના યશોગાન કરવા રૂપ પ્રગતિને જ સેવવાનું અખાએ ચોખ્ય મળ્યું છે:—

- “ અહંકૃતિ ત્યજી સ્મરણ કરો, મન કંઠ વચન હરિ વડે આદરો,
 “ ગવરાગ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છો ને હરિના થાઓ;
 “ અહંતે અભુજતા ન થયા, છતાં ધણીથી છેડા રહ્યા. ”

અર્થાત “ પ્રત્યેવ મમ્ પ્રહ્યાપ્યેતિ ” એ શ્રુતિપ્રોક્ત ન્યાયે
 “ હરિના છો ને હરિના થાઓ ”—એમાં જ જીવનનું રહસ્ય છે.

આ સાધનત્રયી—ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—માંના જ્ઞાન અથવા સદ્વિચારરૂપ સાધનને અખો પોતાની ગામડી પરિભાષામાં “ સુઝ ” કહે છે. આ “ સુઝ ” ને અખો મહજ સાધન પણ કહે છે. બુદ્ધિની પરમ શુદ્ધિ થયા પછી જીવ, દાશર તથા જગતના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા “ સુઝ ” સહજ પ્રકટે છે. આ મહજ માધનના પ્રભાવથી જગદાકારા વૃત્તિ બ્રહ્માકારા થાય છે અને “ હરિરેવ જગજ્જગદેવ હરિઃ ”—અથવા અખાના સંપ્રદાયમાં કહીએ તો “ સખર ભરાઈ રહ્યો છે નાથ, હિંડતા લાગે હરિને હાથ ”—એ પ્રકારની નિરાવરણ દૃષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. “ સુઝ ” જેમાં પરાગાયત્રી નથી એનાં કેવલ દહયોગાદિનાં સાધનો દૈવસ્થને પ્રકટ કરનાં નથી પણ તેની

માધનરૂપ ધેનુને સિંદિની જગાઈ લાગે છે. અર્થો એક રથને કહે છે કે—

“ ઉન્મત્ત મનને ચોગ સાધવો, જો કર્મ આપ કરે નહિ નવો,

“ જેમ છટી ધેનુ ભારતી ફરે, અધારે બાધે દેવ વિસરે;

“ અંખા તે જાણી કર્યો ઉપાય, ત્યાં સિદ્ધિ લાગી જમાય. ”

મારાંરા, અખાના અખિપ્રાય પ્રમાણે ચોગનાં સાધનો ઉન્મત્ત મનને વશ કરી પરમાત્મપ્રવણુ' કરવા અર્થે છે જ્યાં તે આશયને કારે મુકી આશ્ચર્યાદિ સિદ્ધિ પ્રતિ શ્રવ આશ્ચર્ય પુનઃ મનને ઉન્માદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ વિચારમાં પણ ગાંભીર્ય સમાવેલું છે. પરમાત્મામાં પુનઃ પુનઃ રમણ/કરનાર શ્રવણમતે દૈવવ્યસિદ્ધિ પ્રકટ થતાં પરમેશ્વરના એશ્વર્યાદિ ગુણુ ધર્મેની તેના ચિત્તસત્ત્વમા અનુદત્તિ પ્રયત્ન વિના ચમ્પી હેંચ છે અને પડે-જા-પ્રારબ્ધના બંધથી તેવા લોકમંત્રમદાર્ય પ્રસન્ને તેની અભિવ્યક્તિ અધિકારી જ્યોતે ચાય છે. પણ એટલા માત્રથી વ્યવસ્થા નિયમ મિદ્ધ થઈ શકતો નથી; એટલે કે એશ્વર્યની પ્રતીતિ દૈવશક્તિ અનુમાપક નથી, જ્યાં જ્યાં વાસ્તવ દૈવવ્ય છે ત્યાં ત્યાં સર્વ પ્રકારનું એશ્વર્ય ઉદ્ભૂત અથવા અનુદભૂત દશામાં હોય છે અને અનુદભૂત હોય તે પ્રકૃતિના સિદ્ધ નિયમાનુસાર પ્રસન્ને પ્રકટ પણ ચાય છે, પણ જ્યાં જ્યાં એશ્વર્ય છે ત્યાં ત્યાં દૈવલ્ય હોય જ એકએ એ વ્યાપ્તિ સત્ત્વ નથી. દૈવવ્ય એ વસ્તુ-સ્થિતિ છે અને એશ્વર્ય એ માધ્યમ સ્થિતિ છે એ વાતો પણ વિદ્વાન્ મુખે પણ વિસરે છે. દૈવવ્યના પ્રભાવ જ એવો છે કે જે ચિત્તસત્ત્વમાં તેનો ઉદય થયો તે ચિત્તસત્ત્વમાં માયાના વિગદ એશ્વર્યાદિ ધર્મેની અનુભવ ચાય છે, પણ તે ઉત્થાન દશામાં. દેવના પ્રતિભાસ કાળે જ, અદ્વિતનિજાના પ્રભાવે નહિ. જ્યાં અમૃદ એશ્વર્ય પ્રકટ કરવાનું

કહેવામાં આવે છે ત્યાં યથાર્થ અદ્વૈતનિષ્ઠા નથી જ. પ્રયત્ન વડે અમુક ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કરાવવી અને અસંકારવત્ સર્વ ઐશ્વર્યની અનુરૂપિ રહેવી એ બે રિથિતિઓમાં મોટો ભેદ છે. જ્યાં યથાર્થ ઐશ્વર્યની દેવપના દ્વરપે અનુરૂપિ હોય છે ત્યાં ગોકમોહાદિ ૬૬ ધર્મોનો અત્મા માયે અભેદરૂપ હોતો નથી. જ્યાં સાધકે જ્ઞાનું અવાન્તર ઐશ્વર્ય હોય છે ત્યાં ગોકમોહાદિ ૬૬ ધર્મોનો આરોપ આત્મા સાથે હોય છે અને તેથી કદાચ તેવું ઐશ્વર્ય અમુકમાં હોય તો તેથી તેની કૃતાર્થતાનું અનુમાન કરવું એ ગ્રાતિ છે. સિદ્ધિની બગાડ લાગેવા ધણા સાધકો આપણે જ્ઞાનથી છીએ, અને એક પક્ષે જેમ દુઃખમાં મડ્યા કરતા અને રાગદ્વેષાદિ ૬૬નો આત્મા વિશે આરોપ કરી પોતે મુખી ટે દુઃખી છીએ એવું અંદરથી માનતા છતાં ગિર્યા વેદાંતના આડંબરમાં અન્યને પોતે મુક્ત છે એવું બાન જગવનાર દાબિક વેદાંતિઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે પોતે નો તથા પરમાત્માનો વાચન અભેદ ત્વા પ્રકાશનો છે તેનો વિચારહીન નિર્ણય કર્યા વિના યોગ-શાસ્ત્રના યમનિયમાદિ વ્રતમ માધનેશું પાલન કરવાથી જે આરોગ્યાદિ મ પતિ પ્રાપ્ત થાય તેટલાવી જ દૈવમ્યનુ હાર ઉપરથી છે એવું માનનારા અવિવેકી યોગીઓ પણ ધણા છે. આ કિમયપક્ષના મનુષ્યો અપ્પાના અભિપ્રાયમાં “ સુઝ ” વિનાના છે. જેવી રીતે સિદ્ધિની બગાડ લાગેવા યોગીઓ હોય છે અને તેના પ્રતિ જેવો અપ્પાનો કટાક્ષ છે તેવી રીતે પરમાત્માક્ષાત્ત્વાર કરી સ્વરૂપના અગાધ દેવપના આંતર બાન વિનાના શુદ્ધગાની તથા ગાનદગ્ય પ્રતિ અપ્પાની તેની જ ચોટ છે—

- “ સુકે ગાન ઓળે વ્યંહન મૂઝ, કરી ધન ફૂતરું પૂઝ,
 “ એ ચારથી અર્થ ન ચાય, સામું એજ ઉવાડે કાય;
 “ અખા અમલ વિન હાકમ જાગે, કચ્છું ગાન પણ હરિ નવ વગે.

- “ શુકે ગાની નીરસ હોય રહે, વાણી જાણી લૂખું વડે,
 “ દીમે નહિ તે સર્વાવાસ, એન જાણી નોય ઉદાસ;
 “ એ લક્ષણ શુકે ગાની તણું, ગાનદમ્બ અખા હવે બનું,
 “ ગાનદમ્બ હોયે અધ બચ્ચો, મેન સમાગમે રહે તે મચ્ચો.
 “ બાધ કર્મે ઝંજાળી મત્ય, ખાદે આપોપું હંતા સત્ય,
 “ અનુભવ અંકુર ન ફૂટે ત્યાંહાં, જોમાં અખા દહે છે સપહા.”

અખાના હૃદયમાં તત્તવવિચારની કેટલી ઊંડી છાપ હતી તે જણાવવા નીચેની કડીઓ ખસ થયે:—

- “ જોગ ધ્યાન તપ તીરથ ત્યાગ, બહિન કર્મ ને વૃક્ષ ગૈરામ્ય,
 “ વિપય વૃત્તિ નાનાવિધ ભોગ, ચામ્યો જાપ છે એન જોગ.
 “ અખા સર્વ સ્વામીના રગ, સદા મર્વદા આપ અભંગ.”

- “ સકલ ચરામ શિરકર અવયવ, સકલ શબ્દ બોલે જે દેવ;
 “ તેમાં કંઠી નીકળું સકે, નિત્ય ખરે નિત્ય વાધે બહુ.
 “ કેમ કહું કે દાગે અવનાર, જો તે વડે ચાલે મંસાર;
 “ કળી ચંબ ધણા પડવગે, વચમાંથી લુગો નિકળે.
 “ જગત કાગે કેગ મહામૂત, જેવડે રંભા તે અદ્ભુત;
 “ અખા અરૂપી કોયો જોઈ, પૂર્વપક્ષ ન કરશે કોઈ.”

“ વેદ ન દિસે દિસે પાન, દિસે કીરણ ન દિસે જ્ઞાન;

“ પ્રવાહ ન દિસે દિસે તરંગ, તેમ ચિદ ન દિસે દિસે અંગ

“ અખા દેખણુ હાગ દૈત, હાગતે મ્હે તે મર્ચાતીનનુ, ૩

“ ચિદ અણુનિ કેરા મુ-મુદા, ઉપરે ખરે અખાવે ન,

“ અગ્નિ નાસ્તિ એની ન કેવાય, નર જાણા જેમ માથે જાય,

“ સૂરજ ધામ દેવાને એ, એમ જીવ સિવ અખા જોઇ લે ૪

“ જોઇય બરાઈ બોડો જન, હુજ ધણી એમ માને મન,

“ કાગ સદા ખેડે સારથી, બોડો કરે અમિનાશી રવી ૫

“ મહા વિચાર વિચાર્યો અખે, જે ગગનચ દ નાવિવેજન નિષે,

“ વસે લહરિ તરંગ હુ-મુદા, મિદુ વિકાર છડુંને નાહ કદા;

“ એમ પરમાત્મા જાણે પિડ, ને પરમાત્મા નાગદ જુમડય. ૬

“ નિરાધાર નાગદ અટપટુ અવત સિદ્ધ દિસે સામદ,

“ ઉત્પત્તિ ઝિયનિ લય મ્હેજે શાય, પ્રવાહ તણી જેરે ચાત્યુ જાય,

“ તેમા આચાર્યે દીવી મુક્તિ, કપો અધ ને મળી મુક્તિ ૭

અત્ર પહેલી હીમા ચૈતન્યધન પરમાત્માને એક અખડ યોગીની ઉપમા આપી આ સસાર એ એક વિવમણુ યોગીની માગ ચાનણી રોય એવુ જ્ઞાન કરાવ્યુ છે. મીઝમા વિરાટ આત્માનુ અપૂર્વ આય દારિક બાધામા વર્ણવે છે ત્રીજામા દૈતજમની જીવ પ્રતીતિ અને અદૈત તરવનુ મુક્ત અવસ્થાન પદ્ધત ધરપગથી આપેલ વર્ણવ્યુ છે. ચોથીમા, પાંચમીમા અને છઠ્ઠીમા જીવાત્મા અને પરમાત્માને કેટલા પ્રકારનો સંબંધ છે, અને વસ્તુનુ અદિતીયત્વ કેવી રીતે એ તેનુ

વેદાંતશાસ્ત્રની રસિક પરિભાષામાં ઉત્તમ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અને સાનનીમાં પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ અને બધ-મોક્ષની કૃપના દેવી રીતે બીજી થઈ છે તે બતાવ્યું છે.

અદૈત તત્ત્વના અનુભવ સાર અખાએ દર્શિતિવાદની પ્રક્રિયા સદિદર્શિવાદ કરના વધારે પસંદ કરી છે. અદૈતનો શાસ્ત્રાનુમાર નિર્ણય કર્યા પછી દૈતપ્રતિભામ અદૈતમાં થી રીતે થયો એનો વ્યાવહારિક નિશ્ચય કરવા વેદાનુમાનમાં બિન્ન બિન્ન પ્રક્રિયાઓ છે. એ સર્વ પ્રક્રિયાઓમાં માધ્યારાદ અનુસૂચ છે, તોપણ કેટલાક-તું એમ માનનું છે કે આ વિશ્વસદિ પરમેશ્વરના માયિક સંક્રમણી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને તે જીવની દર્શિના વિષય રૂપ થાય છે. આ વિચારને સદિદર્શિવાદ કહે છે. અન્ય વિચારકોનું એમ માનનું છે કે જીવની દર્શિથી જ આ નિષ્ઠિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અર્થાત્ જીવની અત્તનમથી ભાવના જ આ બેદમય મંસારને પ્રકટ કરે છે. અને દર્શિદર્શિવાદ કહે છે. અખાએ આ વિચારને સ્વયં-નિર્ણયમાં વધારે ઉપયોગી નખ્યો જણાય છે:—

- “ જગત્ત નામ જગત્તીશ્વર ગણ્યું, જોયામાં કારણ છે ધણ્યું,
- “ ચિત્ત સદિત જોતાં તો જગત્ત, ચિત્ત રહિત દરિ છે વ્યકત્ત;
- “ શાર્દૂલ મુન માતાને મળે, અન્ય અખા શિષુ જામી પજે.
- “ મોહું વેગુપ્ત ચિત્તનુ પશ્ય, વસ્તુ વિષે દૈતપદ ચક્ર્યું,
- “ પડે ભાત નાનાવિધ તની, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાકી અંત્ય ધની;
- “ માદક પુરખને ઘેરો દરે, અવ્યવસ્થ અખા તેને વિસરે.
- “ ચિત્ત શબ્દને નિશ્ચય મન ગાય, નિર્ગુણ મન તે શિવ મદાય,
- “ શિવ તજે પદ દૈત જ નથી, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાકી અશુભી;
- “ ચિત્ત દર્શિત અખા અવનાર, એ મનશાસ્ત્ર તજો નિરંધાર.”

અખાના કાવ્યગત સિદ્ધાન્તોનું સ્વરૂપ મુક્તમર્મા પ્રતિપાદન કર્યા પછી તે કવિની અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી કરવાનું આ વાર્તિકમાં આપી રહે છે. અખો કેટલાક અંશમાં એક અદ્વિતીય મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિ છે. એનું બહુશ્રુતપણું અન્ય ભક્ત તથા ચાંની કવિઓમાં નથી. શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો જે સરળ ભાષામાં એ દિગ્દર્શના સમર્થ થયો છે તેમાં અન્ય કવિઓ હાર ખાઈ ગયા છે. અખામાં રહેલા આ શુભો પ્રતિ બહુમાન દર્શાવ્યા છતાં આપણે કહેવું જોઈએ કે તેનામાં ધીરાની કલ્પનાશક્તિ નથી, તથા યોગમાર્ગના અભ્યાસના શાગ્યે જ જણાય છે. પ્રીતમની પેઠે તેનામાં શાંત તથા ગંગાર એ હિમય રસની નિષ્પત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અખો ધણે પ્રમગે શુષ્ક કવિ લાગે છે. પ્રીતમ શાંત અને તેની સાથે રસિક કવિ છે. પ્રીતમમાં તેના નામ પ્રમાણે ભાષાનું માધુર્ય અદ્ભુત છે. નીચેની પ્રીતમની પંક્તિઓની મધુરતા નથી અખામાં, નથી બોળામાં, અને નથી નિષ્કુળાનંદમાં:—

- “ અશરે અમરિત તણા વરસ્યા વરસાદ,
 “ હરિ હરિ સધજે થઇ રત્નું, યાવર જંગમ જાત;
 “ ચિત ચાતક રંગે રટે, બોલે મન મોર,
 “ જ્યાં ત્યાં ચૈતન્ય પ્રહાના, ઉમતા અંકુર.
 “ મુખસાગર સહેજે ઉઝળો, સરિના શુભ સાર,
 “ પ્રહા નિરંતર જળબધાં, કામ પામે ન પાર;
 “ માણે મત્સ્ય મગન ચર્ચ, મરજવા સંત,
 “ પ્રીતમ પલક નારા નહિ, રસિઆ રસવંત. ”

(જ્ઞાનભાસ.)

મીરાંબાઈ.

પારસી, મુસલમાન, આયકવાડ સરકાર, ઇંગ્લેન્ડ સરકાર, ગૌસ્વા-
મીજના બાલ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક: પરમુલ્લકવાસી એવાં
અનેક મહાત્મ્ય આપણા ગુજરાતના ઉદાર અર્થે આપણાં આવી
વત્સાં છે: પણ રાજ્ય, સંપ્રદાય કે ન્યાતનાં સીમાત્મક અવગણી
સક્ત મુર્ખશાસીના ગૃહહારમાં પ્રવેગી દેવસેવાને ઓરડે તે
એક જ પરૌભતું પુષ્પ પરિમલ સ્ફુરી રતું છે, અને તે મેવાડનાં
મહારાણી મીરાંબાઈ. બાળ એમની જીવનકથા જોઈએ.

સક્ત ભારતના ઇતિહાસ આજે અક્ષર લખાયેલ છે: નિઃસંશયની
ગણનાપથી છપાવાની હજી વાર છે ગુર્મવંશનાં મહારાણીજીની કથા
એ ઇતિહાસનું જ એક પ્રકરનું છે: એટલે એના અક્ષર પણ સુવર્ણના
જનાં આછા જ છે.

ટોડ સાહેબનું રાજસ્થાન, ભક્તમાલા, બાલ કીશપ્રસાદનો
લેખ, દયારામબાઈનું મીરાંબાઈનું પદ, મીરાંબાઈનાં પોતાનાં કેટલાંક
પદ, અકતોની દુનકથાઓ, નર્મદના કેટલાંક લેખ : એ સર્વ આ સુન્દર
નૃન્દરીજીવન જાણવાનાં સાધનો છે. મહામહોપાધ્યાય 'કવિરાજ'
મામળદાસજી મેવાડના ઇતિહાસનું સંશોધન કરતા—કહ્યું છે: તદ્દને
થોડાંક બાગ ખાનગી રીતે છપાવે છે. શામળદાસજીની શોધને આધારે
આપણી વાચનમાળાની નવી આવૃત્તિમાં એક મહત્ત્વની કુટુંબી પાંચમી
ગોપડીમાં છે. આવના વર્ષના મે માસની ૨૩મી તારીખના મુ'બઈ
રામાયાર પત્રમાં 'જોષપુરના રોડવંશનાં રાજવંશી કવિ મીરાંબાઈ'

ઉપર એક ઐતિહાસિક શોધનવાળા સારો લેખ છે. તે પણ ઉપથી કુટનોટનો સમર્થક છે. આ સાં મીર્ગબાઈની જીવનકથાનાં સાહિત્યો છે: યોડાં છે છતાં સકલ વિસંવાદી છે. વર્તમાન કે કાલિદાસ રઘુવંશની કથા આગળ કથશે તદ્દારે એક મહાગાનમાં અન્યથા વિસંવાદ વિરમશે. આપણે જન્મે જીવન સાંભળીએ અને મેવાડની ગણેશલાખી સલના તેજમાં મુદ્રાકિત થાય ત્યાં મુધી મન ઉચ્ચારતા યોમીશું.

મહારાણી મીરાંની કથામાં નિઃસંદેહ વાતો આટલી છે:—

૧. જ્ઞેષ્ઠપુરના બાયાત મેડનાના રાડોડ વંશમાં લેખનો જન્મ હતો.

૨. ચીતોડગઢના સૂર્યવંશમાં લેખનું લગ્ન થયું હતું.

૩. મીરાંને પતિનું મુખ ન હતું.

૪. મુશુરકુલ તરફથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તળવવા લેખને ખજારણા થતાં.

૫. વૃંદાવન અને દારિકા, શ્રી કૃષ્ણના પૂર્વ અને ઉત્તરચંદ્રિની લીલાની ભૂમિની મીરાંએ યાત્રા કરી હતી.

ઇતિહાસના પડદા ઉપડે નહીં ત્યાં મુધી અન્ય મહા વિનંદાવાદ જેવું જ છે.

મીર્ગબાઈની જન્મતિથિ કે મૃત્યુતિથિ નિશ્ચિત નથી. અનન્નતાના આકાશમાંથી એ શુક્રવાદા કહારે હમી કે અનન્નતા પાછળ કહારે તે આયમી તે આપણે જાણતા નથી. રાજસ્થાનમાંથી ગુર્જરરાષ્ટ્રે આવી, મીર્ગબાઈ ગાઘ ગયાં છે એટલું આપણે જાણીએ છીએ. બાણ કીરનપ્રસાદ કહે છે કે મીર્ગબાઈનો જન્મ સવન ૧૬૭૫ નાં થયો હતો અને મુબાઈ સમાચારમાંના લેખક લખે છે કે મૃત્યુ સંવત ૧૬૦૩ માં થયું. એ રીતે મીર્ગબાઈને લેખકે ૧૨૮ વર્ષનું આયુષ્ય

આપે છે: જે મીરાંબાઈના એક પદ સાથે સરખાવતા જેવું છે :

“ એસી દૂધી સી છંદગીમેં ક્યા માયું ?

ક્યા માયું ? રે મેં ક્યા માયું ?

એમી દૂધી સી છંદગીમેં ક્યા માયું ? ”

આજે જોડકલબદ્ધમી છે, કૃષ્ણજન્મની તિથિ છે : મીરાં પરમ કૃષ્ણમક્ત હતાં, તેથી આજની તિથિ મીરાંજન્મન્તી માટે નીમવામાં આવી છે.

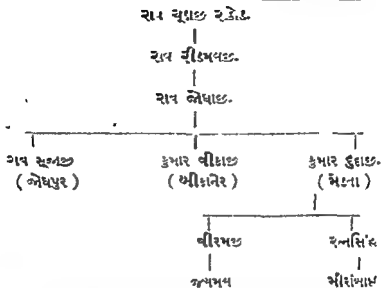
મીરાંના પિતાના નામનો પણ નિશ્ચય નથી. દયારામબાઈની માથે લોકવાયકા ગાય છે કે :

જયમલ રાડોડની દીકરી રે સુણો મીડના એવું ધામ;

રૂપશુ ઝોઈ સમોવડ નહીં, રૂઢ ધરું મીરાંબાઈ નામ.

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

નવું સંશોધન આવું છે: રાડોડવંશી રાવ જોધાજીએ સંવત ૧૫૧૫ માં જોધપુર વસાવ્યું. તે જોધાણનાયના ન્હાના કુંવરોમાંથી કુમાર વીકાજીએ ઉત્તરે રેતીના પગચારમાં બીકાનેર સ્થાપ્યું અને કુમાર હુન્નાજીએ સંવત ૧૫૧૮ માં પુરાણા મેંડતાનમરનો જિદાર ઠાણા-ગવ હુન્નાજીના મહોડા પુત્ર વીરમજીના કુંવર તે જહતવીર જયમલ અને ન્હાના કુમાર રત્નસિંહની કુંવરી તે ભક્તવીરાંગના મહારાણી મીરાંબાઈ. મેંડના ફરતો વીર ગાઉનો પ્રાન્ત હજી મીરાંબાઈના દેસ તરીકે પ્રખ્યાત છે. નવી ગોધ પ્રમાણે કુમાર જયમલ અને કુમારી મીરાં દાકાકાદાનાં પુત્રપુત્રી હોઈ બાઈબ્હેન થાય. સુબંધ સમાચારમાં આપેલી વંશાવલિ આમ છે :

પ્રમાતીયાં ગાનાર મીરાનો જન્મ કુકડી ગામમાં થયેલો હતો. જ્યારે જોડાણ રહેલો. મુજબ સુખચાગમાંના ઐતિહાસિક લેખમાં લખ્યું છે કે: "મેડનામાં ચતુરમુગ્ધનું પ્રખ્યાત મંદિર રાવ દુદાણનું આપેલું દર્મમાં સુધી મોજાદ છે...મીરાંબાઈને પણ જયપુરથી શ્રી ગિરનારવાડા ઉપર રોકેલ હતો.....ગિરનારવાડા શ્રી કૃષ્ણના મંદિર નામોમાંનું એક નામ છે...મેડનાના મંદિરની મર્મિમાં પણ શ્રી કૃષ્ણ દાગા દાથમાં પદાદ લાઈ ઉમેલા છે અને જમના દાથમાં વ્યંસગા છે." નખાથી દીકરીને દાદા વાદક રાવે અને દાદાના જન્મ-

કીર્તનમા દીકરી સાથે ગ્હે અને સંસ્કાર પામે તે ગ્વાભાવિત જ છે.
દ્વારામબાઇ મીરાંચરિત્રમાં ગાય છે કે :

“ જોશીએ વાંચી જ-ગોતરીરે ત્હેમાં લખ્યું નીકળ્યું એક;
વરશે વિશ્વંભગનાથને, કરશે નન્દકુવર શું નેક; -

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.”

ભક્તમાયામાં કયા છે કે મીરાં ન્દાનપણમાં હરિની માગીની
શ્રુતિ રચના અને રાખામાધવનો વિવાહ રમતાં. મીરાંમાધવું
એ પદ છે :

“ કાંથે પરણાવશું ગોપી, કુવરને કાંથે પરણાવશું ગોપી,
કહાનવર મ્હારો ઘોડે મ્હારો, માથે મુગટ આગેપી. કુવરને-
ગાધિકા જ્ઞદારે મન્દિર પધારશે, મન્દિર રૂહેશે ગોપી: કુવરને-
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર લીલા વાલા ને પીળી ટોપી. કુવર.”

જમની પેદીપ્રભાથી મન્દિર ગોપી રહે છે એ મીરાંથી અગમ્ય
ન હતું, પ્રેમની કટારીના ધાવ, પ્રેમ તણી અમવાને અન્તર ગેમની
ગોળી વાગે છે એ મીરાં જાણતા એવું થોડા જ જાણતા હશે. પણ
મીરાંને પાર્થિવથી તમિ ન હતી વિધિના લેખ પણ એવા પડેલા કે
મીરાં સસારમા સ્વામીસુખથી અજગા રહે. મીરાં પોતે ગાય છે કે

“ કાંથે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી, જેમ જેએ તેમ તેમની રે,
મ્હને લાગી કટારી પ્રેમની.

રાજસ્થાનના મુગટ ચીતોડના મદારાણી યને મીરાંનું મન
માનવું ન્હોતું. ‘મીરાંમન મોહન શું માન્યું’ હતું. ત્રિલોકનાથના
અદારાણી થયા ત્હેમની ઇચ્છા હતી અને એ પદ પામ્યા પણ ખરા-

મેવાડના મીરાંનો સપ્રદાય ચાલે છે કૃષ્ણભક્તની મૂર્તિઓ સામે
પૂજન છે ગધાનું પદ આમ મીરાંએ કદક છીનવી લીધું છે.
મીરાંનો લગ્નપ્રસંગ તપાસના આ વાતો વીમગ્ના જેવી નથી

દયાગમભાષ ગાય છે :

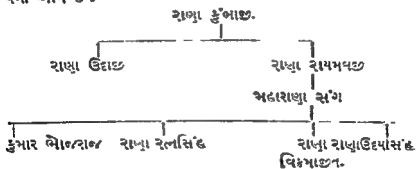
“ જ્યોતપુરના રાજો ગણ્યો જે તે સાથે કરી છે મગાઈ
પરણાનીને વગાવ્યા માસજે કદ કોઈકે રીતે મીરાંનાઈ ”

મીરાંમન મોહન શુભાન્શુ ”

• કરનન દોડ અને દ્વન્ધ્યા મીરાંનાદને વિક્રમવન્ના રાખા
કુંભાના મહારાણી કહે છે કુંભા ગણાવે વીગમણિ દના તેમ જ
નમશેરીની કનક માગવા અને શુભસનના સુવત્તાનેની અપ્પામા
અર્જ દત્તી રાણા કુંભાજી રમિ દત્તા દોડ સાહેબ કહે છે
નમસ્વના ઈનગોવિન્દ કપર એમણે મીરાં વખતે છે કુંભારાણાએ
અભાવેતો સુન્દર આરસનો કીર્તિચિહ્ન ચિતોની વિકાસ બમ્મન
દજી શણગારે છે મીરાંનાઈના જેવા બરપૂર હાથો એવા પા
પ્રદાન રાણાજી બગ્યાર તરીકે આપવામાં લોકસમુદે મણિને ફરનો
જ પોતે મધુ છે પશુ નથી ગોધાને બીજુ જ કહેવાનું છે

એમ સામયુ છે કે કવિરાજ શામનદાસજીના સરોધનમાં
મેવાડના હતિદાસની એની કેળી વાર્તાઓ હાથ આવી છે કે દજી
તે મા પ્રજા સમય મળી સકાય એમ નથી છતાં દેશ પરજેડા
કેળીક વાતો પવન લઈ ગયો છે “ માગસાડ અને મેરા ” વગેરે
મીરાંનાઈએ પોતાના આપુષ્યનો “ પ્રથમ “ ભાગ શુભયો દત્તો ૮૮
અનેક શોધખોળ કયા પછી મીરાંનાઈ સમયની જે રખીલ મ
એ તે ” મુજંગ સમાચારમાંના ગોપક લેખનીએ પ્રમાણે આપે છે—

રાણા કુંભાના પુત્ર રાણા રાયમત્ર અને રાણા રાયમત્રજીના પુત્ર મહારાણા સંગ, જે મુઘલ મહારાજ્યના સ્થાપક ચિત્રવિચિત્ર-જીવનગાળી બાબરની સ્થાપિત દિ-દુ સેના દોરી ગયા હતા. સાંગ-ગાળાના જ્યેષ્ઠ કુમાર ભોજરાજજી સાથે મીરાંબાઈનું લગ્ન સંવત ૧૫૭૩ માં થયું હતું. આ રીતે મીરાં કુંભા રાણાનાં ત્રીજી પેઢીએ કસબધૂ થાય અને વીરભદ્ર રાગુનીર મતાપસિંહનાં કાજી થાય. વંશ-વળી આમ છે :

= મીરાંબાઇ

મહારાણા મતાપસિંહ.

કુંભાના રાવની કુંવરી દોડીની કથા કહીઆવાડમાં જાણીતી છે કે કૃષ્ણગોપની જાંસી તહેને ડસી ગઇ હતી અને હરિબક્તનો તહેને દાર લાગ્યો હતો. તે કુંવરીનાં રાવે લગ્ન લીધાં તહારે કુંવરી સાધુડીનો વેસ લઇ આવી નીકળી અને દ્વારિકામાં જઇ રહી. મીરાંબાઈએ પશુ લગ્ન વેળા પરજુવા ના પાડયાનું કહેવાય છે.

લગ્ન પછી મીરાં સાસરે ગયાં તહારથી જ તહેમનો સાસરીયાં

સાધેનો સંબંધ દયવાતો જ હતો. રાજકુલનાં વરકન્યા દિવીને દેવા વધામણાં આપ્યાં; 'રાણે પારવતીજ પૂજ્યાં,' પણ મીરાંતું મસ્તક ન નમ્યું.

સાસુ કહે : 'સાભાએ વધે, વડુ ! નમે શક્તિને પામ,
મીરાં કહે : મસ્તક નથી નમે વિના શ્રી ગિરવરધર રામ;
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.'

સાસુને રીસ નહીં કે વડુ આજથી જ વડિલનમ મામું ખેડી
અને રાણાજીને શીખામણ દીધી કે 'ન્યાઈ રચાવો એનું ધામ.'

એવું સુણીને મીરાં મમ થયાં રે, બહું થયું ભાગ્યે જંગળ;
સાધુની મગે દીનગેન નિર્ગમ્યું સુખે, સેવીશું ગાઈશું ગોપાળ :
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.'

યમજીવનને પહેલે જ પગલે આવી રીતે મીરાંને કેસ વાગી અને
અવળાં ડગ ભગ્યાં. આમ મીરાં 'નન્દનન્દન સાથે ન્યારાં રણાં.'

આવી જ દયા તુલસીદાસજી વિશે પણ છે કે એક વાત
અગવાને લેખને દૃષ્ટાવતારના રૂપથી દર્શન દીધાં. ત્યારે તુલસી-
દાસજી લેખને ન નમ્યા અને વચન કહ્યું કે—

મેર મુગટ, દર બસરી, બસે અને દો નાય !

તુલસી મસ્તક તગ નમે ધનુષમાન લો હાય.

આને મળે એક પ્રનંગ ગોવર્ધનરમભાઈએ સરસ્વતીચન્દની
નયનકયામાં આપ્યો છે. મુન્દરગિરિ ઉપર સાધુઓના મંદિરમાં યદુ-
નન્દનની મૂર્તિને સરસ્વતીચન્દ્ર નમતા નથી અને પોતે પોતે ક્યું
દોષ એમ માને છે. હરાર હરના મજમાનો જે લેના જાણુ સેવના

દના અને લેખના હૃદય ઉપર યા મારનો મહેમાન સરસ્વતીચન્દ્ર એ.
 ગન્નેમાં ખડું સંસ્કૃતિયું સંસ્કારી દોખું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શું અપરે
 છે ? વિવેકમંદુર અનુદાત સરસ્વતીચન્દ્રનો આત્મા તે સમયે ઉજો-
 આપરે લાગે છે, દલાખરેલો દર્શાય છે. મહાન ભગવદ્ગીતા સમા
 ગ્રંથમાં પણ ‘ સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં મમ ’ જેવા
 સંકોચનાં વચન છે. ‘ લમગનેદની પ્રસ્તાવનામાં રા. રા. મણિમુદ્રેક
 રત્નગ્રંથ લખે છે કે કેટલેક કાળે આપણા આત્માઓ ફરતી દીવાલો
 અંધાય છે અને તે દિવાલો પડે છે ત્યાં ઝુંધી દેખાતી નથી. પાસક
 સમાન આનંદાશ્વર્થનું નપન અને મહાભક્તની સર્વ સારમાલો
 શુદ્ધિભક્તિ હોય, હોના જ પ્રાણના વિકાસ સદન્તરના છે : નહીં તો
 રીવાલોથી અંધાયેલી દૃષ્ટિનો માનવી સત્યના સકલ પ્રદેશે સફર કરી
 નથી શકતો, પણ માત્ર એક નગરવાસી જ રહે છે; અને તે નગરને
 જ સકલ સત્યપ્રાન્ત માને છે. એવા આત્મી પણ સંકુચિત દૈર્ઘ્યના
 એવી પ્રતીતિ જ હોય છે કે પ્રભુ એક જ રીતે પ્રગટે છે. કોઈ
 શંકર તો કોઈ રાખાનાં માણની પેઠે કેવી, કોઈ શ્રીરાંખાઈ પેઠે કૃષ્ણ;

“ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં “ હું ”, “ મને ” આદિ સર્વનામનો અર્થ
 પરમાત્મા જ થાય છે. ‘ ઋષિઓમાં વાસુદેવ હું છું ’ અને ‘ આ-
 દિત્યોમાં વિષ્ણુ હું છું ’ એમ કહેનાર તે વાસુદેવ (કૃષ્ણ) અને
 વિષ્ણુ (દેવતાવિશેષ) કયો પાર રહીને બોલે છે એ સ્પષ્ટ છે.
 ‘ ધર્મો ’ એ મહુવચન પણ ગ્રંથ અચળી બરેનું છે: ધર્મો-કર્તવ્યોના
 અનેકતાને બેઠી એની પાઞ્જ રહેલી પરમાત્માને શરણ થવા વપ
 એકતા પ્રાપ્ત કરવાને અત્રે કપરેશ છે; કારણ, આમ ગાય ત્યારે જ
 જીવનમાં સુશ્લિષ્ટતા-એકાર્થતા-એકરમતા આવે અને પરમ પુરુષાર્થ
 સિદ્ધ થાય.

‘વસન્ત’ના તન્ત્રી.

તો 'તુલસીદાસજી'નાં કહે રામ, કાઈ કાંઈ તો ગાઈ મરનવી-
ચંદની જેમ આનંતર દંપ્તિનું માર્ગ દેવ્યઃ એમ એક એક કલાએ જ
પ્રભુ પ્રદાશે છે એમ આમલી જનમાને છે અને અન્ય કલાઓની
અવગણના નિંદા કરે છે. રાજનગરના આપણે નાગગિરિ કહીએ કે
જોજ સગર તો આપણા નગર માનમાં જ રાન્ય કં છે તો,
અથવા તો કહીએ કે આપણા ડોટના નાગ પ્રેવાળની અંદર જ સૂઈ
પ્રકાશે છે, તો તે ખડ-કહેવાયે? સર્વ સપ્રદાયો ધર્મના નગર છે.
પ્રકાશમય મર્વ સચારી ગળગળેશ્વર પ્રભુ ધર્મના સર્વ નગરો
ઉપર તેજ દોળે છે, એટલું જ નહિ પણ અધર્મને પણ તેજના કણ
કાઠે છે પ્રભુના પગના દેવામાં છે, કલમાં છે, સસારમાં છે, ગાન્યમાં
છે, પૃથ્વીમાં છે, વિરાટ એ બ્રહ્માંડમાં છે, અને એથી એ દશાશુવ
તો યુ પણ અણગમ અંશુવ પડે છે તે એક છે, અનેક છે, પ્રદીપ્તો
છે, નિદીપ્તો છે, એકગા અનેક રાત્રે છે, પ્રેમ વિરાત્રે છે, ધૃષ્ટિ એક
અદિતીય છે, જના કોટિ કોટિ નામપધારી છે, ધૃષ્ટિ સર્જનવિવાને
એક આશયી છે પણ અનેક વીધાઓનો ગચ્છાર છે મન, વાદ,
સપ્રદાયના ચણા મૂંચે અન્નરમાં ળગતા સત્ય મહ્યા રહેતા નથી.
જોવર્ધનગમનાઈ જ બીજે અંગે ગાય છે કે—

નગતને કહેજો કે હરિહર એક જ છે
વૈકુંઠ વસે છે કે કૌંસની મહાયજ છે.

જેલે—

“સર્વદેવનમસ્કાર, કેશવ પ્રતિ ગચ્છતિ”

એમ ગાય છે એની દૃષ્ટિ મહા વિદ્યાન હતી, તેનું નયન સૂઈ
જેવું મહા પ્રાણી કોટિ પ્રતિ કિન્નુનું હતું તોયે સવળે સ-
વામે પ્રનુને નિહાળ્યો છે

મહાભક્તો મીરાંબાઈ અને તુલસીદાસ જેવાં એ સત્યથી આત્મપ્રેમ રજા હતાં : સરસ્વતીચન્દ્ર સમા વર્તમાન હૃદયુગના મન-ગાયત્રી જેવી બૃહદ્દો ક્ષમાપાત્ર જ ગણુરી ઘટે છે.

નંદનન્દન સાથે મીરાં ન્યાગ રજા, હરિજન મધ્યા મહેલે આવના, નિત્ય બજન કથા ધીન ઝોઝવે હરિને લાડ લડાવતાં મગોધકો કહે છે કે કુમાર બોજરાજા કુંવરપટે જ દેવનો પામ્યા અને મીરાંબાઈ આ વેળા વિધવા હતા. અને સરોધકાના વેણને નમરૂન મીરાંના એક પદમાંથી મળી શકે એમ છે.

મુખડાની માયા વાગી કે મોહન પ્યારા । મુખડાની૦

મુખડું મહે ભેયું ત્હાકે, આ જગત રથુ પ્યારું;

મન મહારં રથું ન્યાનં રે, મોહન પ્યારા । મુખડાની૦

ન મારીતું સુખ એવું, જગતના નીગ જેવું; ।

તંને તુઝ હરી હરી રે, મોહન પ્યારા । મુખડાની૦

ન મારીતું સુખ કાચું, પરહીને રંડાવું પાડું;

તંને થેક શીદ જાએ રે, મોહન પ્યારા । મુખડાની૦

પગલું તો મીનમ પ્યારે, અખડ મોખાખ મહારા;

ગડવાનો બે ટાળેા રે, મોહન પ્યારા । મુખડાની૦

મીરાંબાઈ બચિદારી ત્હાગી, આશા એક મહેને કર ધારી;

દવે હું તો વંડબાગી રે, મોહન પ્યારા । મુખડાની૦

ગમે તે ખરૂં હો પણ પરખ્યા પછી નજીકના જ સમયથી એકાદિની જાગી અને તે દુઃખભારવાદિની જાંદગી પણ ન જીવવા દેવા માનેના તુલસી શરૂ થાય છે.

પ્રેક્ષે જ પનગણે મીંગંમાઇનાં નનુદ બાબીને સમનેવવા
જાય છે, કે બાબી ! આ શા ઉપાત ? પીયર વગેવી હવે રાણાકુવને
પગેવવા માંડ્યું છે. મીંગં નહુદને જ ગદામાં ઉપદેશે છે કે—

‘હમે પામુ જનઓ શીદ સામરે રેખાઈ ! હમા વટાળો શાનેદેહ ?’
અને નહુદ માથે રાણાકુને કહેમુ કહાવે છે, કે ‘જલ્ય હમી હરીનિ’
બાબો, અને સાનુને કહારે છે કે હવે ‘જલ્ય થયા, ગોવિન્દ શુભુ’
ગાય. બાળાપમુના તન્મગ કબેકવા અશક્ત થનાં : તે કબેકવા મશકુ
તે વર્થ હનું.

એક સમયે રાણાકુને કાઠએ ખમર કરી કે મીંગંના મેલમ
મીંગ નાઈ પુન્ય સાથે એકાન્તે છે. કમ રાજપુત્ર તરવાર ખેંચી
મીરાને નેકે મયા અને જોયુ તો મીરાં એકવા. શંખા પડેવા રાગને
મીરાને પૂછ્યુ કે પેચો પુન્ય કહા છે ? મીરાએ કહ્યું:—

હતાં છે પૂછો મં ગાળા ! રાગમાં રે, એ તો સપલે વમે છે બનપૂઃ
ધ્યાનમા જૂરે જોગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ પેખે, રહે છે દુષ્ટ થરી દૂર :

મીરામન મોહન.શુ’ બાન્ય’.

‘રાશાશ ! પ્રેમનક્તિ વડે પગથહા બને તો તેનાં દર્શન થાય.’

રાણ તો ગેર ખમરેના વથે અને મમરેનો થાં કર્યો તો મીરા
એ દીકાં. મીરાને માગ્યા ખડ્ડુ ઉગાધ્યું તો ‘હુરિએ દેખાડ્યાં મીરા
ચાગ.’ ખડ્ડુકીમી ગણાણ પછી મહેલે પાજા કર્યાં.

પ્રેક્ષે જ પનને છોડ થયેવી તે મીરાનું સોબાગ્ય વન્યું જ
નહી, હિરણ્ય જ નહીં નિ પર નિ અન્તરપટ શુશુતા ગયા, રાગ
અનતી ગયા. યગં કર શા રા ન્યાનના ગજેન્દ્રને ક્યંક કનનાં મન્યુ
આદમગીય દનું. મીરાંના મન્યુનાં માધન હવે ચોજવા માંડ્યાં એક

વેળા એક પેરીમાં વિનામ પૂરી પેરી મીરાંને મોકલવાની અને કહાવું કે આમાં મેવવા જેવા શાણોયાગ છે. ગજવરને અદા ગુપ્તી મીરાંએ પેરી આપી તો મહાશયી મુન્દર શાણીયામ નીકળ્યા ‘કુચ્છી દાણીયામ ત્રીણ મોકલ્યા, ‘કાંઈ ન વડું’. અને દવાદલ એટ ધોવું અને તેનો પ્યાસો બરી રાખાવ્યો મીરાંને મોકલ્યો અને દેવડીએ કહાવ્યું કે પ્યાસામાં કુચ્છપ્રમનું ચરનામત છે. ગોનાનો પ્યાસો લાથમાં

લીધો મીરાંએ મન મન થઈ, પ્રજાને દેખાડી ક્યું પાન, અમૃત સરીખું થઈ ગયું, એને અમરશ ધણી બગવાન :

મીરાંન મોહન મું નાન્યં.

વૈષ્ણવ મંત્રદાથી મહામણી મીરાંનાઈ કપર મંસાર અને મગાઓની આટલી પ્રાણુદારી અવકૃપા કેમ ? આટલા અમાવ અંગ વ્યુક્તમ શાને ? એ કોતુહલા પ્રશ્ન આપામને મદજ થાય છે. સુધર્વંગી રાગાકૃત શિવમાર્ગી હતું, એકવગ મહાસ્વલું વક્ત હતું એ એક કિતર છે, પણ તે સર્વોંગી કિતર નથી. પરમ વૈષ્ણવ મહેતા નરમિંદને પણ એવી ગજ્યમમાગની રીઝળાઓ વેડી પડેવી એ શાથી ? કિતર જનસમૂહના વ્યભાવમા છે. મનુષ્યમા છુટ છે તેમ જનમંદ । પણ છુટવત્તું છે : એના પણ અનાવ અને વ્યભાવજન્ય ગુણદોષ જોય છે. એ વ્યુત્તમના નિરૂણના મુલ તદ્દા જોડા મોખવાનાં છે.

આજનો આપણો સસાર ઇનિહામના વેળા માનને કે સ્વામી-નાગાયમુના સંપ્રદાયમાં જનાર જાને ન્યાત બદાર અકતા ? કન્ય ને કૃપના કરતાં પણ વિશેષ કુતુહલ છે. જનકાલ એ પોનાનો બંડાર જુપાડે તો એકેક સત્યનાં એવાં અજવાળાં વાય કે આપણો અત્યક્ત

મર્યાના આવાન વાં જે સ્વામીનાગમણનો સપ્રદાય લાગતધર્મ છે, શ્રીમદ્ લક્ષ્મણ, શ્રીમદ્ લક્ષ્મણગીતા, અને ઉપનિષદ ઉપર પાયા મેળવે એ ગમતુજ પન્થ ॥ જતા પુરોને એ સપ્રદાય સ્વીકારના જોઈ પિતા પોતાને નિષ્પુત્ર થયા માની મસારત્યાગી સન્માસ દેના જ્ઞાતિઓ એ મપ્રદાયીઓથી અબદાના, વાળીયાઓ વગરના, આ સર્વ આપણા ગુજરાતના નિહાસની યોગ વધે ઉપગની કચની છે એવું નારણ નું ?

જૂનાને ઝનન માનના સનાતન સાં દાઈ નરનને અમદાની આખ્ય નીરખે છે ગુજરાતમા જ નહીં, મૂર્ખવચના રાગુ નમા જ નહીં, બાગનમા જ નહીં પણ મન માનવ દેશે 'નરીન તે નિરર્થક' એ સમારતુ મૂઝ છે અને થયાપય વર્ષ વિચારના એ આચાર્યમૂઝ સાર ॥ ૪૪ કાન સુધી ટવી નવન નેનનની સ્થિતિના ન બનાવે, જિભાની આચરણના કચનના રિગીરી નવન ઉપયોગિતા, મુખનાધમ્ના ન દગારિ, ઈ વગેરે સુધી બાન્હે જિભી દાર દોષી મૂહાનગમા પ્રવદારાતો નવન દહામદ ન દાખને તદ્દા સુધી પ્રાન્વ ઉપર પગ મળી જ્ઞાના મદમદ અતિથિને કનતુ અગ કનગાના કનમા અનાવાર અચગય તો દાર્દ આધર્મજનક નથી મમાગ મેવાડમગ મમાન છે, તેને ડોનાનના સમાર ચિર જયવસં દોના જોઈએ તેને ચીરના વિદુતકૃપાલુ તત્પત્રી જ્ઞાતાના પદ્ધતિ જોઈએ તેના અનન્ધ બગરા મથના મેર શુદ્ધિનિર્ણય અમૃતમીધ વાગ્દિનતા જોઈએ નરન પોતાનું મત્વ દાખવે તદ્દા સુધી નમાગ તેને કિતિજ ઉપર રાખે, તેના કાયનની કમોગી કસે એ અનિ યોગ્ય છે નગસિદ્ધ-મીનના કાયમા આપગો સનાત કૃષ્ણમદિનતુ કાંચન કમતો દતો

ઓ પોળોઓ વર્ષે ઉપર શુભગ્રાન મેલામીનારામણના પત્યનું દીર
પરીક્ષતો હતો. હવે એ પરીક્ષાની અરુપ પરી થઈ છે. કાવ બંજા
નવસ તે જૂના થયા અને આપણા મંસારે ત્હેમને હૃદયમાં રથાન
આપ્યાં. નવસરાદીઓને સંસારચાલના આ મૂલને બોધ મનનગોચર
છે : નિરાસામાં આસા પ્રગટાવશે, દિવગીરીમાં દીવાસા દેશે.

મેવાડથી મીંગ હવે કંટાળ્યાં હતાં : જીવનના રાપથી નકીં પણ
અહિતમાં વારંવાર પડના બંગથી : તેથી મીંગએ મેવાડથી દેશવટો
સીધો. મીંગ મેવાડથી મેડતે જઈ ગ્યાં, કે મેવાડથી પરભામ
જુન્દાવન થઈ દ્વારિકામાં અખંડ વામ દાધો, કે મેડતે થઈ દ્વારિકા
જઈ ત્હાંથી જુન્દાવન ફરી પાઠાં દ્વારિકાં આરી રથાં, એ યાત્રાનો
ક્રમ સંસયમસ્ત છે. ' જિન્દાવન હેનગીયા ઠાંદોરકું ' સલાન
મોહકતાં તે મીંગ ' ગુણસાગરકું ' સવામ બગા ગયાં, અને
ચુકુનાં ન્હાયાં, અને માણુ કે—

એ બિનતિ ચિત્ત ધરીએ, શ્રી જન્મનાં ' ચે બિનતી ચિત્ત ધરીએ;
શ્રીરધરવાય મુખાર્ચિત ગતિ જન્મ જન્મ મોલે ફરીએ :

શ્રી જન્મનાં ' ચે બિનતિ ચિત્ત ધરીએ.

વળી ૫૪ છે કે—

હરિ ચાવો કાકારમા જઈ વમીએ;

હરિ મ્હને ત્હે વગાડી રમગનીએ ૨—ચાલો.

* * *

મન્દ્રવદન રસીયામણી આંખો;

કારે મુખકું સુંદર મોહીએ ૨—ચાલો.

રમઝુમ રમઝુમ નેપુર બાગે,
હરિ મન મોલું મહારૂં મોરલીએ રે—ચાલો.
મીરંમાઈ કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર,
હરિ અંગોઅંગ જઈ મળીએ રે—ચાલો.

વળી:—

મરો મન હરી લીધો રાગ રમુછોડ.

અને,

સાંવાળા સાંઠ ચણગારને રે જલું મો સો રે કોથ;
રાખાઈના દેશમાં મહારે જાગે રે પીવાની દોષ.
ગાવિન્દો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે;
મને મહારો રામજી બાપે રે, ખાંને મહારી નજરે ન આપે રે;
કાંચો મેલ્યો મેવાડ રે મીરં, ગયાં પશિમ મહાંપ;
સરવ છોડી મીરં નીસમાં જોડું ખાવામાં મનડું ન દાંપ.
ગાવિન્દો.

એ રાત્ર પદો ઉપરથી એમ કહી ચકાવ રે જુદાવન અંગે
કાતરજની વાગા હરી ગેવાડ ત્યાગી મીરં દ્વારિકામાં જઈ વસ્યાં.
માસ અમારી મુખમુખા રે સમરો પ્રેમસન્તોષ :
જોડ જગજીવન જગતમાં, મહારો નાવચિંતો નિરોધ : ગાવિન્દો.
મુંદડી મોહું તહાર રંમ મુલે રે રંમજેરંગી દોષ :
મોહું કું દાંચો કામલો, કુંને કાંચ ન લાને દોષ : ગાવિન્દો.
મીરં હરીની લાજની રે રંગી સન્ન દગુર :
માય મંગાને મોહ પલ્લો, પેલા દિવકપગીથી ફર : ગાવિન્દો.
ગેવાડના મહારાજ 'રિલકપરી' કયા અને મેવાડનાં મહાર-
રંગીએ મુગડ ઉતારી પેરામ લીંલ. આ પેવાળું મીરંનું જીવન
મહાકવિ દનું. મીરંનું એક પદ છે:—

કરના ફરીરી, કયા દિલગીરી ? સદા અનમે રહેનાં રે,
કોઇ દિન વાડી, કોઇ દિન અંબવા, કોઇ દિન જંગલ ગોના રે ॥

કરના ફરીરી
કોઇ દિન હાથી, કોઇ દિન ઘોડા, કોઇ દિન પાંડવે ચડના રે,
કોઇ દિન ખાના, કોઈ દિન પીના, કોઇ દિન ફક્મ ફક્કા રે.

રાજરાજેન્દ્ર ચિતોડનાથનાં રાણીછને 'કોઈ દિન ફક્મ ફક્કા' થના, રથસુખપાલનાં બોઠનાને 'કોઈ દિન પાંડવે ચડના,' મહેલ વધાનનાં વારાને 'કોઈ દિન જંગલ ગોના' : એ સર્વ ચિતવેશક ચિત્ર નથી ? પણ આન્તરદીપક જેનો પ્રગટ્યો છે અને મદારેભવના જ્ઞાનરાટ ઝળકાવી રેલ્યો છે તેના અપારના રત્નસાગરો લુપ્ત થયો પાનું શું ? મીરાં ઉદય-વિપ્લવિમાં રમનાં, રહેમને પાર્થિવ સુખસોજ રજો ન દનો. એ રિધે મીરાંએ—

પ્રેમે નિરખ્યા શ્રી રાગુછોડ,
વાન પૂરીને મણુની પામે રવાં લજા, ખોડ્યા છે મનના કોડ;
મીરાંમન મોહનશું માન્યું.

પાનું એવાડમાં રસની રેલ્ય લવણી બેઠવા માંડી. ભરતખંડના મહાલકશિરામણનાં રાખી પરદેશમાં બટલ એની અયોગ્યતાની ખુદિથી ને કાં તો ભક્ત અને કવિ એની સદગોમના પત્નીના પ્રેમની આતિ બડી હાડી આન્તર વાસનાથી રાણાછનું મન અન્તે ફર્યું અને મીરાંને લેડવા

વિપરાગપરી તેડાં મોકલ્યાં રે આવીને લાગ્યા સક પાપ;
માછ ! પધારો એવાડમાં બેઠાં, રાણાછ તો અન્ન ન ખાય :
મીરાંમન મોહનશું માન્યું.

પ્રેમાં તો મીરાંએ આતું કંઈક કહાવ્યું હશે:—

આજ મ્હારે સાધુજનનો સંગ રે રાણા ! મ્હારાં ભાગ્ય બળ્યાં રે.
સાધુજનનો સંગ જો કરીએ, પીઆછું !

વહો તે યોગણી રંગ રે : મ્હારાં ભાગ્ય

આસઃ તિરથ સન્તોને ચરણે, પીઆછું !

કોટી કાશી ને કોટી ગંગ રે : મ્હારાં ભાગ્ય

ક્ષત્રિયરાજનો રમેહ પ્રજ્વળી ઉડેલો હનો : ત્હેને કંઈ એવા
કિનરે સન્તોષ ન આપ્યો. ખીન્ને બીધમન્દેસ કહાવ્યો:—

“ જ્યાર લગી ત્હમે રહેજો દ્વારિકાં રે તહાં લગી કહું અપવામ : ”

રાણાજીનો આગ્રહ મીરાંએ અનરનો નિરખ્યો : પણ મીરાં
પ્રત્યુભક્ત હતાં, આરા વિના પ્રમથુ પાધું ભરે એમ ન હતાં. તેથી
રત્ન માગવાને મીરાં ‘ આપ્યાં શ્રીપ્રભુની પામ. ’ વિનિતિ સાંભળીને
હરિએ મીરાંને—

હમી ચાંપ્યાં રહ્યા સાવ :

થી કૃષ્ણસ્વરૂપમાં સમાધ મયાં રે મીરાં, જો જો શ્રી દ્વારિકાનાથ :

મીરાંમન મોહનથું માનું.

બાપુ હીરાપ્રસાદ મીરાંની જન્મ સંવત્ ૧૪૭૫માં અને
દેહત્યાગ સંવત્ ૧૫૨૬ માં કહે છે. મુળમાં સમાચારના સંગ્રાહક લેખક
મીરાંનામની સમતિયિ સંવત્ ૧૫૭૩ આપે છે એટલે જન્મતિયિ
આશરે સંવત્ ૧૫૨૦ અનુમાન થાય : તે વિષેનું મત્સ્યતિયિ સંવત્
૧૬૦૩ આપે છે.

ચમત્કારોથી બંગી, દનદયાઓથી રંગાએવી, ધનિદામના

વિરોધોથી ડંટાયલી મીરાંની હવનકથા આવી છે. મોરબાંડ મેવાડ અને ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપરથી જુદાં જુદાં અન્યકારના પદો ઉપરથી જુદાં જુદાં આ હવનકથાની પણ નવાં પ્રકાશની હોય એમ પ્રકાશિત.

મીરાં અને મીરાંના ધર્મ વિશે એકાદ બે પ્રશ્ન ચર્ચા આપણે સમાપ્ત કરીશું. કેટલાક મીરાં વિશે અર્થનીન પ્રશ્ન કરે છે કે મીરાં બ્રહ્મ હતાં કે કવિ ? બન્ને બ્રહ્મ અને કવિ એ વિસ્તવાદી શબ્દો હોય ! મીરાં ઉભય હતાં. બ્રહ્મશિરામજિજ્ઞામાં મીરાં જાગે છે અને જાગશે : કોઈ હજી એમનું એ પદ છીનવી લેવા મથ્યું નથી, મથશે નહીં : મથશે તોને સૂર્ય ડાંકવા નાંખીલી ધૂળ આંખમાં પડ્યા જોતું થશે.

મીરાં કવિ હતાં કે નહીં ?—એ પ્રશ્ન કરનારા એક દલીલ આગળ દાવે છે કે મીરાંએ પોતાનાં કાવ્યોને કાવ્યો ગણી રસાલંકારથી શણગારવા મત્ત થયાં નથી. પ્રશ્નકરોને સ્હામે પ્રશ્ન એટલો જ કરીશું કે સ્વાભાવિક રીતે, સરસતાથી, વિનાયકને ગાઈ શકે એ કવિ નહીં અને અમસાધ્ય-રઝનિજન્ય કાવ્યો લખે એ કવિ : એવો પ્રીયા રસશાસ્ત્રનો નિયમ છે ?

હિન્દુશાસ્ત્રકવનમાળામાં મેકોલેનો ચરિત્ર વીતરનાર મોરીસન એક સવાલ ચર્ચે છે કે મેકોલેએ “Lays of Ancient Rome” નામનાં અને બીજાં કેટલાંક સારાં, હિત્સાહી, પીરસનાં કાવ્યો લખ્યાં છે તો મેકોલેને કવિ ગણી શકાય કે નહીં ? એ પ્રશ્નનાં જવાબમાં ના હકી એ લેખક લખે છે, કે કેટલાંક વર્ષો અમસાધ્ય સાનાં કાવ્ય હાલનો કોઈ પણ સુશિક્ષિત જન લખી શકે. વાંચને અને સ્મૃતિથી મેકોલેએ કાવ્યો લખ્યાં અને ને-સ્ટ્રાકરબાઈએ “કુરુમેશ્વર” લખ્યાં. મોરીસન કહે છે. કે કેટલાંક વર્ષો પડી પડીને સારાં કાવ્યો

વખનાર મેકાલે-કવિ ન હતો પણ રસિક હતો : થોડાંક અઠવાડિયામાં
 “ Revolt of Islam ” નાં બાર પુસ્તકનું પૂર જાગ્યું પહેલે
 ટાપનાર ચેલી તે કવિ હતો. જેની રચનામાં કવિતા જણાઈ છે,
 જેનું હૃદય કવિનારસથી ઘણાંજ ઘણું છે એ કવિ. એરિસ્ટોટલનું એક
 નીતિસૂત્ર છે કે :—પુણ્યનાં રડ્યાં ખડ્યાં કામ કરે તે પુણ્યવાન નહીં
 મહાપાપીએ કદી કદી પુણ્યનાં કામ કરે છે. એવું જ રસવાન
 આપણે બાંધી શકીએ કે રડીખડી મારી કવિતાઓ લખી શકી તે
 કવિ નહીં, પણ જેનો ચીરંજીવી હૃદયબાવ જ કવિતા છે તે કવિ-
 યત્ન અદરી મનુષ્ય પણ કોઈક જોવું જોઈ શકે છે : પણ એ
 રચવાદી નહોતે કોઈ કોઈક કરેલું નથી. જોતો ત્યારે નિરંતર માધુરી
 બોનાર જ કોઈક. કવિની આ વ્યાખ્યા વર્તમાન યુગના કવિમાં
 યાજના મળતા રસિક વર્ગને કદાચ અચરો. મીરાંનાં અનેકાંક પદો
 ઉપરથી લાગે છે કે જ્યારે જ્યારે મીરાં જોડનાં ત્યારે ત્યારે તે
 બાંધાં. બજન, નૃત્ય, ઓઝવ, કીર્તન : એ એમનાં આખા જીવનના
 મંગાથી હતાં. અણગમ પડેમાંથી બનાવે ‘વૃદ્ધ’ : પણ થોડાંક મીરાં
 સાગરનું જુ બાન કરાવશે ?

હરિ કાંઈ માધવ સ્થો માધવ સ્થો.

વેચંતી મજનારી રે, હરિ નાંઈ માધવ સ્થો.

માધવને મહુડીમાં પાણી, જોઈ સરકે મહે મોખી રે ;

હરિ કાંઈ માધવ સ્થો.

પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે, અને લાગી કહારી પ્રેમની,

જ્યાં જમનામાં જરવા અર્ધતાં, ત્યાં દત્તી ગાગર આગે. દેખની રે ;

અને વ.ની.

કાંતે તે તાંતે હરિજીએ જાંધી, જેમ જેમ તેમ તેમની રે;
મદને લાગી.

તે લાગી મદને ત્હારી, અચ્ચાહ ! હૃદે લાગી મદને ત્હારી.

મ્યારે ગયો રે પેત્રો મોરલીવાળો, અમને રાસ રમાડી રે ॥
રાસ રમાડવાને વનમાં તેડ્યાં, મોહની મોરલી મુલુતી રે.

કામળ કોણુ લઈ જાય રે મથુરામાં વસે મેવાસી,
મહારા પ્રાણુ પીઆહ—કામળ—
જે રે કામળમાં જાતું શું લખીએ ?
થોડે થોડે દેત જાણાય રે, મહારા પ્રાણુ પીઆહ.

જાણ્યું જાણ્યું હેત ત્હમારું જાણવા રે લોભ,
હેતજ હોય તો હાથમાં વરતાય જ્ને;
અમે ત્હમારી આંખડીએ અજખામણું રે લોભ,
ત્હાણપ હોય તો નયણમાં જાકાય જ્ને:
(સત્યમાખાતું રસાહ)

ધીરજની વાતો ધરથી જાણી નહી રે લોભ,
પ્રીત કરીને પરવસ કીધા પ્રાણુ જ્ને;
કાળજડી કોરીને જીનર જેદીમાં રે લોભ,
મીઠલડીમાં ખાઈ મોહના જાણુ જ્ને—જાણ્યું જાણ્યું—

સાધેકો ગજો, પ્યાલીકો ગજો,

દે કારો સાધે સાણીકો ગજો.

એ જય જનુના જાતી બગેકો, બર આઈ ગમે,

ગિમર આઈ ગજો—ગણેશ.

ગુમ મન જાનો જન્મે હે કુલકો,

જન જડીન મોતીયાં હે દે ગજો—ગણેશ.

વાહરી હાથે દો વાવ ! ત્હારી વાહરી રે,

જોવડ બેવડ નાડી બાંધી, રેવડ નાડી તોડી : દો વાવ !

મીચના કાચનાગમ્માના આ સડ કણ છે : વધારે લેવા
અત્હારે આપણને અવકાશ નથી એક પદ બેઠએ લે જનાવે છે
કે મીસા જીરવિ હતા :

મુજ અમથાને મ્હોની નીના આઈ ! શામળો ધરાણું

મ્હારે સાથું રે : રેક.

વાળી ધણલું વિઠુવર કરી, હાર હરીનો મ્હારે હથએ રે :

ચીનમાળા ચતુર્મુજ ચુડો, શી મોલી ઘેર જાઈએ રે ?—મુજ.

અઝીયાં જગજવન કેસં કૃષ્ણજી ક્યા ને કામી રે,

વિહવા પ્રથમ ગમનાગણના, અખુવટ અંતરભાળી રે—મુજ.

ગેગી ધણલું પુગોતમ કરી, ત્રીકમ નાખલું તાણું રે,

કચી કરાણું કંચાનંદ કેગી, તેમાં ધણલું મ્હાડું રે—મુજ.

ગામરવામો સજીને બેડી, હવે નયો કાંઈ કાચું રે,

ગાઈ મીયાં કહે પ્રજા ગીરજનાગર હરીને ચરણે જાયું રે—મુજ.

મગિમાયાઓ મેવાડમાં ઉતારી, 'સાચું' સામળાનું પરેણું' મીરાંબાઈએ પહેર્યું હતું. કવિના આવી સ્વાભાવિક, સરલ, ઉજાગી, મ્નેહાળ મુંદરી કવિના સરિખડી મુંદર છે. મીરાં બન્સના વર્ણનો કવિ દત્તાં. સદ્બાગ્યે પરબોમધી આવી આપણા પ્રાંતમાં પરિમળતા એ પુષ્પનાં નાનું આપણે પૂરેપૂરાં હદી વાળી સધીશું ?

મીરાંનો ધર્મ કૃષ્ણભક્તિનો વધ્ધન મંપ્રદાયને મળતો હતો. પુરાણપંથીઓ ઉપર એવા આક્ષેપ કેટલીક વેળા થાય છે કે મીરાંના શુદ્ધ મ્નેહી દેવાંની પળ પ્રભુના સ્વરૂપની કલ્પના અને ભક્તિ વિશેના વિચાર અતિ જડ સ્થૂપવંતા અને અણવિકસ્યા હોય છે. આ આક્ષેપ ખોટા છે કારણ કે ભક્તિ અને પ્રભુદર્શનની પ્રેરણા એ દેવાની પ્રવૃત્તિઓ છે એટલે દેવાં શુદ્ધ અને મ્નેહાળ છે એમ કલા પછી ખીજ આક્ષેપનું કારણ રહેતું નથી. જુદિના ગાલક સ્નેહ, પૂજા અને ભક્તિ મમત્રી શરે છે; અને સ્નેહ, પૂજા, ભક્તિના અભિગેહને ચોગ્ય મહાપ્રાણને પણ ઓળખી શકે છે. મીરાં માત્ર ન હતાં એમ લાગે છે, છતાં તેમના ભક્તિ વિશે અને પ્રજા વિશેના બાવ ઉમત અને આ 'માત્રગિરાંમણિ' એના જમાનામા પળુ મોષક હતા. તેમનાં જે પદ જ કદા આપણે ગાઈ જઈએ:--

મીરાં ભક્તિ કરત હે પ્રગટકી, નાથ ! તુમ જનન હો સખ પટકી.
નાદી ઘોષ મીરાં લે સમરણી તો પૂજ કરત સીતાપતકી,
સાધીઆમકું તુલસી નહડાવે, તો બાવતિવક ખીચ દીપકી--મીરાં.

રામમદિરમેં મીરાંમાઈ નાચન, તાલ જગવન, ચુટકી:
રમતુમ રમતુમ જાગન. મુધરા, લાજ તજ મુપટકી--મીરાં.

ધિવના પ્યાવા રાણાજીએ બેઠ્યા, સાધું સંગત મીરાં અટકી,
કરી ચરણામૃત પી ગઇ મારાં અમૃતકી જેસી ઘટકી—મીગ.

સુરત દેરા પર ચાલીયે ધારો તો ક્ષીર ગાગરપર મટકી,
મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરનાગર, સુરતા ચત્રી જેલી નંદકી :
મીરાં ભંડિા કર હે મગટકી, નાથ ! તુમ જાનન હો સજ ઘટકી.

સાધીઆમને તુલસી ચહાવતાં કે બાવતિલકમાં ટિપકી પૂગના,
મીનાપતિની પૂજ કરતાં કે રામમન્દિરમાં, તુલ્ય આલગના,
અથવા તો મદાવિયનો પ્યાલો હોડે માંડતાં મીરાંની એક જ દષ્ટિ
હતી: સુરતા અડગ હતી: પત્નીહારીની બેડા ઉપર હોય છે ત્વેરી,
દેર ઉપર ચાલના નટના જેવી. પૂજ, મેવા, તુલ્ય કે મદાવિય યોગના
એવી એક સુગના રાખનાર ભક્ત હમણાં કેટલા છે ? મીરાં " **एक
मेवावितौघम्** " તો જાણનાં જ હતાં. ઉપરાન્ત એ એક ઉપર અખડ
નષ્ટિ માંડી રાખનાં પણ જાણતાં હતાં. યોગ કે ભક્તિનું આથી " **अ
पगवियुं** " હજી શોધાવાનું બાકી છે.

મેં તો લીચો હે સાંવરીએને મોઢ, માંઈ મેં ! તો લીચો હે

કોઈ કહે સુગો, કોઈ કહે સુગો :

મેં તો લીચો હે હીરાયુ તોય—માંઈ !

કોઈ કહે લયકો, કોઈ કહે ભારી,

મેં તો લીચો હે તાલકીએ તોય તોય—માંઈ !

કોઈ કહે જાને, કોઈ કહે મોડે,

મેં તો લીચો હે બાજતે ટોલ—માંઈ !

કોઈ કહે ઘટતો, કોઈ કહે જડતો,

મેં તો લીચો હે જરાજર તોય—માંઈ !

મીરાંબા

કોઈ કહે કાવો, કોઈ કહે ગોગે,
મેં તો દેખ્યો હે મુંઘટપટ બોવ—માંધ !
મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નામન,
મ્હારે પુરવ જનમને હે ટાવ—માંધ ! ૦

આ બે પદ પછી અમને તો ગક રહેતો નથી કે મીરાંએ
“મુંઘટપટ બોવી” ને પ્રભુ । દર્શન બીરાં હતાં અને પરમેશ્વર
પ્રકાશ પામ્યા હતા.

મીરાંની જીવનકથામ. એક વાત મગદુર છે જે લેખના ધર્મન
વચ્ચે દર્શાવે છે. જુદાવનની યાત્રાએ મીરાં ગયા ત્યારે ત્યાં એક
જુના ગોસાઈ રહેતા હતા. મીરાંને લેખનાં દર્શનની વાંઝ થઈ હતી
પણ ગોસાઈએ કહ્યું કે પોતે કોઈ સ્ત્રીનું મુખ જોતા નથી.
મીરાંએ ક્ષત્ર મોકલ્યા કે :

આજ વગી હું એમ જાણુની જે મગદુર કૃષ્ણ પુરવ છે એક;
જુદાવન વમી દગ પગ વલા છે, નેમો ધન્ય તમારો વિવેક.
મીરાંમન ગોહનચું માન્ય.

જો મર્મવચન સુધી જુના ગોસાંધ મીરાંના દર્શન કાળે ગયા.

કષ્ટબ્રમ્હિન ટેટવીકરીતે મુમવમનોના મુદીવાદને મગતી આવે છે
અને ટેટવીકરીતે તંનાથી જૂદી પડે છે. દબાયેલા પાથો પ્રેમની મત્તી ઉપર
છે જે એક મુદાની વાત મગતી આવે છે. મીરાંનાં અને નગસિંહ
મેહેતાના પદ અત્યંત શાન્ત છે, દયાગમ્યતાના જેવાં હિન્મત નથી.
હતાં મીરાંના પદ્મપ્રભાશ્રી પણ મત્તીના પદ વીણ્યાં જડશે :

ગોહન બાગ પીવાઈ, કદંબ નીચે ગોહન બાગ પીવાઈ;

જાલ જમુનાદે શીતલ પાની, ગાગર વર કુ લાઇ રે—કદંબ
 મોનેકી કુંડી ને રૂપેકા લેણ, કુંડી એ ગન જલાઇ રે—કદંબ
 કુંબુએ વાટી ને બલદેવે કુંડી, રાધાએ સાક્ષી સહાઈ રે—કદંબ
 માનેકા ખાયા તુમ પીઓ મતવાયા, અખીઆમે લાલી લગાઈ રે—કદંબ
 મીંગ કહે પ્રભુ ગીરધરનાગર, ચરનકમલ ચીન વાઈ રે—કદંબ

બધ મીરાં સમગ્રીવાની, મેરા મુદ ન જનન હાય—ટક,
 ધાયવધી બાન ધાયવ જાને, મો કોઈ ધાયવ દાય,
 તુમી જો ઉપર સેજ અમારી, પે દણુ કમી મુર હોય. બાઈ
 જમુદીને બધા કારજ નાંહી, ગેવ વીચ તાજ જોય,
 મીર કહે પ્રભુ ગીરધરનાગર, મેદ સાંચરીઓ હોય. બાઈ

પ્રભુની પરામર્શિને બાંગ કે દાઝી ઉપમા આપવાથી કે
 માત્રિકા યોગવાંજને દીવાનાપાલ કહેવાથી મું વિનેય અર્થ સંગતો
 દગે એ તો એ મનાનુયાયી નહીં મમગવે તદ્દારે પણ એરી રીતિની
 કવિનાની અધમના એટલે નથી આવે છે કે હોદિશ કવિ એક
 મહત્તમાં પુકારે છે કે ‘દાઝ લાઓ અને એક ચાલ વર્તીને છોકરી લાઓ.’
 આ રીતિના કવિઓ બધી જગ્યા છે કે બક્તિ એ નાતિક બાવ છે
 અને મળી એ સાતિક બાવ નથી. એટલે બક્તિ એ પ્રેમની મળી
 નથી અને તેથી બાંગ, ગાંજે કે દા ની ઉપમાઓ અવગે માને જ
 દોરવામાં કે અવગા માર્ગ દાંડવામાં જ માત્ર મદદાનુયાયી થાય છે.

મા ધર્મની ફિલસુફી તેમ જ આચાર એવા દેવા જોઈએ કે

નરનારી ઉભય તે સમગ્રી, ઝડી, આયરી શકે. પુરુષ તેમજ મુન્દરીમાં આત્મા છે. અને ઉભયના આત્માને વિકાસ, વિશુદ્ધિ અને ઉન્નતિની જરૂર છે એટલે પ્રભુનો યોગ અને તે સાધ્ય કરનાર ધર્મસિદ્ધિ પણ નરનારી ઉભયને માટે જ હોવી જોઈએ. મુશીવાદ તેમ જ કૃષ્ણભક્તિ બંને આ બાબતમાં અધૂરું પડે છે. મુશીવાદમાં પ્રભુને પત્ની માની પત્નીભાવે ભક્તિ કરે છે. આ મત મુન્દરીઓની ધર્મમાં અવગણના કરે છે: કારણ કે સ્ત્રીવર્ગ પ્રભુને પોતાની પત્ની શી રીતે માની શકે? પતિની પત્ની હોય પણ પત્નીને વળી પત્ની કેવી? મુશીવાદ માત્ર પુરુષોને માટે જ છે: સ્ત્રીવર્ગ એ ઝડી-આયરી ન શકે એટલી એમાં અપૂર્ણતા છે.

કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રભુને પતિ માની સૌ પતિભાવે ભક્તિ કરે છે. એ એક મુદ્દાની વાતમાં કૃષ્ણભક્તિ મુશીવાદથી ભૂટી પડે છે. પણ એમાંય તે મુશીવાદના જેવી જ અપૂર્ણતા છે. સ્ત્રીવર્ગ કૃષ્ણભક્તિ અમશ્ય શકે અને પ્રભુની પતિભક્તિ આયરી શકે; પણ પુરુષો પોતે- 'ઓ શી રીતે થાય અને પોતાના વરની પૂજા શી રીતે આદરી શકે એ સમજવું અશક્ય છે. પત્નીની પત્ની હોઈ શકે નહીં, તેમ પતિને પતિ પણ આપણે જોયો નથી. નહું સંસારવિધાન રચાય તો ત્હેમાં કદાચ મુશીવાદ અને કૃષ્ણભક્તિની અપૂર્ણતાઓ કોઈ નવલ મંસાર-શાસ્ત્રીઓ ઘટાવી શકે. સંસારમાં તો વરને વડુ કે વડુને વર કરવાં એવા રૂપપાંતરના બાવ અબળાયા છે.

મુશીવાદ તેમ જ કૃષ્ણભક્તિના ધર્મશ્લોકો અને અનીતિના અનેક કવધુલ બેસી ચૂક્યા છે, અને એ સૌનું છવનકારણ ત્હેમના મૂંઝ સૂતો જ-એ પતિ કે બે પત્નીઓ કરવામાં જ છે. પતિ-પત્નીના અને

મનુ-પ્રમુના મંબંધ જાતિસ્વભાવે જ જૂના છે એ સત્ય વીસરવાથી જ સુધીવાદ કે દૃષ્ટ્યુભક્તિ જેવા મંપ્રદાય રચાઈ કે પ્રચલી શકે.

છતાં એ ઉભય માર્ગમાં મહાસત્યો છે જેને દુનિયાનો ઇતિહાસ સમર્થન આપે છે, તેમ ધર્મશાસ્ત્ર-Science of Religion-પણ પોતે છે. ધર્મનાં બીજ દેયામાં છે, બક્તિ તે ઝીની દલા છે. પ્રમુના પરમ દર્શનને અર્થે બક્તિ સમાન અન્ય સાધન નથી. એ બધાં સત્યો સુધીવાદ તેમજ દૃષ્ટ્યુભક્તિ લેખની જુલ્યોમાંથી પણ વીગઢાક મારી પુકારે છે. પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી દેશદેશના સંપ્રદાય, મન્દિરો, પૂજાવિધાન સહ નીરીક્ષણ તો સદજ જાણારી કે માનવકુલે બક્તિમાર્ગ સ્વીકારવાનો સપ દીધો છે. આપણા ભારતવર્ષે પણ અન્ય સર્વ માથેતિ તિરસ્કારી દુનિયાને પગલે પગલે જ એ માર્ગને આદર દીધો છે. આપણા આવાસો ઉપર ફરકતા ધ્વજપટ, આપણા કાનમાં બેતા બજનકીર્તન, આપણા નમન બરનાં બક્તવૃન્દનાં ટોળે ટોળાં સૌ એક જ-એ જ સત્ય દર્શાવે છે. શાન કે હાથોગના અન્ય માર્ગ જેઓ ઉપદેશો છે તેઓ મહાપ્રભાને પગલેથી, અનુમહારાજના વંશના પન્થેથી હિન્દને દૂર કરવા મયે છે. હિન્દુસ્તાનના દુનિયાના ઇતિહાસમન્થનનું સત્ય ઉઘાપવાની લેખને શીર જ્વલજારી છે.*

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

* “વસન્ત” સં. ૧૯૫૯ માંથી. ઝીસંગાધનું વિખત જ્વનચરિત્ર રા. રા. જ્ઞાનમુખરામ નિર્જીવરામ મહેતાએ લખ્યું છે, અને તે ઝી સમાજ સાહિત્યમાળાના એક મજકારપે જઢાર પડેલું છે.

૪.

ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.*

૧

સરસ્વતીચન્દ્રની સ્નેહમુદ્રાનો આદર્શ, ગરવી ગુજરાતનાં દેશમક્ત આજકાલે જેના ચારતર સાધુજીવનમાં જ અપરોક્ષ શાય છે, તે દેવર્ષિ ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના દેહવિસયની ધન્ય પળનો આજે સંવત્સર.

કૃતકૃત્યતાનાં અવકાશ, સાધન અને સિદ્ધિ અપાવનાર જન્મ, જીવન અને અવસાનની અનુભવપરંપરાને અતે માનવીનું દેવજીવન એવું તો સંસિધ્ધ બની રહે છે કે તેના સ્મરણ આત્મી પણ કેટલાંક આત્મજનોને તો તેના સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે.

તેથી એવા દેવજીવનવાળાં સદેહ કે વિદેહ દેવજનોની સ્મરણા-વલિ કેવળ કલ્યાણક ગણીને તેમનાં આત્મજનો આવા સંવત્સરને પણ જન્યંતી સ્વરૂપે જ ઉજવે તો શું એ પણ દેવપૂજનો જ (Micro-Worship) એક પ્રકાર નથી કે ?

પણ ત્યારે સમગ્ર જગતના સાધુજીવનના મિતાકર ખીજી કઈ આવનાબરી પદપંક્તિથી મુદ્રાંકિત થઈ ચક્યા છે, બધા ?

જન્મે ત્યાંથી પરહિત કરે સ્વાગાયે શીખી રહેવા :

જીભા સુધી પરમય અને સ્વાર્થજી રહાય સેવા :

* ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૨૩ જાન્યુઆરી ૧૯૦૮ પોપ વદ ૫ ને ગુરવારે રા. રા. ગોવર્દ્ધનરામની શ્રુતિયિને દિવસે પ્રેમાભાઈ દોશભાઈ વાંચવામાં આવેલો લેખ. “શ્રુતિપ્રસાદ”માંથી.

જેવા તેવા રહી હવિતને આમ ઉગ્નજનારી

એવાને તો સુરપદ ઘટે ને ઘટે દેવપૂજા !

એ અનેરી દેવપૂજના સમારંભમાં વિદેહ ગો મા. ત્રિને સુર-
તાની 'વૈજયંતી' માઘા પહેરાવનાં તેમના જ્યવંત સાક્ષરજન્યન્તી
આજની જયંતી પ્રસંગે, આગે ત્યારે આપણે સુરવર પ્રભુનું જ
ધ્યાનમંગલ પ્રારંભીએ.

૨

સુરવરની મુરલી.

(મધુવીના બજનની ધૂનમાં.)

મુરલી સુરવરની ધીરે સુર

સુષીરે : સતો !

અધૂરી, મધૂરી, ફર, અફર :—

“રિમનનાં ચેતનમય નયને—

અમીમય સે-રસાયન હૃદયે—

હરજો પ્રિયજનમન મુઝ મધૂર !”

સુષીરે : સતો !

“દોમારક-કુંજ વિહરજો :

મુરલીધર પ્રભુ-દત્ત બનજો—

સુકુમારિય દોહિલ સ્નિગ્ધ મધૂર :”

સુષીરે : સતો !

“વર્ષામાં વસંત વહજો :

આર્તિ-આનન્દન બનજો :

હરજો ઓગી હરને બરપૂર :”

સુષીરે : સતો !

“સાચક-સારથી ધુરંધર—

સંસ્થાપક સંસિદ્ધિ કર—

રૂહેજો ગોપાલનમાં ચક્રચૂર :”

શુભીચે : સતો ।

“બાલકસમ સરસ કળામલ

વતસલ હંપની પ્રતિભાંકિત

ધરજો બહાલપ વટના અંકુર :”

શુભીચે : સતો

સુરલી સુરવરની ધારે સૂર—

અધરી, મધરી, દૂર, અદૂર :

શુભીચે : સતો

૩

ગોવર્દનરામભાઈની જીવનકલા નીહાળી ચક્રવાનાં સાધનો, શુભચ સાક્ષર જનોએ તેમની વિદેહદશામાં તેમજ તેમની વિદેહદશાના પ્રથમ વર્ષમાં પણ ગરવી શુભરાતને ચરણે અનેક સ્મારકરૂપે ધયાં છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એવાં સ્મારકોને જ ચિરંજીવ રાખવાને માટે હંડરૂપે, સ્નેહસેવાનાં સદાવન બાધવાને પણ તેમના સાધુ મિત્રો ચૂકેલા નથી.

પ્રસિદ્ધ પારસી સાક્ષર મહાંમ “ મિ. કે. ન. કાબરાજીની હુંક પીઝાન ” માં અપાયેલા એવી શુભચતાનો ધન્યવાદ ગોવર્દનરામભાઈના જ બોલમા બોલી બતાવિયે તો એ છે કે:—

“ આવી રીતે અનેક જાતિનાં અને અનેક વિચારશુદ્ધિવાળાં પ્રતિષ્ઠિત ઓપુરેષો જે પુરુષની જીવનકથા લખવામાં સહાયભૂત થાય

તે પુણ્યનામાં એવો કાંઈ શુભ હોવો જોઈએ કે તેથી તે એ સર્વનાં ચિત્ત ઉપર આટલી સત્તા ચલાવી શકે. * * *

આવી ઉદાર શુભગુણનાં દ્રષ્ટાંત આમ સ્વાભાવિક રીતે દુર્લભ હોય છે તો સામાન્ય લોકવર્ગ એવી શુભગુણ ન જ દેખાડી શકે એવું કાંઈ નથી. પરંતુ એ વર્ગમાં એવી શુભગુણ જગવાને માટે કારણ મળે છે ત્યારે જ તે જગે છે મિત્રમંડળ પરસ્પર સહવાસને લીધે એક ખીજના દોષ સમગ્ર શકે છે તેમ એક ખીજના શુભોત્તે અનુભવ કરી કાના કેટલા શુભો ઉપર અચળ શ્રદ્ધા રાખવી તેનો નિર્ણય કરવાનું સાધન પામે છે. લોકવર્ગને પણ આવી શ્રદ્ધાનું સાધન મળે ત્યારે એવી જ શુભગુણ દર્શાવી શકે છે, અને જ્યાં એવી શ્રદ્ધા ખસવાનું કારણ તેમને મળે છે ત્યાં શંકાશીલ રહેવામાં લાભ માને છે. ”

(સમાલોચક વર્ષ ૯, અંક ૧.)

લેશ પણ શંકા રહિત સમગ્ર લોકવર્ગની શ્રદ્ધાનું પણ પૂજ્ય-સ્થાન પામેલ આપણા ગુણીજન સંબંધે જ જાણે કહેતા હોય તેમ મહર્ષિ એમર્મન ઉપરના પોતાના નિમંત્રમાં મિ. જોન મોરલી કહે છે કે:-

“ Enough that in our own generation, he has already been accepted as one of the wise masters who being called to high thinking for generous ends, did not fall below his vocation, but steadfastly pursuing the pure search for truth, without propounding a system or founding a school or encumbering himself over-much

about applications lived the life of the spirit and breathed into other men a strong desire after the right governance of the Soul."

૪

તેમ છતાં આવા સ્મારકલેખ-સંગ્રહે જ, એના એજ લેખને અંતે ગોવર્દનરામભાઈ ઉપસંહાર વાળે છે કે,—

“ આ સર્વ વિષયોમાં મિ. દાખરાજીના અંગેના મંત્ર સમગ્રજ્ય એવો કોઈ સંગ્રહગ્રંથ રચાય, તેમાં તેમની ગોળનાઓનું પૃથક્કરણ આવે અને તેમની લેખિનીના કેવળ સ્તુતિપાઠ મુકી દેઈ એ લેખિનીના ગર્ભમાં તેમની ભુદ્ધિ કેવા ગર્ભરૂપે સ્ફુરી છે, એ સર્વનું દર્શન કોઈ સમર્થ વાર્તિકકારને હાથે સાદી પણ હિન્દુ-ગુજરાતી ભાષામાં લખાય તો મિ. દાખરાજીની કીર્તિ વધારે દૃઢ અને ભોક્ષિતકર પાયા ઉપર ચણાશે. ”

આવું વાર્તિક રચાવાનો સમય હજી જરા દૂર જ છે. ત્યાં મુઠી તો ‘વસંત’, ‘સમાલોચક’ આદિ પત્રોમાંની સ્મારકલેખ-સંગ્રહ-રૂપ ગુણકયાને વધાવી લઈશું. એટલું જ નહિ પરંતુ તે લેખોમાંના ધણાખરામાં વિદેહ ગો. મા. ત્રિ. ની જીવનકલાનું જ જે મૂર્તિસ્વરૂપ આ-લેખાયલું છે તેના પરમદર્શનમાં તેમના દેવજીવનનો દ્રષ્ટાંતગોધ પામીશું કે,—

પ્રાર્થિવ માનવી, જ-અસિદ્ધ પરવશતાનો જ સદુપયોગ, જીવસિદ્ધ પ્રભુતાની દલા ખીલવવામાં દ્રષ્ટાંતગોધથી જ પ્રેતસાદક, પ્રકાસક અને પ્રેરક યત્નામાં દર્શા કરે તો નહીં સંસારને સ્વર્ગ જ બનાવે ને પોતે દેવ બને-દેવર્ષિ બને. અહા ! કેવું પરમ સ્મરણીય જીવન !

દેવચર્યા જીવન જીવવામાં જ નહિ પણ જનસેવા માટે જીવન

જોગવામાં-માનવીને વિચાર, રૂઝિ અને વર્તનના નિવૃત્તથી દેવજનના જ્વલંત બનાવવામાં-વિકાસ પામે છે.

એવાં જૂતજૂત્યતયા તૃષ્ણાઃ પ્રાસપ્રાસતયા પુનઃ। દેવર્ષિ જ દત્ત બગવાનની પેઠે પ્રભુશ્રીલાનાં કિરણે કિરણમાં અદ્ભુત દર્શન પામે છે અને તે પામતાં ગુજે છે કે,—

“ હું જોડું નયન ત્યાં એવું

હું જોડું રમ્ય સ્મિત એવું.

એની નયનની કીકી માંડી દેખું પરસોઠાં જ્ઞાન ત્યાં પામું,
એ સ્મિત જોતાં આનંદ-પરાવર વર્ણા બનીને જામું. ”

(ગો. મા. ત્રિ.-શ્રીલાવતીની શ્રવનકલા.)

૫

કેવલ સ્તુતિપાઠ વિનાના વાર્તિકના કલ્પિત સ્વરૂપની રેખામાં ન દોરતાં દોરતાં પણ વિરહ ગો. મા. ત્રિ. ના આત્મસોંદર્યમાં જ તેમના નિષ્કામ સમર્થ વાર્તિકકાર પણ આસક્ત થયા વિના રહેશે નહિ એમ કહેવું અતિયથેક્ત તો નથી જ. ત્યારે એ આત્મ સોંદર્યના તેજમાં નહાતાં નહાતાં આલો આપણે પાવન થઈએ.

ગોવર્દનરામભાઈના જન્મની અને મૃત્યુની તિથિઓ સર્વને સુવિદિત જ છે કે, તેમનો જન્મ સં. ૧૯૧૧ ના આશ્વિન શુદ્ધ ૧૦ વિજ્યાદશમીને દિને (તા. ૨૧-૧૧-૧૮૫૫) નડિયાદમાં થયો હતો.

તેમનું અવસાન સં. ૧૯૬૩ ના પોષ વદ ૫ ના અપોરના એ કદનાદિ (૪-૧-૦૭) મુમાઈમાં તેમના ઉત્તરાવસ્થાના સાધુમિત્ર પ્રો. ત્રિમુવનદાસ દક્ષ્યાણદાસ ગુપ્તને બંગલે થયું હતું.

સિદ્ધાંતના જેવી માતાની કુખે વિજ્યાદશમીને દિને જન્મેશે! વામનકુમાર, સ્વાગ્રામજી - પુરુષાર્થસાધક પ્રસંગથી જ બનીને પોતાનાં

આર્ષણના સાક્ષ્યજીવનરૂપ સદાવ્રતમાં—“ તપોમય જીવનની પ્રયત્ન-પરતા ” રૂપ નિઃશ્વિયા ધર્મની પરમાર્થમતતાનાં દર્શન-પ્રદાંનિ પ્રભોદ અને પ્રકાશને ત્રણ પગથે જ કરાવતાં કરાવતાં, સાધુપિતાના સ્નેહમય વંશગયને બળે-એ વામનકુમાર-વધીને વૈરાટસ્વરૂપ પામ્યો તે એવી રીતે કે આશ્વતરની આર વનવીણાને મુરથીધર પ્રભુદત સંસારમાં સૂરવરની મુરથી લયકારનાં લયકાગ્તા અસાપરને તીરે આવ્યો અને ઘાલુકેશ્વરમાં સાધુજ્ય પામ્યો દેહધારી પ્રાણુતમાની આત્મી નુદરતર વિજયદશા બીજી કેવી હશે ? વામન-વૈરાટનો આવો આત્મ-વિકાસ કેવો સકલસુન્દર અને સર્વસાધ્ય છે ?

૬

એ આત્મવિકાસનો જીવનક્રમ તપાસીશું તોપણ આપણને કદ જોણું અવયવન નહિ મળે

શ્રેષ્ઠતા એવી પાર્થિવ લીલાભર્યાં આચરણમાં જ ઇતરજનોને પ્રભુતાના અરય મન મળે છે એવા પ્રભુના કલ્યાણધર્મના મિતાક્ષર છે.

સને ૧૮૫૫ થી સને ૧૮૬૭ સુધીમાં નડિયાદ અને મુયાદ વચ્ચેના બહુ ભાગે ગૃહજીવનના આદોયનોમાં બાલક ગોવર્દનરામભાઈ, પ્રાચીનતાના સરકારમરી આત્માની આશતા પામે છે, અને તે જ મમ્યે કુલગુરુ જેવા કાર્ધ મુનિમહાગજની છાયા નીચે પિતાની સાધુતા પુત્રમાં અકુન્તિ ધામ છે.

સને ૧૮૬૮ સને ૧૮૭૩ સુધીમાં બાલતરણુ ગોવર્દનરામભાઈ આત્મમંથનને હેલે ચડે છે, અને તેની સાથે તેમના જન્યસ્થમાન માતાના પોપણગમે, સુચ મુરજન ત્રિદેહ મનઃસુખરામભાઈની છાયા નીચે તેમનામા લોકસેવાના મુખ્યમનોરય જળે છે.

સને ૧૮૭૪માં મુગ્ધ બનોદરચુવડને સંસારની કષ્ટસાધ્ય સરસ્વતાનાં વિષમ દર્શન ચાલ્યું છે. પ્રથમ પત્નીનું અવસાન અને કુટુંબના અવસાનમાત્ર રૂપ વ્યાપારસંસ્થાની અસ્તવ્યસ્તતા : આ બન્ને બનાવોને લીધે આત્મમંથન ચક્રોળે ચક્રોળે છે. પણ તે ચક્રોળે જ એજ પ્રભુલીલા ! કેમકે આત્મમંથનના પ્રમુલ્લુક્ષાનને અંતે જ રત્નમાલારૂપ પ્રભુપ્રસાદી મળે છે. ઉન્નત વિચારની અને બાવનાની સ્તો ? સ્નેહમુદ્રા અને સરસ્વતીચંદ્રની રત્નમાલાના મંથનમાં એ બનાવોની શું ઓછી સહાય હતી કે ?

પ્રભુપ્રસાદીનું પ્રથમ ફળ સને ૧૮૭૫ માં બી. એ. થવામાં તેમને મળ્યું, અને બીજું સને ૧૮૭૬ માં થયેલાં તેમનાં બીજવારનાં લગ્નમાં.

આ બે વર્ષના અરસામાં પોતાના જીવનનાં હેતુ તેઓ શોધે છે, અને તે એજ કે ગમે તે રીતે પણ લોકસંમંદને અર્થે જ આજીવન વર્ષે વાનપ્રસ્થ તો થવું-થવું-ને થવું જ. નર્મદ જેને તત્ત્વચીર કદત એવા-તેઓ પુરુષાર્થચીર શું નહતાં ? પુરુષાર્થતા શ્રદ્ધાબળમાં અને અને સત્કાર્યસંવિધાનમાં શું નથી સમાતી ? શાસ્ત્રીય વિધાનથી જ પોતાના જીવનહેતુના સંકલ્પ અને કાર્યવિધાન તેમજો યોગ્ય છે અને અંતે આત્મજલ્પથી જ તેઓ સંસિદ્ધિ પામ્યા છે.

૭

માત્ર કુટુંબસેવાના ગોપાલન અર્થે જ પોતાનો સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાનો સંકલ્પ તોડીને વિદેહ ગો. મા. ત્રિ. ને બાવનગરમાં રાજ્યોવડની પરાધીન દયામાં સને ૧૮૮૩ માં પોતે એલ. એલ. બી. થયા ત્યાં મુઠ્ઠી રહેવું. પછી હતું. પરંતુ તે પણ પરિણામે લોકહિતકર નીવડેલ છે; કેમકે સરસ્વતીચંદ્રની સ્નેહમુદ્રા પ્રથમ ત્યાંથી જ સાકાર થવા લાગી.

સાધુ પુરુષોના ધન્ય જીવનની પદ્ધતિ તેમાંના અનુભવોને

લોકહિતના સાધક બનાવી મુકે છે. એ જ સાધુજીવનનું વિજયગૌરવ !
 દેવલ શબ્દચાપટ્યથી પોતાના પાંડિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવનારા
 પ્રખ્યાત અનાચારી પ્રચળનોની પામરતાનાં દર્શન હાલ જેટલાં સુલભ
 છે, તેટલાં જ ફુલભ દર્શન સાધુજીવનમાંથી નિર્જરતી રસિક દીન-
 વતસલતાનાં છે. બરાબર કહ્યું છે કે સાધવો દીનવતસલાઃ ।

ત્યારે આપણે રસય પશુ પાશવ પાંડિતને નમીશું કે રસિક
 દર્શનબોધક દેવજીને વન્દીશું ?

માનવ સમાજને કેવળ પાંડિત્યની લાલસા નથી પણ કેવળસાધુ-
 તાની સાત્વિક વાસના તો છે જ.

હરકોઈ માનવીના જીવનની આવી અને આટલી પ્રયત્નપરતા જોઈ
 શકાય તો બસ છે, તે જોનારના આત્મવિકાસને મારે ! બસ દેવજીવન-
 ની ચળક જ કંઈક અનેરી છે !

આત્મમંથન કાળે અને તેજ અરસાની હસોડીને કાળે આત્મચળ
 એવાં તો નાધે છે કે સાધુતા-પ્રયુતા-અને દેવમયના (Heroism)
 ના ક્રમે ક્રમે તે સતત જ્વલંત જ્યોતિ બની રહે છે.

નિરામુક્ત યોગીને પ્રભુ તરફથી કેવા આનન્દસંદેશના મિનાક્ષર
 મળે છે તે શ્રીમદ્ ભગવત ગીતા કે તેના જેવા હરકોઈ પ્રભુપુસ્તકમાંથી
 જોઈ શકાય છે. એવા સ સિદ્ધ સાધુઓનાં ચેતાંસિ તો હોય છે—

• ઘજ્જાદપિ કઠોરાણિ મૃદુનિ કુસુમાદપિ ।

અને તેમાં જ તેમની સર્વદેશી પ્રસંગપીરતા રહી છે. શું એવાં
 સાધુચિત્ત જીવનમાં ઝોછી ચેતના જગવી શકે છે ? ત્યારે કાણુ કહી
 શકશે કે સાધુજીવન કે દેવજીવન એ કેવળ ભાવનામય જ છે ? હા ! બાપી
 પાશવ મિથ્યાચાર તો તે નથી જ. તેમ નથી તે ગ્રેયો વસ્તુની વાસના

માત્ર કે તેનું માયાવી બોધત્વ ! તે તો છે તે જ છે: એક અને અદ્વિતીય પ્રકાશકતા જ ! સાધુતામાં જ સ્વાર્પણનાં સદાવન બાંધવાં પડે છે: સાધુના કેવળ એકરંગી જ હોય છે: તે રંગ ભગવાજીગરનો હોય છે.

વસિષ્ઠ, ગોરખ, જનકરાજ, ગોપીચંદ, બુદ્ધ, ચંદ્રાચાર્ય, રામદાસ, વિવેકાનન્દ, સ્વામી દયાનન્દ, રાનાડે આદિ અનેક સાધુજનો શું શું નથી કરી શક્યા ?

સને ૧૮૮૩ માં ભાવનગરથી મુંબાઈ આવીને અનંત્ર જીવન ગાળવાના હેતુથી વિદેહ એવર્દનરામભાઈ વડીલાન શરૂ કરે છે: ત્યાર પહેલાંના કંઈ કંઈ સમવિષય અનુભવોનાં ગાન સરસ્વતીચંદ્રની સ્નેહ-મુદ્રાની મૂર્ડના હિનારનાં હિનારતાં તેઓ પોતાના સાક્ષરત્વને આંવા આંદેશમયાં સાધુજીવનનું સાધક બનાવી મુકે છે.

મુંબાઈમાં આત્મા બાદ સને ૧૮૮૮ મુધી ત્યાં ને ત્યાં પોતાના ગૃહઆશ્રમ અને તેના તીવ્ર સાર્પણધર્મ મધ્યે જ તેઓ પાળે છે. તે દર્શિયાન પોતાના જીવનના આદર્શરૂપ ક્ષ્મ ક્ષ્મ અક્ષરપ્રતિભાઓ તેમણે ગરવી મુજરાનને ચરણે ધરી, તે હવે આપણે નીહાળિયે, અને તેમાંના તેમના સ્વરૂપને પણ પ્રત્યક્ષ કરિયે.

૮

સને ૧૮૭૪ થી સને ૧૮૮૩ મુધીના પોતાના જીવનના 'હ્રમુષ નુશાન' નાં ચિત્રો સરસ્વતીચંદ્રના અને સ્નેહમુદ્રાના નાયકના પાત્ર-ચરિત્રમાં જીજ્ઞાસે સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

શુદ્ધિધનનું સ્વાશ્રય જીવન, વિદ્યાચતુરનો સ્વસ્થ પૂરુષાશ્રમ, સરસ્વતીચંદ્રનું વ્યગ્ર અનુભવાર્થી જીવન અને સ્નેહમુદ્રાના નાયકની

પરમેશ્વર અને કેવળકલાંત મૃતપત્નીક દશા : "એ આદિ કેટલાંકે ખીજાં ચિત્રો પણ સર્વાનુભવરસિક હોવા છતાં તેના કવિની પાર્શ્વ લીલાના આદર્શરૂપ પણ છે.

સુદ્ધિધનનાં માતાપિતા, 'સાભાગ્યદેવી, શુભસુંદરી, કુસુદસુંદરી તેમજ કુસુમસુંદરી, એ સર્વ પાત્રો તેમના અને તેમનાં કેટલાંક કુટુંબજનોના આદર્શરૂપ કેટલેક અંશે હોય એમ તેના આપ્ત જનોને કેટલીક વાર લાગે છે. એમના કુટુંબજીવનના આદર્શરૂપ એ પાત્રો કંઈક અંશે પણ રચાયાં હોય તો તે કુટુંબ શું ધન્યવાદને પાત્ર ન જ ગણાય ?

સને ૧૮૮૩ થી સને ૧૮૯૮ સુધીમાં ગોવર્દનરામભાઈ સાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારના વિચારસંકલન કરે છે, અને તેના પ્રથમ ફલરૂપ સરસ્વતી-ચન્દ્ર ભાગ ૧ ભા. સને ૧૮૮૭ માં જે દિને બહાર પાડે છે તે જ દિને તેમના સત્પુત્ર ચિ. રમણીયરામનો જન્મ થાય છે. સરસ્વતી-ચન્દ્રની પેઠે પિતાનું આત્મોક્તઃ પ્રદીપ્ત કરી સત્પુત્રતા સરળ કરે. એવી તેમના તે સત્પુત્ર પ્રત્યેની શુભેચ્છા પ્રભુજી પાર પાડે !

જે મુખાધએ બાલ ગોવર્દનરામભાઈને કંઈ કંઈ લાડકોડથી બહલાવ્યા હતા, તેની તે મુખાધએ તેમને દેશની સાક્ષરસેવા અપાવી એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રભુ પાસેથી પુત્રસંતતિનાં ગોપાલન પણ અપાવ્યાં તેમ તેની તે જ મુખાધએ પોતાને જ બોલે તેમની પાર્શ્વ લીલા અતે વિસ્તરણી ! અજળ નગરી જ એ તો !

મુખાધ આવ્યા પહેલાંના દશકમાં જે કારમી કસોટીની ચક્રોલા-એ તેમને ચઢવું પડેલું તે જ બહલાઈને પ્રભોદ અને પ્રશાંતિનો હિડોલ બની ગયો, ને તેનાં આન્દોલનોમાં સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ૧ પછી સને ૧૮૯૮ માં સેલેમુદ્રા પ્રકટ થઈ સને ૧૮૯૧ માં તેઓ મુખાધ

યુનિવર્સિટીના ફેલો - નીમાયા, સને ૧૮૯૨ માં સરસ્વતીચંદ્ર બાગ
૨, સને ૧૮૯૪ માં *Classical Poets of Gujarat* અને
સને ૧૮૯૮ માં સરસ્વતીચંદ્ર બાગ ૩ : એમ અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થયા,
અને દેશજીવનની સાક્ષરસેવા વાધતી જ રહી !

એ રીતે પંચદશીની કાર્યપરંપરા વિજયવંત નીવડી તે પાછળ-
ના દશકની દુઃખપરંપરામાંથી અનુગ્રહવાને માટે જ : પ્રભુજીની
દયાશ્રુતા તો હૃદોડી જ હોય ને ? વાનપ્રસ્થનો સંકલ્પ પણ સિદ્ધ જ થયો !

પ્રભુના દત્ત્યાણુધર્મ પસંદી દ્રઢ બ્રહ્મને લીધે ગોવર્દનરામભાઈને
પોતાના સાત્ત્વિક સંસારની સફળતાનો આશીર્વાદ ભગવતી લીલા-
વતીને, તેની જીવનકલામાં દૃશ્યવિહ્નુ છે તેમ, આખ્યા વિના તેમનાથી
રહેવાયું ન હતું, એવાં પરમ સંતોષદર્શક પાત્રનિરૂપણ સરસ્વતીચંદ્રમાં
તેમ રોહસુદ્રામાં અનેક છે.

સરસ્વતીચંદ્રમાંનું મહા સંતોષમાન વાનપ્રસ્થ દંપતીનું એક જ
ચિત્ર અભારે તો બસ ચરો:—

સ્થળ : સુવર્ણપુરના રાજમહેલના બાગમાંના એક ફુવારા
પાસેનું અનેકાસન.

સમય : રાત્રિ.

પાત્રનિર્વેશ:—વાનપ્રસ્થ જુદ્ધિધન અને ભગવતી સોભાઅરેવી.

આ વિચારમાં શીતલ પવનવહરીથી ચારે પાસથી આવના
પુષ્પવાસથી આંખ મીંચાઈ અને જુદ્ધિધન પગવાર ચિંતામુક્ત થઈ
આં સ્વપ્નમાંથી નિદ્રાસ્વપ્નની સૃષ્ટિવચ્ચોવચ્ચ હો. રાત્રેમર મહારેવના
વાડા નેડે ઓટલા ઉપર ચરદ પુનખી રાત્રે સોભાઅરેવી નેડેના
સંગાવમાં નાચતું ચંદનું પ્રતિબિંબ જોઈ રહી છે, અને સામે જ

જેસી વાનપ્રસ્થ શુદ્ધિનું પતિવ્રતાને સમજાવ છે:—

શુદ્ધિન:—પ્રિય દેવી ! આ રમણીય પ્રતિનિધિ જેવો જ તને આપણો સ્નેહસંસાર નથી લાગતો ? જો, પાણી પર દરચલિયો વળે છે તેમાં એ પ્રતિબિમ્બની લેખા દેખાય છે ! પણ આપું પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે, અને હાલે છે. આપણો સંસાર પણ આવો જ છે. ખરું જોનાં પ્રતિબિમ્બ જુદું છે, તે પણ જતું રહેવાતું; ખરો ચન્દ્ર તો આકાશમાં છે: તેમ જ આ આપણો સંસાર જુદો છે, અને જતો રહેવાનો છે; ખરો સંસાર તો બ્રહ્માં છે. એ સંસારનું નામ મોક્ષ: મ્હારે ત્હારે અતે એજ પામવો છે. દેવો ! તું અચાન છે પણ તું જેવી સુંદર છે, ત્હારી ક્ષતિ જેવી નિર્મળ છે, તેતું જ ત્હારું અન્તઃકરણ સુંદર છે, અને ત્હારી શુદ્ધિ નિર્મળ છે. ત્હારા જેવા સુંદર પવિત્ર આત્માને વાસ્તે જ મોક્ષ છે. તું મોક્ષ પામીશ, તું બ્રહ્મરૂપ થઈશ. દેવી ! મ્હેં પણ ત્હારી જ સુરતપરસ્તી કરી છે—તું પણ ત્હારી સાથે જ છું. તું બ્રહ્મમાં મળીશ અને ત્યાં ચે હું ત્હારી સાથે જ ! દેવી ! સર્વત્ર સાથે જ ! ”

(સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૭૫-૮૦.)

આપણે આગળ કહી ગયા કે મુંબાઈના નિવાસમાં ગોવર્દન-રામભાઈએ સાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારનાં વિચારમંડલન કરેલાં. તેમાંના “ ગૃહવાસનાં સ્નેહજીવન ” ની એક જ કડી તપાસીયું તો સંકેપનાતું અર્પઠ સામ્ય પ્રયત્ન થશે.

પ્રથમ તો “ સ્નેહમુદ્રા ” માં જ તેમના જીવનનું હૃદય ઉપડયું, તે માત્ર “ સરસ્વતીના અનેરાજ્ય ” ના પ્રયોદને પ્રકાશિત કરવાને જ !

સ્નેહમુદ્રામાં “ સુતનુ સહિના ઉદ્ધારમાં જ દેશોદ્ધાર માનેલો છે. સુતનુ સહિના સહચાર વિના તે અર્પઠ જ છે, અને તે દેશોદ્ધાર

માટે અનેક મુદ્રામાંનાં અનેક સત્તોના ધ્વનિકાવ્ય નાયકના હૃદયભૂતને
 ઘુંગરી રીતે ઘેરે છે. તેમાં પણ સરસ્વતીચંદ્રમાંની મૈયાઓ જેવી
 ની, પ્રતિધ્વનિ, ટાંટ, આકાશગંગા, વનસપ્તિકિ, પવનપહરી અને ચક્ર-
 વાહી, આદિના ધાત્રીકૃત્યો કેવલ મનમર છેઃ નહિ કે મનહર જ !
 એક ચક્રવાહીનું જ ગ્રોત્સાહ જસ છે ગમે તેવા મુગ્ધ જનમાં
 એના જગાડવાને .

+

x

+

(મરાઠી ચાલની સાખીમાં ગવાશે.)

“ ઉટે મેલ તેની પાંચોમાં પુરે રંગ રવિ તાજ !
 ચાપ ! ચાલ ! આપણુ પણ જઈએ રંગ આપણા સ્થાવા !
 પુરે ઉપરથી તેજ સનેરી રવિ, પિયળ સમ ફેસે
 તે, તે સળગતી પુલિનવાજકા જગત ઉડતું દેખે, ૫
 લવાટપટપર હોય રક્ત સૌભાગ્યિન્દ, તે જેવા,
 ચાપ, ચાપ, પુલિને ઘણ રહીશુ ! તું જ કહેની તે કેવા ?
 રૂપેરી જળમરી નહી આખસખી જીવનની ઉપરી પ્રકાશે,
 તેની કીકિયો સમ ચઢ્યે, પ્રિય, ઉડ, સવિયમાં ન્દાતે. ૬
 ચાપ ! ચાપ ! નમચુ નમમિન્દુ સમેા ઉડપિ પણ સ્પર્ધા
 કરે, તો તું આપણુ કંઈ જઈએ ? એ જ રંગના રસ્તા—
 મ્હોટાં ન્દાનાં વધુ મ્હોટાંમાં, તો ન્દાનાં પણ મ્હોટાં !
 જ્યોમદીપ સ્વી નમમિન્દુ તો ધરસંવર્ધ નહીં ખોટાં ! ૭
 ચાલ, ચાલ, પડિયે રસરસે તવું નવું જોવાશે,
 ઉભી લાગતી ધરા તેવ ખેંચાતી ને ખેંચામે !

એંચાતાં પણ જુવું જ તો તો જુવું ન શીદ ખુશીયા ?
ચાલ, ચાલ, ઉડિયે જ અગાડી આનન્દે વણુ ભીતિ !” ૮
(સ્નેહમુદ્રા—“ચક્રાંશી”, કાંડ ૧૧૦)

સરસ્વતીચન્દ્ર, સ્નેહમુદ્રાના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો, તથા
અન્ય લેખોમાં તેના આ લેખકના વામનાત્માના વૈરાટ સ્વરૂપનો
ઉત્તરિનિષ્ક્રમ કેવો કલાવિધાનથી પ્રગતિ પામ્યો તે સંબંધી ખિતાક્ષર
ધરવાનો પણ આ પ્રસંગ નથી, તેમ તેવાવાર્નિકની રચનાને માટે કંઈક
વિશેષ વિલંબની પણ જરૂર છે. છતાં એટલું તો કહેવાઈ જાય છે કે,—

સ્નેહમુદ્રામાં તેમ સરસ્વતીચન્દ્રમાં ગોવર્દનરામભાઈ બહુ ભાગે એક
વાન તો સચોટ રીતે સૂચવે છે; અને તે શૃંગવાસ અને તેના સ્નેહ
શ્રવનમય સહચારની જ છે. જો અનેરી આશા કેવી છે ?

અનેરી આશા.

(મરાઠી ચાલની સાખી.)

શિખર જરી સહચરી નિરંજન કાર્પુરધર બનશે,
અંતરના કંઈ હેત અનેરું ઉર છોડાઈ જશે,
ત્યારે અમી અમી: શાંતિમાં દુઃખમાં શમશે.

સખત બેડાં જાતબોગથી પરહિતમાં પરવરશે,
અડગ ધૈર્ય ને સૌખ્યનાં સંતાન દિન્દિમાં સરશે,
ત્યારે દેવો અવતરશે, વિરલા નરવીર તરવરશે.

પોતાનાં પ્રિય દેશી જનનાં દુઃખ પરસ્પર ધરશે,
જનમબુમિનાં બોળાં ભાંડુ બેળાં હજો મજશે,
ત્યારે પ્રજુતા સંચરશે, સ્વર્ગસમ મુન્દર દિન્દિ યશે.

હિન્દુઓ આર્જુન ધૃતવરો, ને અક્ષાંક નયવરો,
 યગમગતા કુંગર ડોલવરો, રંગરામ રેલવરો,
 એવું એક વરો : એવી લલિત લીલા ખીલરો.

૧૦

વાનપ્રસ્થાશ્રમનો નિવૃત્તિનિવાસ નડિયાદમાં જ રાખીને સને
 ૧૮૯૮ થી સને ૧૯૦૭ સુધી ગોવર્દનરામભાઈ એકાન્ત આત્મ-
 શુદ્ધિમાં વિલીન રહેતા. સુન્દરીની સુકુમારતાની એક અગ્રેજ કવિની
 ભાવના એવી તો સુકુમાર હતી કે બોજન લેતી સુન્દરીનું ચિત્ર પણ
 તેની એવી રસિકતાને રચતું નહતું. કંઈક તેવી જ ભાવના ગોવર્દન-
 રામભાઈની ધીરગંભીરતાની અને એવી તો રમ્ય લાગી ગયેલી કે
 જ્યારે જ્યારે તેમની વાનપ્રસ્થ, ધ્યાનમગ્ન અને મનનીય મુદ્રાના ખાસ
 દર્શને હું નડિયાદ જતો ત્યારે ત્યારે બસ જોટલો સમય તે એકાંતમાં
 આત્મલીન હોય તેટલો સમય હું માત્ર તેમને નીહાળી જ રહેતો :
 તેઓ વાત કર્યા જ કરતા તે અને ગમતું નહતું. અત્યારે પણ તેમની
 એવી મનનીય મુદ્રા તરવરતી અનુભવું છું ને પ્રેમ પાસે માથું છું કે:-

તાંત્રીય બંધનની બાંધે,—

એવા સંતનીયા પ્રભુ ! મેળવજો કે—અંતરને મંદિર નિરંતર !

તેઓ વાનપ્રસ્થાશ્રમના જ, અગસ્ટામાં સને ૧૯૦૧માં સરસ્વતી-
 મંદિરનો ૪ થો ભાગ પ્રકાશમાં, ગ્રંથી રમ્યા. ત્યાર પછી 'ક્ષેમરાજ
 અને સાધ્વી' નામનું નાટક લખ્યું. સને ૧૯૦૨ માં તેમનાં પ્રિય પુત્રી
 લીલાવતીના આકાળ અવસાનથી વત્સલ પિતાનું શરીર કથળ્યું તે
 કથળ્યું જ ! સને ૧૯૦૭ માં "Physics & Physiology in
 Ancient India" નામનો અગ્રેજ ગ્રંથ રચ્યો—તે રચ્યો જ,

ખસ : તે પછી તો તુર્તમાં જ વ્યાધિચરત ચર્ચ ગયા અને તેમને અતિ પ્રિય મુખાધનગરીમાં અવસાનને પ્રસંગે જ જાણે કેમ ખાસ ગયા હોય તેમ ત્યાં જઈ તુર્ત જ વિદેહ ગયા.

છેલ્લા અંગ્રેજી અંચના લેખનમાં તેમના વ્યાધિચરત શરીરને અત્યંત કષ્ટ પડેલું હતું તે તો પૂરો કથે જ રહ્યા. બાકી સ્નેહમુદ્રા-માંના સત્વધ્વનિઓ અને સરસ્વતીચન્દ્રમાંની સ્વપ્ર-લીલા : એ બન્નેની “ સંતાકુકડી ” નાં કીડનો તેમની માનસિક સ્થિતિમાં વ્યાધ્યે જ ગર્તા. તે છેક છેવટ સુધી આત્મબાન આણુવા માટે તેઓ પૂછ્યા જ કરતા હ:—“ હું જાણું છું કે હંધું છું ? ” તે કીડનોમાં કેવળ ચિત્ત પ્રમાદ-અય પ્રભુ-સાધુબ્યના દિવ્ય દર્શન જ હોવાં જોઈએ.

નડિયાદ મુખાધમાં ગાળેલા તેમના બાલ્યમાં, બાવનગરમાંની તેમની તરુણ્યવસ્થામાં, મુખાધમાંની તેમની સ્વતંત્ર દશામાં તથા નિવૃત્તિનિવાસમાંની તેમની વાનપ્રસ્થતામાં : તે સર્વમાં તેમનું જીવન કેવલ ઐકરમી જ હતું; અને તે રંગ સોકસંગ્રહરૂપ ભગવી કંથાનો જ હતો. માયાવી કાયાની દૃક્ષીમાં પ્રભુનો મેતાવતાર કેમ પ્રકટે છે-અને કેમ અબ્યુત્થાનના આદેશ પાળે છે-પળાવે છે તે જ માત્ર તેમજી દર્શાવ્યું છે.

૧૧

તેઓ સાક્ષર-કવિ હતા. સાક્ષરત્વ સંસારચાત્રના શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનમાં પણ વિકાસ પામતું હોય તો તેમજી સરસ્વતીચન્દ્રની નવવક્રયામાં પોતાનું સાક્ષર-જીવન ઉતાર્યું છે; અને કવિત્વ માનમ-શાસ્ત્રના અહ્લુત પ્રયોગોમાં પણ સહેતું હોય તો તેમના આત્મવિહાર-સ્નેહમુદ્રાના મહા દાવ્યમાં આપણને મળે છે.

તેઓ શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારક હતા એ વાત તો આપણે જોઈ ગયા છતાં તે સંબંધી પણ છેવટે લખાઈ નય શકે,—

ગુજરાતના સમર્થ સુધારકોના બગીરજ યત્નોને પણ હુકુમગતે ચાક ચડતો હતો તે વખતે ઐતિહાસિક વિકાસક્રમના યોગ્ય વેગવતી ગતિવાળા સમયોચિત અને શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારની જરૂર પડી. તેથી તે વક્તવ્ય મ વિધાન કરવા કોઈ સમ્બંધેથી જગજહાદૂર જોઈતો હતો. અને તે માટે આપણા પ્રસંગવીર ગોવર્ધનરામભાઈ તરફ ચપા અને આત્મતેજથી આંશ ગયા.

છેવટે એટલું જ કે તે પરમ સાધુજન હતા, સતતમદર્શિ હતા. તેમણે આ કાળમાં અસાધ્ય કહેવાતું બ્રાહ્મધર્મનું પ્રાચીન આશ્રમ-શુવન વિધિપૂર્વક જાતે પાઠ્યું છે અને તેનાં મુનિજન યોગ્ય વત્સલનાથી દેશકલ્યાણનો દર્શતબોધ તેમણે બતાવ્યો છે.

તેમની પૂર્વાવસ્થા કમ્બુકલાતિ બરી હતી, તેને જ આનન્દ-કાનિની સાધક બનાવી સદેહે શુવન-મુક્ત પોતે રહ્યા હતા તો વિદેહે સમિદ્ધ અને એમાં આશ્ચર્ય નથી.

ગરવી ગુજરાતના સ્વદેશત્રકન બાળકો !

શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારનું દેવર્ષિ ગોવર્ધનરામભાઈનું મનોરાજ્ય નેટનું પ્રોત્સાહક છે, તેટલું જ પ્રકાશક તેમનું સાક્ષરશુવન છે. તેમ જ જેવી પ્રેરક તેમની પ્રત્યક્ષ ધીરતા છે તેવું જ તેમનું સતશુવન જ્વલંત છે ! શું આપણે પણ એવા ન જ થઈ શકીએ ? તો ત્યારે આપણે હવે શું કરવું ધટે છી ? તેમને મળતે આપણા શુવનપ્રવાહોને પ્રેરવાનું મો ! અને તે કેવી રીતે ?

તેમના અવસાનની છેલ્લી પણ સુધીનાં તેમનાં આત્મચુંજનોની સાકાર મુદ્રારૂપ તેમનાં કાવ્યો, ગ્રંથો અને નિબંધોમાં ગૃહ, રાજ્ય, સ્વદેશ, લોક, આદિનાં કલ્યાણ અને તેની યોજનાઓ જે તેમણે વિચારી છે, તેમની કલ્યાણપ્રાપ્તિની યોજના સરસ સુંદર છે.

સૌસ્ત્રીય દેશોદ્ધાર થવા માટે દેશગોળકોને બહુલાવી ચક્રાય; તે અર્થે ગૃહજીવન સુધરવું જોઈએ; અને ગૃહજીવનને આધાર તેમનાં ગૃહદેવી અને ગૃહદેવ ઉપર જ છે; પણ તે પતિપત્ની કરતાં જનક-જનનીના બાવનર્થુ જીવન આચરે ત્યારે જ.

એ રીતે દંપતીજીવનને ઉત્તમ કરવાની પ્રયત્નપરંપરા અનેક રીતે આમેખી બતાવતાં, એવી જીવનસંસ્થાના પ્રોત્સાહક, પ્રકાશક અને પ્રેરક સંતસાક્ષર દંપતી વર્ગની આવશ્યકતા તેમણે જણાવી છે; અને એ વર્ગને યોગ્યતા માટે કલ્યાણપ્રાપ્તિની યોજનામાં દેશ-ચત્સલ જનોને આમંત્રણ આપ્યાં છે.

એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી હવે તો ‘શુણ્વતી શુન્શન’ અને શુણ્વ મુંબાઈનાં દેશચત્સલ દંપતીઓ તે યોજનામાં સહાયશ્રુત થાય તો જ વિદેહ ગોવર્દનરામભાઈના સ્મારક ફંડના સંદેશાપેક્ષે કલ્યાણપ્રાપ્તિની યોજના પાર પાડી શકે! અને એવી એવી કલ્યાણ-સેવાઓ ચતી રહે ત્યારે જ, દરેક દેવગૃહરૂપ કલ્યાણપ્રાપ્તિનાં નિવાસી, પ્રજાનાં આનંદ-સંદેશવાહક અને સંજોડીલાં સંત સાક્ષરજનોને દેશ-જનની હિન્દ ત્રિપાર્શ્વ પાંચાલીના પરમ સંતોષમય આદેશ, સત્પુત્ર સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુલવધૂ કમુદસુંદરીને મળ્યા તેવા જ મળ્યા કરવાના જ કે:-

“પુત્ર-વધૂ! હું પાંચાલી તમારા યોગથી જાગૃત થઈ જોહું

હું તે તમારા હૃદયમાં ઉતરો ! હું મર્વ ભારતવર્ષની શક્તિ છું, ભારતવર્ષની માતા છું ! મહારાં બાળક જેને પોતાના રાજ્યો અને મહારાજ્યો હોય છે તે માત્ર મહારાં સ્વપોર્માનાં પક્ષી છે ! જે લોક મહારી ચતુર્દિશામાંથી આવી અને અડકે છે ને મહારાં બાળકનું મન્યન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, જે લોક દેશ પરદેશમાંથી આવી મહારા શરીર ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાની વાસના રાખે છે, તે સર્વને મહારાં બાળકનું રૂપ આપી મોડી વ્હેવી મારા સ્વામીની પર્ણકુટીમાં ઘોડિયામાં નાખી હીદોળા ખવડાવું છું ! આત્રેથી અનસૂયા દેવીએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને માહેશ્વરને બતાવેલો ચમત્કાર મહારા શરીરની વાસના રાખનાર સર્વ માનવીઓને, આજ સુધી મહેં જનાવ્યો છે અને બનાવીશ ! મારા શુદ્ધ પતિ તો પેલા પાંચ અમરશક્તિ પાંડવો છે તેના તાત જનાઈને છે ! સુશોવલોક્ષના દેશમાંના મૂર્ખ દુર્યોધન ગમે તે બોલતા કરતા ધરો, પણ એ કપિલોક તો માત્ર મહારા સ્વામીના ગચ્છરથ ઉપરના ધ્વજવાહક છે ! મહારી કુખમાં જન્મેલાં સચ્ચ શક્તિવાળાં મહારાં બાળકો ! તમે આ દુર્યોધનને તેનું કર્તવ્ય શીખવતાં હરશો નહીં ! તેની જાતિએલા જેમ અજ્ઞાનો નહીં ! પણ તેની સ્વનંત્રતાથી, ચતુરતાથી, શક્તિથી, અને સાધુતાથી વર્તી તેનામાં સુહૃદ્ધિનો દેવ હરજે ! તે લોકને હનુમાન મહારા તમારા છત્રરૂપ બીમસેનનો બાધ છે તે એની વાણીમાં બળ મુકે છે, મહારા ચક્રવર્તી પતિ અશ્વત્થામા રથ ઉપર હીર્તિધ્વજ રૂપ થાય છે ને તેના શત્રુઓનો ધ્વંસ કરે છે ! અનસૂયા દેવી જેવી મહારી દેહવતામાંથી એ કપિને હું અન્યપાન આપું છું તેમ અમ્મથામાને પણ આપું છું. તો મહારે માથે કોઈ મનુષ્ય રાજ કે મહારાજ નથી ને મહારા શુદ્ધ સ્વરૂપના પતિ યવા ચારે યુગમાં ને ગોખૂંટ પૃથ્વીમાં કોઈ મનુષ્યની કે પ્રાણી

શક્તિ નથી. કાળ જે સર્વનો નાશ કરે છે ને સ્થૂલ શક્તિવાળા રાજાઓને અને મહારાજાઓને કુંડાં સ્વપ્ન દેખાડે છે, તેણે મ્હારે માથે અમરવૃક્ષ જેવા અમરપતિ મુકેલા છે તેની જ, આશુમાં રહેજો ! તેને જ શોધજો ! તેને જ માટે તપ તપજો ! ચિરંજીવોમાં ચિરંજીવ ભગવાન જગત્પ્રાતા મ્હારા પરાક્રમી પતિઓનો પાલક છે તેનું જ દાસત્વ કરજો ! તમે સ્થૂલ સૃષ્ટિને માનશો માં ! તેમ સ્થૂલ સૃષ્ટિની અવગણના કરશો માં ! સ્થૂલ દેહને સમર્થ કરી તમારા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને સાચવશો તો તેને દાસત્વ કે બંધન કાંઈ થવાનું નથી ! સ્થૂલ રૂપે સર્વ આર્થોનું અને અનાર્થોનું બંધુત્વ સ્વીકારજો ! તમે મ્હારે પેટ જન્મ લીધો છે તો પૂર્વકાળના યત્નો અને શક્ત્યોક્તે તેમ આ કાળના મુસલમાનો અને અગ્નિજ્વેઓ સર્વને મેં મ્હારા ધરનાં પારણામાં બાળક કરી-તમારાં શાધ બહેન કરી હીંદોળ્યાં છે અને હીંદોળવા માંડ્યાં છે તેમની સાથે નિષ્ફલ કાલાહલ અને ક્લેષ કરશો માં ! તમારી સર્વ આશાઓને પરિપાક આપી સંરળ કરે એવો મેં તમને સાચ આપ્યો છે તેમાંથી છૂટા પડશો માં ! તમારી સૂક્ષ્મ સાધુ-શક્તિઓ તમારા સાથીઓને અને અન્ય સંસારને સિદ્ધ કરી આપો ! તમારી સ્થૂલ શક્તિઓને વધારજો, પણ વધતાં વધતાં પરિણમથી કે દેવબળથી હીન થાય કે હવન્ત થાય તો પણ ચન્દન જેવા તમારા સૂક્ષ્મ સમયે સુગન્ધને ત્યજશો માં ને હૃદયબળને નિર્જળ કરશો માં ! ધર્મક્ષેત્રની ભૂમિમાં વસનારાં બાળક ! મોક્ષમાર્ગને પ્રત્યક્ષ કરનારા મહાત્માઓ ! તમારી ભૂમિને માથે દુઃખની વૃષ્ટિ થાય તો બહીશો માં ! દુષ્ટ પ્રાણીઓ ની ગર્જનાથી કમ્પશો માં ! અનન્ય સૂક્ષ્મ શક્તિનાં અને સમૃદ્ધિનાં દાયાદો ! મ્હારા સ્વામીઓની છાયામાં ચાલશો અને આપણાં ચિરંજીવોની ધર્મસંભાવના કરશો તો તમારે માટે અમર જ્ઞાંતિ છે ! એ જ્ઞાંતિ તમારે માટે જ ! તમારા ઋણિઓની તે અમરપુત્રી કુમારી રહી તમારે જ બગિચીકૃત્ય કરે છે અને કરશે !

તમારો હૃદય અને બુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે તે સ્વતંત્ર રાખજો ! તમારો
સૌથ એ સ્વતંત્રતાનો પોષક છે ! સૂક્ષ્મ મનુષ્યત્વવાળા તમ આયોનિ
શીળું શું જોઈએ ? આ બૂમિનાં અમરજ્વલ 'ચોડો કાળ વૈવહિકાળથી
કાલતાં બંધ થયા છતાં આયોનાં હૃદયોમાં તે જ્વલોનાં સૂક્ષ્મ ચક્રમૂળ
સહિત અમર છે ને તેડું સેવન કરશે તો તમને કોની ભીતિ છે ?
એ પરદેશનાં કે આ દેશનાં સ્થૂલ સત્ત્વો એ અમરજ્વલોના સ્થૂલ
બાગને કાપશે તેમ તેમ તેનાં સૂક્ષ્મ અમર મૂળ કાપ્યાં વધશે !”

“ અંધકારનો સમો પ્રગળ ! આ દસા યઈ મ્હારી !

સુન્દર, કામળ, સખળ બધી મુજ સંતતિ કરનાઈ !

શું કહું ? શું કહું ? નવ ચાલે કઈ ! પ્રહર ગહુ વીત્યા !

પ્રહાર બહુ મુજ સુન્દરનાએ તિમિરતણા ગ્રીત્યા !

રહાય હરિનો હાથ અમારે ! અંધકારમાં જીવું !

પોપણ પામું ! રહું સુવાસિન ! અંતર્જન ના મુકું !

દર્શન-પામું-આનન્દ વિજયનમાં ; બસે લોક ના દેખે !

અંધકારની મધ્ય અંક મુજ જાળ-સમૃદ્ધિ બહેકે !

મન્વંતર ભર, અંધકાર ! તું બસે રહે ઉભો !

હવાય તેડહું હાય બસે તું ! બસે જ તું ખીજો !

અંધકાર ! તુજને હંદાવું વતમાનમાં આજે !

મન્વંતર પગસમા ગાલું, પગ પગમાં પુરો ચારો !

પ્રભાત પગમાં ચાલું દેખાડું ! હિયા પળે આવે !

અંધકાર ! તુજને હંદાવી ધકિલી દહાડે.

જાત મુજ, પ્રજા મુકામળ, જલ્લી તેવી ચારો,

અંધકારને હંદાવી જય બનિધ્યનો ચારો. ”

૫.

નર્મદાશંકરનું જાહેર જીવન.*

The man whom Nature has appointed great things is, first of all, furnished with that openness to Nature, which renders him incapable of being insincere. To his large, open, deep-feeling heart, Nature is a fact: All hearsay is hearsay. He has a basis of sincerity, unrecognized because never questioned, or incapable of question. Mirabeau, Mahomet, Cromwell, Napoleon: all the great men I have heard of have this as the primary material of them.

Curlye Heroes and Hero worship.

આજે નર્મદાશંકરની જન્મ-તીને ઉત્સવ છે. આપણા મોટા સાક્ષરોની જન્મ-તી ઉજવવાનું પગલું ભરવામાં આ સભાએ આપણા દેશની જૂની રીતોને નવા પ્રસંગોમાં સફલ કરવાનું એક સમર્થન અને ઉપયોગી કામ આદર્યું છે. ગુજરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નર્મદાશંકર અદ્વિતીય રચના ભોગવે છે અને હમેશ ભોગવશે. એ પુરુષ-રત્નનું સ્મરણ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપાસકની શુભ વૃત્તિનું અનેક રીતે પોષણ કરે છે આ શુભ સ્મરણમાં મને ગાગ આપ્યો છે તેથી

* ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની તા ૨૪ મી આગસ્ટે અમદાવાદમાં 'નર્મદજન્મ-તી' વખતે વંચાયેલો લેખ.

૬. આ સાહિત્ય સંસ્થાનો આભારી હું.

નર્મદાચંદ્રનું જીવન ચરિત્ર અપ્રસિદ્ધ નથી. તેના પિતા સુરતના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ પણ ગુજરાતના અર્વાચીન વિકાસની સાથે એક રીતે સંબંધ ધરાવનારા હતા. તેઓ લઢીયાનો ધંધો કરતા. આપણા દેશમાં સરકારે કેળવણી આપવાની શરૂઆત કરી ત્યારે મુંબઈમાં એક શિલાછાપનું છાપખાનું રાખી તેમાં ચોપડીયો છપાવવામાં આવતી, અને આ છાપખાનામાં લખવાનું કામ લાલચંદ્રે દબે કરતા. એટલે લાલચંદ્રે દબેના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકોથી આપણા દેશમાં કેળવણીનું બીજું રાખાયું છે એમ કહી શકાય. તે જ લાલચંદ્રે દબેના દીકરા નર્મદાચંદ્રે પોતાની સ્વસક્તિથી લખેલાં પુસ્તકોથી ગુજરાતી સાહિત્યની અને ગુજરાતના જાતમંડળની અનન્ય અને અપૂર્વ સેવા કરી.

આમ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસની સાથે નર્મદાચંદ્રને મળેલો પેઢીઉતાર છે. નર્મદાચંદ્રે મુંબઈમાં જ કૌંસો હતા. ન્હાનપણમાં તેઓ બહુ શાળી અને દાવકી પ્રકૃતિના હતા. અભ્યાસ-કામમાં પણ રમતગમતથી તે દૂર રહેતા અને બાલ્યવર્ષથી જ શુદ્ધિ-અભાગારે તે તેમનામાં જાણાયો જ હતો. કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા પાસ કરી તેઓ કોલેજમાં દાખલ થયા, પણ આડ મામ પડી કોલેજ છોડી પડી. તેમના પિતાની આજ્ઞાથી નર્મદાચંદ્રે સુરત જઈ પર માડયું, અને એક ન્હાની સરખી નોકરી સ્વીકારી વિદ્યા-અભ્યાસની અવસ્થામાં નર્મદાચંદ્રે વિદ્યાગુરુઓનું મન નારી રીતે સંપાદન કર્યું હતું.

મુંબઈની હવા, નવી કેળવણીના આજી નાખતો પ્રકાશ, સત્ય-

વાણું મન, અને ચૌવનનું સામીધ્ય, એ ચારે તરતો આ વખતે નર્મદા-
શંકરમાં એકઠાં થયાં હતાં; અને તેના સંયુક્ત બળે તેની મનોવૃત્તિ-
ઓ અનેક દિશાઓમાં ઉઘાળા મારતી હોય એમ જણાય છે.
સુરત જઈ ધર માટે અને કંઈક ઠેકાણે પડે તેવા હેતુથી પિતાએ
એમને સુરત મોકલ્યા, પણ દૈવયોગે તેમનો પહેલો ગૃહસ્થાશ્રમ બે
વર્ષમાં જ આટોપાયો. સુરત જવાનું અને નોકરી કરવાનું મુખ્ય
પ્રયોજન આવી રીતે નષ્ટ થવાથી નર્મદાશંકર પાછા મુંબઈમાં આવ્યા.

નર્મદાશંકરને નવા જમાનાનો રાગ જરાબર લાગ્યો હતો.
નિમંધો લખવા, મંડળીયો સ્થાપવી, તેમાં બાપણો આપવાં અપા-
વવાં વિગેરે ઉંચી આકાંક્ષા વાળા અને જન સમાજને હાયદો
કરનારાં કૃત્યો શરૂ થઈ ગયાં હતાં. ‘વિદ્યાનુ દાખલ પ્રસન્ન
મેળવવાનો’ ઉત્તેજક અભિલાપ તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યો હતો.
સુરતમાં હતા તે દરમીયાન કવિ કલપતરામનું નામ અને તેમની
કવિતાનું પણ કંઈક શ્રવણ થતું. મુંબઈમાં આવ્યા પછી કોલેજમાં
દાખલ થયા પણ મન મનોરથ કરવામાં જ મુંથાતું રહેતું. “બબકા-
દાર હોલો મેળવી કે મહા વિદ્યા બણી કે સુધારાનાં કામ કરી કોઈ
પ્રકારે હું ફુનીઆમાં નામાંકિત શી રીતે થાઉં તેની જ તુલના અને
પ્રુદાઓ રાત દિવસ ઉઠ્યા કરતા હતા. ” આ જ અરસામાં નર્મદા-
શંકરને ‘કવિ’ થવાનો પણ અભિલાષ થયો. ધીરા બગતનાં પદોથી
કવિતાનો અભ્યાસ આરંભાયો હતો. તે ઉપરથી તેવાં પદો બનાવવાનું
મન થયું. એક બે બનાવ્યાં. “ આવી રીતે કવિતા બનાવવાનો અભ્યાસ
રાખ્યાથી મન ફરીને કામ થાય ” એવી ગણતરી કરી કવિતા કરવાને
નિશ્ચય કર્યો. અને આખરે “ બણવું કમાવું અને યૈરી કરવી એ

અંધુ આનંદને માટે છે ને મને જરૂર પડે. બનાવવાથી જ આનંદ
આવે છે તારે હું તો એજ કામ કરીશ. 'શેર જીવાર તો મળી
નહોશો.' — એ મહાન નિશ્ચય સાથે નર્મદાચંદ્રે પોતાનું દિવિ-
અવન સાર કયું.

'શેર જીવાર તો મળી રહેશે' એ કેવી શ્રદ્ધા ! ધનનો વૈરાગ્ય
એ મોટાપ કમાવાનું પહેલું પગથીયું છે. હોદ્દાનો અભિવાય છોડી
દઈ નર્મદાચંદ્રે 'દિવિ' યદ્દને પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે
પછી 'દિવિ' ની સામગ્રી સંપાદન કરવામાં કેટલોક કાળ સ્વાભાવિક
રીતે ગયો. સરકૂત વ્યાકરણ, ઇંદ્રચાત્ર, અવંકારચાત્ર, વગેરે સર્વ
સિદ્ધ કર્યા વિના 'દિવિ' પદ ધારણ કરવું એ નર્મદાચંદ્રને દીક
નું લાગ્યું. આ અંધુ સંપાદન કરવામાં કેટલી ખાત અને કેટલી
નમનનાઈ દિવિને વાપરવી પડી હશે તેનો એક દાખલો નવવસામે
નોંધી રાખ્યો છે. પિંગળની શોધ કરતાં કાંઈ ટેકાણે પિંગળ જડે
નહિ અને પિંગળ પાઠ પદ્યો વિના કવિના શી ? આખરે મુરતમાં
પિંગળ તો નહિ પણ પિંગળની ગરજ સારે તેવા એક મંથનો પત્તો
લાગ્યો. મંથ એક દડીયાના કબજામાં હતો. પણ તે બાઈએ નર્મદાચંદ્રને
ઉતારવા સાર તે મંથ ઘેર લઈ જવાની સાર ના પાડી. એટલે સવારના
પહેરમાં, લઈ ખડીયો કબજા ને કાગળ, મુગધની કાલેજનો એક
'વિદ્યાર્થી', ન્યાતે નાગર બ્રાહ્મણ, નર્મદાચંદ્ર સાથચંદ્ર દડીયા
માંજનને ઘેર જાય અને બેસે તેટલું ઇંદ્રચનાવળીમાંથી ઉતારી લાવે.
એક બીજાને ત્યાં વળી ચિત્રકાવ્યો. હતાં તેને માટે પણ નર્મદને
એવી જ મહેનત પડી. ચિતારા પાસે સવારે ચિતરાવે અને પછી
એમાં અક્ષરો ચોખ્ખે રંગને પૂરીને તે કાવ્યો પાછો તરત પહેંચાડી દે. આ

પ્રમાણે નર્મદાશંકરે છંદઃશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. અને રસ અલંકારના ગ્રંથોનો પણ તેવી જ રીતે પરિચય કર્યો. બધી સામગ્રી સંપાદન કર્યા પછી સને ૧૮૫૮ ના નવેમ્બર માસમાં નોકરીનું રાજીનામું આપી નર્મદાશંકરે ચારદા સેનમાં કાલ નિર્ગમન કરવાનું કઠિન પ્રત લીધું. આ વખતે નર્મદનું વય ૨૪ વર્ષનું હતું.

નર્મદાશંકરના જીવનચરિત્રનું એક પ્રકરણ અને મુખ્ય પ્રકરણ અહીં સમાપ્ત થયું. આ પછીનું તેમનું જીવનવૃત્ત તેમના ગ્રંથોમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. પણ તેમના ગ્રંથો ઉપર આવતા પહેલાં 'કવિ' થવાનો ઉચ્ચાભિલાષ, અને તેને માટે સામગ્રી સંપાદન કરવામાં વાપરેલી ઉંચી ખંતઃ એ બે વાત ઉપર જરા ટકવાનું મન રવાનાવિક રીતે થાય છે. ' The poet's poet ' એટલે કે ખરાપણુ—સત્યનિકા એ મહોટાઈનું પ્રથમ લક્ષણ છે. તે આટલા ઉપરથી નર્મદા—શંકરમાં આપણે જોઈએ. યૌવનના આરંભમાં આપણું મન દરેક આનંદની છાપ લેવા બહુ તૈયાર હોય છે, અને તે વખતે જે અભિલાષો આપણા ઉપર અમલ ભોગવે છે તેનાથી જ આપણું જીવન બહુધા ધડાય છે. આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે તે કાળના નર્મદથી ઝોછી વિદ્યા અને શક્તિ વાળા કેટલાક માણસો મહોટા હોવા ઉપર ચડેલા છે અને ધણું ધન સંપાદન કરી શક્યા છે. તે કાળે નર્મદે પણ એવો અભિલાષ રાખ્યો હતો તે સિદ્ધ કરવામાં કંઈ જ શ્રમ કરના ન પડત. કોઈ સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયો હતો તે વખતે જતે અનાયાસે હોદ્દો, માન, આખર વગેરે સર્વ જાતનો જીવનને મીઠું કરનારો વૈભવ નર્મદાશંકરને પ્રાપ્ત થાત. પણ તેવો સમજો અવકાશ છોડી ' શેર જીવાર'થી સતોત્ર માની કવિતા-

માં જ આપું જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય, તે પછી તે સાર યોગ્ય સામગ્રી સંપાદન કરવા પાછળ આવી ખંત, અને આખરે નોકરીનું રાજીનામું આપી પૂર્વના નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવાનું બળ ! એ બધામાં મહોટાધનાં તરવે જ નર્મદાસંકરમાં પ્રકટ થનાં હતાં એમ આપણે હવે જોઈ શકીએ છીએ. આવા નિશ્ચયો કરવાનાં મન જ હજારોમાંથી એકને થાય, મન થતાં હશે તો નિશ્ચય પણ તેવા હજારોમાંથી કોઈ કરી શકે; અને નિશ્ચય થાય તો અમલમાં મૂકવા જેટલા વૈરાગ્ય અને બળ વાળા પણ કોઈક જ; એ જનરલભાવની વસ્તુરિચિતિ ઉપર જ્યારે જરાજરા ધ્યાન આપીશું ત્યારે એવીસ વર્ષની ઉમરના એક જીવાનના માનસિક બળની હયાતતા ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચાયા વિના રહેશે નહિ. મુળાધમાં નિવાસ અને કલમની અનન્ય ઉપાસના—એ બે મુખ્ય બિનાઓ સિદ્ધ થઈ.

આજથી નર્મદ 'કવિ', લેખક અને પ્રબળ ઉપદેશ કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. આ સ્વાંગ તેણે કેવી રીતે પાર પાડ્યો તે અબણ્યું નથી. મુમઠમાં હજી સુધી 'કવિ' એ શબ્દ નર્મદાસંકરનો જ ખોધક છે. આટલા ઉપરથી 'કવિ' જનમંડળની હૃદયગ્રહમાં કેવો પ્રબળ પ્રતિધોય પાડી શક્યા છે એ સહજ સમજાશે. નજરે જોનાર કહે છે કે કવિને જોવા માટે લોકો શેરીએ શેરીએ એકઠા થતા. કવિ દામ પ્રસંગે સુરત ગયા હોય ત્યારે ત્યાંથી પાછા ફરે ત્યારે જંદર ઉપર તેમને લેવા માટે દસ દસ હજાર માણસ સામું જાય ! આમ 'કવિ' કેવળ પોતાની શક્તિથી પોતાની પાઝ બકતોનું એક મહોદું મંડળ એકઠું કરવા સમર્થ થયા. અને હજી પણ કવિના નામની

સાથે ગગના યદ્દ જનાર કવિના ગ્સનો પ્રસન્ન સ્વાદ્યાખનાર તેમના બકતો હતાં છે. કવયથી પ્રસિદ્ધ થવાનો તેમનો મનોરથ સર્વ ગીતે સફળ થયો. તે સફળતા તે હવડી લોકપ્રિયતા માત્ર જ નહિ. લેખન અને શારદાના ઉપાસક તરીકે શુજરાતી ભાષાની તેમણે અદ્વિતીય સેવા બજાવી શુજરાતની ભાષાના પ્રથમ ટ્રોપકર્તા તરીકે તેમ જ શુજરાતી ભાષાના અર્વાચીન ગદ્યના પ્રથમ પ્રણેતા તરીકે નર્મદાશંકરની કીર્તિ જ્યાં સુધી ઇતિહાસ ગટે તે જ્યાં સુધી કાવ્યમ રહેશે. તેમના પદો પણ શુજરે સાહિત્ય મહામગ્નતા તેમને ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે.

પૈસા સબધે કવિનું જીવન અતમા અનેક કારણોને લીધે દુઃખી થયું એ વાત પણ સહુ જાણે છે. છેર નોકરી કદી ન કરવી એ ટેક મિત્રો ની આજીજીથી એમને છોડવો પડ્યો. જે દિવસે કાન્યાદેવી શેડ ઉપગ્ની પોતાની ઓરડીમાં કવિ ગોકળદાસ તેજપાલના ધર્મખાતાના સેક્રેટરીની જગાનો અખત્યાર લેના ગયા તે વખતનો દેખાવ એક નજરે જોનાર પાસેથી આખરે વરો આ લેખકે સાંભળ્યો છે. કહેનાર અને સાંભળનાર બન્નેના હૃદય ભરાઈ ગયા. કેવળ વિધિને વગ થઈ કવિને આખરે નોકરી સ્વીકારવી પડી સર્વ જાણે છે. આ વખતનો મિત્ર, તે 'કવિ' થવાની અભિલાષ વાળો જીવન ઉત્સાહનાગો, કદાચ મમ કરનાને ટમ્મી રહેના ઉમમવાળો ક્રાન્તદર્શી 'કવિ' નહતો, પણ અનુભવથી ધીર પડેના રિપત્તિએ પ્રમાતમા અદ્વાવાળો કહેવો, પ્રાચીન વિદ્યાના વિગેષ પગિચે દેખતો કરેતો, પ્રવૃત્તિ માર્ગને જાણુ માની નીવૃત્તિ માર્ગને શગળ થયેલો સુગ્મનો નાગર બ્રાહ્મણ નર્મદાશંકર લાલસા કરે દેવે હતો.

કવિ પોતે કદી ગયા છે. સને ૧૮૫૮ ને અગસ્ટમાં એમને

કલમ માત્રથી નિર્વાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે વખતથી તેઓ 'સંસ્કારી' સુધારક થયા. એટલે એમનું કવિજીવન એમના સુધારક-જીવન સાથે જ સર થયું એમ કહી શકાય. કવિનાદ્વારા એમણે સુધારાના વિષયોના બહુ અસરકારક ઉપદેશો કર્યાં. અને તે કવિનામાં દેખાતી કવિના આત્માની સત્યનિષ્ઠાથી સુધારાના સંબંધમાં તેઓ મુનાઈના જનમંડળ ઉપર સંગીન મંડકાર પાડી શક્યા. યોડાં વર્ષના માળામાં વૈધવ્યચિત્ર, હિંદુઓની પડતી વીગેરે સુધારા સાથે પ્રેતસાહન કરે એવાં આપણા જનસમાજનાં દયાજનક ચિત્રો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં અને એ કાવ્યગ્રંથોને સુધારાનું 'બાઈબલ' એવું કહેવાય. નામ આપના સૂધી પણ મિત્રમંડળમાં લીમન ધરના. તાત્પર્ય કે પોતાની આ કૃતિઓથી કવિ પૂણે સતોષ પામ્યા હતા, પોતે પોતાને કૃત્યકૃત્ય માનતા હતા, અને નવવચન બાધ હતે છે કે 'આ વખતેના કવિના જીવનનો ઇતિરંગ ન્યારો જ હતો.'

હિંદુઓની પડતી તેમણે સને ૧૮૬૪ માં લખી. નર્મગદ્ય સને ૧૮૬૫ માં બહાર પડ્યું. તે પછી કવિ નર્મકાશ કરવામાં રોકાયા. તે દરમિયાન તેમના વિચારો ધીમે ધીમે બદલાતા ગયા, અને પરિણામ એવું આવ્યું કે સુધારાના 'બાઈબલ' નો લખનાર કવિ 'ધર્મ-વિચાર' માં પ્રાચીન ધર્મનો સુખ ઉપાસક અને આવેશવાન ઉપદેશક થયો. અવિચારસંક્રમણ જણાવવા કે મરણ સાપીંધ્યું ચિહ્ન નહતું એમ રા. નવવચન પોતાના ચાલથી નિઃશંક કહે છે. અને તે કાલનું તથા નર્મદની પ્રજાના પ્રવાહનું દર્શન કરતાં આપણને પણ તે વિચારસંક્રમણ સ્વાભાવિક વાગશે, તેના હૃદયના ખરાપણાની જ સાક્ષ્ય પૂરશે, તથા સત્યરોધન અને સત્યસ્વીકાર કરવાના તેના ઉદાત્ત મનનો પુરાવો આપશે.

ધર્મવિચારમાં નર્મદાશંકરે પોતાના વિચારસંક્રમણના દારણો સ્પષ્ટતાથી આપ્યાં છે. 'રાજ્યરંગ' લખવાના પ્રસંગે જુદા જુદા ઇતિહાસ જોતાં એની દૃષ્ટિમર્યાદાનો વિસ્તાર થયો, અને તેને નવું દૃષ્ટિબિંદુ મળ્યું અને તે પ્રકાશથી જોતાં સુધારાના વિચારો ઉપર-ચોટિયા જણાયા, અને પ્રાચીન વિચારોમાં કવિ દૃઢ થયા એ વાત માનવા જેવી છે. નર્મદાશંકરનો એક મિત્ર આ નીચેના પ્રસંગને પણ વિચારસંક્રમણનો આરંભકાળ માને છે:—

“કાસનદાસ—આવો કરીને એક નર્મદનો પરમ પ્રિય મિત્ર હતો; (જેને નર્મદે ‘પ્રેમ રોય’ ની કવિના અર્પણ કરી આપણા સાહિત્યની સાથે હંમેશાં જોડ્યો છે.) તે કાસનદાસને ત્યાં એકવાર એક મિત્ર પંદોણો આવ્યો જે વાંસળી બહુ સારી વગાડી જાણતો હતો. તેને નર્મદાશંકરને વાંસળી સંભળાવવાની ઇચ્છા થઈ. એટલે તેમને વાદ્યકેશર જેવી શાન્ત જગામાં એક બંગલામાં એક દિવસ એકઠા થવાની ગોઠવણ કરી. વાંસળી બજાવવામાં આ માણસ એટલો બધો કુશળ હતો કે તેણે સર્વ શ્રોતાઓને તલ્લીન કરી નાખ્યા, અને એક કલાક સુધી નર્મદાશંકર પણ જાણે સમાધિમસ્ત થઈ ગયો. આ અનુભવ પછી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની વાંસળી અને તેણે ગોપીજનોને કૃપા કરેલો મોહ વિગેરે વાતોમાં નર્મદાશંકરને સત્યના અંશો જણાવા માંડ્યા. અને તે વખતથી આપણા પ્રાચીન ધર્મ ઉપરથી, ધર્મની આખ્યાયિકાઓ ઉપરથી તેણે શંકાની જુદી છોડી દઈ શ્રદ્ધાની નજરથી અવલોકવા માંડ્યું. અને તે બધું જેમ જેમ તેવી રીતે જોવાનું ગયું તેમ તેમ તેને તે બધામાં નવાં નવાં સત્યો સમજાતાં ગયાં.”

વાંસળીની વાતના ખરાપણા વિશે સંશય લાવવાનું કંઈ દારણ

નથી, તેમ જ તે પ્રસંગે નર્મદના મનનું વલણ બદલાયું હોય એ પણ અસંભવિત નથી. ગમે તેમ હો પણ ધીમે ધીમે જ તેના વિચારોનું આવું સંક્રમણ થયું હતું એટલું એનાં પુસ્તકો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે. મનને શિક્ષણ આપનાર ત્રિપતિ વિગેરે દેખાવા માંડ્યાં હતાં. ‘સુધારકો’ શોધીને અપ્રિય છે તે વસ્તુસ્થિતિની પણ પ્રતીતિ થઈ હતી. ‘સુધારકો’ ના અંતઃકરણના ખરાપણા વિશે એનું મન શંકાવા પણ લાગ્યું હતું. અને આ બધી પરિસ્થિતિએ જગાડેલા વિચારપ્રવાહ પ્રાચીન મારણ (obnoxious) માં જતાં, સુધારાના ‘બાઈબલ’ ના પ્રજ્વળાને સનાતન સિદ્ધાન્તોના વાસ્તવિક સ્વીકાર કરાવવા શક્તિવાન થયો અને યાનમાર્ગનું સરણ શોધી આપી ‘કવિ’ પાસે ગવરાવ્યું કે—

ઘટ ઘટમાં તું રામ-રેક.

રામ ઉપગમે રામ બચાવે,

મારે તે પણ રામ રામ રામરે ઘટ ઘટ ૦ ૧

રામ સુ મતિ કે રામ કિરતી દે,

દે મુક્તી પણ રામ રામ રામરે ઘટ ઘટ ૦ ૨

રામ ભિતરમાં રામ બહિરમાં,

સદ્ગુનો સાક્ષિ રામ, રામ રામરે ઘટ ઘટમાં તું રામ. ૩

આ રથગે કહેવું જોઈએ કે સુધારાનું ‘બાઈબલ’ પણ કેવળ સાત્યવિહીન નથી. કાંઈ પણ ખરો માણસ કેવળ અર્થ વિનાનું જોતો છે એમ દલીલ સમજાવું નહિ. પશ્ચિમની રહેણીને નમુના દાખલ રાખી તેની નકલ રૂપ સુધારો કરવાનો માર્ગ છોડી દઈ નવા સંયોગોને અનુકૂલ થવા રૂપ આપના જ દલિબિન્દુથી આપણી પરીક્ષા કરી આપણા પ્રાચીન પ્રવાદથી વિરોધ ન થાય તેવી રીતે સાધ્ય વસ્તુને

ધ્યાનમાં રાખી ફેરફાર કરવા-તેની હીમાયત કરવી એમાં કંઈ જ
ખોટું નથી-સર્વથા આવશ્યક છે. અને આટલું ધ્યાનમાં રાખ્યા
પછી નર્મદના 'બાઈબલ'માંથી આપણે ધણો ઉપદેશ લઈ શકીએ
છીએ. તે સત્યનિષ્ઠા, તે શ્રદ્ધા, તે સત્ય જોવાની અને નિરૂપણ કર-
વાની શક્તિ, હકીકા અને અશિક્ષિત જનસમાજ આગળ તે કદ
સત્યો તે રીતે રજુ કરવામાં સમાયત્રી નીડરતા, તે સ્વાત્માર્થણ, તે
અંતરાત્મનો જુસ્સો, તે 'હૃદયદ્રવ્યનો ઉકળાટ,' કુંઠામાં સમાજ-
ભક્તિમાં તે દૈવી સર્વસ્વદાન, જે 'સુધારાના બાઈબલ' માં અને
નર્મદશંકરના જીવનચરિત્રમાં પગલે પગલે જણાય છે તેના ઉપર આ-
પણું ધ્યાન યોગ્યવાની આવશ્યકતા છે. સુધારાના સવાક્ષેત્રે વેગથી
પ્રસિદ્ધિમાં આણવામાં, ઇષ્ટ માનેલા માર્ગ પોતે ચડનારામાં અને જન-
મંડળને ચડાવવાનો યત્ન કરવામાં, અને આખરે આત્મનિરીક્ષણ
કરી પોતાના જ ઉપદેશોના મુધારા સંબંધી સત્યાસત્યનો નિર્ણય
કરવા-ઉપર પોતાનું અને જનસમાજનું આવેશથી ધ્યાન યોગ્યવામાં
નર્મદાશંકરે આપણા દેશની અપૂર્વ સેવા બજાવી. મુધારાના સિદ્ધાન્તો-
નો આરંભથી એના મન ઉપર વેગવાન કાચુ નહત, તે સિદ્ધાન્ત-
ને રજુ કરવામાં સત્ય અને નિર્મલતા અથવા પ્રેમ અને શૌર્યનો
માર્ગ ન સ્વીકાર્યો હત, તો નર્મદાશંકર પણ તે કાલના અનેક સાધા-
'રણ માણસોની પેઠે ચંકામાં ને શંકામાં જ નિર્વાણ પામત. નર્મદા-
શંકરના આત્માનો આ ઇનિહાર એક પ્રસિદ્ધ સત્યની સાક્ષિ પૂરે
છે કે યોગ-અનન્ય યોગ, પછી તે ગમે તે વસ્તુમાં હોય તે, પરિણામે
સત્ય વસ્તુનું દર્શન કરાવે છે.

નર્મદાશંકરે મુરતના પોતાના જંગલો ઉપર 'પ્રેમ અને શૌર્ય'—

નો મંત્ર આલેખ્યો હતો. આ એ પરમ સિદ્ધાન્તને પહોંચાડનાર ઉર્મિઓને પોતાની જીવનનોકીનો મુવ કરનાર કેટલા વિરલા છે ? અને એમાં ગો સક છે કે આ કાવમાં આપણા જનસમાજની આ જ અમૂનવક્ત્રી છે. બંધુઓ ! આપણા મુકદ્દાસ જીવન ઉપર જરાક નજર કરો. આપણે જે રીતનું જીવન ગાળીએ છીએ તે રીતનું જીવન તો આપણાં વૃક્ષો પણ ગાળે છે. તે પણ આપણી પેઠે પૃથ્વીમાંથી જીવન-રસ ખેંચી પોતાના સરીતું પોણું કરે છે, તે પણ આપણી પેઠે પુષ્પપરાગથી ફલોત્પત્તિ કરે છે. બંધુઓ, આપણામાં શું વૈશેષ છે જેથી આપણે મનુષ્યત્વનું અભિમાન રાખવાને હકદાર થઈએ ? જીવવાનો યત્ન કરો, જીવનના કાંઈક લક્ષ્ય નહીં કરો, તે સિદ્ધ કરવાને ' પ્રેમ અને યોગ ' નો મહામંત્ર રાખી સત-પ્રયત્નો કરો.

નર્મદે આપણા જનસમાજની સાંપ્રત ગિચિની સંબંધે જે જે જ્યાં જ્યાં લખ્યું છે તેના સત્ત્વ અંશ ઉપર હું તમારું સવિશેષ ધ્યાન ખેંચું છું. હું ખાત્રીથી કહું છું કે જે હંઆ અભિમાનથી એના એ-લેખો ભરાયા છે તે અભિમાનથી આપણે ભરાઈએ તો ગણેથી નિશ્ચિતિ પાછી કમાવામાં કંઈ વિવંચ નહિ થાય. અભિમાન, અ-વ્યાસ, વિચાર, નિશ્ચય, ઉત્સાહ અને આગ્રહ એ દરેક કામમાં વિજયનાં પગધીઓ છે. અને હિંમતી એવું અવલંબન કરીએ તો એવું શું છે કે જે આપણે પુનઃ સંપાદન ન કરી શકીએ ? નર્મદ ખરું જ કવ છે કે—

રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું, નહિ હિંનાવળા કામરનું, રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું,
ધીરવીર જે હોય તે જ ખૂબ સંદેહ મામો થાયે,

પ્રહાડ પેઠે રણુમાં રહે ઉભો, લેણ ન ત્યાં ગબરાયે; રણુ તો ધીરાનું
અને અતે,

બાણી વધારે જોસ્સા સહુ જન પણ ક્યજનમાં રાખે,
 મહેલે એ જીતી જાણે તો સત્ત્વ નીચે નાખે; રણ તો ધીરાનું
 જાણી જોઈ ના સંકટ હોરે, સંકટમાં ના પડીએ,
 કહે નર્મદ સહુ વીર ધીર થઈ જસ લઈ જુગ જુગ જીવે;
 રણ તો ધીરાનું ધીરાનું.

નહિ ઉતાવળા કાયરનું, રણ તો ધીરાનું ધીરાનું.

બંધુઓ ! આપણે જ્યારે આપણી પોતાની પરીક્ષા કરતા
 ચક્રાંશુ ત્યારે જ આપણું સત્ય આપણને સમજશે. આપણે અત્યારે
 અતેજ રીતે અસંતુષ્ટ રહેવાનાં કારણો છે; તેનો ઉપાય પણ અપણા
 હાથમાં જ છે. અને તે ઉપાય એ જ કે 'ધીરવીર' થવું, આપણે
 આપણું શીલ (character) જમાવવું. નિઃસંશય સમજો, અને
 પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખો, કે શીલ એ જ સર્વને માટે, સર્વ કાલ માટે અ-
 મૃત્યુ ચિંતામણિ છે.

મહાભારતમાં એક આખ્યાયિકા છે, કે પ્રહ્લાદ નામના એક દેવે
 શીલ ગુણ ધારણ કરી મહેન્દ્રનું સર્વ રાજ્ય લઈ લીધું અને ત્રણે
 લોક વસ કર્યા. ત્યારે દંડ બ્રહ્મરૂપિ પામે ગયો અને પોતાનું કલ્યાણ
 કેવી રીતે થાય તેનો ઉપદેશ કરવા વિનંતિ કરી. બ્રહ્મરૂપિએ ઉપદેશ
 કર્યો પણ વિશેષ યાન સાર શુકાચાર્ય પાસે જ મોકલ્યો. ઇન્દ્ર શુકાચાર્ય
 પાસે ગયો. તેણે પણ ઉપદેશ કર્યો પણ વળી વિશેષ યાન સાર પ્રહ્લાદ
 પામે જ મોકલ્યો. ઇન્દ્રે આજ્ઞાથી વેશ ધારણ કરી પ્રહ્લાદ પાસે
 જઈ પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ પુછ્યો. કેટલેક કાળે પ્રહ્લાદે પણ
 તેને ઉપદેશ કર્યો. ઇન્દ્રે પ્રહ્લાદ ગુપ્તની બહુ સારી સેવા કરી.
 અને તેની ગુરુભક્તિ ઉપર ખુશ થઈ પ્રહ્લાદે તેને વરદાન માગવા
 કહ્યું. ઇન્દ્રે આનાકાની કરી પણ પછીથી કહ્યું કે " જો તું
 મારું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છતો હોય તો અને તારું શીલ આપ. "

પ્રદ્લાદ વચનથી જાંઘાઈ ગયેલો એટલે હા કહી.

પ્રદ્લાદ આના પરિણામનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં એક ડામારૂપ મોટી કાંતિવાણી દેહધારી તેજ તેના શરીરમાંથી નીકળીને આવ્યું. પ્રદ્લાદે તેજને પૂછ્યું કે તું કોણ છું ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હું શીવ છું. તું અને જવાની રમ આપે છે એટલે હું જાડ છું. પછી તેવાજ તેજવાળો ખીંજે પુરૂષ નીકળ્યો. તેને પુછતાં ઉત્તર આપ્યો કે હું ધર્મ છું. જ્યાં શીવ રહે છે ત્યાં જ હું રહું છું. તે પછી એક ત્રીજો પુરૂષ નીકળ્યો. તેને પુછતાં જવાબ મળ્યો કે હું સત્ય છું. જ્યાં ધર્મ રહે છે ત્યાં હું રહું છું. તે પછી ચોથો પુરૂષ નીકળ્યો. તેને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે હું જ્ઞાન છું. જ્યાં શીવ, ધર્મ અને સત્ય રહે છે ત્યાં જ હું રહું છું.

આટલા એક પછી એક ગયા તે પછી એક પ્રચંડ દેહવાળો પુરૂષ ડામારૂપે પ્રદ્લાદના શરીરમાંથી નીકળ્યો. તે જોઈ પ્રદ્લાદ જરા વિસ્મય પામ્યો અને પૂછ્યું કે ભાઈ તું કોણ છું ? તેણે કહ્યું કે હું બળ છું અને જ્યાં જ્ઞાન રહે છે ત્યાં જ હું રહું છું. આમ પ્રદ્લાદના શરીરમાંથી અનુક્રમે શીવ, ધર્મ, સત્ય, જ્ઞાન અને બળ ગયાં. તે બધાના ગયા પછી એક અદ્ભૂત કાંતિવાણી દેવી નીકળી. તે દેવપતિએ તેને પૂછ્યું ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે, “ હું દેવી લક્ષ્મી છું. હે વીર ! સત્યપરાક્રમી પ્રદ્લાદ ! હું આજ સુધી તારે વિશે રહેલી હતી પણ હવે તું અને રમ આપે છે માટે હું જાડ છું.” પછી લક્ષ્મીને વિગેળ પૂજ્યાં તે મહાદેવીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ હે પ્રભો ! જે બ્રહ્મચારીને તે ઉપદેશ કર્યો તે ઈદ્રિ હતો. ત્રણ લોકમાં જે તારું આશ્વર્ષ હતું તે હવે તેણે લઈ લીધું છે. હે ધર્મજી, શીવજી તે ત્રણ

લોકને જીત્યા હતા. તે જાણીને દેવાધિપતિએ તારા શીલનું હરણ કર્યું છે. હે મહા બુદ્ધિશાળી ! ધર્મ, સત્ય, ષ્ટત, બલ અને હું લક્ષ્મી એ બધાનું મૂલ શીલ છે. * આમ કહી લક્ષ્મી ચા:માં ગયો અને ઇંદ્રે દેત્યોને જીતી પોતાનો વૈભવ પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યો.

ઇંદ્ર જ્યાં સુધી શીવવિહીન હતો ત્યાં સુધી દેત્યો સર્વ વૈભવ ભોગવતા હતા, પાછો જ્યારે શીલસંપન્ન થયો ત્યારે દેત્યોને જીતી સર્વ વૈભવ પોતેજ પ્રાપ્ત કરી શક્યો. એ આ આખ્યાયિકાના રૂપકનો અર્થ અત્યંત ગંભીર હોવાની સાથે સુસ્પષ્ટ છે.

ત્યારે આપણે પણ આના ઉપરથી બોધ લઈએ અને શીલને મિલકે કરીએ તો આપણાં ગમત્તાં ધર્મ અને બલ લક્ષ્મી સુકાંત આપણી પાસે આવીને ઉભાં રહેશે. નર્મદ પણ જીવનગર આપણી પરીક્ષા કરી કહે છે કે:—

“સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા, નિતેન્દ્રિયપણું, શમદમ, શાંતિ સંતોષ, મહાત્મા ઐશ્વર્ય, સહ્ય પ્રમાણિકપણું, દયા પરાપકાર, શુશ્રુષપણું એ મનુષ્ય માનના ઉચ્ચ સદ્ગુણો આપણામાં અસારે નિસ્તેજ છે. દેવજ સંસારી સ્વાર્થ, સંસય, બ્રમ, જૂઠું, કપટ, અપ્રમાણિકપણું, અમંતોષ, આસા, તૃપ્ત્યા, લોભ, ધનવંત કે મિત્રના આશ્રયથી ઉદ્ભવે જોળવો, સ્વાધ્યયનો વિચાર જ નહિ, ખીજનું સાફ ખમાય નહિ, સ્ત્રીવિવયમાં લગુતા, કામચોરી, કાળચોરી, વચનચોરી, ધનચોરી એ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી સદ્ગુણ પાળવા જ (આ શબ્દો ઉપર હું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું) એવી બક્તિ નહિ થાય ત્યાં લગી ધર્મ અર્થ કે કામ કોઈ પણ વિગતમાં ખડું ખોટું ઉત્તરું

કાર્ય પોતાના આ લોકના કે પરલોકના દલ્યાણને અર્થે થવાનું નથી. અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા હોતે પણ ધીરજ રાખવી, દુઃખને ખમવું, ખુલ્લું નીતિનું ઉપદંધન કરવું નહિ એવી નિશ્ચય હુદ્દિ-વૃત્તિ થયે જ લાભ છે ”

અને એક બીજો ટુકાણો.—

“ ધીર યદને દુઃખ વેઠતું, હુદ્દિનું અભિમાન મુકી પરંપરાનું ધર્માચરણ પાળવું, પરદેશી ધર્મ નીતિ વસ્તુ ઉપર મોહ ન રાખવો, નિશ્ચય તથા ખતે અને ધેર્મ તથા સત્યે ઉદ્યોગ કરવો. ”

બીજા શબ્દોમાં, ધીરવીર થવું, શીલનું એવન કરવું, એ જ આપણી અત્યારની અસંતુષ્ટિની કારણો દૂર કરવાનો, અને આપણે જ વાંકે ખોવાઈ ગયેલાં આપણા બળ, પરાક્રમ અને લક્ષ્મીનો પુનઃ સંયોગ પ્રાપ્ત કરવાનો ખરો કપાય છે.

બધુઓ ! વખત ધણો ઘર્ષ ગયો છે. નર્મદજયંતીને દિવસે આપણે આટલો મોધ લઈને જઈએ તો તે ઓણું નથી. નર્મદ સત્યનિષ્ઠ હતો. ખરો હતો. સત્સ્વરૂપ પરમાત્માએ ‘સુધારા’ ની જૂન સમજાવવા સાર એને આપણામાં મૂક્યો હતો. તેટલા સાર પહેલેથી છેલ્લે સુધી પૂર્ણ આવેશથી અને સલનિષ્ઠાથી તે સુધારાના યુગમાં ઘૂમ્યો અને તેનું સત્યાસત્ય જાણી અનુભવો “ ધર્મવિચાર ” રૂપી વસીયનનામું આપણે માટે તે મૂકી ગયો. ખરાપણું એ એના જીવનની કુંઘી હતી. નર્મદ ખરો ગુજરાતી હતો. ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતનું સાહિત્ય, ગુજરાતના રીતરીવાજ, ગુજરાતનો ધર્મ, ગુજરાતની ખુબી તથા આમીઓનો તે પૂર્ણ અભ્યાસી હતો. તેણે જે લખ્યું છે તે ખરી સ્વદેશમંદિતી, ખરા અપ્રમાવશી, ખરા પ્રેમ

અને શોધથી તપેલું છે. તેનું આખું જીવન જાણે આ એ ભાવનાઓનો ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને હૃદયોને સાક્ષાત્કાર કરવામાં જ ગાળ્યું છે. ગુજરાત અને માટે તેનું અત્યંત આભારી છે, અને આજ આ સભા તેના આ નામે અત્યંત પૂર્ણ શાંતિ ધૃષ્ટિ છે. તથાસ્તુ.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

*કવિઓ ને તરેહના હોય છે: કેટલાક સર્વ કાળના, અને કેટલાક પોતાના જ કાળના. શેક્ષ્પિયર એ પ્રથમ તરેહના નર્મદાશંકર નું મુપસિદ્ધ ઉદાહરણ છે, અને ટેનિસન બીજી તરેહના ઉદાહરણ છે. આ બેનું તાત્પર્ય એવું નથી કે સર્વ કાળના ને જ કવિઓ અમુક કાળના કવિઓ કરતાં ચડતા. સ્કીટ્સમાં પોતાના જમાનાની ખાસ અસર નહિ જોવી છે છતાં તે કાંઈ ટેનિસન ને જ નહિ. આ પ્રમાણે જીવરનાપણાનો ભાવ મનમાં લાવ્યા વિના કદાચ કદાચ કે કવિ નર્મદ તે ખાસ પોતાના જમાનાનો કવિ. નર્મદને જમાનો ખાસ સુધારાનો અને નર્મદ તે સુધારાનો કવિ. આ સુધારા તે માત્ર સંસારસુધારા જ નહિ; પણ શાંતિસુધારા, વિચારસુધારા વગેરે દક્ષપતરામ વાંચતાં તમને જૂની ગુજરાતીનો સંજોગ તુરંતો નડે લાગે; પણ નર્મદમાં આવતાં તો તમે જાણે જૂની ગુજરાતી પાંચમી જૂની નવા યુગમાં પ્રવેશ કર્યો નવા વિચારને દક્ષપતરામ જૂની દમ જમાં મૂકે છે, અને વેનચરિત્ર કે હુન્નરખાન વાંચતાં

* નર્મદજી નીચે પ્રસંગે રા. રા ઉત્તમલાલજીના નિબંધ ઉપર પ્રમુખ તરીકે પ્રો. આનંદજીકર બાપુભાઈ કુલે જે સખેડો કહેલા તેનું તાત્પર્ય-
“વસન્ત” નર્મદ અંક ૮ માંથી.

તમને બાળે જ શંકા ચાય કે આ કવિ અંગ્રેજી અક્ષર નીચે આવ્યો છે. દલપતરામનો કાર્ગસ સાહેબ પણ બાળે ધાગનગરીનો ભોજરાજ ! નર્મદમાં તમે નવીજ દુનીયા જુઓ છો. જે દુનીયામાં કરસનદાસ વગેરે સુધારકો ધૂમેલા, વિધવાવિવાહ વગેરે સુધારા દાખલ કરવાનો આવેશ જ્યાં ત્યાં ભરપૂર વ્યાપેલો, અને ' યા હોમ દરીને પડે કતેહ છે આગે ' એવા નિસાદથી નવી કેળવણી પામેલા ધાવનમત અને સ્વતન્ત્રમુદ્ધિમત નગે ' વહેમગદ ' તોડવા ધક્કા રહેલા એનું મથાર્થ ચિત્ર એની જીવત, દાવતી ચાલતી પ્રતિનિધિતિ, તમે નર્મદની કવિનામાં જુઓ છો. એ સત્યપ્રિય નર પોતાના જમાનાનું પૂરૂં પ્રતિબિમ્બ પોતાના કાવ્યરૂપી દર્શણમાં ઝીંકે છે: પોતાના સમયનાં સ્ત્રી પુરુષનાં ઉચ્ચ ખલ વિલામ—'ભયાં જામ રંગે ' તે સુદાં—પોતાના કાવ્યમા જિનાગતા એ આવ્યકો ખાતો નથી.

આ પ્રમાણે નર્મદની કવિનાના સ્વરૂપ વિશે એ શબ્દો બોલી, હવે હું નિમન્ધકારે સૂચવેલા નર્મદના 'સુધારા' ના વિષય ઉપર આવું છું. નર્મદાશંકર પાઠવા વખતમાં 'સુધારા' વિષદ લખે છે એ ખડે પણ આ વખતમાં કેટલોક વિવેક કરવાનો છે. (૧) નર્મદાશંકર જે કંઈ 'સુધારાવાળા' વિષદ લે છે તે સમગ્ર 'સુધારા' ને ભાગ પડતું નથી. 'સુધારાવાળા' અનુદયા દુઃખચારી હતા એમ એ કહે છે એ સત્ય હો કે અસત્ય હો, એ સાથે આપણે અત્યારે લેવા દેવા નથી. સુધારાવાળાને રહેવા દઈ સુધારાનો જ વિચાર કરીએ તો સુધારાવાળા પોતા હતા માટે સુધારા પણ અનિષ્ટ એમ દલિતાર્થ દાવો વાજળી નથી. (૨) વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે 'સુધારાવાળા' બોલતા તેનું કંઈ નહિ. 'આ કહેવું હીં છે. બોલવા પ્રમાણે ન

કરવાથી આત્મામાં અસત્ય અને દંભની લીલ બંધાઈ જાય છે. પરંતુ એક પાસે 'સુધારાવાળાઓ' ને જોલવા પ્રમાણે ન ચાલવા માટે નિન્દવા અને બીજી તરફથી તેમને 'હિતાવળા', 'અધીરા', જનસમાજની ઇતિ માટે દરકાર રાખી એમની સાથે બળી કામ લઈ ન જાયનાર, કહેવા એ જે આક્ષેપમાં એક તરેહનો પરસ્પર વ્યાધાન સમાએલો છે એ વાત આપણે જૂલવી જોઈતી નથી. (૩) 'ધણીવાદ' એમ કહેવામાં આવે છે કે 'સુધારાવાળાઓએ પ્રાચીનકાળ તરફ નજર જ ન ફેરવી.' આ કહેવું પણ ખોટું છે. રાજ રામમોહનરાયનો મૂળ યત્ન લિપિનિપદ્ધતિ ધર્મ જ જગાડવાનો હતો; આપણે ત્યાં સ્વંભોજાનાથભાઈએ પણ પ્રાચીન ધર્મ માટે જ આગ્રહ કરાવ્યો હતો; અને બંગાળામદિ ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર અને દક્ષિણમાં વિષ્ણુસાસ્ત્રી ચિપલૂનકર વગેરે મંડળીએ વિધવાવિવાહ માટે સ્મૃતિઓનો આધાર શોધ્યો હતો. પાછળથી 'સુધારાવાળા' એએ પ્રાચીન પ્રમાણ માટે પ્રીતિ છોડી દીધી એ ખરૂં, પણ મૂળથી તેઓ પ્રાચીનને અવગણીને જ ચાલ્યા હતા એમ માનવું મને જૂલભરેલું લાગે છે. (૪) પણ 'સુધારાવાળા'એ પ્રાચીન પરત્વે એક મોટી જૂલ એ ફરી કે તેઓએ હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન કાળથી આજ પર્વન્તનો સમગ્ર ધાર્મિક ઇતિહાસ ધ્યાનમાં ન લીધો. તેઓએ પુરાણ સ્થાને ધણી ખોટી ઇતિ ધારણ કરી. પુરાણ એ વેદની ટીકા રૂપ છે, અને એમાં મનુષ્યના સમગ્ર જીવનને લગતા ઘણા ગંભીર વિચાર સમાએલા છે. આ પ્રસંગે મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે ડૉ. ભાડરકરે 'પ્રાચીન દક્ષિણ' નામે જાંબે ગેઝેટીયરમાં એક પુસ્તક લખ્યું છે એમાં એમણે રાજ્યઓની વંશાવળી આપી છે એનો મૂળ પાયો વિષ્ણુપુરાણ-વાયુપુરાણ-ભાગવતપુરાણ વગેરે પુરાણો

જ છે, અને તે એમણે સ્પષ્ટ સ્વીકાર્યો છે. મહાર્જી કહેલાનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘સુધારાવાળા’ ઓએ છેક આરંભથી પુરાણોની અવગણના કરી હતી અને એ એમની મ્યોટી ભૂલ હતી. પુરાણોને ભાવથી અવમોક્ષ્યાં, હોત તો એમને એમાં ધણું શાખવાનું મળત અને ‘સુધારા’એ જે સ્વરૂપ પકડ્યું તે કદતા જુદું જ સ્વરૂપ પકડ્યું હોત પણ ‘સુધારા’ સંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવાનો આજ પ્રસંગ નથી. નર્મદાસકરની ‘સુધારા’ સંબંધી વૃત્તિ વિશે મારે થોડોક વિવેક દર્શાવવાનો હતો તે મેં દર્શાવ્યો. મારો અર્થ એવો નથી કે નર્મદાસકર પાછળના વખતમાં ‘સુધારા’ વિરુદ્ધ ન હતા. વિરુદ્ધ હતા, એ તો એના શબ્દોથી તેમજ આચાર વિચાર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે પરંતુ આ સંબંધમાં શી શી વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, એ મેં આપની આગળ મૂકી.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુવ.

૬.

મણિલાલ નલુભાઈ.*

અવતરણ.

સદ્ગુણસ્થા,

જે મહાત્મા આત્માની ' જયંતી ' નિમિત્તે આજ આપણે અત્રે એકઠા થયા છીએ એના સંબંધી આ પ્રસંગે કાંઈક જોશવાનો મારે હક અને મારી ફરજ ઉભય છે. એ આત્માનો ઉદાર અને ઉડો પ્રેમ, એની ઉચ્ચ અને વિશાળ દૃષ્ટિ, તથા એની ભવ્ય પ્રતાપી બુદ્ધિ—એ અતુભવવાના મારે અનેક પ્રસંગો આવ્યા છે, અને એ અતુભવનો મને અધિકારી ગણવા ઉપરાંત એણે મારે માટે હમેશાં જે પક્ષપાત ધરાવ્યો છે એ કદી પણ હું વીસરી શકું એમ નથી.

આપણામાં સામાન્ય નિયમ " જયંતી " જન્મતિથિએ પાળવાનો હોય છે; પણ આજની તિથિ મણિલાલના જન્મની નથી, મરણની છે. આ અણુધાર્યા વિપર્જયમાં પણ અર્થ છે: જેના સિદ્ધાંતમાં કાળ નથી, કાળની મર્યાદા નથી એને જન્મ તથા મરણ સમાન જ છે.

મણિલાલના નામ સાથે ગુજરાતનો છેલ્લો વીસ વર્ષનો આંતર ઇતિહાસ અનેક રીતે જોડાયેલો છે: એમણે પોતાના હુંકા પણ કાર્યથી ભરપૂર જીવનમાં ગુજરાતને એક નવીન કવિતાની દિશા ઉઘાડી આપી છે. ગુજરાતી ગદ્યમાં અસાધારણ બળ, ગૌરવ, અર્થગાંભીર્ય અને રચનાતી પૂણી દાખલ કરી છે, અને ધર્મ અને સાંસારિક સુધારાની

* તા. ૩ ૭ ઓક્ટોબર (૧૯૦૪) ને દિને, અમદાવાદમાં " ગુજરાત સ્વાદિત્ય સભા " તરફથી " મણિલાલ નલુભાઈ જયંતી " વખતે વંચાયેલો.

આખતમાં ધણા આત્માઓને મુંઝવણમાંથી તાર્યા છે. આ અનુપમ દેશસેવા અને સાહિત્યસેવાનું સંપૂર્ણ અને સવિસ્તાર અવલોકન કરવું — અને તે અડધા પોણા ઠલાકમાં — એ સર્વથા અશક્ય છે. તેથી મારી આપને આરંભમાં જ એટલી વિનંતિ છે કે મારા લેખની સારાસારતાનો વિચાર ન કરતાં વિષયના ગૌરવ ઉપર જ લક્ષ આપશો અને એ મહાત્મા આત્માના સ્મરચાર્યે જ આપણે મળેલા છોએ એમ સમજી મારા લેખની અપૂર્ણતા સહન કરશો.

મારા લેખના હું બે ભાગ પાડીશ. પહેલામાં મણિવાસની કેળવણીનો હેવાય આપી જઈશ; અને બીજામાં 'એ કેળવણી એમના અન્યકાર તરીકેના સ્વરૂપ સાથે કેવી સંકળાઓથી છે એ સૂચવીશ: 'સૂચવીશ' કહું છું કારણ કે કાળસંક્રાંતિને લીધે એ વિષય હું જોઈએ તેટલા લખાણથી ચર્ચા શક્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલેક સ્થળે તો માત્ર વિષયના પ્રતીક જેવું જ આપીને સતોષ માનવો પડ્યો છે. પહેલા ભાગમાં, અન્યકાર તરીકેનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે નકામી, તથાપિ જાણવા જોગ એવી, કેટલીક હકીકત પણ નોંધી છે — કારણ કે આ હેવાય પહેલવહેલો જ પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે.

૧ કેળવણી.

મણિવાસનો જન્મ સવત્ ૧૯૧૪ ના બાદરવા વદ ૪ ને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં એમના મોસાળમાં થયો હતો. એમના નહાનપણ-દાદા નડિયાદમાં ફોજદાર હતા, અને એમના પિતા જાનવટતરનો ધન્ધો કરતા અને દવેનું દૂળ ખર્ચ-ખૂટણમાં સાફ ગણાતું. એમનાં માતૃકીના બાપ સારા પ્રતિષ્ઠિત અને ઉદાર ગૃહસ્થ હતા. એમનો વેપાર આસપાસનાં ગામડાંમાં હતો. યોગી જામીન પણ તેમને હતી ને ઘેર ગાય બેંસ વગેરે રોર રહેતાં.

અને ચઢવાને ધોડી પણ રાખતા. મણિલાલનાં માતામહી ધણું ઉદાર, દયાળુ, અને બહા દિલનાં હતાં. અને ૧૩-૧૪ વર્ષના થતાં સુધી તેા મણિલાલ એમની પાસે જ ઉઠતો. ઉભય પક્ષ સુખી હોવાથી એમનું પાલનપોષણ સાફ થતું, અને મોસાળપક્ષમાં તેા એમના ઉપર રહેતો અને લાડનો વરસાદ વરસતો.

આશરે ૪ વર્ષની ઉંમરે એમને દયાશંકર પંડ્યાની ગામડી નિશાળે મૂક્યા. પણ ત્યાં એ કંઈ બણી શક્યા નહિ. યોહું નિશાળ. લખનાં વાંચતાં ને સાધારણ રીતે વ્યાંક આવડ્યા પછી આશરે ૭ વર્ષની ઉંમરે જનોઈ દીધા પછી એમણે સરકારી શુજરાતી નિશાળે જવા માંડ્યું. ત્યાં પણ એમને અભ્યાસ ઠીક આવ્યો નહિ. ખાસ કંટાળો હિસાબ ઉપર હતો: એ વિષય આવે એટલે ગેરહાજર રહેવાનું મન થયા વિના રહે નહિ. વિશેષમાં પિતાની પણ બણાવવા માટે કાળજી યોડી, અને વિદ્યાની કિંમત પણ એવી જ. પાંચમી ચોપડી પરી કરી. “ ઘેરથી રડી કકળી રજ મેળવી” ને કેટલાક સોબતીઓ સાથે અંગરેજ નિશાળમાં જવા માંડ્યું. પ્રાઈમર અને સેકન્ડ શ્રેણી બણનાં સુધી તેા અભ્યાસ હતો તેવો જ સાધારણ રહ્યો. પણ ચર્ક શ્રેણીમાં અરેરતાલ લાજુબાઈ નામે માસ્તર હતા તેમની મમતા ચવાથી અભ્યાસ સુધર્યો. અને એ ધોરણમાં પહેલે નંબરે પાસ થયા, અને છનામ મળ્યું— અને વધારે મહત્વનું એ કે એમને ત્યાસ્થી બણવામાં રસ પડ્યો. હેડમાસ્તરે એમને એમ ધોરણ કુદાવી આગળ ચઢાવ્યા, પણ તેમાં એમને ઠીક ન પડ્યું. સંસ્કૃત તથા સુક્ષિદ એ એ વિષય પર ધણા અણુમો પેદા થઈ આવ્યો, અને એમને એમ થયું કે નીચલા

ધોરણુમાં રીતસર અભ્યાસ ક્યો હોય તો ઠીક. તેથી એ દલાસના માસ્તર મારફત હેડમાસ્તર પાસે ગયા ને કહ્યું કે “ અને ઉતારી પાડો. ” હેડમાસ્તરે હસીને કહ્યું કે ‘ તું વિચિત્ર ઓકળે જણાય છે. બસે, તારી એમ મરજી હોય તો નીચવા ધોરણુમાં બેસ. ” આ પ્રમાણે આત્માવલોકન અને આત્મમુધારણાનાં ચિન્નો ન્દાન-પણથી જ દાખવતો આ મહાન પુરુષ—પોક્ષણ દંભ ન રાખનાં પોતે જો ધોરણુનો અધિકારી હતો તે ધોરણુમાં પોતાની રંગે જઈને બેઠો અને અભ્યાસ પણ ઠીક કરવા માંડ્યો. આ અરમામાં સ્વ બાલાશંકર ઉદાસરામ—જે આ વખતે એક ધોરણુ પાછળ હતા—એમની દોસ્તીથી મણિલાલને યએવા એક અસાધારણ લાભની નોંધ લીધા વિના ચાલશે નહિ.

સુરત પગેરે તરફ કરનાં બાબાશંકરને કોમ્પ્લે મન્ય રેશવાને હંદ લગાડેલો: અને એ હંદ એમણે મણિલાલને કવિતા કર- ચઢાવ્યો. મણિલાલ, બાલાશંકર અને એક ત્રીજા મિત્ર વાનો રોખ, મોહનલાલ પ્રસાદરાય—એમની મુખ્ય ગમ્મત ધણું વર્ધી મુધી એજ રહી કે દવિના વાચની, સમજવી અને કરવી. નર્મદાશંકર અને હલપતરામ એ ગેનાં ક્યો કવિ સારો એ મહાવિવાદ આ મંડળ મુધી પણ પળેપોળે હતો—અને અંગળ જતાં નર્મદ માટે પક્ષપાત ધરાવનાર અને દવપતરામના માનસિક બંધાગ્લુથી સર્વથા વિદૂર આ રસિક યુવાને નિર્ણય કર્યો કે દવપતરામ ચઢે ‘ દવપતરામનાં પુત્રકોનો આ બાળમંડળમાં ખાસ અભ્યાસ ચાલવા માંડ્યો—જે કે નર્મદ અને દવારામને તદ્દન વિસારી મુકવામાં આવ્યા નહિ. દામિદાસનાં નાટકેના તરણુમાં પણ

લક્ષપૂર્વક વંચાતા અને કવિતા કરવાનો શોખ દિનપરદિન વધતો જતો હતો. વળી મંડળીઓ રચાવી સુધારો કરવાનો ઉત્સાહ— સુધારાના યુગલું ખાસ લક્ષણ—તે પણ આ યુવકમંડળમાં દાખલ થયું હતું. બેઠ માત્ર એટલો કે સુધારાવાળાઓની દૃષ્ટિ પોતા કરતાં અન્યને-આપ્પા દેશને-સુધારી દેવાં તરફ વિશેષ હતી, અને આ મંડળે પોતાને અને બહુમાં બહુ તો પોતાની માતિને સુધારવા કરતાં અધિક અભિલાષ રાખ્યો ન હતો. આ મંડળનું નામ “સ્વસુધારક”

પાડયું અને આશાસંકરને ઘેર મળવા મંડિયું. આમાં “સ્વસુધારક” કવિતાઓ વંચાતી, અને બાવણ અપાતાં. મણિ-અને “પ્રાર્થના લાલની આશરે પદરેક વર્ષની ઉંમર થતાં-મણિલાલે સમાજ.” અને એમના મિત્રોએ “પ્રાર્થના સમાજ” નામની એક મંડળી ડાલી કરી. તેમાં મેંમરો ધણા થયા, અને તેઓ મણિલાલના પોતાના ઘરમાં મળતા. આમાં અમદાવાદથી “પ્રાર્થના સમાજ” નાં ગાયનો ભેગી, મણિલાલની પોતાની તથા બાલાસંકરની કવિતા પણ ગવાતી. ગાવાના અને કવિતા રચવાના શોખ ઉપગત એ નવા સુધારા માટે એમને કંઈ બાવ ઉપજ્યો હોય એમ જણાતું નથી. બાલાસંકરને હિન્દી કવિતાનાં પણ શોખ લાગ્યો, અને એમણે દર રવિવારે અમદાવાદ રા. દલપત-રામ પાને બહુવા જવા માડ્યું અને ગાવા બજાવવામાં પણ એક ડિનાર પામેથી રાત્રીય નિપુણતા મેળવવા માંડી.

ચોથા ધોરણમાં સંસ્કૃત તથા ગણિત તેમાં વિશેષ ભૂમિતિ એ એમને ન આવડતા, એટલુંજ નહિ પણ તે પર ધણી સંસ્કૃતને! અણુઓ હતો; તેમાં સંસ્કૃત પર તો એટલે મુઠ્ઠી અબધારા. કે કલાસમાં એ વિષયનો આરંભ થાય કે ઉઠીને

બહાર જતા રહે. પાંચમા ધોરણમાં ખીજે અભ્યાસ સારો ચાલી, નંબર પહેલો રહેતો. પણ આ બાબત તો હજી પણ કાચી હતી. છઠ્ઠા ધોરણમાં પણ પાંચમાના જેવોજ અભ્યાસ ચાલ્યો, પણ સમાજે એમનો સંસ્કૃતનો કંટાળો બાંગ્લાદેશી હથીલરામ દોલતરામ નામે એક માસ્તર મળ્યા. આ ‘પૂન્ય પ્રગય’ સુરતના બ્રાહ્મણ હતા. તે સ્વભાવે ધણી શોખીન તથા આનન્દી હતા, અને સંસ્કૃતનો એમને અતિશય પ્રેમ હતો. મહિલાકના પિતરાઈ કાકા રવિશંકર જે ગામમાં પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી હતા તેમની પામે હથીલરામ સિદ્ધાન્ત-કૌમુદીનો અભ્યાસ કરતા. હથીલરામે સાંચા અગ્રેજી નિયમોને બદલે સંસ્કૃત સૂત્રો યાદ રાખીને વ્યાકરણ ગ્રીખવાની સરળતા મહિલાકને બતાવી, અને શાસ્ત્રીને ત્યાં એમને લઘુકૌમુદી બણવા માટે સાથે લઈ જવા લાગ્યા. સૂત્રોમાં ગમ્મન પડવા માંડી, અને સૂત્રો આવડ્યાં; અને સૂત્રોની સાથેજ જલ્દે જૂમિતિ પણ આવડી ગઈ. આ પ્રસંગમાં પિતા તરફથી અભ્યાસ બંધ કરવાનો આગ્રહ થવા લાગ્યો : જૂના માણુમેને આ નવી કેળવણીની કિંમત નહિ, અને તેમાં વળી વ્યાવહારિક કામમાં એ અન્તરાય રૂપ થઈ પડે. બણવામાં રસ પડેલો તેથી ધરતી દેવપૂજા કરવી ન ગમે, યાક દૂધ લેવા જતાં તથા બ્રાહ્મણ તરિકે શ્રાદ્ધ સંવત્સરી જમવાની અને દક્ષિણાની પરવા કરવાથી લેસન પડે તેથી એમાંનું કંઈ એ કરતા નહિ. પુસ્તક, નિયામ અને બાલા-સંકરનું ઘર એ સિવાય અત્યારે ખીજું કંઈજ નહિ. બણુનું અનિશ્ચિત અને પરાધીન તેથી હલાપણુ દાખલ કર્ટેકલાસ પબ્લિક સર્વિસનું સર્ટિફિકેટ લઈ રાખ્યું. પણ તે સિવાય અભ્યાસના કુવ્યાભિલાષને જરા પણ નમવા દીધો નહિ. આ અભિલાષને વિશેષ

સતેજ કરનાર ટોરાળજી એદલજી ગીમી (હિડમાસ્તર) હતા. તેઓની અંગ્રેજીમાં નિપુણતા, તથા નિયમિતપણું સચવાવવાની બાબતમાં કાળજી એમના શિષ્યવર્ગમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મિ. ગીમીની મહિલાલ ઉપર સારી મમતા હતી, અને એ મમતા એમણે છેક મુઠ્ઠી દાયમ રાખી હતી. તેમની મદદથી આ વખતે મહિલાલે ધણું અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચ્યાં તથા ટોડ્સ રૂઢ્ઠ્ઠ્ ગાઇડને પોતાની ટેકરટ બુક બનાવી. બાપા સંબંધી તમામ વિષયનો—ઈનિદાસ ભૂગોળનો પણ એમને ધણો શોખ થયો, અને એમાં એમની સરસાઈ સ્વપાછ ચૂટી. મેટ્રિક્યુલેશન માટે જવાનું આવ્યું. છબીશરામનો આમલ સંસ્કૃત લેવરાવવા તરફ જારી હતો ને તેમની મદદન પણ કમ ન હતી. જે થાય તે ખર્ચ કહીને ઝંપલાવ્યું અને કાચે પાચે સંસ્કૃત જ લીધું. પરિણામે ૧૮૭૫ની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં—આગળ જતાં યુરોપ અમેરિકા મુઠ્ઠી પ્રસિદ્ધ થનાર સંસ્કૃતનો પ્રોફેસર—સંસ્કૃતમાં નાપાસ થયો. બીજે વર્ષે ગીમી અને છબીશરામ બંને માસ્તરો અદલાઈ ગયા. પણ ગીમી માસ્તરે સ્વાશ્રય સારો નમળવ્યો હતો, અને તે મુજબ મહિલાલ ખુબ વાંચીને અને નિયમિતપણે કામ કરીને જ મિત્રો સાથે રમત ગમતમાં પડ્યા. ‘સ્વગુધારક’ વિસ્તાર પામી, ‘સાઠોદર શાંતિશુભેચ્છક સલા’ બની હતી. અને એને બાટે મકાન લેવાયું તથા બેસવાનો સામાન બેગો કરવામાં આવ્યો. પણ તેમાં ચએલા કરાવો આવા કે—સર્વેએ સંધ્યા બહુવી, કાંઈએ પરનાતીનું જમણું નાહિ, નાનમાં સ્ત્રીઓ ને પુરુષો માટે પીરસનારા જુદા જુદા રાખવા ! આગળ જતાં સખાએ શાંતિમંદુઓને બેગા કરી દન્યાવિક્રય ન કરવા માટે તથા મરભુક્ષિયામાં જમવા ન

જ્યાં માટે વિનંતી કરી—પણ એ સમયની સર્વ પ્રયાસ નહોતો
ગયો. માળાપના આગ્રહથી “ પ્રાર્થના સમાજ ” બંધ કરવી પડી,
પણ એમાં જે મુખ્ય રમ કવિના કરવાનો અને ગાવાનો તે કાયમ
રહ્યો, અને ૧૯૭૬ માં મણિલાલે “ શિક્ષાશક્તિ ” નામે એક
નાની ચોપડી બહાર પાડી; અને ગ્રેમી મિત્રે તે બાબત કરતે
અર્થજી કરી. મણિલાલના પોતામાં આ સમાજના સમયથી કેટલાંક

પ્રાચીન આસ્તિકતાનાં બીજ રોપાયા. ત્રિકાળ-
આસ્તિકતાનાં સંધ્યા કરવા માંડી; પ્રાતઃકાળમાં ઠંડા પાણીથી
બીજ. તારાસ્નાન કરી પ્રાતઃસંધ્યા વંદન કરી ગાયત્રી

જપી શિવપૂજન કરવા માંડ્યું. આમ કરવામાં એમના
પ્રિયતાનો આગ્રહ તથા હનિયશમ માતૃત્વની રીતમાત એ બાદ
કાળજી હતી.

૧૯૭૬ ના આરંભમાં, એકવાર નાપાસ થઈ મેટ્રીક્સ સેશનનો
અભ્યાસ શરૂ થયો. સમૂહમાં નાપાસ થયા છતાં એ જ વિષયમાં
પાસ થવું એવા દૃઢ આશ્વસનપૂર્વક લઘુકૌમુદી તથા અમરદોશ રાતમાં
જે ત્રણ વાગે ડી ગોખવા માંડ્યા—વર્ષ આખરે એ શ્રમનો બદલો
મળ્યો, અને મણિલાલ મેટ્રીક્સ સેશનમાં પાસ બન્યાં

પાસ થયા પછી શુ કરવું એ મ્હોટો સવાલ થઈ પડ્યો.
ઘરમાં કોઈને વધારે કૃતવણી સેવાના કળતું

કોલેજ. ગાન નહતું. મણિલાલને પણ બજવાના
શોખ ઉપરાંત વિશેષ સમજાશુ ન હતી.

અધુરામાં પૂરો એમની નાનનો એક છોકરો મુખાઈ બજવા
રહેલો ને તરત જ મરી ગયો. એટલે એવે ગામ માળાપ મોકલે

પણ કેમ? તે વેળા મુંબાઈના અવરજવર હિતર મુજરાતમાં ખાસ કરી હાલ જોડેલો છૂટો ચએલો ન હતો. માત્રાપે ખર્ચની હરકત બનાવવા માંડી અને નાતના કોઇ મોટા નોકરીઆતને ત્યાં સોંપી પરિણામે દસ પંદરની નોકરી મળે તે માટે પેરવી શરૂ થઇ. એવામાં સુભાગ્યે ગવ્ડ-મેન્ટ કોલેજમાં, પાસ ચએલા ઉમેદવારોનાં નામ આવી. એમાં આખી યુનિવર્સિટિમાં મણિલાલનો નંબર બીજો હતો, અને એમાં દર આમે ૩. ૨૦) ની કહાનકદાસ મંજારામ સ્કોલરશીપ એમને અભ્યાસની વાત લખેલી હતી. આ સ્કોલરશીપ એક વર્ષ આલવાની હતી અને પૂને એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં દાખલ થાય તો મળે એવી શરત હતી. 'મણિ' ઉપર અણગમો જોડેલો એન્જિનિયરીંગનો અભ્યાસ દુર્ધટ હતો તેથી એ સ્કોલરશીપ મળી તે ન મળ્યા બરાબર થઇ. યુનિવર્સિટિમાં બીજો નંબર પાસ થયા હતા તેથી પ્રાગમલજી સ્કોલરશીપ ૩. ૧૫) વાળી ત્રણ વર્ષ આલે એવી એમને મળવી જોઈતી હતી, પણ ૩. ૨૦) કરતાં ૩. ૧૫) જોડા એ દલીલને આધારે ૩. ૨૦ વાળી કહાનકદાસ મંજારામ સ્કોલરશીપ (એક વર્ષ આલનારી છતાં) ઉંચી મનાઇ અને ૩. ૧૫) ની સ્કોલરશીપ (ત્રણ વર્ષ આલનારી છતાં) નીચી ગણાઇ ને નીચલા નંબરવાળાને મળી. ઉંચી મનાએલી સ્કોલરશીપ પોતાને માટે બર્ષ હતી, અને ઉપયોગી હતી તે નીચલા નંબરવાળાને ગઇ. આવામાં ખચર મળી કે ઍલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં પણ ૩. ૧૦) ની સ્કોલરશીપો મળે છે. એ મળે તો મુંબાઇ રહેલું, નહિ તો પૂને જવું, જે થાય તે ખરી એમ નિશ્ચય કરી મણિલાલ મુંબાઇ ગયા. ઍલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા અને ત્યાંની સ્કોલરશીપ પણ મળી.

મહિલાને રેસિડન્ટ સ્ટુડન્ટ તરીકે રજા તે વખતના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની રીતમાનનું એમણે આપેલું વર્ણન જે ખડ્ડ દોષ તે. એમણે પાછળથી સુધારા ઉપર દરેકા કેટલાક આલેખોનો ખુલાસો કર્યો છે.

હવે ત્રિદાનસ-ધ્યા અને પ્રાતઃસ્નાન માંડી વાળવા પડ્યાં-છાકરાઓએ એટલે મુઠી પણ પગવા માંડ્યાં કે અંગોટિયું પહેરીને જમવા પણ ન બેસવા દે. તેથી એટલો નિયમ રાખ્યો કે નાહી ધોએલું ધોતીયું પહેરી જમવું, કાઠને અડવું નહિ, અને પાણીની ગોળી પણ શુદ્ધ રાખવા ન દે મારે નજેથી ભોટો ભરી આણીને રાખી મૂકવો ને તે આખો દિવસ ચલવવો. આવા ખાલ આચાર કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વની બાબતમાં મહિલાએ દલતા રાખી હતી- અને એક વિરુદ્ધ ઇનિહાસકાર અને ચરિત્રકાર પણ માન્ય કરે એવા પ્રમાણ ઉપરથી હું માનું છું કે મહિલાએ એમના હાલેજના દિવસોમાં જગત ધારણું કરી તે કરતાં લગભગ અધિક આત્મસંક્રમ રાખ્યો હતો. વિદ્યાબ્યાસમાં મહિલાઓનો શ્રમ અસાધારણ હતો. હાલેજમાં

રજા તે ત્રણ વર્ષ દરેક જ સગમમ ૧૩-૧૪ દિવસ અબ્યાસ.

વાંચના, ને ટાઈમટેબલ બનાવી તે પ્રમાણે નિયમિત કામ કરી ૭-૮ દિવસ ઉપતા, અને બાકીના ૩-૪ દિવસ જમવા રમવામાં ગાળતા અને આ માટે વળી યાદ રાખવું જરૂર એ કે અબ્યાસનો આ અસાધારણ શ્રમ તે એટલીજ અસાધારણ તીવ્ર, ચંચળ અને વ્યાપક જુદીની સાથે જોડાયેલો હતો, જેનો ખ્યાલ મહિલા સાથે જે કાઠને વાનગિય કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હશે

એને સહજ આવી શકશે. આ અમને પરિણામે “ F. F. A. ” ની પરીક્ષામાં મહિલાલ કેટલાંક વિદ્ય આવી પડવાથી ધાર્યા કરતાં એ નંબર ઉતરતા-ત્રીજો નંબર—પાસ થયા. પણ હૌઝિક (પાશ્ચાત્ય-ન્યાય) ના વિષયમાં અને એમના ઐત્તિક વિષય ગૌરલ ફિલોસોફી (કર્તવ્યમીમાંસા) માં પહેલે નંબરે આવ્યા.

બી. એ. ના અભ્યાસ આરંભ્યો તેમાં ઐત્તિક વિષય શાં લેવા તેનો વિચાર થવા માંડ્યો. નિર્ણય એ થયો કે “ B. A. ”

History (ઇતિહાસ) તથા Political Economy (અર્થશાસ્ત્ર); ને ઇતિહાસમાં પણ હિન્દુસ્થાન અને ઇંગ્લેન્ડ જે જ વાંચવા. આ વિષયો લેવાથીજ માણસની બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ ખીલે છે નથા કાંઈ નવી અગ્રસ આવી ખોલવા લખવાની છટા પણ સમજાય છે એમ લાગવાથી એ વિષય એમણે લીધા; અને આગળ જતાં આ પસન્દગી માટે પોતે સન્તોષ દર્શાવતા. દરેક વિષય હસ્તામયકવત થયા વગર મુકવો એમને ગમતો નહિ. તેમ ગોખીને સમજ્યા વિના યાદ રાખવું પણ બનતું નહિ, એટલે વારંવાર હરકોઈ વિષય માટે ધણાં પુસ્તક વાંચવા પડતાં. આવો મૂલ્યથી નિયમ મનમાં જડાવાથી મહેનતમાં ધણો વધારો થયો હતો તે ૧૪-૧૫ કલાકથી પણ કોઈવાર વધારે કામ કરવાની જરૂર પડતી. તે સમયના શિક્ષકોમાં ડૉ. બાંડારકર અને પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્ઝવર્થનાં ધણાં વખાણ કરે છે. અને જાણુવે છે કે “ કાક્ટર રામકૃષ્ણ ગોપાલ બાંડારકર, તથા ઇતિહાસ, ઇકોનોમી અને કાંઈક અંગ્રેજી બાપાનો વિષય શીખવનાર મહાસમર્થ પ્રિન્સિ-

પાસ વર્ગીકરણનું નામ આજે સવારીને પણ મને અતિશય માન પેદા થઈ આવે છે. અને તેમની મારા પરની પ્રીતિ તથા તેમની ભણાવવાની પદ્ધતિથી જ મને જે લાભ મળ્યો છે તે મળ્યો છે એમ મને તારવાર કહી શકાય છે. ”

બી. એ. ની ચાર ટર્મ બરી પરીક્ષા સંતોષકારક રીતે આપી આવી. એમના એક મિત્રે એમને પૂછ્યું કે “ તમે માસ થાઓ તો તાર મૂડીએ ? ” મહિલાએ જવાબ દીધો કે “ હું પાસ તો થવાનોજ છું, પણ ક્લાસ લખી જણાવતોને English (અંગ્રેજી) વિષયનું કે History, Political Economy (ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર) વિષયનું એક પ્રાઇઝ (દંનામ) મને મળી તે પણ જણાવતો. ” તેણે પણ મહિલાવના કથા પ્રમાણે જ કહ્યું. પરીક્ષાનું પરિણામ જોવા જતાં ઘેરથીજ હાજર લખી ક્લાસ અને દંનામના નામની જગો ખાલી રાખી લઈ ગયો. તેમાં પેન્સીલથી બીજો ક્લાસ તથા History-Economy ના વિષયનું દંનામ એમ લખી તેણે હાજર એમને મોકલ્યો. એ વાચી પોતાની મહેનતનું પરિણામ શુભ રીતિએ આવેલું જોઈ મહિલાએ પરમ સંતોષ થયો. નવી પ્રગતના માટે દરેક સાગળી ધરાવનાર આ વિદ્યાનું કહે છે કે “ આજા રાખું છું કે વાંચનાર વિદ્યાનિસારી જનો આવડા સંતોષથી દાર્મ મંપાદન કરી આનંદિન નીવડે. ” મહિલાએ આખી પરીક્ષામાં બીજો નંબરે પાસ થયા અને ૩૦ માર્ક ઓછા પડવાથી પડેલા ક્લાસમાં ન આવી શક્યા.

મહિલાએ કોલેજમાં “ ફેલો ” તરીકે રહ્યા તે દરમિયાન એમણે સંસ્કૃત અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ વધાર્યો. એને

પરિણામે એમનું મગજ અનેક વિચારોથી ઉભરાવા લાગ્યું. મુરોપિયન સુધારા, નીતિ, રીતિ, તથા ઈશ્વર, મોક્ષ ઇત્યાદિકના વિવિધ 'તર્ક'

એમની નજર આગળ રમી રહ્યા અને નિશ્ચય આગળ ધમક્યાસ. થયો કે માણસના હૃદયનું મુખ્ય અને હેતુનું

કર્તવ્ય એજ છે કે આ તમામ વાતો વિશે નિર્ણય કરવો, નહિ તો 'તેની હિંદુગીતો વખત કેવળ નિર્ણય જવાનો. મહિંદાસ જણાવે છે કે "હું કુલેજમાં રહ્યો તે દરમિયાન કેવળ નાસ્તિક બની ગયો. હોમસ એમ કોઈ અનુમાન કરે તો ખોટું નથી, પણ વિશેષ વાંચન થયા પછી મનમાં ગરબડ ઉઠવા લાગી અને ધર્મ, નીતિ તથા સુધારાનાં તત્ત્વ વિષેનો નિર્ણય ક્યાં વિના મારી જિંદગી સુખમાં કે નિશ્ચિન માર્ગે જવાની નથી એમ મને દૃઢ આચલ થયો."

અને આને પરિણામે માત્ર વાંચવા ખાતર નહિ, વિદ્યતા પ્રાપ્ત કરવા ખાતર નહિ, પણ એ કરતાં વધારે મહત્ત્વના ઉદ્દેશથી—જિંદગીને rational કરવા માટે—એટલે કે જિંદગીનો હેતુ સમગ્ર હિંદુગીતે નિશ્ચિન માર્ગે દોરવા માટે—મહિંદાસે ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં—જેનો કોઈક ખ્યાલ "સિદ્ધાન્તમાર"ના વાચકને આવી શકશે.

૨ મન્થકાર.

મહિંદાસની કેળવણીનું પ્રકરણ હું આટલેથી સમાપ્ત થયું ગણું છું. મનુષ્યનું આપું જીવન કેળવણીનું સ્થાન છે એ સિદ્ધાન્ત કોઈએ પણ સવિશેષ માન્ય ક્યો હોય તો તે મહિંદાસે ક્યો હતો; તથાપિ આજના સામાન્ય નિરૂપણ માટે એ પ્રકરણને અત્રે સમાપ્ત થયું.

ગણવામાં આવે નથી. હવે મણિલાલનું બાકીનું જીવન—જે અંતિમ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં પસાર થયું છે—એનું ખાસ સ્વરૂપ આ કૃત્યવણી સાથે જોડવાનો હું યોગ્ય પ્રયત્ન કરીશ.

મુખ્ય શ્રેણી: મણિલાલના મુખ્ય શ્રેણી નીચે પ્રમાણે:—

મણિલાલના મુખ્ય સાહિત્યના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય :

(૧) કાવ્ય—જેમાં પ્રેમજીવન અને અભેદોર્મિ; તથા મંત્રકૃત નાટકોનાં ભાષાંતર : માલતીમાધવ અને ઉત્તરરામચરિત : અને સ્વતંત્ર નાટક કાન્તા તથા ચંચલતાવતાર; અને નવલકથા ચુલાખસિંહ.

(૨) સુધારાને લગતું સાહિત્ય : નારીપ્રતિષ્ઠા, સિદ્ધાન્તસારાંશ કેટલાંક પ્રકરણો તથા પ્રિયવદા અને સુદર્શન દ્વારા કરેલો કેટલોક જોષ.

(૩) ધર્મ સંબંધી સાહિત્ય : શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર; વૃત્તિ-પ્રમાણરૂપ ભાષાંતર; પ્રેમજીવન અને અભેદોર્મિની દીકાઓ; સિદ્ધાન્તસાર, પ્રાણવિનિયમ અને પ્રિયવદા સુદર્શનના કેટલાક લેખો; તથા કુમારપાળચરિત, ચેતનચાત્ર વગેરે; અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં Tanka Kaumudi, Advaitism or Monism, Imitation of Sankra, Mandukopanishad, Jivamukti-Viveka, Symbolology, Hinduisim વગેરે પુસ્તકો તથા નિર્મળો.

ઉપર આપેલા મણિલાલના પૂર્વવચના હેવાલમાંથી જો આપણે જોડણી સ્મરણમાં રાખીએ કે મણિલાલનું મન નહાનપણથી જ ધર્મ

તરફ વળેલું, પ્રેમ માટે તરસ્યું, સુખ-દુઃખ વેદવાર્મા દહ અને કામ કરવામાં નિશ્ચયવાળું હતું-સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખીએ કે મણિલાલનો ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ અસાધારણ માનને પાત્ર હતો અને એમના પ્રતિષ્ઠાઓએ : એમની આ વિષયમાં કરેલી અવગણ જેવી હાસ્યજનક તેવીજ અન્યાયી છે—તો મણિલાલના લગભગ સર્વ ગ્રન્થોનું સ્વરૂપ આપણને સહજ લક્ષમાં આવી જશે, અને એના ગુણદોષ તપાસવાનું એક કિંમતી સાધન હાથ લાગશે.

(૧.) મણિલાલના કાવ્યગ્રન્થો ઉપર એમના તત્ત્વજ્ઞાનની જે રીતની અસર થઈ છે; એક બાજુ સૃષ્ટિ (Nature) કરતાં મનુજહૃદય (Human heart) ને પ્રાધાન્ય આપવામાં; અને બીજી, કવિતામાં પણ જીવિતનાં પરમ હેતુને—પરમ પુરુષાર્થને—આગળ રાખવામાં. એમાંની પહેલી એમના વિજ્ઞાનવાદ (Idealism) ની આક્રમકતા (indirect) અસર છે, અને બીજી જીવિતના હેતુ (The End of Human Existence) સંબંધી તત્ત્વચિન્તનમાંથી ઉદ્ભવેલી સીધી (direct) અસર છે. મારા કહેવાનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ કરી બતાવું. મણિલાલના તત્ત્વજ્ઞાનમાં બાહ્યસૃષ્ટિ કરતાં આંતર અનુભવ ઉપર વિશેષ ઝોક હતો એ સુવિદિત છે. અને એ તત્ત્વજ્ઞાન (Idealism) ની છાપ એમના કવિત્વ ઉપર અને સહૃદયતા ઉપર પણ પડેલી જણાય છે. કવિઓના જે પ્રકાર હોય છે : કેટલાકને બાહ્યસૃષ્ટિમાં રમવાનું અને એમાંથી

• કાવ્યનું સ્વરૂપ અને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ વલણ અને કાર્યકારભૂરૂપ નહોતો એટલે આંતર અનુભવનું ફળ છે એમ માનવામાં પણ બાધ નથી—એટલે આ ‘ અસર ’ શબ્દ જરૂર પડે ત્યાં વિજ્ઞાન સંબંધના અર્થમાં લેવો. તેટલા માટેજ આરંભમાં ‘ સંકળાએલ ’ શબ્દ વાપર્યો છે.

બોધ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રિય લાગે છે, અને કેટલાકને મનુષ્યહૃદયના ભાવમાં વિશેષ અર્થ પ્રતિત થાય છે. મણિવાવ આ બીજા પ્રકારના કવિહતા, અને અને લાગે છે કે એમણે કનરસામચરિતના બાપાતરમાં—

“ ગિરિયા ઝંખ ઝંખ ઝરણાં વડી જાય,
તટે તરવર પવને છેદે કાપ. ”

દત્તાત્રિ સંપ્રદાયની લાવણીઓ અને હરિગીત વગેરે બંદો બહુ રસથી રચ્યા છે, તથા “ કાન્તા ” નાટકમાં—

“ મંદ મંદ સમીર વહે તરકુંજમાં બહુ મહાવતો,
ગિરિમંદરે અથડાઈ મીઠા રાગ મુંદુ આસાપતો,
છેર જલમાં આવતી વાંદી ચુકી લયકાઠને,
એકામતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે,
તાલ દે તે જાનને તરવર હુંકે બહુ હુંકમાં,
દે માન તે શુભમાનને વળી, ધવલ પુષ્પ વધાવનાં,
બોમ, તરુ, તટ, વિંધ સપજી નામનું પ્રતિબિંબમાં,
હાથા સુણે ગિરિવર રચા બહુ ગાન ગંભીરતાઈમાં. ”

આ પંક્તિઓ કોઈ પણ સંપ્રદાયના કવિને માન અપાવે તેવી છે. તેમ જ, “ ગુણિહાવનાર ” ની

“ સુખકર મણિયામર મહેકે રે
કલિકલિપર જમરા છેકે રે—સુ. કુવ.
શીતળ સમીર વહે સુખકારી
તાપ હરે તનના પલકે રે,
ચંદ્રકા નિરખી ઉવસે મન
ગ્રીષ્મ રાત રસ બહેકે રે—સુખકર. ”

“ ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઈ રે—

પૃથ્વી રહી છંવાઈ,

પર્વતો રહ્યા નહાઈ,

સગરાચરે ભરાઈ રે !

ગગને આજ ”

એ બિહાગની હુમરીમાં “ ચીઝ રાત રસ બહેકે રે ” એટલે માહા શબ્દોમાં ઉન્હાગાની રાજિની સકળ મનોહરતા ખડી કરી છે. તથાપિ એમ કહેવામાં બાધ નથી કે મામતીમાધવ અને ઉત્તરરામન ચરિત તરફ એમને દોરનાર વસ્તુ જુદી જ હતી, અને “ કાન્તા ” નાટકની ખાસ ખુબી એનાં સુદ્ધિસૌંદર્યનાં વર્ણનમાં જ નથી. ન્હાનપણથી જ મિતરનેકનો ખ્યાલ જાણનાર હૃદય માધવ અને મહરંદનનાં સ્નેહ તરફ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક હતું; તેમ જ રામ અને સીતાના પ્રેમમાં જે લોકોત્તર ભાવના મૂર્તિમતી થયેલી છે, અને રાગ તરીકે રામે સીતાનો ત્યાગ કરી જે ભાવનાના અગ્નિમાં પોતાના શુક્રામગ હૃદયને હોમ્યું છે—એ “ Poetic Idealism ” કાવ્યપ્રદેશમાં પ્રતીત થતો હૃદય ભાવનાપ્રેમ મણિલાલને ખાસ આકર્ષક થઈ પડ્યો હશે એમ લાગે છે. “ કાન્તા ” નાટક જેને આપણાં ‘ સર્વાનુભવરસિક ’ કાવ્યોમાં શુભરાતના એક પ્રતિષ્ઠિત અવલોકનકાર અને આ “ સાહિત્યસભા ” ના માનવન્તા પ્રેસિડન્ટ તરફથી પ્રથમ પદ આપવામાં આવ્યું છે એ પણ આ “ Idealism ” નું અને પ્રતિહાસના અભ્યાસથી મણિલાલના હૃદયમાં ભગેલા અવેશાભિમાનનું દર્શાવે છે. “ પ્રેમજીવન ” અને “ અભેદોમિ ” જેમાં બાલાસાંકર સાયેના કાવ્ય

વિનોદના સમયથી અમર પણ જોઈએ છીએ—એ તો બાલ્ય સુધિને સજી દઈ આન્તર ભાવ ઉપર જ રચાએવા છે એ સ્પષ્ટ છે અને બાલ્ય જગત ઉપર વ્યારે કોઈ કોઈવાર કવિની દૃષ્ટિ ફરે છે ત્યારે એ બાલ્ય પદાર્થો પંક્તિ અન્તર ભાવથી અને તે પણ એક તટસ્થના નદિ-પણ કવિના પોતાના જ અન્તરભાવથી રંગાઈ, ચવાઈ, હવવાઈ રહે છે !

વળી કવિઓમાં કવિતાના ધોરણ ઉપરથી પણ બે પ્રકાર પડે છે. કેટલાક “ Art for Art's sake ” ધોરણ સ્વીકારે છે—અને તેઓના મત પ્રમાણે મિ. સ્વિનર્ગનના હાન્દોમાં “ No work of art has any worth or life in it that is not done on the absolute terms of art.” આ વચનથી સૂચિત અર્થ એવો છે કે ‘રેનિસન્સ’ “ In Memoriam ” જેવું કાવ્ય પણ બોધપ્રધાન હોઈ કાવ્યોના પ્રદેશથી બહિર્ભૂત છે. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ અને સ્ક્રિલ્ડન ‘art’ અને ‘morality’ વચ્ચે અવિશ્લેષ્ય સમ્બન્ધ માને છે અને યદ્યપિ કવિતાના પ્રાણથી રહિત પોષની Didactic poetry સર્વના ધોરણ પ્રમાણે અધમ કાવ્ય વા અકાવ્ય છે, તથાપિ બોધના અન્તરમાં જ્યાં સુધી હૃદય પ્રતિભા, વા અતીન્દ્રિય પદાર્થના સૂચનનો રસ વહેતો હોય ત્યાં સુધી એ બોધ કવિતાના પ્રદેશની બહાર જતો નથી. મલ્લિવાવનાં “પ્રેમજીવન” અને “અમેદાર્મિ” ‘art for art's sake’ ધોરણ ઉપર રચાએલાં નથી. જ્ઞાન, બોધ એ એનો સ્પષ્ટ હેતુ છે. પણ જેમ સમુદોના તરંગોનો દરેક અવકાશનો અને કેટલેક સુધી કિનારા ઉપર ચડી એ ઉપર પચરાઈ રહેવાનો ઉદ્દેશ હોય છે, તેમ આ કાવ્યોનો પણ તત્વજ્ઞાનના પરમ પ્રાપ્ત્ય-અર્થને સ્પર્શવાનો અને અર્થ ઉપર દરી રહેવાનો પ્રયત્ન છે. અને

લાગે ■ કે “પ્રેમશ્રવન” અને “અભેદોદ્ધર્મિ” ના ઉત્તમ અને પ્રગતિ રસતરંગો લાગે વખત ગુર્જર પ્રજાના સ્મરણમાં રહેશે, અને એના અર્પણિત પ્રદેશમાં પણ શ્રોતાજન પાસે એટલો ઉદ્ગાર કરાવ્યા વિદ્યા નહિ રહે કે—

“Thoughts that inspire and mould our inner life,
Strengthen to bravely bear amid world-strife,
And one large Hope, full-orb'd as summer sun,
That souls shall surely meet when Life worn '—
So round thy memory we our thanks entwine,
Men are the better for these songs of thine ”

‘ગુલામસિંહ’ અને ‘ટુસિંહાવતાર’માં જોધનુ પ્રાધાન્ય ન્પજ છે લિગ્નનુ ‘ઝનોની’—જેનુ ‘ગુલામસિંહ’ અનુકરણ છે—એ અગ્રેજી નવલકથાઓના પ્રથમ નર્ગમાં આવી શસ્ત્રું નથી એ વાત મહિનાનને અજ્ઞાતી ન હતી હતા અનુકરણ માટે એને પસન્દ કરવાનું માન. એમાં રહેતો મહિનાનના તત્વજ્ઞાનને અનુસરતો જોધ એ જ હતું. આ નવનમ્યામાં મહિનાન નટ્ટિ અને નિવૃત્તિનો મહાપ્રશ્ન—એમના પ્રિય વિષયનો પ્રત-ઉત્તર અને જીનનભરી યેનીમાં અર્થ છે, અને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો ચેતાનો રસ પૃથુરાજના સમયનુ ચિત્ર આપી વાચકને દર્શાવે છે, પૃથુરાજ ચન્દવરદાવી અને અક્ષયવન્દુ સ્મરણ કરીને એનો અવેશાભિમાન અને સ્વદેશનાગણી ભરેલો આ મા કૃતકૃત્ય થાય છે

સદૃશ્યરસો, જે મહિનાલના કાવ્યોના સામાન્ય સ્વરૂપ સંયે એમના તત્વજ્ઞાનનો રી રીનનો સમન્ધ જતાવ્યો એક ખુદનો અને

બીજાને ગર્જિત. આ કાર્યવાહી વિશેષ વિવેચન-આટલા કુંકા અવન-
દાશમાં બની શકે એમ નથી.

૨. સંભારસુધારો.

(૨). હવે હું મહિલાવના “સંભારસુધારક” તરીકેના અર્થ
ઉપર આવું છું. ‘સુધારા’ તરફની મહિલાવની વૃત્તિને પણ એમના
હિતદાસ અને તત્વચાનના અભ્યાસથી સારો પ્રવાસો થઈ શકે છે.

હું આ સંબંધમાં આપની આગળ સ્થાપવા એ માણું છું કે
મહિલા સુધારાના વિગેધી નહતા; ઉલટું, સુધારો જે સ્વયં આવીને
અટક્યો હતો અને અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, ત્યાંથી એને એક
પગથીકે ઉઘે ચઢાવી, વધારે મજબૂત અને સ્વદેશાભિમાનના પાપા
ઉપર મૂકી, પોતાના હિતદાસને તત્વચાનના અભ્યાસથી એમાં જે
ટ્રેપ જાણ્યો તે દૂર કરી લોકમન-થી ન્યાયાસન આગળ સુધારાના
કેમની નવી દાવાઅરજ દાખલ કરનાર મહિલાવ હતા. એમને
સુધારાના અગ્રણીઓએ સ્વીકારવાને તદ્દલે પ્રતિષ્ઠા મળ્યા. એ
સુધારાના હિતદાસમાં એક ખોટું પગલું બરાબું છે, એમ માટે
નમ્ર મત છે.

આ બતાવવા માટે આ બીજા વિષયના હું ત્રણ પેટા બાગ
મારીશ.

- (૧) પ્રથમ તો મહિલાવના સમયમાં સંભારસુધારાની રી
ત્થિનિ હતી એ વિશે થોડુંક બોલીશ.
- (૨) પછી મહિલાવના સંભારસુધારા સંબંધી વિચારો જાણવીશ.
- (૩) અને છેવટે, મહિલાવ જેને “જૂનો સુધારો” કહે છે

તેનાથી એમનો પોતાનો નવીન સુધારો ક્ષી-રીતે જૂદો પડે છે એ ખતાવીશ.

(૧) આપણા ઇતિહાસનાં છેલ્લાં સાઠ વર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં સમજાય છે કે ૧૮૪૫ થી પંદરેક વરસ સંસાર મણિલાલનો સુધારાના જુસ્સાનો કાળ હતો; ૧૮૬૪-૬૫ થી દસ સમય. પંદર વર્ષ દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા; ૧૮૭૫ પછીથી ધાર્મિકપુનર-જન્મન-ધિઓસાદિકલ સોસાઈટી, આર્યસમાજ વગેરે હિલચાલનો સમય આવ્યો; ૧૮૮૫-૯૦ થી રાજકીય ઉત્સાહ બહાર પડ્યો-અને આજ આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સાથે લાગી ઉપસ્થિત થઈ છે. એકને વખતે બીજું ન હતી એમ સમજવાનું નથી; તેમજ, ધર્મ જે આ દેશમાં હમેશાં એક મહા પ્રશ્ન રહે હાજર જ રહે છે એની આ ચારે જમાનામાં કોઈ કોઈ હિલચાલ દેખાયાં જ કરતી હતી. તો પણ ઇતિહાસ સમજવા માટે સામાન્ય સૂત્રોનો (Generalization) ઉપયોગ કરવો વાજબી ગણાતો હોય તો મને લાગે છે કે, ઇતિહાસમાં આપણાં છેલ્લાં સાઠ વર્ષની ન્હાની યુગવ્યવસ્થા કાંઈક ઉપર પ્રભાવે થવી જોઈએ. આથી સમજાશે કે મણિલાલે જ્યારે દેશસેવાની ધુરા ઉપાડી તે વખતે મેકમ પ્લેવેટસ્કીએ જગ-વેસો ધર્મયુગ તુરત જ શરૂ થએલો હતો, અને એની અસર નીચે રહી મણિલાલે આપણાં પ્રાચીન પુસ્તકો અને સૂચનાઓનું અવલોકન કર્યું, અને સંસારસુધારાના પ્રશ્નને પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને અંગે જ વિચાર્યો. બીજું, સુધારાના ઉપદેશમાં ગમે તેટલું સત્ય હશે પણ તે સત્ય નર્મદે જાત અનુભવથી ખતાવેલી અને મણિલાલે પણ

પ્રત્યક્ષ જોએલી ખાખાએને કીધે નિર્જીવ થઈ પડ્યું હતું; અને સુધારાનો ઉત્સાહી “બોધકાગ” ક્યારેનાએ અસ્ત થઈ ગયો હતો; અને ‘કર્મકાગ’ નિર્ગળ પસાર થયો હતો. ‘સુધારા’ના વીર નર્મદે સુધારો ત્યજી પ્રાચીન પંથમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને ‘સુધારો’ પ્રવૃત્તિ માર્ગ ઉપર ગયાએલો છે અને તે નિવૃત્તિપરાયણ આર્થ જાતોને અનુકૂળ નથી એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો હતો. આશાથી ઉછળતો સુધારક નિરાશ પામી નિવૃત્તિમાર્ગમાં સ્થગી ગયો અને અરણ્ય-શ્યામ ઉપર મહિલાધને આવી મનકળવતું કરેલો ગયો કે—“હવે તો આ દેહનો અન્ત આવે તો કીક કે ધરના માણસ હેરાન થતાં અટકે. અમે તો હવે એકલા પડ્યા, અમારા બહનો, અમારા મિત્રો, અમારા સ્નેહીઓ અમને બગડેલા વહેમી દરાવી વેગળાં થયાં. પણ ખરી વાત હું હાલ કરું છું તે જ છે એ મ્હાઈ ઉદય જાણે છે. જવાનીઆ સુધારવાળા મારી ઉપર દરેકી નજર દરના હશે, પણ હું કરું છું કે તેમના જ મંડળમાં એક ગુપ્ત નિહાળે છે જે પશ્ચિમને મારા જ વિચાર તેમને ગળે ઉતારશે.” પણ મહિલાધની વૃત્તિ સુધારા, તન્મ પાછલા કાળના નર્મદના જેવી નહીં. મહિલાધે સંસાર સુનાગને પ્રાચીન ધર્મને અને મૂંઝવા ખરો, પણ તેથી સુધારા પ્રત્યે અનાદર જણાવ્યો એમ માનવું બુધભરેલું છે.

હવે હું બીજા પેઢાવિષય ઉપર એટલે કે મહિલાધના સુધારા સંબંધી વિચારો ઉપર આવું છું. જેઓ મહિલાધને સુધારા સંબંધી સુધારા વિરુદ્ધ માનતા હોય તેમના મનનાર્યો હું અત્રે નથી વિચારો. એમના શ્રેણીમાંથી નીચેના ઉતારા રજૂ કરું છું—

“... નવીનતા કે રોગ, પરાક્રમ, સાદસ, સ્વાનન્ધનો માર્ગ

છે; પ્રાચીનતા આવશ્ય, સ્થિરતા, જરૂરતા, પારતંત્ર્યનો માર્ગ છે. ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધનો જે વિરોધ છે તેનો નવીનતા અને પ્રાચીનતાનો વિરોધ છે નવીનતા લાવે છે, પ્રાપ્ત કરે છે, ઉપજાવે છે; પ્રાચીનતા પોતે છે, સાચવે છે, મંડાવે છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીનતા અને નવીનતાનો વિરોધ નથી. જમણે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જન્મવાસિદ્ધ છે, અને આવશ્યક છે. વિશ્વનો નિર્વાહ જ તેમના યોગ વિના થાય નહિ. યોગજેમનાં નવીનતા અને પ્રાચીનતા એ અંગ-છે. ”

“ પ્રાચીનતા એ પ્રત્યેક દેશના અખૂટ જાતો બંધાર છે, નવીનતા તે જાતો વ્યવસ્થાનો જનર છે; નવીનતા એ પૂર્ણ જોરથી છોડી દીધેલું ‘ એન્જિન ’ છે, પ્રાચીનતા તેની ગતિને નિયમમાં રાખનાર ‘ એક ’ છે. ”

“ એક પાયા ત્રીયા ગ્રાયા, માળા કવી, રામ નામનું રતન, અને વેદાતની વાતો નીચે છપ્પા, ગ્રાયા, જુ અને અનાચારના અંગારા ધખધખતા હોય છે, ખીજ પાસ નત્ય, દેશભક્તિ, બ્રાહ્મણ, મર્જનું એકપણું, વિશ્વ વિવાસ, છત્રાદિના વ્યાખ્યાનોમાં પણ કુંતી જ પૂજા અર્ચા કરવાની યુક્તિઓના વિવાસ હોય છે, અનાચારને ઠાંકવાની ઝીણી પીછોડીઓ વલુવાની ગ્યના હોય છે. ”

“ પ્રાચીન પણ અત્યંત વર્તમાનને સમજી ભવિષ્યમાં ઉતરવાને હોય છે. ઉદ્ભવો નથી. આ માનવાતું કારણ એટલુંજ છે કે પ્રાચીન પણ ઉપર જે ગતિ અને પ્રીતિ તથા આદર થયા છે તે જાત બાળે -સોમાં પંચાતું જોઈએ બાળે, -કેવલ વહેમરૂપ, અધેશદારપ, સ્વાર્થ સાધવાના એક પ્રકારરૂપ, કે ધાર્મિક નીતિમાન ગણાવાની લાવસાના

એક માર્ગદર્શક દેખાય છે; પ્રાચીન પદ્ધતિ સમગ્ર પ્રવૃત્તિમાં બેસતું ને પ્રાધાન્ય દેખાય છે. નવા નવા પંથ, સંપ્રદાય, આચાર્ય, અને તેમના શિષ્યોના કલહ, વિગ્રહ, દ્વેષ અને ઇર્ષ્યાના પ્રકારો, ગુરુ અને આચાર્યોને સર્વસ્વનું અર્પણ કરી અધે ચનાર પામરોની કર્તવ્ય-અવિદ્યતા; એ વિના બીજું પ્રાચીન પદ્ધતિમાં કવચિત્ જ નજરે પડે છે. અને એ પદ્ધતિ મુખ્ય હિમાયત કરવા છતાં આવો સ્વીકાર કરવામાં અમેને કશો બાધ જણાતો નથી, કેમકે પ્રાચીન પદ્ધતિમાં સુધી વર્તમાનની યથાર્થ ગણના કરી ભવિષ્યનું દર્શન પામ્યા વિના કેવલ પ્રાચીન એ નામને જ પૂરે છે. ત્યાં સુધી તે કલ્યાણથી અતિ વિદૂર જ એવું અમારું મત છે. એક પાસા નવીનો સાથે વિવાદ કરી પ્રાચીનનાનો આગ્રહ ધારણ કર્યા છતાં, પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુયાયીઓનું અનુમોદન અમેને મળી ન શકવાનું આ જ કારણ છે. પરંતુ એ વિવાદ કે એ અનુમોદનની દરકાર વિના એટલું કહેવું જ પડે છે કે પ્રાચીન પદ્ધતિ આપણા વર્તમાન અને ભવિષ્યનું માપ લીધા વિના જ ભૂતમાં અંપણાનું છે, અને જે કર્તવ્યભ્રમતામાંથી છટવાનો માર્ગ શોધવા માંડ્યો છે તેમને તેમાં જ તેમની સ્થિતિ હજી રહી છે. વર્તમાન અને ભવિષ્યને સમગ્ર કર્તવ્યની શોધ કરવાનો જે ઉત્ક્રાંતિનો માર્ગ છે તે ધ્યાનમાં લઈ પ્રાચીન કે નવીનો આદર કરવાનો વિચાર રાખવો ઉચિત છે. એ ધોરણે જોતાં અમારા દૃષ્ટિની પ્રીતિ હાલના પ્રાચીન પદ્ધતિ કરતાં હાલના નવીન પદ્ધતિ ઉપર વધારે છે. ”

“ માત્રાએ ગમે તેમ જોડી દીધેલાં પ્રતીકો આ દેવ (પ્રેમ) નું સ્વરૂપ ક્યાંથી જાણે; અથવા કોને ને આંક બણ્યા પાછી હૃદય પથ

શું સંસ્કાર પામે કે તેમાંથી પ્રેમનો ભાવ ખડો થાય ! કટમાં, કંકાસમાં, દુઃખમાં દિવસ પુરા કરતે કરતે ઉભયમાંથી એકાદને, ને વિશેને કરી સ્ત્રીને વૈધવ્યનો મહા કાલાનલ બાળીને આબરૂથી, જાતથી, રીતથી, ભાતથી ખુવાર કરી દુઃખમાં જન્મેલી તે દુઃખમાંજ સમાય તેવું કરી આપે. આ રીતિથી વિચારતાં કેટલાં ઘર હયાત છતાં ભાગેલાં છે, કેટલાં માણસ જીવતાં પણ મુવેલાં છે, કેટલાં લોક મુખી છતાં પણ દુઃખી છે; કેટલાં માની પણ અજાની છે, કેટલાં પીડાય છે, કેટલાં બળે છે, કેટલાં રહે છે, કેટલાં મરે છે એ સહજ ખ્યાલમાં આવશે. ”

“ બાલુવાની જ્યારે આ રીતે જરૂર છે ત્યારે શું સ્ત્રીઓ આણસ નથી ? સ્ત્રીઓને બુદ્ધિ નથી, કે સ્ત્રીઓને મુખની ઈચ્છા નથી કે તેમને ભણવા ન દેવી ? સ્ત્રીઓને ને પુરુષોને કરવાનાં કામ જુદી જુદી જાતનાં છે એ વાત ખરી, પણ શું સ્ત્રીઓનાં કામ બુદ્ધિ વગર ચાલી શકે તેવાં છે ? તેમને પણ પોતાના ધરકામમાં બુદ્ધિની જરૂર પડે છે; તેમને પણ પોતાનાં સંબંધીઓ સાથે સ્ત્રી કામકાજમાં પ્રવીણ ગણાઈ મુખ પામવાની સગલ મરજ હોય છે; તે એટલે સુધી કે, અમે તો એમ ધારીએ છીએ કે, પુરુષોને કરી તે કરતાં પણ વિશેષ કેમકે ધણા પુરુષો મુખી છતાં પણ ધરની સ્ત્રીઓને જે જાતના મુખની ઇચ્છા હોય તેને તાબે થઈ વર્તવાથી દુઃખી ચતા માન્ય પડે છે. પુરુષને છે તે પ્રકારની ઇચ્છાઓ ને વૃત્તિઓ સ્ત્રીઓને છે એટલું જ કહેવાથી તેમને બહુવવાની જરૂર સાબીત થાય છે, તો પણ તેમને બહુવવાના વિશેષ કારણ તરીકે બહુ તેમના સ્વભાવ વિશે જરા બોલવાની જરૂર છે.

“ સ્ત્રીનાં કર્મ પુરુષના કરતાં જુદાં છે. વાત ઠીક છે, પણ કેવી

રીને જુદાં છે ? જુદાં એટલે એવાં તો નહિ જ હોય કે પણ વગેરે જેમ પોતાના દર્શ માત્રથી જ સુખ પ્રાપ્ત કરી લે છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ કરી શકતી હોય ! પુરુષને જેમ ઘર અદારના મધ્યમાં જીવે, બધા, વાપરે તે પડે છે તેમ સ્ત્રીઓને પણ ગૃહદર્શમાં તેનાં તે જ સાધન વાપરવાં પડે છે. જેમ જે સ્ત્રીનામાં આ સાધનોની ખામી તેમ તેના દર્શમાં વિરોધ અને તેના ઘરમાં ક્લેશ, સંતાપ અને દુઃખ-ધરતું ખડું બંધારણ જ સ્ત્રી છે ઘર એ પુરુષનું વિશ્રામનું ઠામ છે; ને તે જ ન્યારે વગર અસ્થિ, વગર વિચારે ને વચર ધડે ચાલતું હોય ત્યારે પોતે પણ સુખ ક્યાંથી પામે ? સ્ત્રીઓની ઉન્નતિમાં, તેમના સંદાયારમાં, અને તેમની પ્રેતિમાં જ પુરુષના સુખનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તો તેમને તેમના પોતાના સુખ માટે, તેમ જ પારકાના (પોતાના પતિ વગેરેના) સુખ માટે બંધાયેલી જ જોઈએ. ”

“ બહુવાથી કુમારો કોઈ મથું છે નહિ, ને જગે પણ નહિ. સરસ્વતીનો પ્રસાદ પામી કોણ કુપાત્ર થયું છે ? ભણેલી સ્ત્રીઓમાં જો કોઈ દુરાચાર કોઈ વાર જણાયો હોય તો તેમને એકાદ ભણાવી તેમની અકલ કચી રહેવા દીધાને લીધે જ, એમ એમ તો નક્કી માનીએ છીએ. જેઓ નીતિમાં, પતિ-ભક્તિમાં, શ્રદ્ધામાં, મર્યાદામાં સુખ માનતી હોય તે કદાપિ કુમારો નથી જ નહિ. પણ જે આ શબ્દોનો અર્થ પણ ન જાણતી હોય તે જાય તો તેમાં તેમને અજ્ઞાન ગણનાગો દોષ છે; તેમણે જે કેલવણી લીધી હોય તેનો દોષ નથી. માટે અગે તો અમારા અપ અનુભવ થમાલે અમારી ભગિનીઓ તરફથી એટલું જ કહી શકીએ છીએ કે તેમને જે તમારે પ્રેમાય સ્ત્રીઓ, માયાળુ માતૃઓ, અને હેનખી ડોશીઓ કરવી હોય તો નિશ્ચયે થઈ પરિપક્વ કેલવણી આપો. ”

“ જો શાંતિની વૃદ્ધિ અને અંદર અંદર સંપ શાંતિ ચઢાતા હો, જો ઉપયોગી ચર્ચા કોઈને દુઃખ દીધા વિના કમાવાની ઉમેદ રાખતા હો, તે આ લોકને પરલોકમાં સુખનો માર્ગ શોધતા હો તો કન્યાનું જ્ઞાન યોગ્ય વરને કરવા માંડે, કન્યાને ઓઠી થવા દો, લણવા દો, અને પોતાની મરણ મુજબ જ પરણવા દો. ”

“ અમે લખ્યું હતું કે ‘ નારીપ્રતિષ્ઠા ’ “ સામાન્યતઃ સ્વર્ગત જનમંડળ માટે રચાઈ હતી. ” અને હવે જે વિચાર કરવાનો છે તે કાયદાથી સંદેશિત મંડળ માટે છે, એટલે તે જે વિચારમાં સંમતિવચ આપત દેશ પડે તો તે વિરોધ નથી. આ લખવાનો સાહજિક અર્થ એવો થાય કે ‘ નારીપ્રતિષ્ઠા ’ કેવલ સાંસારિક આપત, જેમાં સરકારે હાથ નથી ધાક્યો, તેને માટે લખાયેલી છે. પણ જ્યારે સાંસારિક આપત સરકાર કાયદો કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે ‘ નારીપ્રતિષ્ઠા ’ માંના કેટલાક જુજ વિચારમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે. જેમકે ‘ નારી-પ્રતિષ્ઠા ’ માં સંમતિવચ ૧૬ કહ્યું છે તે કંઈ છે, છતાં કાયદાથી તે નિયમનું હોય ત્યારે તો ઓછામાં ઓછું જે હોય તે લેવું જોઈએ, અર્થાત્ દંશ. આવી સ્વાભાવિક અર્થસંગતિ, ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરેલી.

“ પ્રાચીન નવીન બે વાતાંમાંથી કેમ ખરી છે ? આ પ્રશ્નને નિર્ણય કરવા પૂર્વે ઉભય પક્ષનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની પૂર્ણ અપેક્ષા છે. મહાક નવીનો પ્રાચીન પક્ષનું વિલોક્ન કર્યા વિના, એટલે કે પોતાને સાક્ષાત્ કે પરોક્ષ તે વિષયનું જ્ઞાન ન હતાં, અથવા માત્ર કાંઈના કહેવાથી કે કોઈએ પોતાના કોઈ તર્કને અવગળી કરેલા અર્થાનુસાર જ જ્ઞાન હતાં, પ્રાચીનપક્ષગત અનેક વાર્તાનું વિદેશન ખંડન કરવા પ્રવર્તે છે. તેમજ કેટલાક પ્રાચીનો પણ એજ પ્રકારની જૂન કરે

છે. પ્રાચીન વાર્તાને સમજવાથી, સાંભળવાથી, કે પોતાના મનહિસાર
ચૂલવાથી, તે તે વાર્તાને અજે એવા એવા તર્કગ્રસ્તમાં તે ભરાર્થ પડે
છે કે નવીનતાનું નામ પણ સહન કરી શકતા નથી. આવા પ્રસંગમાં
ઉભય પક્ષનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન હોવું જરૂર આવશ્યક છે. પારસ્પર્યેને તેનું
હાંધક પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગ અને પોતાને મજેસા છે એ વાત દહેવામાં
કદી આત્મસ્ફારા થતી હોય તો ઠમા યાયું છું. પણ સંસારમાં
મનુષ્યે દર્શિત્વવ્યના વિચાર જાંધવા તેમાં એ જ્ઞાન પરમોપયોગી
છે, ને અને તે જોવું ઉપયોગી થયું છે તેનું અન્નને થાય એ મારી
પરમ વાંઝના છે, એટલે આ સ્થાને તે વાન દહેવી પ્રાપ્ત જ છે.

“પ્રાચીન મતો ને સિદ્ધાન્તો-ધર્મ, વ્યવહાર, નીતિ, આચાર
સર્જન-વિક્ષેપનાં તેમાં પણ અને સત્ય મમળાયું છે. નવીન મન અને
નિશ્ચયો વિચારતાં તેમાં પણ અને સત્ય જણાયું છે. પણ જે પૂર્ણ-
આધુનિક-અવિકૃત સત્ય છે તે નો ઉભયથી પર છે એમ મારો ગ્રહ છે.
અમ દોવાથી મેં મારા મનમાં અમુક સિદ્ધાન્તો રાખેલા છે, જે
મારા લેખો વાંચનાર પંક્તિને તો સહજે સમજવામાં નથી જ, તથાપિ
‘નઃ સંક્ષેપે તેમને કહીં બતાવવા એ, આ પ્રસંગે, અને આવશ્યક
જણાયું છે. મારા ધણાક મિત્રો ઉભય પક્ષમાં છે તેમને ને મારે જાણ
દિએ મનએટના વિષયોમાં પણ આંતર વિચારવચ્ચાંમાં ઐક્ય સમજાયું
છે. તેમનું દહેવું એમ થાય છે કે ‘નમાગ વિચારોને લોહો અન્યથા
સમજે છે, અને વહેમમાં વધાવે થાય છે.’ લોહો તે કીયા? વહેમ
તે ખરો વહેમ કે વહેમ નામ? એ વાન છે, પણ જમ જુદી થાય
છે ખરો. નરીન મનાનુષાઓ મિત્રો સાથે આવા ઐક્યને લીધે કેટલાક
દુરામતી નવીનો એમ પણ જનાવે છે કે ‘નમાગ સિદ્ધાન્તો અનિવૃત્ત

છે. તમારે કશું ધોરણ જ નથી. તમે લોકપ્રિયતા માટે મને તેમ લખો છો, બોલો છો, ને આચાર વિચારમાં ફેર પાડો છો. 'આ પણ બધું છે. ઉભરે વાર્તા બનવા સરખી છે. મારે નવીનો કહે છે તેવો એકાકાર વર્ણવ્યવહાર માન્ય છે, પણ ચાલતી જાતિવ્યવસ્થા ગુપ્ત રીતે તોડવી એ વાત અને અત્યંત અમાન્ય છે. નવીનો કહે છે તેમ વહેમ માત્ર અને અત્યંત ત્યાગ્ય છે. પણ વહેમ એ શબ્દનો તેમણે માનેલો અર્થ અને ગ્રાહ્ય નથી. જાન કરવાથી કે આજીવ્ય જન્માડવાથી પાપ ટળે એ વાત નવીનો કહે છે તેમ હું ખોટી માનું છું, તથાપિ દર્જનો નિયમ અને તદગજૂત પારખ્યાદિ વ્યવસ્થાનો કુંદ કુંદ ભક્ત છું. નિરાકાર અપરોક્ષમાન એ જ પૂર્ણ તત્ત્વ એમ માનવા છતાં સાકાર મૂર્તિ આદિનો હું અનાદર કરતો નથી; અગ્નિ, તાપવા, પ્રાણ દમવો, આદિ દૃષ્ટિમાનો આદર ન કરતાં ડાઘ, ચેતન અને મનોબલની પૂર્ણ સત્તા અને રાજયોગનું અસ્તિત્વ સારી રીતે બીકાઈ છું. આ તો અનેક વાતમાંથી થોડાં ઉદાહરણ છે. જેમાંથી એમ જણાય છે કે કાષ્ઠક પ્રાચીન, કાષ્ઠક નવીન એની વ્યવસ્થા અને અંગીકાર છે, અર્થાત્ ઉક્ત બ્રમ્હો અવકાશ છે.

“ત્યારે સ્વતઃ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સત્ય મમજન્ય ત્યાંથી તેને લેવું-સત્યં પરં ધીમહિ । બ્યગ્નમક અપવાદોનો ભય ન રાખવો એજ મારો મુખ્ય નિશ્ચય છે. પ્રેક્ટિસર હક્કલીને પ્રેતાવાહનના પ્રયોગ ખતાવવા માટે ખાતરી કરવા સાર નિમત્રણ થયું ત્યારે જિતર લખ્યું કે ‘વાત ખરી હોય તોપણ અને તેમાં રસ નથી.’ પ્રેતાવાહનને ખોટું, તરકટ, જુઠું, બ્રમ્હ, કહેવામાં ‘રસ’ અને તેની ખાતરી કરવા વખતે ‘રસ’ નહિ એવી નવીન પથના આચાર્યની શક્તિ અને

અત્યંત અનાદરણીય છે. તેનીજ સાથે ‘બ્રાહ્મણોઽસ્યમુત્તમાસીત્’
એવી એકાદ માયાને આધારે બ્રાહ્મણ તો વિષ્ણુભગવાન પુરોગત્તામનું
મુખ છે મારે તે જ હૃદય છે, તે હૃદયે તે સત્ય છે, એવા અંધ પ્રાચીન-
બાવ પણ મને અત્યંત હાસ્યારપદ લાગે છે. આંખો, કાન અને
બુદ્ધિ પ્રત્યાં રાખી જે નિર્લુચિ હાથ આવે તેને આધારે પરમ સત્યનું
અનુમાન બાંધતા રહેવું એજ સત્યાન્વેષણનો સિદ્ધાન્ત મારો આધાર
છે. તે સત્ય મને ક્યાં સમગ્રનું હશે ત્યાં મેં ‘બનાવ્યું’ છે. તેમજ
પ્રાચીન કે નવીનનો બેદ માની શબ્દ માત્રને લીધે હું એકને વગગવા
કે બીજાને પરહરવા પ્રવર્ત્યો નથી. ગમે ત્યાં પણ સત્ય તે સત્ય જ છે.

“પરંતુ યોગ, પ્રાણવિનિમય, ત્રેતાવાહન, અદ્વૈત, અનેકવાદ, ક્રત્યાદિ-
ના અનુવાદ કરી બતાવવાની મારી પ્રવૃત્તિને ‘લીધે કોઈ પ્રાચીન
મતાવધાની એમ ધારે કે હવે હું છૂટા વાળ મૂકી ડોક’ ધૂણાવતી
વધૂમાત્રને ત્રેતાવાહનના સંસ્કારયોગ્ય માનીશ, બગવાં ઓઢીને
આવનાર માત્રને મોટો સિદ્ધ માની લેઈશ, બાપા માનનાથીજ લાજ
યમે એ સ્વીકારીશ, શુરૂપદ ધારણ કરીને આર્ષધર્મને દ્વારવાની
બકટવૃત્તિને નમીશ; અથવા કોઈ નવીનો એમજ માને કે મેં આવી
વાતોમાં સત્ય દીકું તો નવીન વિચારસંગતિને હું સ્પર્શતો પણ
નહિ હોઈ, સ્ત્રીઓના પૂજ્યત્વને, અસંયત ઈડિવબલવાળી
બાલ વિધવાનાં હુખના માર્ગને, યુરોપાદિ દેશમાં પ્રયાણના
લાજને, નાત બાતના બેદ એક પાસા રાખી અખંડ અભેદ
લાવને, હું સ્વીકારતો જ નહિ હોઈ. તો તે ઉભયે પણના વિચાર ખોટા
છે. મારે આમના એકે પણ ‘મારો’ નથી, મત્ય જે જમ્યાય તેને
‘હું’ છું. વહેમ, દોષ, અનાચાર, કુટિલતા, એ-બધાને ઉભય

પક્ષમાંથી તળવાનાં છે, ઉભયમાં સત્ય છે, તે નિષ્પક્ષપાતથી 'સંયોગ' પરમ સત્યનો આકાર સમજવાનો છે.

■ પ્રાચીન મતાનુયાયીમાંના કોઈક કહે છે, 'નવીનોમાંના પરાક્રમઅર્થ'—સંગતિના સંસ્કારવાળા ધણીક તે વાત અનુમેદે છે, કે 'તમે તો પ્રાચીન વચ્ચેના નવીન અર્થ યોજો છો.' આ અપવાદ અત્યંત લક્ષમાં લેવા યોગ્ય નથી, પરંતુ એ અપવાદના પ્રસંગે ઉપર માફ દુર્લભ નથી એમ જણાવવાનેજ અત્યંત તેનું સ્મરણ કર્યું છે. તેજ અર્થસંગતિ ખરી છે એમ બતાવવાનાં કારણ તે તે પ્રસંગે જણાવવા હું ચુક્યો નથી. જેવો આ અપવાદ છે તેવો એક બીજો પણ નવીનો મારા ઉપર અપવાદ લાવે છે કે મિથ્યાદેશાભિમાનથી આવી-પ્રાચીન મતનેજ સત્ય કહેવાની-પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ પણ સર્વથા ભ્રમ છે—શાસ્ત્રમાત્રને આધારે સત્યાસત્ય કહેવાનો આગ્રહ જ નથી તો અમુક વાત પ્રાચીન છે માટે સારી છે એમ કહેવામાં દેશાભિમાન માનવાની મિથ્યા ઈચ્છા કેવલ મૂઠ જોતોના વિપ્રલંભાર્થે જ હોય અન્યથા તો સંભવે નહિ. સત્ય જણાય તેજ સમજવવું એમાં વાસ્તવિક દેશાભિમાન છે, પણ જે લોકો એમ કહે છે કે પ્રાચીનમાં કશું દેશાભિમાન યોગ્ય છે નહિ તેમની વાત તો અનાદરણી જ છે."

"રંગ છે કવિ! ધીરજ એનું જ નામ, કશું પણ એનું જ નામ કે વિલાપતથી આવી ગાતિબહાર થયેલા રા. મહીપતરામ સાથે પણ બોજન કરી પોતાનો સિદ્ધાંત ખરો કરી બતાવ્યો; પોતાના આશ્રયમાં આવી રહેલી વિધવાએને પોતે જ સંચાલી પોતાને માથે મોટો દાવાનલ ખેંચી લેતાં પણ અંતરકો ન ખાધો! ધન્ય છે રા—કરસનદાસને પણ કે વિલાપત જવા હામ કરી, અને ધન્યવાંદ હું."

એ સર્વ મંડલને કે તેને તથા કવિને અતુલ સદાય કરવામાં બાકી ન રાખી ! મુમુક્ષુમાં ‘શુદ્ધિવર્ધક’ સમા પણ ગર્જના કરવા લાગી. અને તેની વિદ્વાતી, શૈર્ષી, ઓકામશુદ્ધિ. આનંદ પામી મુત્ત ઓકામજી ઝાલા જેવા જુના આસ્તિક ગૃહસ્થો પણ રંજિત થયા, અને રા. રા. મનઃસુખરામભાઈ જેવા તથા રા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસ જેવા ગૃહસ્થોને પણ તે જ સ્થિતિ પસંદ કરી પોતાના સદવાસ આટે રાખના ગયા ! આખરે આ મંડલે લોકો ઉપર એકી તો અસર તાદશીતિએ જોઈ કે તેમણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના રૂઢ અને ધણી કાલથી સ્થિર થયેલા દુષ્ટ પ્રચાર ઉપર અપાટો અલાવવાનો કરાવ કર્યો.”

“ કવિ નર્મદાદેવ, રા. કરસનદાસ, રા. સા. મહીપતરામ નૃત્યાદિ મુધારકોને ખાટે અને સંપૂર્ણ માન છે. તેમણે અવિરેક અથવા અજવો કર્યો એમ હું માનતો નથી, ઉપરો તે ગૃહસ્થોએ જેવું જાણ્યું અને માન્યું તેવું કરી બતાવ્યું એમાં તેમની ધણી સ્તુતિપાત્ર મહત્તા નહીં સમજી હું. તેમને નિષ્ફળ થવાનું દારણ હું એમ માનું છું કે તેમના આગળ પુરતાં સાહિત્ય નહિ, પ્રાચીનસ્થિતિ યાત્રિની તેમને પૂરેપૂરી માહિતી નહિ, અને નવી વાતોના પ્રત્યક્ષ લાભ તેમની નજર આગળ તરી રહેલા, તેથી તેમણે લોક અને દેશની વ્યક્તિ વ્યક્તિ અને આખા મંડલની, પ્રકૃતિ અને ઐતિહાસિક ભાવના ઉપર લક્ષ કર્યું નહિ; મુસલમાનોના સમયમાં આ દેશની પ્રાચીન સ્થિતિની જે અવદશા, એક હતી તેનેજ તેમણે મૂલની ઉત્તત ભાવનાને સ્થાને માની લીધી; અને તે અધમ ભાવનાને જો તેમણે મૂલની પ્રાચીન અને ઉત્તત ભાવના ઉપર લાવવા ચત્ન કર્યો હોત તો તેઓ વિજયી નીવડ્યા હોત. તેને બદલે તેમણે આ દેશની ઐતિહાસિક ભાવનાથી ચિરદ એવી,

પ્રાથમ ભાવનાને દાખલ કરવા મન ક્યોં એથી જ તેઓ નિષ્ફળ થયા. તેમનામાં વિચારની ખોટ નહતી. તેમની શુદ્ધચુદ્ધિમાં ખામી નહતી, તેમનું ચારિત્ર ઉન્નત હતું, પણ તેમને પૂરતી માહિતી ન હતી. એથી જ શરીરસંબંધોની એકતાને માંગે વળી તે લોકો નિષ્ફળ થયા.”

આ હેઠા ઉતારામાં મહિલાલના અને જૂના સુધારકોના સુધારા-વચ્ચેનો ભેદ પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

પરંતુ એ ઉપર આવતાં પહેલાં હું ઉપલા ઉતારાએથી એટલું બતાવવા માણું છું કે—

(૧) યદપિ મહિલાલ સુધારાવાળાઓના દોષોથી આપણા જનસમાજમાં ઉત્પન્ન થએલાં ખોટાં પરિણામોને નિન્દે છે, તથાપિ મૂળ સુધારાનો નાયકો માટે એમને પૂર્ણ માન છે, અને એમનાં દોષ પણ એ શાન્ત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. પ્રસંગોપાત્ત હું આપને એટલું પૂછું છું કે ઉપરના કેટલાક ઉતારાઓમાં મહિલાલે સુધારાના કેટલાક અમૂલ્યોને જે ન્યાય કર્યો છે એનો ચતારા પણ સુધારાવાળા તરફથી મહિલાલને થતો તમે જોયો છે ?

(૨) મહિલાલ પ્રાચીન અને નવીન—આમતી સ્થિતિ અને સુધારો—એ બે તરવોનો સમન્વય કરવાનું કહે છે.

(૩) એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીન પક્ષ કરતાં નવીન તરફ પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ જણાવે છે.

(૪) વિરોધમાં, મહિલાલ સુધારાનું સામાન્ય તત્વ જ બતાવીને ખેસી રહેતા નથી, પણ ‘સુધારા’ની વિધવાવિવાહ શિવાયની બધી કલમો—સ્ત્રી કેળવણી, લઘવ્યમાં વધારો, સમુદયાનંદિ આવશ્યકતા, કન્યાવિક્રય અને શાંતિગ્રન્થની અનિષ્ટતા વગેરે

સ્વીકારે છે. અને એના પ્રતિપાદનમાં કેટલીકવાર એવો ઉત્સાહ અને આગ્રહ ધરાવે છે કે હું આપને એટલે મુધી પૂછી શકું છું કે આવાં ઉત્સાહી અને પ્રેમ મુધારાનાં લખાણો એક પણ ‘મુધારાવાળા’ ની કલમથી નીકળેલાં જતાવશે ?

(૩) ત્યારે મણિવાવના અને ‘મુધારાવાળાઓ’ના ‘મુધારા’માં બેદ શા ? પરિણામે બેદ નથી, માત્ર નામનો મુધારો “બુનો” જ બેદ છે—એમ ‘મુધારાવાળા’ માનના અને મણિવાવનો. હોય, અને મણિવાવનો મુધારો એમને હૃદય હોય તો આ બેદ ઉપર બાર મૂકવાની મારી બિયડામાં છૂંટી નથી. પણ જો કંઈ પણ બેદ પ્રતીત થતો હોય તો તે—આપની મુધારાની કદિ, અને “Reform on National Lines”—એ જે વચ્ચે જે ફેર છે તે જ. અને સારી રીતે જ્ઞેતાં સમજાશે કે “Reform on National Lines” એને કેવળ અર્થહીન સમ્બો કહીને નિરક્ષારી કાઢવા એ ખોટી વિવાદયુક્તિ છે.

હવે આ માર્ગે પણ મુધારો એકદમ ચર્ચાજનક એમ મણિવાવનું કહેવું નથી. મુધારાને કૃતિમાં લાવનાં કેટલી સુચીનતા નડે છે એ મણિવાવને અનુભવી નહતી. પોતે મુધારાનું કાર્ય આરંભ્યું તે વખતની એક મોઢાએ એ લખે છે કે—

“ગુજરાતમાં જુના કે નવા ખીજા કોઈ મુધારાનું જગ દનું નહિ. આવા મમમમાં મારી મહેનતની અસર થાય પણ તે મારા ઉપર લોકોને વિશ્વાસ દેણ તોજ. મારા લખવાની અસર ચર્ચા એમ નું માનતો નથી, પણ હાવનો જમાનો જુના મુધારાને મૂળી કાઢે

હિન્દુ ધર્મની છાયા હોય એવા સુધારા તરફ વળે છે એ તો-હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. આ ક્રમમાં હજારો દિવસો પણ મારાથી મદદ અને તો તે કરવી એ આશ્વર્યની જૂઠું મથ્યા કરે છે. કેમકે એમ ખરે રૂપે થાય એમાં જ હું દેશનું કલ્યાણ માનું છું.”

ત્યારે (૧) ‘હિન્દુ ધર્મની છાયા’—એ મણિલાલે ઉપદેશોના સુધારાનું એક ખાસ લક્ષણ. દુર્ગારામની “માનવધર્મ સભા” જેવી સુધારાની પદ્ધતિ—પોતાના દેશને અને પોતાના ધર્મને સર્વ દેશો અને ધર્મો કરતાં અધિક માનનાર હૃદયને—નાપસન્દ પડે એ સ્વાભાવિક છે. તેમજ ધાર્મિક ઇતિહાસ અને મુખ્યસ્વભાવનું જેને અર્થાર્થ જ્ઞાન છે એ સહજ સમજી શકે છે કે એ ચાર ધર્મો લઈ એના સામાન્ય અંશો એકઠા કરી એને કલ્પવૃક્ષ ગણવાથી નવો ધર્મ બાકી શકતો નથી.

(૨) મણિલાલનું એક એવું કહેવું હતું કે “સુધારા” ના પરિણામનાં સુખ અને સગવડો મોહ, તથા આચારની ઉત્તમતા એ જ આત્મા છે. આમાં દેટનું સત્ય છે એ વિચારવાનું માફ આજનું કામ નથી. મારે ઉપયોગી વાત એટલી જ છે કે મણિલાલે જે તત્વજ્ઞાન સ્વીકાર્યું હતું તેમાં આત્મસંયમને પ્રાધાન્ય મળેલું હોવાથી આ નવા દોશ એમને ખાસ અરચિત્ત થઈ પડ્યા હતા.

(૩) મણિલાલનો ત્રીજો આલેખ એ હતો કે સુધારાવાળાઓ અન્દરથી બહારના આચાર ઉપર અસર કરવાને બદલે બહારના સુધારાથી અન્દરને કેરવવા માગે છે, એ ખૂબ છે. દાખલા તરીકે, ભાવનાની એકતા અને સંપ્રસાધવાને બદલે બહારનાં નાતજાનનાં બંધન માત્ર સગવડ ખાતર જ તોડે છે, અને અન્તરના વિરોધ

અને કહેલો તો એવાને એવા જ રહેવા દે છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ મણિલાલના તત્વજ્ઞાનનું જ હતું.

આ તત્વજ્ઞાનની ખાસ અસર જનસમાજનું બંધારણ તથા સ્ત્રી પુરુષના સંબંધમાં, તથા સ્ત્રીકેળવણી એ વિષયોમાં સ્પષ્ટ પ્રતીતિ મળે છે. જનસમાજ અનેક વ્યક્તિઓના સમુદાય નથી, પણ એક શરીર છે, અને એનાં અવયવરૂપે વ્યક્તિઓ છે, — અને તેથી હક એવી વસ્તુ જ નથી, માત્ર ધર્મો-દરજો જ — છે. સ્ત્રીપુરુષના સમાન હકની વાતો પણ આ જ તત્વજ્ઞાનના ધોરણે એ બૂલમરેલી ગણે છે. ટેનિસનના “*princeps*” નામના કાવ્યમાં અને ફ્રેન્ચ રિપબ્લિકન ક્રાંતિ અને એના અગ્રેજ અનુયાયી ફ્રેડરિક હેડરિસનના લેખોમાં સ્ત્રીના બંધારણ વિશે જેવા વિચારો જણાવેલા છે, તેને મળતા વિચારો મણિલાલે “નારીપ્રતિષ્ઠા” માં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર કર્યા છે. “નારીપ્રતિષ્ઠા” “હિન્દુ સોશયલ કલમ” નામે કેપ્ટન મંડળીની મીટિંગોમાં ચાલેલા વિવાદમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે, અને તે ક્રમની “પોઝિટિવ પોલિટિક્સ” નામે મહાત્મા ગાંધીના મદદથી લખાયું છે એમ મણિલાલ પોતે જ જણાવે છે. “સુધારાવાળાઓ” એ માનેલા સ્ત્રી પુરુષના સંબંધમાં કાંઈ તત્વજ્ઞાન રહેતું નથી એ જાણે દેવેલું નથી. મનુષ્યના સર્વ આચાર વિચારની પાછળ એ આચાર વિચારનું કાંઈને કાંઈ તત્વજ્ઞાન તો રહ્યું જ છે. કારણ કે એ આચારવિચારનો અર્થ એવું નામ જ તત્વજ્ઞાન છે. પરંતુ વધારે એકસ રીતે નેતાં એ “તત્વજ્ઞાન” સ્પષ્ટ “જ્ઞાન” રૂપે ચર્ચા હોતું નથી, હજી એ ગર્ભિત “તત્વ” રૂપે જ છે: એ આચારની પાર જઈ

• અને તેથી જનસમાજ કરતાં ‘જનતા’ એ શબ્દનીનો રાજ વાપરવો અને વધારે ચોક્કસ લાગે છે.

એની યથાર્થતા અને પરિશુદ્ધિ અર્થે કોઈ પણ તત્વવિચાર સ્પષ્ટ રીતે જાંઘવામાં આવે ત્યારે જ તે આચાર વિચારને આપણે તત્વવિચાર ઉપર રચાએલો કહીએ છીએ. મણિલાલના પહેલાંના “ સુધારા ” નું સ્વરૂપ આપ જોશો તો જણાશે કે એમાં સામાન્યશુદ્ધિ (Common-unphilosophic-goodness) થી પ્રતીત થતી ‘ સમાનતા ’ અને ‘ સમાન હક ’ ને આધારે જ સર્વ વાત કરવામાં આવે છે. છેક મણિલાલના વખતમાં, “ સુધારાવાળાઓ ” તરફથી મહારા વધકુંડવાસી મિત્ર પ્રેમ્દેસર કાશીરામ સેવકરામ દ્વે તેઓએ ‘ સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક ’ની ચર્ચા નીતિશાસ્ત્રની રીતિએ ઉઠાવી હતી. તે સમયે એમના મન ઉપર શુદ્ધ તત્વજ્ઞાન (metaphysics) કરતાં નીતિશાસ્ત્ર (moral philosophy)ની વધારે અસર હતી એ મારા જાણવામાં છે. આ પ્રયત્ન પણ એક પ્રાચીન પંથીને હાથે જ થયો હતો એ જાણવા જોવું છે, અને તે પણ સુધારાના ઉત્તરકાળમાં, અને મણિલાલના પ્રયત્નોથી ઉશ્કેરાઈને. મણિલાલમાં જ સુધારો પહેલ વહેલો તત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે—તત્વજ્ઞાન જાંધી તેમાંથી ખરો ‘સુધારો’ કાઢે તેઓ એ નિર્ણય કાઢવામાં આવે છે. અત્રે કોઈ કહેશે કે જનસમાજ (society)ને વ્યક્તિઓનો સમુદાય (aggregation of individuals) માનો કે વ્યક્તિઓને જનસમાજના અવયવો માનો, સ્ત્રીપુરુષના હકની વાત કરો કે તેમની પરસ્પર દરજ્જેની વાત કરો, પણ પરિણામ તો એકજ છે: મંડળના અવયવો અને અવયવોનું મંડળ, એકના હક એ બીજાની દરજ્જા-ઉભય પરસ્પરપેક્ષી સખ્તો છે. આ કહેવું હીક છે, પણ વસ્તુ ક્યા દરિજાંડુથી જોવામાં આવે છે એના ઉપર ઘણો આધાર ■ અને

એવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જ ખોટું કે ખરું થઈ જાય છે એમ કહીએ
તો પણ ચાલે. જનસમાજ એ જ્યોતિઓનો સમુદાય નથી, પણ
જ્યોતિઓ એ જનસમાજના અવયવ છે એ પ્રનાણે—યુગેપની અરાધ્યા
સદીનો સિદ્ધાન્ત ઉડી જાય—એગ્રાનીસમી સૌને જોડે મત્ય રથપાણ
કે તેની સાથે યુગેપનું જાણુ જનસમાજવાન્ન નદવાઈ ગયું, અને એની
અસર નીતિ, દાયદા, ધર્મ વગેરેમાં પણ થઈ એ વાન યુગેપના
તત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને જાણીતી છે યુગેપના આ મહાન વિચાર-
પરિવર્તનનો પ્રતિધ્વનિ ઈંગ્લેન્ડમાં ઓક્સફર્ડ પાઠશાળામાં પણ થયો હતો,
અને તત્ત્વજ્ઞાનનો એક વિચાર મનુષ્યના આખા આચારવિચારના
ખવારણ ઉપર ટેકવી અસર કરે છે એ ત્યાં પણ જોવામાં આવે છે
' સુધારાવાળા ' અને મહિનાદ વગેરેના બેદ વધારે રપટ કરી જના-
વવા માટે હું આપની આગળ કાર્લિન ન્યૂમનના જીવનચરિત્રના
એક પુસ્તકમાંથી ઉતારે વાંચુ છું —

The fellows were now selected on that
ancient foundation not as clubbable men, who
would sit long over their port, but as men of
mird, or, in the vague disparaging phrase of
unreformed Oxford, as "Noetics" This appella-
tion was charged, by-and-by into the more
modern, though hardly more definite one of
"Liberals" Chosen, not for their congenial
habits but in the hope that they would prove

original thinkers and independent inquirers, these men "represented a new idida, which was but gradually learning to recognize itself, to ascertain its characteristics and external relations, and to exert an influence upon the University." They know little of the past, and nothing at all of Rousseau, Kant, or Goethe. Yet they belonged to the movement of Rationalism; for "they called everything in question they appealed to first principles, and disallowed authority as a judge in matters intellectual." Any German critic would without hesitations have assigned to them a place in the Aufklärung, or age of enlightenment which, dating back to Locke, Voltaire and Hume, had resolved the social, nay the metaphysical order into atomic forces, and substituting the reason of the individual for public tradition, free contract for Divine Right, self-consciousness for religious meditation, was bound to enter upon a conflict which Church and State in England, as it had already overthrown the European system abroad.

આ ઉતારામાં “ Noetics ” ના વિચાર અને “ Aufklarung ” (પ્રકાશવાદ, હુદ્દિવાદ, વ્યક્તિવાદ, સ્વાતંત્ર્યવાદ)ના વિચારનું જેવું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેવું સ્વરૂપ આપને ‘ સુધારાવાળાઓ ’ના વિચારમાં નજરે પડશે, અને એ વિચાર સામે જેમ આક્રમકશક્તિમાં અને અન્તે આત્મા યુરોપમાં ઝડો ઉપડ્યો, તેવીજ રીતે આપણે ત્યાં પણ ચએલું જોશે. માત્ર એટલું કે, ‘ સુધારાવાળાઓ ’ માટે પૂર્ણ માન સાથે, અને એમણે કરેલી દેશસેવા માટે પૂર્ણ ઉપકારશક્તિ સાથે, હું એટલું કહેવાની છટ લઉં છું કે પૂર્વોક્તિ હુદ્દિવાદ અને સ્વાતંત્ર્યવાદમાં તો હમ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રયત્ન હતો, અને એવું આપણા ‘ સુધારાવાળાઓ ’ ને તો સ્વપ્નું પણ ન હતું. આ મારા કહેવાનો અર્થ જોટો ન કરશો: હું ‘ સુધારાવાળાઓ ’ના ઉત્સાહનો અને દેશદાજનો ઈનકાર નથી કરતો, પણ એમના વિચારમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન નહોતું થતું એ હું સારી રીતે જણાવવા માગું છું. એક તો આ વસ્તુસ્થિતિ જ સ્વતઃ-ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ-જાણવા જેવી છે, અને બીજું હું એમ માનું છું કે તત્ત્વજ્ઞાન એ મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો આત્મા છે. મહિમાલના સુધારા સંબંધે આજ આટલું વિવેચન બસ થશે.*

આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવ.

*આ જન્યન્તી પ્રસંગે આ લેખ આટલોજ વાંચવામાં આવ્યો હતો. આમાં બે મુદ્દા પુરા થાય છે. ત્રીજા મુદ્દાનો લેખ છપાયો નથી તેમ પ્રો. આ. જનન્દશંકરભાઈ તરફથી અમને મળી પણ શક્યો નથી.

અકાશક.

*શ્રીરે અને તેની કવિતા.

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ भर्तृहरिः ॥

ઉપોદ્ધાત-કવિમહિમા.

કાલ એ એક વિશ્વકલ્પ મહોદધિ છે. સ્વાર્થી અને પરાર્થી, રાગ અને રંક, ઐહિક સુખને તાકનાર અને આત્મિક સુખને સક્ષ્ય કરનાર—સર્વના હૃદયમાં બિંધ્યની પ્રજ્વળી સંસ્કૃતિમાં રહેવાની મુદ્રા વાસના જોવામાં આવે છે. આત્માની મરણ્યશીલતા કરતાં આત્માના અમરત્વમાં વિશ્વાસથી ધણા અર્થોની સિદ્ધિ થતી હોવાથી દુનિયાનો ધણો મોટો ભાગ આત્માના અમરત્વનો સિદ્ધાંત મહાધર્મ સ્વીકારે છે, અને એ વાસના તે અમરત્વના અન્વેષણ નિમિત્ત એક પ્રકારના પ્રયત્નની જનની હોવાથી તે બહુ અંશે શુભ છે, પરંતુ તેની મથાર્થ સિદ્ધિ વિરલ પુરોમાં જ જોવામાં આવે છે. દુનિયામાં પોતાશિવાય બીજો કાંઈ હોય જ નહિ એ પ્રમાણે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર રાક્ષસના વેગથી ધપધપ ચાલનારા અને પોતાની નાની સરખી છાંદગીમાં પારવિનાનો ઘોંઘાટ કરી દશે દિશાને મગ્નવી મૂકનારા અનેક ઉતરતા ચરિતવાળા પુરો, જેઓ કાલસમુદ્રની પીઠ

* તા. ૨૩ ઓક્ટોબરે (૧૯૦૪) અમદાવાદમાં “ ગૂર્જરાત સાહિત્ય સભા ” તરફથી પીરમન્યની ઉત્ખણમાં આવી હતી. તે પ્રસંગે ન્યાયેલો લેખ.

ઉપર, મીઠા મીઠા તરજોનો આરવાદ લેતા, તરતા સુતા હોય છે. તેમને એક પથે સમુદ્રના અભ્યંતરમાં પ્રવેશ કરવાનું અનિવાર્ય નિમંત્રણ અચાનક આવે છે; ત્યારે ધીમે પક્ષે કેટલાક પુરપો, જેના નિમે પ્રતિક્ષણ સમુદ્રનું તળિયું મપાવાનું અનુમાન પ્રેક્ષકો કરતા હોય, તેઓ કેટલોક સમય દદાવ્ય સમુદ્રના અભ્યંતરમાં લુપ્ત થાય છે, પરંતુ એકદમ રજરના દહાની પેડે ઉઝળી સપાટી ઉપર આવી આખરે પોતાના વિજયનો ઘોષ કરતા જોવામાં આવે છે. કાસની આ શું ઝોછી અકસનીયતા છે ! જૂપૂડ ઉપર અનેક અકવર્તી રાગઝો થઈ ગયા, અનર્મળ લક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરનારા અનેક યર્ષ ગયા, પરંતુ આપણી અંતઃકરણભિક્ષા ઉપર સામ્રાજ્ય કોનું છે ? સિકંદરનું કે સંકરનું ? લુક્યુલસનું કે કાસિદાસનું ? પાંડવોની લડાઈ જેમ શ્રીકૃષ્ણ-ભગવાન લડ્યા તેમ મયાર્થ મહાપુરુષનો પણ શ્રીકાલભગવાન લે છે. કોઈ પણ પુરુષે ભવિષ્યની પ્રજાને જે વારમો મૂક્યો છે તે સુવર્ણમય છે કે કૃત્રિમ ધાતુનો છે તેની પરીકા કાલામિ ઝટ કરી લે છે.

જનમંદાને પ્રાદ ઉન્નત રિયતિએ પહોંચાડનાર ત્રિપુટી આ છેઃ સુનિ, કવિ અને વીર. સુનિ પરમાર્થનું મનન કરી આરદ મંથમગ્ધ પ્રાપ્ત કરી સંકલ્પથી અન્યનું શ્રેય કરે છે; કવિ કલ્પમની કુશળતા સંપાદન કરી પોતાના શ્રેષ્ઠ દેહગારો કાઢી દમ્ય લક્ષ્યોનું હૃદયગમ્મ દર્શન કરે છે; અને વીરપુરુષ નિર્ઝાંતપણે નિર્ભયતાથી શિરસાટે મદાકાર્ણની સિદ્ધિ કરવા મથે છે. મદાપુરુષપંકિનમાં કવિ આ પ્રમાણે દમ્ય સ્થાન ભોગવે છે. બર્નિદરિ દહે છે તે મયાર્થ છે કે કવિની કીર્તિરૂપ કાયાને જરા અને મરણનું ભય નહતું નથી. કવિની પ્રતિભાશ્પ ભાગીરથીમાં રનાન કરી પાવત્ર ચવા વિદ્યાવિદ્યાસીરૂપ - યાત્રાપુ જનો

સદા ઉત્સુક હોય છે. સમ્પદ્વય ગરુડની પાંખથી લોક લોકાંતરમાં રમણ કરાવવા કવિ ચક્રિમાન છે. કોકિલની પેઠે તેનું કમનીય દૂનન સંસાર સાથે જન્મ પામવા અનેક કલેશોને પલાયન કરવાનું સૂચન છે. વર્ડ્સ- વર્થના કહેવા પ્રમાણે તે પ્રેમના તથા ચિંતાના ઉચ્ચતર વિષયો આપણને આપે છે અને પોતાના સ્વર્ગીય સંગીતથી આપણને અકલુષિત આનંદના ભોક્તા કરે છે. રત્નોથી શોભિતી કહેવાતી રાજસભા કવિના મનિમાનથી યથાર્થ શોભાને ધારણ કરે છે. તેનું આશ્ચર્યકર પ્રભાવવાળું કુદિરૂપ પ્રયસ્કરણ્યંત્ર મનુષ્ય, વનસ્પતિ, સમુદ્ર, તારા આદિના સાર અસાર ભાગને છૂટા પાડી દે છે. સૃષ્ટિદેવી પોતાના નૃત્યમાં હાજર રહેવાનું તેને નિમંત્રણ કરે છે. કુદરતની સાંકેતિક ભાષા સમજી તે તેની સાથે સંલાપ કરે છે, અને તેનું હૃદય વિશ્વજનને સમજાવે છે. બ્રહ્મચંદ્રસાક્ષાત્કારની મસ્તીમાં પોતાનું જીવન વ્યતિત કરી તે મસ્તીનું દહાણું તે બહોળે હાથે વાયકવર્ગને કરે છે. એવા કવિ જો જગતમાં વન્ધ ન હોય તો ખજી ખીજો કાણુ હોય ? એવા કવિનો સદા જય છે, અને તેની જયન્તી ઉજવવી એ આત્મંત ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ, પણ તેના કાવ્યનો આસ્વાદ લેનારાઓનું તેના પ્રતિ ઋણ હોવાથી તેથી મુક્ત થવું એ તે બોક્તાઓનું કર્તવ્ય છે. પ્રસિદ્ધ ગુર્જર કવિઓની જયન્તી ઉજવવાની સુજરાત સાહિત્ય સભા-એ કરેલી બ્યવસ્થા આ કારણથી સર્વ રીતે અભિનંદનીય છે.

કવિનું જીવનવૃત્ત.

આ લઘુ નિબંધનો વિષય “ ધીરો અને તેની કવિતા ” છે. ઇતિહાસ તથા વ્યક્તિ ચરિત્રની સૂક્ષ્મ બાજતો ઉપર સ્વાભાવિક અલક્ષ, જનસમુદાયમાં વિદ્યાલુરાગીઓની સંખ્યાની -પૂનતા, અપ્રસિદ્ધ ગામમાં જન્મ, લેખનની કડાકટ, - મુદ્રણકલાની અતુલ્લક્ષતાનો અભાવ,

અને દેશાંતર માંયે સંબંધ દરવાખા અનેક મુશ્કીમતો-ઘટનાદિ પ્રતિ-
 ફલનાઓએ ધીરાના જીવનવૃત્તાંતને નિગળે કરીને લોકવિદિત થતાં
 અટકાવ્યો છે, જો કે તે બક્તના દેહવિનયને હજી પૂરું થતું થયું
 નથી. “ એ બાટ વડોદરા જિલ્લામાં માવની ગામનો રહેનાર
 ૧૮૮૦-૯૦ માં હતો એમ કહેવાય છે. ”—આટલા સજ્જોમાં નર્મદ
 કવિએ એ બક્તના જીવનનો સમાવેશ કર્યો છે તે આપણને આ
 કારણથી સમજાય છે. પરંતુ “ પ્રાચીનકાવ્યમાયા ” ની પ્રસિદ્ધ થતા
 નર્મદની કુંક કડીકતથી આપણને થતો ખેદ કેટલેક અંશે નિવૃત્ત
 થાય છે એક કિસાહી નરપતિ પોતાના મુશ્ક મંત્રીની સલાહથી
 શોકાના જીવન ઉપર યાચી અસર કરે એના ઉપાયો કેવી રીતે બર્ધ
 થઈ છે તેનું ચોખ્ખું દાહરણ “ પ્રાચીનકાવ્યમાયા ” છે. એ અથા-
 વધિની પ્રાનદિથી ગુર્જર કવિનાપયશ્વિનીમાં એક જનની એ આની
 છે એમ ન્દેવામાં અનિયયોક્તિ નથી. તે સમયના ડિસ્ટ્રિક્ટ મ. બ.
 હરગોવિંદલાલ દારકાદાસ કાટાવાળા તથા ચાલી નાથ.શંકર પૂજન-
 શકને પણ આ મંગલમા ઓછું માન નથી.

ગુર્જગનની “ ગજધાની ” નું માન અમદવાદને છે તે
 ગુર્જગનની “ કવિધાની ” નું માન વડોદરાને છે પ્રેમાનંદ, દયારામ,
 ધીરો, વગ્રમ, નિગ્ધિર-એ કવિઓ, જેમની કવિના ઠોઈ પણ દેશના
 સાહિત્યને સજ્જમાન્વા મમર્થ છે, તેઓની જન્મભૂમિ દોવાથી વડો-
 દરા ગાંધ્યને “ કવિક્ષેત્ર ” એ અન્વર્થ સંજ્ઞા આપી સકાય. ધીરો
 સાવથી નજીક જોડડા ગામનો રહોય હતો તેની જન્મતિથિ સખધી
 પાકી બાળ લાગી નથી, પરંતુ સં- ૧૮૮૧ ના આશ્વિન માસની
 પૂર્ણિમાએ ૭૨ વર્ષના વયે તેના સરીરનો અંત આવ્યો એવી તે
 ગામની વૃદ્ધોક્તિ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તેનો જન્મ સં-

૧૮૦૯ ના અરસામાં થયો હતો. એ જાતે જાહનગઢ હતો, અને તેનો કુલધર્મ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય હતો. ગુજરાતી ભાષાનું આધારણ જ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત તેણે કોઈ પ્રકારનો નિયમિત અભ્યાસ બાલ-વયમાં કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. તેણે પોતાનું જ્ઞાન સત્સંગની મહાપદ્મશાલામાંથી મેળવ્યું હતું. એનું વય અ.સરે ૧૭ વર્ષનું થયું તેવામાં એના ગામસમીપ બાદરવા સંસ્થાનના એક ગામ આગળ મહીનદીના કાંતરમાં એકાંત મિતિ કરી ગ્રંથો એક મહાત્માના સમાગમ એને થયો. એ મહાપુરુષની શુશ્રૂષામાં ધીરો સાથે એના એ મિત્રો હતા. પોતાના ગુરુ સંજયી ધીંગના બીજરના ઉદ્દગારો ઉપરથી સમજાય છે કે એ મહાત્માના સમાગમ એને દીર્ઘ સમય પર્યંત રહ્યો હતો. પરિચયાર્થે અતે પ્રસન્ન થઈ મહાત્માએ ત્રણે જાણને અનુગ્રહ કર્યો, અને ત્રણે જાણને પરમાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ એમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ધીંગના જીવનને મુખ્ય નંકાર સત્સંગ-થી તરુણ વયમાં જ પ્રાપ્ત થયો. યોગાભ્યાસ પણ આજ અરસામાં કર્યો હોય એમ એના “યોગમાર્ગ” ઉપરથી સમજાય છે.

આ સંસ્કારને પોષનાર બીજો મમાગમ કવિને પોતાના ગામના જીભાર્ક નામના ઓદિવ્ય જ્ઞાણજી સાથે થયો કહેવાય છે. એ શાસ્ત્રી વિદ્વાન હતા અને પુરાણકથા કરતા. તેમના નિયમિત અને શ્રદ્ધાળુ યોગાઓમાં એક ધીરો બન્યો હતો. જીભાર્ક શાસ્ત્રી વિવિધ વિષયો ઉપર સંસ્કૃત શ્લોકો બોલી સમજાવતા અને ધીરો તે જ અર્થ ઉપર કવિતા કરતો. એ સમયમાં એણે કર્યો કવિતા કવિની પદ્ય શુદ્ધિનું બાન કરાવનાર નથી તો પણ બહુશ્રુતપણું મેળવવામાં અને બાળ-સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવામાં એ સમાગમ ધીરને પ્રયોગી થયો હતો એમ અનુમાન કરી શકાય છે. બે કે ધીંગનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં એ સંજયી કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નહોતો પડતો નથી—ઉપદી પુરાણીએ.

ઉપર સખન ટીકા કરેલી જોવામાં આવે છે.

ગુરુના ઉપદેશથી સંસ્કૃત યથેતુ^૧ ધીરાનું^૨ ચિત્ત સમય જતાં સત્ત્વના ઉદ્દેશવાળું^૩ થયું, અને ગન્તવ્ય માર્ગ પ્રતિ શિષ્યનાં પગલાં ઝડપથી પડરા લાગ્યાં. આખરે ધીરે ઉપદેશ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો, અને તેનું શિષ્યમંડલ જન્મવા લાગ્યું. એ મંડલમાં શામરાવ જીવન-રામ હર્દે ખાપુસાહેબ ગાયકવાડ મુખ્ય હતા, જેમણે રમેશી દવિના “દાવ્યમાલા” માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ધીરાએ આસરે ૨૫૦૦૦ પદો જોડ્યાનું દહેવાય છે, પરંતુ તેના શિષ્યવર્ગમાં સમ ન્ય રીતે સાક્ષરતાના અભાવે, તેમ જ ધીરાને જાતે પદો લખવાનો અભ્યાસ ન હોવાથી-પરંતુ તેના શિષ્યોને જે પદો રમે તે લખવાનું ધીરજી હોવાથી-તેનો પણો બોધ પ્રકાશમાં આવ્યો નથી, એ બહુ રોચનીય છે. “પ્રાચીન દાવ્યમાલા” ના પ્રકાશકોને એક પ્રસંગે કોઈ ઠેકાણેથી શ્રીરાજાજીની રમેલી દર્પિતાનો ગુટકો હાથ લાગતાં પ્રથમ તો તેમને થયો આનંદ થયો, પરંતુ જે માણસે તે લખ્યો હતો તેણે કાનોમાત્ર વાપરવાના સોગન ખાધા હોવાથી ગત દહાડે બોડિયા અક્ષર વાંચવાનો ધધો કરનારા માણસો પશુ તે ગ્રંથવામાં મદદ થયા હતા-નીચે લખેલાં ધીરાના દાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે:—

૧. ગુરુસ્વરૂપ.
૨. માધારસ્વરૂપ.
૩. મનસ્વરૂપ.
૪. વૃષ્ટાસ્વરૂપ.
૫. લક્ષ્મીસ્વરૂપ.
૬. વાવનસ્વરૂપ.

આ દાવ્યો ધીરામંત્ર
ફત “સ્વરૂપ” એ નામથી
“પ્રાચીન દાવ્યમાલા” માં
પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

૭. મનવાદી.
૮. આત્મબોધ.
૯. શાનદોકો.
૧૦. ગુરુધર્મ.
૧૧. સિંધુધર્મ.
૧૨. યોગધર્મ.

આ કાવ્યો ધીરામજી
દેન “કવિતા” એ નામપર
“પ્રાચીન કાવ્યમાલા” માં
પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

૧૩. પ્રજોત્તરમાસિકા.

આ કાવ્ય “પ્રાચીન
કાવ્ય” માં પૃથક પ્રકર
થયું છે.

૧૪. અવગવાણી તથા
પરચુરણ પદો.

આની પ્રસિદ્ધિ પ્રા:
ચીન કાવ્ય નામના
ત્રિમાસિકમાં તથા “બ-
હુલકાવ્યદોહન” માં થયું
છે. આમાંનાં કેટલાંક
પદો હિંદુસ્તાનીમાં છે.

ધીરો સંજોધી બે પ્રસંગો પ્રસિદ્ધમાં આવ્યા છે જે રમુજ હોવા ઉપરાંત તે ભક્તકવિની વિચક્ષણતા સૂચવે છે. એક પ્રસંગ આ અમાણે છે. ધીરાને મહીનદીમાં સ્નાન કરવા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. જરૂર રવિવારે તે સ્નાન કરવા નિકળતો, અને એક જ ઓવારે સ્નાન કરતો નહિ, પણ વારાફરતી જુદે જુદે સ્થલે કરતો. કોઈ પ્રસંગે નર્મદાસ્નાનઅર્થે પણ તે વિચરતો. આં ઉપરથી તેને પોતાની કવિતા પરદેશમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની એક અસાધારણ યુક્તિ મુજબ આવી. પોતે જે પદો રચ્યા હોય તેને તુમડામાં કે વાંસના ભુંગળામાં ભરી તેના ઉપર ડુબો મારી બંને નદીના પ્રવાહમાં તે રવાને કરવા લાગ્યો, જેથી કોઈ ઉપર આવેલાં ગામેના લોકોને તથા કદાચ દરિયામાં ફરનાર દેશદેશના વહાણવાળાઓને તે હાથ લાગે. તેની મવ્યકલાની અને તે કલા પ્રસિદ્ધ કરવાની આ નૂતનકલાની પ્રયત્નમાં કયાં વિના ચાલે નહિ ! આ અનુકારિક યુક્તિ કેટલે અંગે સફલ થઈ તે બંધુવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ ધીરાનો સિધ્ધવર્ગ જુદાં જુદાં ગામેમાં સારી પેઠે વિસ્તારને પામ્યો હતો, તેમાંથી થોડાએકનું આ યુક્તિથી આકર્ષણ થયું હોય એ અસંભવિત નથી. બીજો પ્રસંગ એ છે કે ધીરો એના ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોઈએ તેવો સુખી નહતો. તેની ઓભોળા છતાં જયદ મિમ્બજની હતી. ધીરો જાતે પણ બહુમા ઉચ્ચ પ્રકારની સાત્ત્વિક ટ્વચ્ચાળો હોવા છતાં કોઈ વખત પોતાના જાતિસ્વભાવને વસ થઈ તપી જતો. એક વેળા એના કોઈ સ્નેહી આવ્યો. એક તરફ અતિયોગ્ય અને બીજી તરફ ગૃહસ્થાશ્રમના પોષણનું પ્રક્ટીકરણ એથી ધીરાના ચિત્તનો સારી પેઠે દંધીભાવ થયો. આખરે ધીરાએ યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે “આંગણમાં જઈ મેમાનનું”

કાંઈ ધણા બાવથી પકડ્યું અને તેને ખુશી ખુશાલીની વાતમાં નહકના ચોરામાં લેઈ જઈ ઉનારો આપ્યો. ખાવા પિવાની તદ્દબીર પણ કોઈ બીજી રીતે કરી લેવી પડી. "ધીરાનું" જ્ઞાન તેની વ્યાવહારિક કૌશલતામાં બાધક નહતું, તે આ ઉપરથી જણાય છે.

શરીરનિર્વાહ અર્થે ધીરાને પોતાના ધરની જમીન હતી; તે ઉપરાંત બાદરવાના કાકોરે, વર પરણે ત્યારે રૂ. ૭૫ નો "તોરણ ઘોડા" નો હાગો વંશપરંપરા કરી આપી પોતાનો બાવ દર્શાવ્યો હતો. એ હક ધીરાના વંશને અધાપિ બોગવે છે. ધીરાના શિષ્યો પણ એ સંબંધમાં પોતાનું ઈર્ષ્યા કરના.

સદસદ્વિવેકના ઉદયથી ધીરાનું અંતઃકરણ જો કે સંપ્રદાયના બંધનોથી મુક્ત થયું હતું, અને તે બંધનો ઉપર સખન ખાસકાં બાંધેલાં તેની કવિતામાં આવે છે, તથાપિ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં કોઈ કોઈ અંગોનો સંસ્કાર તેનામાં અજાણપણે રહ્યો હતો. માણિક્કારી પુનમે તથા કાતિંદી પુનમની રાતે રામ રમવા કાકોરમાં અનેક રથલેથી બરાલી મંડલીઓ તેને પ્રીતિજનક એક સંસ્થા હતી. આવી એક મંડળી નિકળી અને તેમાં અગ્રસરતું પદ ધીરાને આપવામાં આવ્યું. તેના ગામનાં લોકો તેના ઉપર બહુ માનની દૃષ્ટિથી જોતા, અને "બગન," "દાદા" એમ કહીને તેને બોલાવતા. એના ધરની પામેના બ્રાહ્મણોના ચોરામાં ગામનું સાક્ષરમંડલ તથા શ્રેષ્ઠમંડલ બેસતું હતું. ધીરો પણ ઘણીવાર ત્યાં જઈને બેસતો. તેના સમાગત અર્થે આવનારા મહુધેનો સારો જમાવ ત્યાં થતો, અને બગન કીર્તન પણ લાં થતું. આ પ્રમાણે વિશુદ્ધ જીવન ગાળી ધીરાના શરીરનો અંત વૃદ્ધાવસ્થામાં સં. ૧૮૮૨ ના આશ્વિન માસની પુનમે આવ્યો.

ધીરાનો મુખ્ય ઉપદેશ.—શુર અવે જ્ઞાન.

ધીરા સંબધી જોટલું બણવામાં આવ્યું છે તેના મુખ્યાગોનો આટલામાં સમાવેશ થઇ જાય છે. હવે તેની કવિતામાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય રચાયેલી તત્ત્વ શું છે તેનો દુઃશમાં વિચાર કરીએ. ધીરાનાં કાવ્યો ઉપર આપાતનઃ દષ્ટિ કરનારને પણ સ્પષ્ટ સમજાય એમ છે કે આદિથી અંત સુધી તેણે મુખ્યત્વે કરીને શુરતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે. શુરપ્રેયશી મૂર્ત્યુથી તેણે પોતાની કવિતા મુક્તામાયાને પ્રાપ્ત છે. માક્ષાત્-શુરતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનારને જો કે તેનાં જો જ કાવ્યો “શુરસ્વરૂપ” અને “શુરધર્મ” છે, તો પણ બીજાં કાવ્યોમાં પણ યાનમિદિના આધારરૂપે શુરનું વર્ણન એવું સચોટ અને અસદિગ્ધ છે કે તેના કર્તાને એક પરમ શુરમંકિતની સંજ્ઞા આપ્યા વિના આપણી રહેવાનું નથી પોતાના “કવિ” નામના નિમંદ્રમાં મહાન વિદ્વાન અને સમર્થ વિચારક ધર્મર્સન લખે છે:—“જો કોઈ માણસ પોતાના દોષ પણ વિચારથી ઉત્કેરાઈ તેને એટલો બધો વશ થઈ ગયો હોય કે તે અંધકર્તાઓને તથા જનમંડળને ભૂધી જાય, અને તે વિચારના નિદિધ્યાસનમાં તે નિદિધ્યાસનમાં ગાડા જેવો લાગે તો તેનો લેખ વાચવા

* “ If a man is inflamed and carried away by his thought, to that degree that he forgets the authors and the public, and heeds only this one dream, which holds him like an insanity, let me read his paper, and you many have all the arguments and histories and criticism. ”—
Emerson. *The Poet*.

મને આપો, અને જ્યાં વાદવિવાદો, ઇનિદાઓ અને વિવેચનના મનો-
બલે તમે તમારી પાસે ગમે. ” ધર્મર્સનનું આ વચન અદ્વૈત-
ધીરને લાગુ પડે છે. ધીરને જે જે વખતું છે તે શુરની ધનમાં
લખ્યું છે; તેનું જીવન શુભમય થઈ ગયાનું આપણને અપ્રમાણ થાય
છે, અને તેના અતિ આવેશવાળા, પરંતુ માર્દવથી ભરેલા હૃદયો
વાંચનાં આપણે પણ તે રંગથી માંડા થણા રંગાઈએ છીએ.

આ !! શુરની ધન કે અધઃપત્તિ હશે તે જાણું કોઈ ? એ
શંકા કોઈ કોઈ વાચકના મનમાં થી સંભવિત છે. પરંતુ ધીરને
તે શંકાને નિગ્રહકાર્ય કરવા જનતા પ્રયત્ન કર્યો છે એ કલા વિના
આવે એમ નથી જ્યવહારમાં દીર્ઘ-જિ અને નિશ્ચિન્તાના શુભોત્તે-
ચોગ કરનાર ધીરને પશ્ચાત્તઃમાં અધીર થઈ તેથી વિપરીત શુભોત્તે-
પ્રતીતિ ફગવી નથી, એમ એ જાહેર કરે છે. મહાપુરુષોનાં લક્ષણોના
પાકા પરીક્ષણ પછી જ એની ગુનિદા જાંઘાયા આપણને
અમુકાય છે:—

“ તપામી જોયા તપામી, હપમી જેવા સાંધ બાળ્યા;

હપસી પડ્યા કનકારે મને નાહ્યો નવ મ ના ”

(શુભચરિત્ર.)

તેમ જ ધીર પાતાના શુ ના અવસ્થાનું ન વર્ણન કરે છે ને
ઉપરથી આપણી એ કાળજી હૂં ચાય છે કે રમેને આખે પાટા બાધી
કોઈ સાતપાતાળી ફરમા પડી ને આંધાત્મિક રિવાજને પામ્યો હોય-
હૃદયનિ એક કલાણે કહે છે કે અનુક્રમણ મને ખરીત અંતઃ-
કરણપૂર્વક મિલકે છે ” એમ આત્મીક વાક્યાનાં પછુ જો કોઈ
પુરુષના અંતઃકરણમાં વિકાસનો અર્થ ન થાય તો તેને ખરો તત્ત્વવિદ્

‘નળયો.’ એવો તત્ત્વવિદ્દ દુનિયામાં હશે કે કેમ એવો સંશય હિન્દુઓ
દર્શિત એવા પુણ્યની અતિવિરક્તતા સૂચવે છે. પેદાંતમાં તો સમ-
નિન્દાસ્તુતિઃ નિન્દા અને સ્તુતિમાં સંમિશ્રિતતાને જીવન્મુક્તનું એક
લક્ષણ કહેવું છે. આ સંબંધમાં પોતાના ગુરુવિષે ધીરે કહે છે:—

“કોઈ આવી પૂજે, તેની તો પૂજા પૂરી થયે;

કોઈ મૂર્ખ ફોરે, તેને તો કાંઈ નવ થયે.

પૂજે ફોરે કે નદિ વહે કે, મારા ગુરુને સર્વ સમાન;

જેણે દેહમત્તવને મરડી નાંખ્યો, તેથી હિમયનું એક બાન,

આત્મારામ માંદિરે, નિમગ્ન ગુરુદેવ રહે.”

(શુદ્ધિરસાક્ષર)

વળી અન્ય લક્ષણ પરત્વે—

“નિર્મળમાં નિર્મળ તો ગુરુકેડું દેહું;

જમણું ન ચાપ કદિ જોમ બમે પેહું.

બધ જોઈ બડકે નવ જોણું ધણી વારે;

આદા હદય કેવું એ તો માફ ચાપ ક્યારે ?

સંતને મહાંત દહાવે તે તો ધણા ખોટા;

તમારા તે નથી ગુરુ ! જુગોજુગ જોટા.

તમે તો તમે છો એક, બીજા નથી કોઈ.”

(શુદ્ધિરસાક્ષર.)

જેના સામગ્રી કોઈ લાભ અધિક મનાયો નથી એવું જ્ઞાન જેની
તેવી સદેલાઈથી મગવા સંભવ નથી. કોઈકે, પ્રદારો કમોડીઓ-એથી
પ્રાપ્ત થઈ શકે. મહિમા ઘટતો તેથી, પણ વધે છે. ધીરને પોતાના
અર્થની સિદ્ધિપૂર્વે એ કમોડીની અવસ્યામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું,
એમ એ જાણાવે છે.

“ ગુરુએ જોયો મુજનેરે, મહા મહા ગરબજી;
 બહુ દિન રહ્યો બેઝીરે; ખાધું કે ન કરી વાળું.
 તેણે હાંધ બોલ્યા નવ મુજથી, માત્ર ક્યો એક ઉચાર,
 અહિં રહે તારો અર્થ ન સીધે, તું તારે ઘેર જાને આ વાર;
 નથી દેવસેવારે, મંત્રણ તારો સડે ટાળું.
 મારા નાચસમો જે ન જૂતળ નિરખ્યો, પરીશાનો કરણહાર,
 કિરતાર જેવું રૂપ કારમ, એક શુદ્ધસ્વરૂપી અવનાર;
 બ્રહ્મા જેવા બારે રે, ધીર ધરી પયે વળું. ”

(શુદ્ધસ્વરૂપ.)

મનુષ્યના આંતરમાં મહાપુરોહિત પ્રતિ પૂજ્યભાવ કરતાં કોઈ આર્વતર
 અને દિવ્યતર સાગણી નથી એમ કાલાંધપ દહે છે તે મથાઈ છે.
 મહાપુરોહિતના સમાગમ અર્થે આદરણ્યતા વિદ્યત્ર અમના તથા તેથી
 પ્રાપ્ત થયેલા મહાદેવના ઇતિહાસ અનેક પૂરાવાઓ આપે છે. સર
 વોહર સ્કોટની આકૃતિનું દર્શન કરવા અર્થે તેનો એક પ્રસંગ
 માનવના માધ્યમ વાળી એડિનબરો પહોંચ્યો હતો. પોપ કવિના શરીરનો
 માત્ર સ્પર્શ કરવા અર્થે તેનો એક નામાંકિત પ્રસંગ ધ્રુવગ્રીથી
 લોકોની ગિરદીમાંથી પસાર થયો હતો. શંકાએઓડને વૌશિંગ્ટનનું
 દર્શન માત્ર એક જ વાર થયેલું, પરંતુ તેના જીવન ઉપર ન જુસાય
 એવી છાપ તેથી પડી હતી. આવા સ્વસ્થ પ્રસંગોની બારે અસર
 મંડળી જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે ગુરુની ઉપસત્તિ ચતાં
 અને તેમની ક્રમોદીમાંથી પમાર થયા પછી ધીરાના જીવનનું કેટલું
 મધુ પરિવર્તન થઈ ગયેલું હોયું જોઈએ ? એ પરિવર્તનનું ધીરો
 જાને વર્ણન કરે છે, તે ઉપરથી આપણે ગુરુની ચોખ્ખા, અને સ્થિરની

અનુકરણીય નિરબિમાનિતા તથા ઉચ્ચ પ્રકારની કવ્યશક્તિ જોઈ શકાય છે.

“ બાહ જોવી મારી શક્તિ હતી તે, ટાળી કરી જાણા સમાન;
સુખવાણીમાં અમુત સિંચું, ગુરુ, થઈ દાતાર દીધું દાન.
મહાન ગુરુ દેવા કે, વાંદા કર્યું વાંદાવને. ”

“ પત્યર હતો પૂરો કે, તેને તો અમૂલ્ય કીધો;
અશ્વત્થા ને ફરતો કે, જોઈ ઉચ્ચ લીધો.
કોઈ પર્ષદને હાથ પડ્યો હોત, કંઈને પૂરે જોગ;
પાણીમાં નાંખી પટકાળ અશ્વત્થા, ભોગવાન ભવિષ્યના, ભોગ;
રોગ રોગે રંગમાં કે, રંગે વાંદા સીધો.
સલાહકરે હાથ ગયો હોત, તો ટાંકી ટાંકી દરત સપાટ;
કોઈ ગુપ્ત રચને જોવો ગાહત મુને, નિરુદ્ધિ રહેત ઉચ્ચાટ;
કંઈક સારે ભાગ્યે મુર્તિ કે, ઘડી કહેત ગ્રેમ પીધો.
જોવું તેવું કે અવનવું કંઈક, થાન માફ નિર્માન;
પણ સારે ભવિષ્યે કું ગુરુને આજો, તેણે પત્યર તાર્યો મંસાર;
મહા મનોહર કીધો કે, જાળવી ઉચ્ચ લીધો.
મડ્યો નહિ કે ગવ્યો નહિ ગજથી, સમૃદ્ધ સમાયો સાર;
સારામાં સારો કર્યો ગુરુદેવે, પારાવાર ખમાડી પાર;
ધારે ધીરે ધીરો કે, કર્યો જોઈ અદ્ભુત લીધો. ”

(ગુરુચરણ.)

“ કોઈનો હતો તે લાખનો દરિયો, જો ગુરુજનો પ્રતાપ;
આપ સમાન કર્યો અથ ટાળી, કોણ જાણે જો ગુરુજનો જાપ ?
તાપ ગયા મીરા કે, કદા કામ સાતા વળો. ”

(ચાનકા.)

જે કવિ રામાંચને જાતે સમજ્યો નથી તે અન્યને રામાંચ ગી
રીતે કરી શકશે ? ધીરામાં યથાર્થ કવિનું એક લક્ષણ સર્વાંશે છે.
ધીરો સત્સંગથી પૂર્ણ રીતે પ્રલક્ષિત થયો હતો, અને એ કારણથી
તે આપણને પ્રલક્ષિત કરે એવા ઉદ્દેશરો કાઢવા શક્તિમાન થયો છે.
શુરની લગનીમાં તે સર્વત્ર શુરનું બાન કરવાનો, શુરધ્યાનથી ઈશ્વર-
ધ્યાનને ગોણું માનવાનો, શુરરૂપ સૂર્યથી હ્રદય વિકસિત કરવાનો,
શુરરૂપ અલંકાર ધારણ કરવાનો, અને શુરના નિદિધ્યાસનની મંત્રીમા-
નહેવાનો ઉપદેશ રસમય અને આલંકારિક ભાષામાં કરે છે.

“ ઘટ ઘટ બીતર શુર બરિયો;
એવું કરનાર સદંજમાં તરિયો. ”

(સિધ્ધધર્મ.)

“ કેશવનું કીર્તન નવ કરવું;
ખાલજી ડરાને તો નવ ડરવું.
કીર્તન કરવું શુરનું તારે;
સાચી વાત કહેવી છે મારે. ”

(“ ”)

“ જેમ જેમ ચંદ્રશે શુરુડેરી બક્તિ;
ત્યમ ત્યમ ખીલવાની વાધે શક્તિ-
પૂર્ણ પ્રભા પ્રતાપ ચશે ત્યારે;
હૃદયકમલ તો ખીલશે જ્યારે.

પછે શુરપરાગ સમેત અલ્યા;
ખીડી રેજે કમલ તું બાને બલ્યા. ”

(“ ”)

“મારા ગુરુજી બોલે તે સોલું;
બીજું મોલું મારે લેવું કેલું ?

ધડવા ગુરુરૂપી સુવર્ણના ધાટ;
ગણી મહામોંઘું ટાળવા ઉચ્ચાટ ” („ „)

“ પ્રેમખ્યાના તો તારે થાવું;
રંગમાં રંગાઈ રંગાઈ જાવું.

અવમસ્ત્ર થવું મનખાવા;
ગુરુપ્રેમની જપની માળા. ” („ „)

તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગુરુની આવશ્યકતા છે કે નહિ એ વિષય આ નિગંધમાં ચર્ચાએ અગત્યનો છે. શાસ્ત્રમાં અદ્વાવાળા પુરુષો તો સ્વીકારે છે જ કે જે પંચુ હિમાવય ઉપર ચઢે તો ગુરુ વિના સાધક બ્રહ્મવિદ થઈ શકે. શાસ્ત્રમાં અદ્વાને કોરે મૂંઝી સુક્તિથી વાદ કરનારાઓને આ ગહન વિષય સંબંધમાં સમાધાન થાય એવું પ્રતિપાદન આ નિગંધની સ્વયં મર્યાદામાં કરવાની કૃષ્ટતા આ લેખક ધરતો નથી. પરંતુ, ધીરજ નેવા પ્રસિદ્ધ કવિએ જ્યારે એ વિષય ઉપર સડેલી વધારે બાર મુક્યે છે, સારે તેનો બોધ વાચક હૃદયમાં દહતર કરે એવું હુંક સમર્થન પ્રસંગોપાત્ત અનુચિત નહિ ગણાય. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં પોતાની જાતનું ઓછું વધતું અભિમાન હોય છે, અને તેથી જન્મુધા દારણુ વિના તે કૃતમતાની લાગણી દર્શાવવા પ્રેરતો નથી. બીજાં કારણો સમાન હોય તો કૃતમતાનું તારતમ્ય ઉપકર્તાના ઉપકાર ઉપર આધાર રાખે છે.

પિતાના જ્ઞાનિયારકૂલોથી વહેક ચલશે પુત્ર તે પિતાના મરણ પછી તેનું સત્ત્વર વિમ્બજી કરે છે, વારસો મળ્યો હોય છે સાચે તો કેટલોક વખત અધિક સંભારે છે. વારસો મૂંઝી જનાર સામાન્ય સુણવાળા પિતાનું તેથી વિષ સ્મરણ થાય છે. પરંતુ વિષ્ણો વારસો

મૂઠી જેવા સાથે અમૂલ્ય નીતિશિક્ષણનો વારમો જેણે અર્પણ કર્યો છે એવા પિતાને પુત્ર યાવજજીવન સંભારે, અને તેના પ્રતિ પોતાની કૃતગ્નતા દર્શાવતાં થાકે નહિ તો એ અસ્વાભાવિક નથી. પિતા સંબંધી જેવા બેદ પડે તેવા શુરુ સંબંધી પણ પડે છે. શિક્ષણ સ્થૂલ રીતે પાંચ પ્રકારનું હોય છે:— ૧. શારીરશિક્ષણ; ૨. માનસશિક્ષણ; ૩. નીતિશિક્ષણ; ૪. સામાન્યધર્મશિક્ષણ; ૫. ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક શિક્ષણ. નિરાળખાં ઉરતાદ્દ વિદ્યાર્થીએને શારીરશિક્ષણ આપે છે, પરંતુ દાઈ વિદ્યાર્થીએ પોતાના ઉરતાદ્દની રચિતિનું કાવ્ય રચી સાહિત્ય શાળામાં નથી એથી સિદ્ધ થાય છે કે શરીર સંબંધી બાબતો પ્રમાણમાં ઉતરતી છે; અર્થાત્ તત્પરત્વે યથાર્થ કૃતગ્નતાનો ઉદય થતો નથી. શરીર કરતાં વિદ્યા રચાથી તત્ત્વ છે તેથી માનસશિક્ષણ રૂપ ઉપકારને પામેલો મનુષ્ય ઉપકર્તા પ્રતિ વિશેષ કૃતગ્નતા દર્શાવે છે. વિદ્યા કરતાં નીતિ શ્રેષ્ઠ છે; યથાર્થ નીતિ, ધર્મના અવલંબન ઉપર રચાયેલી હોવાથી નીતિ કરતાં ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે; અને યથાર્થ ધર્મનું લક્ષ્યસ્થાન અવર્ણનીય આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ હોવાથી સામાન્ય ધર્મશિક્ષણ કરતાં આધ્યાત્મિક શિક્ષણ શ્રેષ્ઠ છે. આથી જે મનુષ્ય પોતાના શુરુ પાસે શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક શિક્ષણ પામ્યો હોય તેની કૃતગ્નતા જે દહાપિ અભર્ગાદ રૂપ ધારણ કરે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કશું નથી.

આ લેખકને ત્યાં એક દર્પણ છે તેમાં એક પક્ષીએ એક દિવસ પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. તે જોઈને તે એટલું તો મોહિત થઈ ગયું કે જેને કશું ત્યાંથી તે ખબર નહિ. ધીરે ધીરે તે પોતાનાં સર્ગાં વહાલાંને તેડી લાવ્યું. અતે એ ઉપાધિ એટલો બધો વધી પડ્યો કે દર્પણને ઉઘું રાખવાની જરૂર જણાઈ. તેમ કર્યા પછી પણ પક્ષીએ કેટલાક દિવસ

મુઠ્ઠી આવ્યાં, પરંતુ નિરાશ થઈ પાછાં વળ્યાં. ત્યાર પછી પારખું
 લેવા અર્થે લેખકે તે દર્પણને પાછું ચતું ચૂકું કે તરત જ, જાણે
 તેમ કરવાની પ્રતિક્ષણ ચાહતેલાં હોય એમ, પક્ષીઓ પાછાં દોડી
 આવ્યાં. આજે પણ લેખક તે પ્રયોગ કરે તો તેના જ પરિણામ આવે
 એવી તેને ખાતરી છે. પોતાના શરીરના સાક્ષાત્કારથી પ્રાણીને જ્યારે
 આટલો મોહ થાય છે ત્યારે પોતાના આત્માના સાક્ષાત્કારનું અભોધ
 શિક્ષણ આપનાર શુદ્ધ પ્રતિ ચિત્તની કૃતચાલનું ખાસ કાદવા કથે! માનવી
 સમર્થ છે ?

પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસ્કારને પામેલાં ધણાં આ વિષયમાં ભ્રાંતિ
 થાય છે, પરંતુ આર્થશાસ્ત્રમાં અને પાશ્ચાત્ય સંપ્રદાયમાં તત્ત્વજ્ઞાન
 પ્રતિ જે દૃષ્ટિબેદ છે તે ઉપર લક્ષ કરતાં એ ભ્રાંતિ નિર્મૂલ થવી શક્ય
 છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં માનસશિક્ષણ ઉપર—અર્થાત્ જેને આપણે
 અપરા વિદ્યાઓ કહીએ છીએ તેના ઉપર—અધ્યાત્મિક લક્ષ આપવામાં
 આવે છે, અને જોકે તત્ત્વજ્ઞાનને પણ ત્યાં સારી રીતે ખેડવામાં આવે છે
 નો પણ એ સર્વ વિગેળ કરીને મનોવિજ્ઞાનસરૂપે કરવામાં આવે છે,
 અને સંયમજન્ય, જે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પાયા છે, તે સંબંધી
 તેઓ બહુ કરીને ઠંથ અધારામાં છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ
 નથી.* આપણાં શાસ્ત્રોનું આપણે અધ્યયન કરીશું તો એકાગ્રતા
 —ચિત્તિનિરોધ—સંયમ એને તેમાં સર્વસ્વ માનેલાં આપણને જાણ્યારી.
 તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી આ દૃષ્ટિબેદ, જેથી કર્તવ્યમાં પણ મદાભેદ નિપજે

* સંયમજન્ય સાધવાના ખાસ હેતુથી અમેરિકામાં કંઈકાંક વર્ષ
 થયાં જે પ્રયત્નનો ઉદય થયેલો જોવામાં આવે છે તે કારખૂંટી અ.
 વચન તે દેશને તેટલા અંશમાં વાચ્ય પડતું નથી.

છે, તે ત્યાંના ગંભીર વિચારકોની મતિ બહાર નથી. પ્રોફેસર મેક્સ-મ્યુલરને તે સંબંધી નીચે પ્રમાણે ખેદનાં વાક્યો લખવાની જરૂર પડી છે:—* “ આ વૃત્તિનિરોધ, જેને હિંદુઓ એકાગ્રતા કહે છે તે એક એવી વસ્તુ છે કે આપણે તેથી લગભગ અજ્ઞાન છીએ. આપણાં મન નિરંતર ચક્ષાયમાન થતા વિચારયત્રો જેવાં છે, અને એક જ વિષયનું અવલંબન કરી બીજા સર્વ વિગતીય વિષયોથી આપણાં માનસને ત્રાસ કરી દેવાં

* “ This concentration of thought, *ekagrata* or one-pointedness, as the Hindus called it is something to us almost unknown. Our minds are like kaleidoscopes of thoughts in constant motion; and to shut our mental eyes to everything else, while dwelling on one thought only has become to most of us almost as impossible as to apprehend one musical note without harmonies. With the life we are leading now, with telegrams, letters, newspaper reviews, pamphlets, and books ever breaking in upon us, it has become impossible or almost impossible, ever to arrive at that intensity of thought which the Hindus meant by *ekagrata*, and the attainment of which was to them the indispensable condition of all philosophical and religious speculation.”—Max Mullar, *Upnishads, Part I* (Sacred Books of the East.)

એ આપણને લગભગ સ્વરસંવાદ વિના સંગીતને સમજવા જેવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે. હાલ જે પ્રકારે આપણે શ્રવનને બળીત કરીએ છીએ તેનો, તથા તારો, કામળો, વર્તમાનપત્રો, અવલોકનપત્રો, અને નાનાં મોટાં પુસ્તકોનો નિરંતર આપણા ઉપર દુભવો થતો રહે છે તેનો એ પરિણામ આવ્યો છે કે જે વૃત્તિસંયમને હિંદુએ એકાગ્રતા કહે છે અને જેની સિદ્ધિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા તેઓ સર્વ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અને ધર્મ સંબંધી વિચારોમાં માનતા, તે સંપાદન કરતીએ આપણને કેવલ અશક્ય અથવા લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું છે. ” એકાગ્રતા ઉપર જ્યાં અક્ષય હોય છે ત્યાં એકાગ્રતાની દીક્ષા આપનાર શુરુ ઉપર અવશ્ય હોય, અને એકાગ્રતા જ્યાં સર્વસ્વ છે ત્યાં તેની દીક્ષા આપનાર શુરુ પણ સર્વસ્વ હોય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી ધીરાણી નીચેની ઉક્તિથી આપણને આશ્ચર્ય થવા સરખું નથી—

“ સદ્ગુરુ દરિયો અબરે બરિયો, વરિયો અમર વરસ્વામ;
મરણવો દરિયો હરિયો સંશય, તરિયો તૃપ્તિ તમામ;
ધરિયો ધીરે ધ્યાને રે, આવી પડ્યું તે તો સર્વું ”

(તૃપ્તિસ્વરૂપ.)

ધીરાણી હંસવૃત્તિ.

હંસવૃત્તિ ધીરાણું પરમ જૂવણું છે. કવિના આવેશમાં વખતુસ્થિતિ પ્રતિ તેનાં નેત્ર મિથ્યાઈ જતાં નથી. જ્યાં જ્યાં તેને સાર વખતુનું જ્ઞાન થયું છે ત્યાં ત્યાં એણે નિરંભિમાનપણે મ્તોત્તમ ધર્મ જાળવ્યો છે, અને જ્યાં જ્યાં એને સડો આવ્યો પાંડવો છે ત્યાં ત્યાં એણે છરીનો પ્રયોગ કરવામાં પણ કયાંય રાખી નથી. મથાર્ય શુરનાં શુભેનું જ્ઞાન

ઉપર પ્રમાણે કરવા સાથે યથાર્થ ઉપદેશજ્ઞાને ઉપાદા પાડવામાં તે ડરો નથી; તેમના મિથ્યા તેજથી તે અંજયો નથી. જે ધીરો શુરની આવશ્યકતા જણાવનાં કહે છે કે:—

“ રામનામની ધૂન લગાડીય, તેણે સુકિત નહિ મળે મનથી;
શુર કેરો પ્રેમ થાય તું ઉપર, પહોંચે ચાન્દ્રકેર પ્રમાણ;
તરી જઈય તેણે રે, વંદીય નહિ કદિ વાને. ”

(ગાનકકો.)

તે જ ધીરો વળી શુરના કર્તવ્યની યથાર્થ મર્યાદા બાંધવાની કાળજીમાં વહે છે—

“ કોઈ સાચો સહશુર મળી આવશે તો, રહાશે ખુડના કેરી બાંધ;
પણ તુને તરવાની નહિ હોય કંઠા, તો તે દરી શકે નહિ કાંપ;
તણ તને તરી કે, પસાવશે નહિ વાસે. ” (પ્રશ્નોત્તર માલિકા).

શિષ્યની સુમુક્તતા અને શુરનો ઉપદેશ—જો પ્રમાણે બને અગોની શાસ્ત્રીય જવાબદારી ધીરો પાછી રીતે સમજ્યો હતો, અને કવિ તરીકે વચ્ચમાં પડી કોઈની જવાબદારીમાં અનુચિત વધારો થટાડો દરી તે ઉપહાસપાત્ર થયો નથી. મહાત્માનો આડંબર ધરી બેસતા કણુખી, કાછીઆ, તેવી, તબોળી જેવા સોંધા શુરજ્યો; પોતાને ભવિષ્યવક્તા અને દેવીના દીકરા માનનાર, તથા શુરપદને પોતાના બાપનું ગણનાર બાટ ચારણો; ગોપીગીત અને રાસલીલા મધુર કંઠથી ગાનાર, પરંતુ તેનું રહસ્ય સમજી તેને અંતરમાં ઉનારવામાં મર્દબ જેવી મતિવાળા, ભેસ જેવા બોના આગળ ભાગવત વાંચવામાં આયુધ વ્યતીત કરનાર પરંતુ પોતાનું વાસ્તવ ત્રેય સાધ-

વામાં પ્રમાણ, અને પરસ્પર દ્વેષ દરી પોતાની તથા તેની અધોગતિ સાધવામાં કુચ પુરાણીઓ; ભેંસ બડકે, એવાં ટીલાં દરનાર મિથ્યાત્યાગીઓ અને દાંભિક ઉપદેશકો; પોતાનાં સગાં ઉપેક્ષી નવો મામો અને નવી મામી દરનાર મતવાદીઓ, અમુક મંદિરમાં પરમેશ્વર પૂરાઈ રહ્યા છે એમ માનનાર અધમ ભક્તો ; મૂર્તિને કૃત્રિમ ચઢાવવા અર્થે જલાશય, પર્વ, અરણ્યમાં પ્રવેશ દરનાર, પરંતુ પોતાના મસ્તકકેમળનું સત્ત્વ પરામાત્માને અર્પણ કરવામાં કામર નિરૂપ મૂર્તિ-પૂજકો— એ સર્વ જનમંડળનો સડો ધીરો જુરસાવાળી ભાષામાં નિર્ભયપણે પ્રકટ કરે છે.

પ્રત્યેક ધર્મમાં અને સર્વ સામાજિક સંસ્થાઓમાં તત્ત્વરૂપ ભાગ (spānt) અને નામરૂપાત્મક અતત્ત્વરૂપ ભાગ (trōpa) હોય છે. અતત્ત્વરૂપ ભાગ તત્ત્વરૂપ ભાગનું કેટલેક અંશે આગ્રહાદન કરે છે, કેટલેક અંશે તેની શુભિ કરે છે, અને કેટલેક અંશે તેની મહિમા વધારી તેને સામાન્ય જનપ્રાણ ગિતિમાં આણે છે. પરંતુ, જ્યારે અતત્ત્વરૂપ ભાગનું આધિક્ય એટલું બધું થઈ જાય કે તત્ત્વરૂપ વિસ્મરણ થઈ જવાનો સંભવ આવે ત્યારે તીક્ષ્ણ ચાન્દ્રરૂપ સુશયપ્રદારી છાંયને છુટાં પાડી સૌન્દર્યસાર સાર વસ્તુનું દર્શન કરાવવું એ કવિનું કર્તવ્ય છે. ધીનજો આ કર્તવ્ય બજાવવામાં કસર રાખી નથી. વૈષ્ણવ માને છે કે સૈવ નરકે જશે, સૈવ માને છે કે વૈષ્ણવ નરકે જશે, અને ક્રિશ્ચિયન માને છે કે વૈષ્ણવ અને સૈવ બંને નરકે જશે—એમ મુક્તિનું મહારત્ન પોતાને માટે અને પોતાનાને ગારે પચાવી પાડવાનું મહામાર્ગ્ય વિવ્રસિત કરનાર મંદમતિઓના પ્રબોધ અર્થે ધીરો પૂછે છે—

“ અખનો વાડો ફૂકડીનો વાડો, ગાયો ભેંસેનો વાળિયો વાડો
જે અખંધ સ્વાતી બંધમાં નાવે, મુને વાઘનો વાડો દેખાડો. ”

(પ્રાચીનકાવ્ય, ધીરામકતની કવિતા)

અને સમ્યક્દાન-દર્શ “ સિંહવાડા ” નો આશ્રય લેવાનું કહી
સનાતન ધર્મના વ્યાપક તત્ત્વને ઉઘાડું કરે છે—

“ એ વાડા અખાડા મૂકીને આડા, ચાણા નાચે સિંહવાડે,
મોહ સાધી સમ્યક્દાન-દર્શો, અડે અલખ અખાડે;
ધીરા હીરા વીરા રે, ધણીનું ધ્યાન ધરવાને. ” (“ ”)

તેમ જ પોતાનું ઉચ્ચતમ હિત સાધવાનો અધિકાર સર્વ
મનુષ્યોને હોવાથી આજીવન, પુરાણીઓને તથા વેદાંતીઓને તત્સંબંધ-
માં અભિમાનથી મુક્ત રહેવા તે કહે છે—

“ તાર્ધિયાં પિંજરાં યાની ગણાયાં, માને જેને અક્ષરાજ;
અંતજ આદિ પૂજાઇ ગયા ત્યાં, કાશુ વાડાનું કાજ ?
રાજ ધીર રીએ રે, નવ જુએ છીડી કરી. ” (પ્રજ્ઞોત્તર માસિકા)

“ Heaven is a condition, not a place ” (સ્વર્ગ
એ કાષ્ટ ગ્રંથ નથી, પરંતુ અંતઃકરણની સ્થિતિ છે)—તેમ ધીરાના
કહેવા પ્રમાણે સર્વગુણનો ઉદય એ જ સ્વર્ગ છે, બીજા માયાદોષ
કરવાની જગત નથી; તમોગુણનું પ્રાણધ્ય એ જ એકવીસ નરકનો
મેળો છે; આત્મરવરૂપને ઝાળખાવનાર માર્ગ એ જ સુપંથ છે;
ચિત્તવિક્ષેપ દરાવનાર માર્ગ એ જ કુપંથ છે; અભેદ એ જ યાનીનો
આહાર છે; ભેદ એ જ અયાનીનો આહાર છે; વાસનાને જિતનાર
જ શર છે; અને વાસનાથી જિતનાર જ બીર છે.

ધીરાનું નેદાન્ત અને તેના વૈરાગ્યોપદેશ.

જેને વિષે વાદવિવાદનો ખાર આવતો નથી એવી વેદાન્તની કૃત બાબતોમાં કિતરવાથી કવિ કંઈ અર્થસિદ્ધિ કરી શકતો નથી. એવી બાબતોમાં ધીરો બાણી જોઈને કન્યો નથી. વેદાંતનું સામાન્ય સ્વરૂપ એવું ઓછામાં ઓછા પારિભાષિક ચબ્દો વાપરી સામાન્ય જનોને સમજાવ્યું એવી સરવ બાબતોમાં સ્પષ્ટ થયું છે. “માયા સ્વરૂપ”-માં “માયાનું” તેના કાર્ય મોહરૂપે પ્રથમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ બાંધી, ધનમોહ, વિદ્યામોહ, પુત્રમોહ, સ્ત્રીમોહ, કીર્તિમોહ-ક્રત્યાદિ તેની શાખાપ્રશાખા દર્શાવી, અને ધીરાએ તેને અનિર્વચનીય કહી છે.

“ મહાંત સત ધણા ચયા તેણે, માયાનાં વર્ણન કીધ;

અનિર્વચનીય તો સહ જન કહે-છે, બાણી તેણે તો કુંડુભિ દીધ;

શન્યશબ્દે જઈ ગોંધી રે, દાસ-ધીર જ્યાં ગાધ. ”

(માયાસ્વરૂપ,)

“ અવળવાણી ” માં તે કહે છે કે તકને આપે જેમ તેજ રહ્યું છે અને કાકામાં જેમ હુતાશન રહેલો છે તેમ વિશ્વપ્રપંચના સ્ફોરકરૂપે પરમાત્માત્મ રિયત છે. દેતાવિર્ભાવનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તે “ આત્મબોધ ” માં કહે છે કે બ્રહ્મે પોતાની મેજે પોતામાંથી એપણું થયું છે (સ આત્માનં સ્વયમસ્વજત). “પ્રત્યોત્તરભાષિકા”-માં તે કહે છે કે, બ્રહ્મ સર્વ પદાર્થમાં સત્તારૂપે છે, સર્વનું અધિષ્ઠાન છે, ચિન્માત્ર છે, અને અસત્ય માયા તથા તેનાં કાર્ય જગતથી અલિપ્ત છે; શરીરાદિ સર્વ પદાર્થ ચિત્તની કૃષ્ણના માત્ર છે, સર્વ અનુભવોનું આશ્રયસ્થાન ચિત્ત છે, અને બંધમોક્ષ પણ એને સીધે-જ છે. “પ્રત્યોત્તરભાષિકા” માં જ્ઞાન અને કર્મની વૃદ્ધના સાથે જ્ઞાનનાં સાધનો જીવન્મુક્તિ તથા જીવન્મુક્તવ્યવહાર-ક્રત્યાદિ વિષયોનું પ્રતિપાદન બહુ સ્પષ્ટ રીતે દરવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રંથ ગીતાના

સરલ ભાષ્યરૂપે ઉપયોગી છે, અને તેમાં શાંકરવેદાંતની છાયા સ્પષ્ટ આવે છે. “અવળવાણી” નાં કેટલાંક પદોમાં ધીરાએ વેદાંતમાં ઉડી ઝુબકી મારી છે, અને શબ્દરચના આલંકારિક હોવા સાથે બહુ મનોહર છે. “આત્મખોધ”, “પ્રત્યોત્તરમાયા” અને “યોગમાર્ગ”-માં વાસ્તવ કાવ્યનો ભાગ બહુ થોડો છે.

પરંતુ વેદાન્તના મુખ્ય અંગ વૈરાગ્યની ખીસવણીમાં ધીરાની કવિત્વશક્તિને પૂર્ણ અવકાશ મળ્યો છે. “મનસ્વરૂપ”, “તૃપ્ત્યાસ્વરૂપ”, “ધ્યાનસ્વરૂપ”, “લક્ષ્મીસ્વરૂપ”, “કાયાસ્વરૂપ”, એ કાવ્યો યોગ્યસિદ્ધિને અનુસરતી યોજના ઉપર ધીરાએ લખેલાં જાણીયાં છે, પરંતુ તેમાં વિચાર ધીરાના સ્વકીય છે, અને તેના પ્રવાહમાં વાચક અનાયાસે ધસડાઈ જાય છે. ધીરાની ઉચી કવિત્વશક્તિ તથા તેના અંતઃકરણનો ઉચ્ચાધિકાર પણ વાચકને એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. ખસ્તાન મનના આપભ્યથી હારેલો ધીરા એક ક્ષણે જાણતી પેઠે:—

“ પરમેશ્વર કરી તું જ પૂજાવે, તું જ મગાવે જીખ;

શાણી કેડું સ્વરૂપ ધરી તું, દેવકાવે લોકને શીખ;

ખીક મૂછી લાગે રે, તારો તારો હું તો તડું.

‘તું થાય ચાકર તું થાય હાકર, તું થાય દેવાધિદેવ;

તુહિ તુહિ એક મનડા તુજને હું બળુ તજી અહમેવ;

સેવ સાધુ તારી રે, વચ થવા વાલે વડું. ”

(મનસ્વરૂપ.)

એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક વિષાદના હૃદયાર કાઢે છે તો ખીજે ક્ષણે અસાધારણ જુરસાવાળી ભાષામાં યુવકને હાનંતા વીરવચ્ચી દાંત ખીંસી તે મનનો નિમિદ્દ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

“ નાસી નાસી એ જાય શું નરથી, નર વસ કરે મોટા વાધ;
 મર્યાદાદિને માનવ કરે છે, ફેરવે પડેસવી પાધ;
 કાપ લાગે દિલને રે, પકડો એ તો છડાને.
 ખાંધી ફાંધી એને રાખો બગથી, કરો કંઈ કેદ;
 મારો મચરડો ને ધાસો ધચરડો, પૂરી કાઢી નાંખો એની પેદ;
 આર શા છે એના રે, વસ કીધા વડાને. ”

(મનસ્વરૂપ.)

મર્યાદારિએ “ વૈરાગ્યગ્રંથ ” માં તૃષ્ટાનું આગેદુર્ય સ્વરૂપ
 ચિત્તું છે તેથી ધીરાનું સ્વરૂપ કંઈ ઉતરતું નથી. ધીરાના કહેવા
 પ્રમાણે તૃષ્ટા, તળે હોય તેને ઉપર ચઢાવતી અને ઉપર હોય તેને
 જેઠે હડમેલતી, કામ બૂલાવનારી અને પામ બૂલાવનારી, અવગચાડી,
 કુપરા વિના નાચ કરનારી વારાંગના છે. ખરો વટોળિઓ પણ
 તૃષ્ટાનો જ છે:—

“ તારા ઉદરમાં વટોળાઓ ફરતો, તેને અધાપ, તો ઝાલ. ”

(તૃષ્ટાસ્વરૂપ.)

સદ્ગીતું ચાપક્ય અનેક પ્રકારે વર્ણી ચોરભયથી અસ્ત સંપ-
 ત્તિના ધણીની સ્થિતિનું વિચદ ગુણ ચિત્ર ધીરો આપે છે:—

“ ધરમાંહિ સુવા જો ચરમકાના તો, તુંને સંશય થાય ચિત;
 હાય ચોર ચોરી જાય માફ, મહાજો મેળવ્યું વિત;
 હાથમાંથી ઉડે રે, શાંતિ રજ નવ અહે.
 કાર કોઈનું કોઈ હેલે તોય, ગુજને ચિંતા થાય;
 એક આન દેખી બીજું ભરે સ્વભાવે, તોય કુરાઈ તું જાય;
 હાય આવ્યો ચોરજ રે, ઉઠો દીકરા એ દહે. ”

(સદ્ગીતસ્વરૂપ.)

અનેક દુર્ઘસનોની જનની નથર જુવાનીનો મોહ ત્યજવા ધીરે અસરકારક વાણીથી પ્રબોધે છે. એ “કાચા રંગની પાપડી” માટે રોજ હડી લડાઈ કરનાર જીવજીવ રંગારાને જોઈ એને બળાપો ચાપ છે. નિર્ભયતા, પવિત્રતા અને શીતલતાના નિવાસસ્થાનરૂપ, અને હારમાં ચરતા ‘હંસોવડે તથા મધુર સમીર લહરીઓવડે શોભી રહેલા વિશાલ માનસરોવરની શી દશા ચાપ છે ?

“વૃદ્ધિનો કાળ આવી પહોંચ્યો ત્યારે બગડ્યું નીર તમામ;
વિસ્તાર તો એકત્ર થઈ ગયો, પવિત્રતા પહોંચી મહાધામ.”
(યૌવનસ્વરૂપ.)

એવી દશા મનુષ્યજીવનની જુવાની કરે છે. યૌવનની અને તેના જોગોની ક્ષણભંગુરતા સંજોગે ધીરાણું નીચેનું રૂપ કેવું ઉત્તમ અને હૃદયવેદક છે !

“કાળચક્ષુએ બાંધ્યો રે, મહામહા સ્વાર્થે કરી;
માણો તો મહામહેનતે રે, ચતુરાઈ ચિત્તમાં ધરી.—૨૬.
તણુ તણુ ધણું ટોળે કરીને, માણો કર્યો માનિની કાળ;
માનિનીએ રુખ માન્યું તેમાં, ચક્ષીબાઈએ ભોગબું રાજ;
આવી રત્નું ત્યારે રે, ફાગટ થયું સર્વે શરી.—કાળ૦
પણુ એ વાતની ગમ કોને ન પડતી, તો શું ચલા એતે મડ;
જેનો હુકમવિણુ નવ હલ્લંદા, તેની ગતિ મહા મૂઢ;
કર્યો કાઠ બિલાડો રે, મોઘો માણો લીધો હરી.—કાળ૦
બચ્યાં કચ્યાં ને બાઈજી સોતાં, બિલાડે બદમાં બલુ;
ત્યારે યૌવનરૂપી માળાવાળો આવ્યો, જોઈ હડહડતી મહાહાલુ;
નાશ નાશ બાપ્પો રે, બુંડાઈ પણી મેં તો બરી.—કાળ૦

દાળનો દાળ-દું લહેતો મુજને, પણ થયો જિવાડો મારો કળ;
દાળ મારી મારું સર્વ ભેવાળું, રહી છી રગરગ મુને જાળ;
ધાર એવું તેવું રે, આજળ વહેતો તે ડરી.—કાળ.

(યોવનસ્વરૂપ.)

ધીરાની કવિતા—ઉપસંહાર.

ઉપર પ્રમાણે ધીરાએ કવન કર્યું છે. સાચો કવિ વસ્તુના રાગ-
રોગ મહિત હોય છે, તેને-કોઈ વડાકું કે અગ્રજામણું નથી; વિશ્વ-
જન તેને વડાતા છે, વિશ્વજન તેને પોતાના છે. મોળતીઓના
સહુદાયમાં ખાનખાન-પછી તે પકવાન હોય, ચાહ હોય કે મદિરા
હોય-નૂતન આનંદ આપે છે એ સર્વમાન્ય નિયમ છે. તત્વજ્ઞાનને
પેશુ એ નિયમ લાગુ પડે છે. આર્થશાસ્ત્ર પુગ્ગલું અંતઃકરણ સર્વ
બંધપદ વાસનાઓથી મુક્ત થયેલું હોય છે, તથાપિ શરીરની ગ્રિહિતિ
કલાવનાર અવિદ્યાવેશની સદ્ભાવ પર્યંત મુક્ત પુરુષ પણ પોતે જે
રસતુ આસ્વાદન કર્યું છે તે બીજાને અખાડવાની શુભ વામનાને
ધારણુ કરે છે. કવિસંબંધમાં પ્રણુ તેમજ છે. ધીરાએ પોતાના જીવનમાં
જે સત્ય સિદ્ધાંતોનું પ્રત્યક્ષ કર્યું તે સિદ્ધાંતો બીજામાં હસાવવા તેણે
શુભ પ્રયાસ કર્યા છે, અને તે ઉત્તમ કવિઓના સંપ્રદાય પ્રમાણે કર્યા
છે. બાલકને ચાલના સિખવળાં માતા તેને પોતાના હાથનો ટેકો
આપે છે, પરંતુ તે ટેકનો નિરંતર ખપ પડે એમ તે ઇચ્છતી નથી.
યથાર્થ શુરુ મુનૂમુ સિખ્ય પ્રાપ્ત થતાં તેનો પામે ગુલામી ખન લખાતી
લેતો નથી, પરંતુ તે ગુલામ મળી યથાર્થ ગીતે અવનંત યામ એવો
તત્ત્વમસિનો અભેદાપદેશ તેને કરે છે, અને સ્વચ્ચંપ બનાવે છે. તે
પ્રમાણે યથાર્થ કવિ બને છે કે તેની જ્ઞાનમાં જે કંઈ દિવ્યતા રહેવી

છે તે આત્માની શક્તિરૂપ છે, અને તે આત્મા તેના વાચકોનાં હૃદયમાં પણ વ્યાપક હોવાથી તે શુદ્ધ કરાને ખોલવાના અતિ પવિત્ર આશયથીજ તે ઉપદેશ કરે છે. ધીરાએ આ પ્રમાણે ઉચ્ચ શ્રુતિકા ઉપરથી ગાન કર્યું છે.

“ હું તો રંગાયો છું અક્ષરંગમાં,

તે ન જન્યું જગતના જંગમાં રે.

* * *

રહ્યો નથી હર અને કાલાભંગમાં;

પકડી કાઢ્યો મેં કાળ ફલંગમાં. ”

(આત્મખેદ.)

એ પ્રમાણે રવાત્ અને અનુભવ કરનાર તેણે નિર્ભયતાના મદિરમાં પ્રવેશ કરવા તેના વાચકોને નોતર્યા છે:—

“ પામ આનંદ આઠમી અલ્યા ધણો જો;

આઠમરૂપ ક્યાંથી તું નિહામણો જો.

અલમસ્ત થઈ રહે આનંદમાં જો;

મુકાયા નવ માયા કરા તો ફદમાં જો.

અલખ લહેરો લગાડી લાગ લયમાં જો,

આ તો માર્ગ દાખ્યો મેં તારા હૃદયમાં જો. ”

(ગરખીઓ.)

પણ આત્મસાક્ષાત્કાર જેવી પવિત્ર બાજતમાં અનુચિત આગ્રહ કરી શકતો નથી. “ આટલો ચાલશે ”, “ થોડો તો હો ” એ પ્રમાણે ઉદરના ઉપાસકોને જેવી લાડુની હડોઠ કરવામાં આવે છે તેવી હડોઠ આત્મજ્ઞાનની બાજતમાં કરવામાં આવતી નથી એમાં તો માના-મૃતના જોજનના મોટા થાળ પુલ્યા પાથરવામાં આવે છે, જેને જે

પ્રમાણે રચિ તે પ્રમાણે તે મદલું કરે, અને રચિ ન હોય તો સોડા તોણીને નિશ્ચયે સ્પર્ધા જાય. અર્થાત્ સાચો કવિ પોતાનો તટસ્થભાવ છાડતો નથી અને તે પ્રમાણે ધીરાએ છોડ્યો નથી.

“ જે જે જાણશે તે તે તરશે, નહિ જાણે તે ખાશે માર;
મારે નથી કંઈ લેવા ને દેવા, ખરા ખોટાનો કરજો વિચાર.”
(યૌવનસ્વરૂપ.)

“ ભક્તને નથી કંઈ લેવા, દેવા જગત સાથે નથી કામ;
કાંઈ ઉપર ઉપકાર થાય એવું, આદરતા મહા ધામ;
ધીરા દહે સાચું રે, વઢેલાં ઉર ન વસે. ” (યૌવનસ્વરૂપ.)

ધીરાની કવિતા સરસ અને સ્વાભાવિક છે. સ્વાતંત્ર્ય અને વીરવૃત્તિ તે ઉમરાવ છે; વેધક પણ મુદ્દ છે, કરડી પણ માધુર્યથી ભરપૂર છે; સ્પષ્ટ પણ નર્મગર્ભિત છે; હૃદયના દયોદાની પેઠે, પાણીના ધોધની પેઠે અને તોપગોળાની પેઠે જડબેમુલાખ કામ કરનારી છે. ઝંઝમકવાળી તથા અનેક અર્થલંકારવાળી છતાં દાષ્ટીપિયા નથી. તેનું કવન અંતઃકરણના ઉભરારૂપ છે; ઉદર-નિર્વાહ, ખ્યાતિ કે પ્રતિષ્ઠા માટે નથી. તેનાં કાવ્યમાં અનેક મનોહર સ્પર્શ-ચિત્રો જોવામાં આવે છે. સપ્તર્ષિ અંગીરસ ઉદાહરણ અને રોરંગમાં જાગૃતિ સારનાર તેની દાષ્ટી તે દાષ્ટી જ. જનમંડળ પ્રતિ તેને સંદેશ દેવાનો હતો તે તેણે છાતી કાઢીને એવો સ્પષ્ટ દલો છે કે મુજબતી ભાવાના અસ્તિત્વ પર્યંત “ ધીમહિમઃ ધીરમ્ની ” વાણી વિસરી જવાય એમ નથી.

સજ્જનો ! નીચેના પદ્યો અતિ મધુર અને નિષ્કપટ કંઠથી ધીરા આપણને જે નિર્મલજી કરે છે તેનું કૃત્તિ પાન કરી આપણે અંતઃકરણથી અનુકૂલ ઉત્તર વાળીશું તો આપણું તથા આપણું

સર્વ પ્રકારે કથ્યાણુ છે એમાં સંશય નથી:—

“ હાલો હાલો રામનણ રસ્તામાં,—
 હાલો બાઈ તમે સીધા ચાલો;
 રહો છાના જૂઠું શીદ બાળો,
 તમે બાઈ હરિ સગે માલો.—ટેક.
 નાનો બાઈ તો મારા છે ડાલા,
 એવી જૂની વાત કરી વાલા;
 મૂળમાં કાચી તારી છે કાપા.—હાલો
 બાઈ પારણિયું તો પંચરંગી,
 એમાં ખૂસો ખૂસાવો હરિ અભંગી;
 જાનદોરો ધરી તરો તે ચંગી.—હાલો
 બાઈ પારણિયે પાવા ચાર કહીએ,
 જાન કહી દિસાર દિસાર કહીએ;
 નામભાગ દોડો તેણે મન થઈએ.—હાલો
 ડોલણિયું મન ડોલે તારૂં,
 તેં તો કામ કામ નવ ક્યું સારૂં;
 મૂળી દૂધને પીધો છે દાર—હાલો
 ખોલું મનુષ્યપદ તેં આવેલું,
 તે તો હરામ ક્યું દૂધ માવેલું;
 થી ટોળી નાંખ્યું તેં તાવેલું.—હાલો
 પણુછિયા દોરી તૂટી જાશે,
 અધ્યા કાળ એક પળમાં ખાશે;
 સાચી વાત કહી ધીરાનસે.”—હાલો

કૌશિકરામ વિમલદરશન મહેતા.

ત્રેમાનંદના જીવનના

પાંચ પ્રસ્તાવ.

ત્યારે આકાશ અગ્નિ વરસે છે અને ધરતી ધગધગે છે, નદીઓ ક્ષીણ થાય છે અને નાનાં સુકાર્ધ જાય છે, ત્યારે ગંગા અને સિંધુ-
માં ભૂમિને જળમય કરી દેતું બારે પૂર ક્યાંથી ? અતિદૂર ઉત્તર
તરફ દૃષ્ટિ લખાવો. જુઓ, પેલા આકાશને ભેદતા હિમાલયના
હૃદયે તે મસ્તકે આર્દ્રતાના ઘરના ચર જમી રહ્યા છે; તે જ અપ્સ-
રસ, હરે છે, તેને લીધે જ ગંગા અને સિંધુમાં કાળે કીન્દાળે પૂર
આવે છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં પણ એવો જ દેખાવ વિક્રમની અદાર-
માં સદીમાં આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. તે સમયે સંસ્કારી સારસ્વત
પ્રવાહ આ કુમારિકાક્ષેત્રમાં અદ્ભુત થયો હતો. મોત્ર એ ત્રણ પ્રાકૃત
અરણ્યો સજીવન જણાતાં હતાં. પણ તેમાં રસની-મીઠાશની ખામી-
હતી. આ તરફ પશ્ચિમ ધાટના વહેણિયાની ચપળતાથી સામળની
વાતાનો ધોધ ધોંધાટ મચાવતો ચેકડા ખારતો હતો. પેલી તરફ ક્ષેત્રની
ખારી નદી તુલ્ય તત્ત્વચાનના હાસ્યક્રમ અખાની વાણીનું વહેણ
નિઃશબ્દ વહેતું હતું. બીજાં પણ અરણ્યમાં સંસારના વરેખાગુની
તૃષા ઊપાવવાનું કરતાં હતાં. અવી શુષ્કતાના સમયમાં કદક વૃક્ષ,
પંડિત રત્નેશ્વર, ચૃંગારી હારકાદાસ આદિની કવિતાની નદીઓ
અનેકાનેક રેલંછેલ કરી મૂકી તે મહાન કવિ ત્રેમાનંદે.

અદારમાં શતકનો અધિષ્ઠાતા કવિ ત્રેમાનંદ જ છે. ગુર્જરી

ગિરાના સહબાગ્યે શ્રુતિપ્રેક્ષત મો વર્ષ જોટયું લાંસું આયુષ્ય ભોગ-
વનાર એ પ્રતાપી કવિ, આકાશગંગાનો તેજસ્વી પ્રવાહ જેમ આકાશને
માપે છે, તેમ અદારમી સદીને માપી લે છે. આપણા બ્રહ્મારણ્યને
એ દિગ્ગેતમે ચતકના આરંભની વીણીથી માંડીને સમાપ્તિની વીણી
પર્યંત દિવ્ય ગાનના ગભરા વડે ચન્દ્રાવમાન કરી મૂક્યું હતું. એના
સમગ્ર સાક્ષર જીવનની આસોચના દરવાનો સમય હતો દૂર છે.
અત્યારે તો એ શુર્જરત્નના કેટલાક મહાન પ્રસ્તાવના જ નિરૂપણ
કરવું અને એમ છે.

જે જે દેશકાળના મંજેગોએ ભાષાબક્ત પ્રેમાનંદ પ્રગટ્યો, તે
જ સંજેગોએ પાખાંડનું ખંડન કરનાર અખાને, વિક્રમ-ભોજ-રખી-
દાસનો મહિમા ગાનાર સામજીને અને માતાજીની પ્રીતિમાં મહાક્ષતાર
વક્ત્રમ મેવાડાને જન્મ આપ્યો. અદારમી સદીના ધનિદાસનાં
પાનાં જીવણાવિષે છિયે, તો દેશની બહુ પ્રકારે અવનતિ ચપેલી માલૂમ
પડે છે. સંકાંનાં સંકાં થયાં શહાનશાહો અને સુવતાનોના જુલમ નીચે
લોક કચરાતા આવ્યા હતા. વિદેશી ને વિધર્મી રાજવક્તાના અમલ-
માં રાજકીય કે ધાર્મિક ઉન્નતિની આશા કેવી ? દ્વિતીય-સદ્ગ્રામી-
ના મધ્યકાળની તે તે ધર્મભાવનાના મહાન મંસોબધી પૂર્વમાં
વિધાપતિ, વિસ્તૃત ઉત્તરમાં કબીર ને તુલસીદાસ, દક્ષિણમાં તુકારામ
અને પશ્ચિમમાં નરસિંહ મહેતા જેવા પ્રજાના હૃદયગ્રપ કવિઓ
રૂપન્ન થયા હતા, તેનો જબરો ચમી જઈ બિલકુલ દહોવાણ ચર-
ચકું હતું. અમદાવાદની ટંકશાળના સોનીએ પુષ્ટિમાર્ગનો ભેરજો
ઠાડ્યો, તો ધાતુવાદ અવજો ફળી દેવકુલ કથીર ચપેલું તેના ભોવામાં
આવ્યું. તે પોકાર મારે છે કે

ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ધરડા બળદને ધાવી નાથ,
ધન હરે, ધોખો નવ હરે, એવો ગુરુ છપાણ શું કરે ?

દેશી સાહિત્ય પદ્ય દુર્બળ સ્થિતિમાં હતું. ગુર્જર સાહિત્યમંદિરને નરસિંહ, પદ્યનાથ ને બાપણે સોભાવવા સફળ પ્રયત્ન કર્યા. તે પછીના કાવ્યસિંધીના ધરેયાં બાપનાં તે ડોળિયાં જ હતા. પ્રતાપી સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના ઉત્કર્ષશાળી ગુર્જરાની પેઠે

પુત્રે જાયે કવણ ગુણ, અવગુણ કવણ મુરણ,
જો વર્ણીકી મૂંડદી ચંચિન્નદ અવરેણ ?

એવું કહેનાર કે વિચારનાર કોઈ જ નહોતું. શિવાજી મહારાજના ગુરુ શામદામની પેઠે રાષ્ટ્રધર્મનો ઉપદેશ કોઈ કરે ને કોઈ સાંભળી દિલ ધરે એમ ન હતું. વસ્તુચિતિ આમ હોવાને લીધે ધર્મ મનથી વિચિત્રિતા અખાતા છપામાં છપાયવી છે; રાષ્ટ્રભાવનાના અભાવે કુદુબ તે જ અભાદ માનનારની કુદુબવસેયતા વધ્યમ મેવાડાના માતાજીના ગરબામાં ગણી લી છે, દાસત્વમાં ઊઠેનાની આપવશી સામગ્રી દ્રવ્યારવૃત્તિની બાહ્યમા ભજી રહી છે, કિન્ચ કાવ્યભાવનાના અભાવે લેણી અદ્ભુતપ્રિયતા વાર્તાની કથનામ પાગરી રહી છે, ત્યમ વળી જમની જન્મમૂમિશ્ચ સ્વર્ગદપિ ગરી-યસી એ શ્લોકાર્થમાં પ્રબોધેલી દેશભક્તિના અભાવે પ્રેમાનંદ જેવા વિરન નરનો હૃદયગગ બાહ્યભક્તિમાં સકાન્ત થઈ રહ્યો આપણે બેધયે ઝિયે

એક રીતે સ્વભાષાના પ્રયોગનું મહત્ત્વ આ દેશમાં પૂર્વકાવ્યકા-
આશુ આશુ છે. એને લીધે ચક્રવર્તી અરોહની ધર્મદેશનાને ગિર-

ગર ઉપરના શિલાલેખમાં સ્થાનિક પ્રાકૃતનું રૂપ ધારણ કરવું પડ્યું છે. વળી દેવધિગણીના સમયમાં જૈન અંગે વલ્મીપુરમાં પ્રાચીન માગધી વીસરી અર્ધમાગધીમાં પત્રારૂઢ થયાં, તેમાં પણ સ્થાનિક ભાષાનું પ્રાબલ્ય કારણબૂત હોય. સ્વભાષા પ્રત્યેના ગૌરવથી પ્રતાપી સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી હેમાચાર્યે અહિંની અપભ્રંશભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ લખ્યું, જેથી સંસ્કારી પ્રાકૃતમાં અપભ્રંશભાષા પણ માન પામી. આગળ જતાં સ્વભાષા ઉપરની પ્રીતિ એટલી તો દૃઢ થઈ જણાય છે, કે ધારા નગરીના વિદ્યાવિદ્યાસી સુપ્રસિદ્ધ ભોજરાજને સરસ્વતીકળ્હામરણમાં લખવું પડે છે જે અપભ્રંશોન મુખ્યન્તિ સ્વેન નામ્યેન શુર્જરાઃ । શુર્જરાતું અપભ્રંશને માટે જે મમત્વ હતું, તે મમત્વને છાજે એવી તેની સુંદરતાની સરસ્વતી કળ્હામરણ જ સુમલ્લોડપદ્મશઃ એમ રેખ મારી સાક્ષી પૂરે છે. મેવાડનો સંગીત-પ્રિય હુંબો રાણો પણ ગીતગોવિન્દની દીકામાં એક રથળે તેને વખાણે છે. વાણીની પોતાની બલ્યતાને લીધે કે બોલનારની પ્રીતિને લીધે ગમે તે કારણથી ભાષાભક્તિનો પ્રવાહ સરસ્વતીના પ્રવાહની જેડે કાઢ સમયે પ્રકાશ તો કાઢ રથળે પ્રચ્છન્ન એમ આ ભૂમિમાં વહેતો જ આવ્યો છે. પરંતુ તેના અપ્રતિહત મંગાવતરણુ જેવો પ્રપાત તો દિવિ પ્રેમાનંદના ભગીરથપ્રયત્નમાં જ ખરેખરો દષ્ટિગોચર થાય છે. ખીજી પ્રતાપી ભૂમિમાં યશસ્વી દેશભક્ત વીરો નીપજ્યા છે, પરંતુ ભાષાભક્તિનો આવિર્ભાવ તો અહિંનો નવીન જ છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અર્થે પ્રેમાનંદ આદરેલા મહારાજ-

૧ જીઓ. મી. મી. યની પ્રથમ અષ્ટપદીની દીકા:-સંસ્કૃત-તાત્ પ્રાચીન મિષ્ટ તત્તોડ્મશમાપિતમ્ ।

માં સદગુરુ રામચરણનો બોધ, સાહિત્યગોષ્ઠ કવિમંડળ, સામળ બટ સાથેનો ઝગડો, વ્યાસ પુરાણી સાથે વિરોધ, દિદુમ્તાની સાહિત્યના હિમાયતી સાથે રસાક્ષી અને સંસ્કૃત માહિત્યની પ્રતિરૂપણા, એ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. પંચગ્રામાં લક્ષ્યાલેક શિષ્યમંત્રિ જેમ ગુરુગોવિંદે ગુરુાવી, મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્યભક્તિ જેમ ગમદાસ સ્વામીએ પાંગરાવી, તેમ પ્રેમાનંદમાં બાળાભક્તિનું ખીજ 'તે ગુરુ રામચરણે રાખ્યું. એ મંત્રમાં કુળદીપક વક્ત્રમ મુધિહિરવૃકોદરસંવાદા-ધ્માનના મંગલાચારમાં પ્રેમાનંદને જ મુખે દેવરાવે છે કે

કવિનામધારી નથી, ભક્ત અમે બાળાતણા.

બટકયા બરનખડ દેવી જેવા નગતી,

દેશ ને વિશેષ જેવા, આશ દાસ ચરાનણી

મોક કહિં પહોંચ્યા નહિ; વાત વાંછી લાગતી.

દિદુમ્તાન મધ્ય બાળી બાળ્યા તેની મળી જેહ,

વચનથી બધ ઘડ દજી નથી ત્યાગતી.

સારો સખ્ત ઝપી નર ઝપી લે જેતા મોહિ,

બધ કરે પછી તેને; એમ અનુરાગતી.

કેટલાક દેશ અમે યાત્રા કરવાને ગયા;

જેનો જેયો એનો અમે સાર સમજાવિયો;

કોકે આપાદેરી દીન મળીને ને માવવની;

કરે માલવાળી તેને, સાજ રો સમજવિયો ?

૧ ગાવની ચન્દ, શરસી આશી બોધ.

૨ મરાઠી, જેની સમૃદ્ધિ થીમંત પેશવા સરકારના આગ્રયથી વધવ મળી હતી.

નવીનના નડી કે'કે 'ભાણી નાત જાત જોતાં.
 પ્રીતિ કેવી પેર ચાલે? વિચાર ન આવિયો.
 ૨ એવે મળ્યા આવ્યા સિદ્ધ પૃથ્વી ! પ્રસિદ્ધ પૂરા.
 નમી પૂછું તેમને મેં, બલો ત્યારે ભાવિયો.
 નિષ્કલંકી ભાયા કાઢ જતાવિયે, નરવર !
 પૂજક હું ચાહું તેનો. વ્યથા જન અતિ છે.
 જોડે જોમાં તેમાં દોષઃ ગિરવાણુ શુદ્ધ ભાણું;
 ન કરવાતું નિહાણું; મૂઢ મારી મતિ છે.
 ધનવંત જોઈ પૂરો ધન અર્થવા જાતું તે.
 હાંસી વિશ્વ મધ્ય ચાલે; રાઠ જોમાં રતી છે ?
 ગિરવાણુ જોવી નહિ, છિનરતી એના ચણ
 એ પગથિયું માત્ર; ગૂઢ કેવી બતિ છે.
 ચોગિરાજ ઇશ્વર શા વધા વેણ ત્યારે તર્ક.
 અધ્યા દમી જાત તારી ? પૂછું એમ તેમણે.
 મેં હજું કે ગૂંજરાતી, મૂલ્યવાળો નુ શાં રિંગે
 શુદ્ધ ભાષા જોવી મારે, મૂલ્ય હમુ એમણે.
 હમર મૂઢી અને તું હુંગરને પૂજે દેમ ?
 ગોદમાંનો મુત જૂલે જાપ્યો નહિ જોહણે !
 તારી ભાયા છે જ તેવી; જાપ્યુ નવ તે જરૂર.
 વિચારી જો વાર વાર શુભથી ઘટ ગણ્યે ?
 કામગતા કમળથી અધિક દેખાય એમાં.

મધુ સુધાં મિથપણે હારી હારી જાય છે.
 અમલતા એના જેવી નથી કોઈ બાળા મધ્ય.
 પ્રાચીનપણું તો એનું મોટેરું મનાય છે.
 નવ રસની નામકા સુખદાયકા છે સિદ્ધ.
 જાણે નહિ તેહ એનાં ખોટા ગુણ ગાય છે.
 દડાંદણાપણું કે'ગે નથી-એની માંદિ રજ;
 'વીરગ્રંથ' બાળ્યા નથી ખતા તેણે ખાય છે.
 પોતે પોનાકેરી કરે અથવા પોતાનાતણી
 પ્રથંસા તો પેર, તે માંદિ' તે માલ શો ?
 પ્રથંસનીય જો પૂરા, તોય નર ઘટે તેમાં;
 તેણે વધુ બોધું નહિ, રૂપિયો છે રજા શો.
 ગુર્જરગિરાની ગૃહ્ય ઉપમા ઉર્વીમાં નથી;
 સર્વ ગુણ સંપન્ન છે. ઉચ્ચાર રસાળ શો ?
 એમ સમજાવી અને સારે મંથે વાળ્યો સિદ્ધ.
 અનુભવે ખરું વાગ્યું; ટલ્યો ન્હાના બાળ ગો.

રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશની અને રામચરણના ઉપદેશની મહત્તાની
 પ્રતીતિ સારુ જરા ઇતિહાસ તરફ દષ્ટિ કરવાની જરૂર છે. એકે
 પ્રબોધેલી રાષ્ટ્રભક્તિએ મહારાષ્ટ્રને ઝનૂની આલમગીરના ઝપાટામાંથી
 બચાવી લીયો. સિવાજી સિવાજી નીવડ્યો, તે એ રાષ્ટ્રભક્તિના બોધથી.
 પ્રેમાનંદ પણ આપણા પ્રેમનું પાત્ર અને આર્નહતું ધામ થયો, તે એ
 આઝાદીપ્રદ ગુરુમંત્રથી. પ્રેમાનંદ ન હોત તો આપણા સાહિત્યમાં કેવી
 રક્ષાના જેવામાં આવત, તે તપાસિયે. પ્રકાશમાં આવેલું ગુર્જર સાહિત્ય

પાંચ શતકનું છે. તેનો આરંભ વિક્રમ ૫૬૨નું શતક ઊતરતાં થયે:-
 નરસિંહ, બાલણ, પદ્મનાભ આદિને હાથે ગણ્યાગાંડ્યાં પણ સારા આદર્શો
 રચાયાં. તે શતકમાં રસના આહક થોતા પણ હતા, તેની બાલણની કાદબરી
 સાક્ષી પૂરે છે^૧. તે રસિકતા બાલણ-ઉદય ને બીમકવિની સાથે જ અવસાન
 પામી. સત્તરમા શતકમાં રસ બહાનારકે બેનાર કોષ થયું નહિ, રક્ષું નહિ-
 કવિતા તે કાવ્ય કહિયે, તે નાકર, વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, મનોહર-
 આદિનાં ધોધાની એ શતકમાં ખોટ નથી. પરંતુ કાવ્યનો આત્મા જે રસ-
 તેની એમાં ઝાંખી થતી નથી ઊછરતા ગૂંજરાતી સાહિત્યનો આ રીતે
 સત્તરમા શતકમાં અપકર્ષ થયો. અઠારમા શતકના પુરંધર કવિ
 પ્રેમાનંદ અને તેણે પોપેલા કવિમંડળમાના વક્ત્ર, રત્નેશ્વર વગેરે
 એમને હાલ બાળ ઉપર રાખી ઓગણીસમા શતકમા ઊતરિયે, તે
 ત્યાં ક્યા મોટા કવિ આપણે ગણાવીશું ? દયારામભાઈની ગરબીએ
 પંકાય છે, અને બીજા કવિના પણ છટક પડે વખણાય છે, પણ
 આદર્શશૂન મોટું કાવ્ય કોઈનું ગાથું જડે છે ? એ શતક પણ આ
 રીતે ખાલી છે. વીસમું શતક તે હળુ ચાલે છે, એટલે તેની તુલના
 કરની યોગ્ય નથી. હવે વિચારો કે પ્રેમાનંદ, વક્ત્ર, રત્નેશ્વર
 વગેરેએ અક્ષર પાડ્યો ન હોત, તે સત્તરમા શતકથી માડીને તે
 ઓગણીસમા શતકની સમાપ્તિ પર્વત ક્યા ઊંચા આદર્શો આપણે
 જતાવન ? એકે નહિ, એકે નહિ. શુન્દર સાહિત્યના દુર્બળ સમ્રાટમાં
 સંગીન અને સારો વધારો અઠારમા શતકમા થયો, તે સદ્ગુરુ
 રામચરણના મંત્રમગ્ધથી જ. એમના સદુપદેશનું મહત્ત્વ મમજવાને

આ ઐતિહાસિક નિરીક્ષાની જરૂર છે. એ ઉપદેશના જ મહિમાએ દ્રોપદીદરણ આદિ કાવ્યપદાર્થ સ્ફુટ કરવા, રાજદર્શિદા આદિ નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રયોગનાં મર્મ પ્રકાશવા, અટ્ટાવકાખ્યાન... આદિ કાવ્યકારા સર્વ સાસ્રનાં રહસ્યનો પરિચય કરાવવા, નવનવાં વૃત્ત યોગ્ય છંદ-શાસ્ત્ર ખિલાવવા એ સમર્થ પુરુષે દંડી, બાણ, રાજશેખરના જેવી અથવા તેમનાથી ચંદ્રિયાતી દીર્ઘિનો લોભ છોડ્યો; વંચપરંપરાની સાતિમાં પ્રતિષ્ઠા આપનારી પૌરાણિક વૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો; અને દૂબળાં જરીઝડી ગૂંજરાતીની એવા કરવાનું આદ્યું. ગુર્જરી વાણીને પ્રેમાનંદ સરખો મહિમા વધારનારો ભાવિક બક્ત મળ્યો, તે પ્રતાપ સદૃશુર નામચરણનો.

બાળાભક્તિનો મહામંત્ર પામી ગુર્જરગિરાના ઉત્કર્ષ અર્થે મથના પ્રેમાનંદે પ્રાચીન વૈદિક ચરણોની રમૂતિ આપનું બાવન અનુયાયીનું મંડળ રચાધું, જેમાં કવિ, કવિપત્રીઓ અને રસિક શ્રોતા હોવાનું વાંચિયે છિયે. આ આપણા બાવન વીરનું સૂચન વક્ત્રમના એક રમંદ્રવિજય સરેયામાં કરેલું છે. કવિઓ પૈકી જેમની કૃતિ

૧ એ સર્વથો નીચે મુજબ છે:—

૧ નવ દાસ અને બધ ચાર ૪૮. રત્ન બક્ષાં હવ શિખ્ય હલાવે.

છે બવ રાસ અને બધ બાર ૪૮. રત્ન મર્ગાં કવિ વિષ્ણુ વહાવે.

છે વીર પંચ ૪૮. ૭ અણિયે ત્રણ નંદ ચતુરનું નામ સુદાવે.

છે વીર વપુષ. શે બણિયે ગણ ? એ ૬ ૪ પ્રેમનું નામ પુદાવે.

દાસ-જેવા કે રોક માધવદાસ દેસાઈ, ચંકરદાસ, હરિદાસ, દાર-દાદાસ, સુદંદાસ. રત્ન-જેવો કે રત્નેશ્વર, ચંદર-જેવો કે બહુવાદન આખ્યાનનો કલાં બાઈચંદર (રાસિધ). બાધ-જેવી કે વિવેકવણુ—

પ્રકાશમાં આવી છે એવા કવિઓ તો, ગાયક વીરજી, હરિમકત હર્દિસ,
પ્રસાદકવિ દ્વારકાદાસ, અનુવાદકવિ રત્નેશ્વર, નિરંકુશકવિ વલ્લભ અને
સાદો સુંદર, એ છ જ છે. એઓમાં ત્રેમાનંદનો પ્રથમ પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય
વીરજી છે. એ બરહાનપુરનો ચાતુર્વેદી મોઢ હતો. તે વિદ્યા બણુવા વડો-
દરે આરીને રહ્યો હતો; અને ત્રેમાનંદ પાસે તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો.
જુઓ બળિરામનું આખ્યાન, કડવું ૧૮, કડી ૨૬-૨૯. ૨૧. બા-
હરગોધિંદદાસ જાણુવે છે, કે વીરજીમાં હાંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ
ન હતી; પરંતુ તેનો કંઠ મધુર હતો. એને લીધે ત્રેમાનંદની એના
ઉપર પ્રીતિ થઈ રહે છે. ત્રેમાનંદ કાવ્ય રચતા તે વીરજી ગાતો
પ્રતિબા કમી છતાં ગાયક તરીકેના પક્ષપાતથી દોરાઈ શુર્જર સાહિત્ય-
ના સમુલ્કર્ષ અર્થેના મહાન સમારંભમાં કામની વહેંચણી કરતાં

જારામાં ભમેશ કરનારી આરપાડની કવયિત્રી (સદિગ્ધ). વીર-જેવો
કે સન ૧૮૮૮ ના આર્થજ્ઞાનવર્ષકમાં કહેલો સુરતનો વીરેશ્વર જાની-
જી-જેવો કે વીરજી અને કદાચ વિશંશી આખ્યાનનો કર્તા રત્નજી.
નંદ-જેવો કે સ્વર્ગની નીસરણી, મહાભારત અને ભગવદ્ગીતાના કર્તા
ત્રેમાનંદ (સદિગ્ધ).

વીરજીના મુદ્રાંકિત શ્રવેની સાચવાર ટીપ્પણ—

સુરેખાહરણ, સંવત ૧૭૨૦, પોસ સદિ ૫, શુક્ર. (નાંધ ખેરી પડે છે)-
કામાવતીકથા, સંવત ૧૭૨૫, પોસ સદિ ૧૧, સોમ. (નાંધ ખેરી પડે છે)-
બળિરામનું આખ્યાન, સં ૧૭૩૦, શ્રાવણ સદિ ૧૧, શુક્ર (નાંધ ખેરી
પડે છે), દયાવતારકથા. સં. ૧૭૪૨, વૈશાખ વદિ ૫.

સુરેખાહરણની પ્રતિ ત્રેમાનંદના અને આધારમટના નામની પણ
મળી આવે છે.

પ્રેમાનંદે તેને કારસી-આરખી-હિંદુ વાર્તાને ટકાર મારે એની અદ્ભુત વાર્તાઓ રચવાનું સોંપ્યું હતું. એ દામ તેણે દામાવતીની કથા આદિ વાર્તા સ્વપ્ની બળવ્યું. પરંતુ તેમાં વિદેશી વાર્તાસાહિત્યના જેવો અમલકાર અથવા પ્રેસાચી બૃહત્કથા જેવો રસ આવી શક્યો નહિ, તેથી પ્રેમાનંદનું મન માન્યું નહિ. 'દામાવતીની કથા અને પીળાં ત્રયો કરતાં વીરજીતું સુરેખાહરણ વધારે સોદાપ્રિય થયું જણાય છે, કેમકે એની પ્રતો સહેલથી મળી આવે છે. એ આખ્યાનના આરંભે વીરજી નરસિંહમહેતા વગેરેને અમર્યા પછી પ્રેમાનંદનું નામ લે છે, અને પ્રભુ સ્વામિ એવાં વિશેષણ આપી વંદના કરે છે.^૧

ખીન્ને શિષ્ય વલ્લિક હરિદાસ^૨ છે. સીતાવિરહની અને ભારત-સારની સમાપ્તિએ અનુક્રમે વિપ્રગુરુ અને કવિવર એવા મહામુન્યજ્ઞે તે પ્રેમાનંદનો નિર્દેશ કરે છે. પ્રતિભા તેજસ્વી નહિ, તેથી એની કવિતા ઉત્તમા વર્ગમાં શ્રદ્ધા એવી નીવડી નહિ.

૧ આ ઉક્તિને પુષ્ટિ આપનારાં પ્રમાણ મળ્યાં નથી.

૨ જુઓ વીરજીત બળિરાજનું આખ્યાન, કડવું ૧, કડી ૧૬:—
પાવનરૂપ પ્રભુ પ્રેમાનંદ ગુણ ગાતાં લજ્જાય.

૩ હરિદાસના મુદ્રાંકિત કથાની સાલવાર દીપ:—

સીતાવિરહ, સં. ૧૭૨૨.

સામળશાહનો વિવાહ, સં. ૧૭૨૬, દાર્નિક સદિ ૧,
શુક્રવાર (નોંધ ખરી પડે છે).

• નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ, સં. ૧૭૨૭, માહે
મંગળ, શુભ મેળ.

ભારતસાર, સં. ૧૭૩૭, અધિક આવણ, પુષ્ય નક્ષત્ર.
(નોંધ ખોટી પડે છે). (કુટનોટ આતુ જુઓ ૫૦ ૧૯૧.)

ત્રીર્ને શિષ્ય દારકાદાસ, તે પણ વણિક હતો; અને વડોદરાનો વતની હતો. તેની સંસ્કારી બુદ્ધિ પ્રસન્ન થઈ પ્રેમાનંદે તેને કવિતા કરવાને પ્રેર્યો. એ સમયે તેનું વય પચાસ વર્ષનું હતું. તે પ્રથમ શિવભાગી અને પછી રાધાવલ્લભી વૈષ્ણવ થયો હોય એમ જણાય છે. પ્રેમાનંદના પ્રસાદથી જરૂર દારકાદાસે કવિતા કરી અને તે ઊંચા પ્રકારની કવિતા કરી. દારકાદાસનો જન્મ સં. ૧૯૮૦ માં થયો હોય.

પ્રેમાનંદની પ્રસાદી પાત્રી દારકાદાસ કવિ થયો, તેથી એને પ્રસાદકવિ કહિયે ઊંચે. દારકાદાસે ગુજર સાહિત્યમાં કીમતી ઉમેરો કરી શુરુએ આદરેલા મહાન સમારંભમાં નિઃશબ્દ સહાયતા કરી છે.

ચોથો શિષ્ય રત્નેશ્વર, વ્યુત્પન્ન પડિન હતો. તે ઉબોધનો

સામળશાહના વિવાહની પ્રતમાં હરિદાસને દેકાણે આધાર ભટનું નામ મળી આવે છે. તે ભરચનો જીતરો ખેડવાળો હતો. તેનો બાપ દેવનારાયણ, અટક દવેની; વૃત્તિ લાડવાણિયાનાં ગોગ્પદાની; એમ જ. વિ. રાવળ તા. ૨૨-૧૧-૦ ના પત્રમાં લખે છે. તેમને મળેલી આધારભટના નામવાળી શા. વિ. ની પ્રત ભરચમાં સં. ૧૭૯૦, માગસર સદિ ૧ ની જીનારેથી હતી. સુરેખાદરણ પણ આધારભટના નામે ચડ્યું છે, એ જોતાં આધારભટ પ્રાકૃત કથા કહેનાર હોવો જોઈએ.

૧ જુઓ દારકાદાસકૃત બાર માસનો ઉવટનો ભાગ:—

સોળમે એશીમાં જન્મ છે રે, પચાસ વર્ષે શુરુ મેળાપ. ”

૨ રત્નેશ્વરના સુદર્શિત મંથની સાવવાર ટીપ:—

ભાગવત દશમ સ્કંધ, મં. ૧૭૩૯, બાદરવા સદિ ૫, રવિ.

ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ, સં. ૧૭૪૦, કાર્તિક સદિ ૧૧, સનિ.

પાંદરાશ્વમેધ, મં. ૧૭૪૩, માહ વદિ ૫, રવિ.

(કુટનોટ ચાપુ, જુઓ ૫. ૧૯૨.)

શ્રીમાળી આદ્યણુ - હતો. ભાગવતના બીજા સ્કંધને છેડે તે પોતાને
 'ગીર્વાણુવ.ણીનો ઠવિ' કહે છે, તે યથાર્થ છે. એતું રચેતું કાષ્ઠ સર્ગાર
 સંસ્કૃત. કાવ્ય મળી નથી આવ્યું, છતાં ભાગવતના અધ્યાયે અધ્યાયે
 હવી' તે ભાષાભક્ત પ્રેમાનંદના ગુરુમંત્રથી. રા. બા. હરગોવિંદદાસ લખે
 છે કે એને સંસ્કૃત અને મરાઠી શ્લોક સાહિત્યના જેવું સાહિત્ય
 ગૂજરાતીમાં ગ્રંથ કરવા ગુસ્તી આગ્રા હતી. તેને માન આપી તેણે
 કઠિન વૃત્તમા અર્ધકાશ્યુક્ત કેટલીક કવિતા કરી છે. ઉપરાંત તેણે
 કિતમ સંસ્કૃત પુસ્તકોના પંડિતમાન્ય અનુવાદ કરી ગુર્જર સાહિત્યની
 સારી અભિવૃદ્ધિ કરી છે. એટલા માટે એને અનુવાદકવિ એવું નામ
 અગ્રે આપીયે ઢિયે. ગુરુએ વ્યાસ ભગવાનના ભારતને આધારે
 ગૂજરાતીમાં મહાભારત રચ્યું, તે વ્યાસસિંધુ નૈમિનીના ભારતને
 અનુવાદ સિંધુ આદ્યે. રત્નેશ્વરનો પાંડવાશ્વમેધ સંસ્કૃત નૈમિનીય
 અશ્વમેધનું ભાષાંતર છે; અને રત્નેશ્વરનું સ્વર્ગારોહણ જૈમિનીય
 સ્વર્ગારોહણ ઉપરથી જ રચાયું છે નૈમિનિનું ભારત નાથ ચપુ
 કહેવાય છે, તે વાત અને મળી આવેથી સંસ્કૃત સ્વર્ગારોહણની પ્રત
 ખોટી પાડે છે. નૈમિનીના ભારતનાં બીજાં પર્વ પણ કદાચ શોધ-
 ખોળાં કરિયે તો મળી આવે. બીજી તરફ રત્નેશ્વરના ભારતનો

સ્વર્ગારોહણ, સં. ૧૭૪૮, માર્ગશીર્ષ વદિ ૪, ગુક.

મૂખાંવળી, સં ૧૭૭૦,

કમ્પોઝિશન ભાગવત દ્વિતીય સ્કંધ, સં. ૧૭૪૯, કાર્તિક સુદિ

૧૧, શુક.

રત્નેશ્વરનું ભાગવત, દ્વિતીય સ્કંધની હાથપ્રત રા. રા. હીરાવાસ

ત્રિ. પારખ પાસે છે.

બીજા પર્વ મેળવી પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાની અને તેની જૈમિનીય ભારત સાથે સરખામણી દરવાની પણ જરૂર છે. અરતુ. ગુરુએ વ્યાસ ભગવાન ભાગવત મૂળને આધારે નવું ભાગવત ન્યારે વિ. રેતાયું, ત્યારે શિષ્યે શ્રીમદ્વી દીક્ષાનું કારણ લેઈ મૂળનો અનુવાદ જ કર્યો. વળી ગુરુએ સધુરંચીમાં આદિ સ્થાન ભાગવતા રઘુવંશનું ભાષાં. તર 'સમ્યુ', ત્યારે શિષ્યે બૃહત્રયીમાં આન્ય મનાતા મિથિપાસવધનું ભાષાંનર રચ્યું. આ રીતે 'શુરુભકત' શિષ્ય શુરુને પગમે પગમે આત્રી શુરુના ભગીરથપ્રયત્નમાં સહાયમૂત થવા ઉદ્યુક્ત રહ્યો.

પાંચમે શિષ્ય પ્રતાપી વક્ષભ છે. એ પ્રેમાનંદનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર થાય. એનો જન્મ હરગોવિંદદાસ ભાઈના લખવા પ્રમાણે મં. ૧૭૨૮ ના અરસામાં થયો હતો. એ બહુ સ્વતંત્ર મિર્મજનો હતો; છતાં એની પિતૃભક્તિ અનન્ય હતી. કાંબોના આરબે એ પ્રેમાનંદને જ નમસ્કાર કરે છે. સંસ્કૃત અને હિંદીનો એણે સારો અભ્યાસ કર્યો હશે એમ એનાં લખાણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એની ઉદ્દતાઇથી

૧ જુઓ. વીરશૂત કામાવતી કથા, છેવટની પંક્તિઓ—

કાલિદાસ સરખા કવિજન, રઘુવંશ કીધો પાવનઃ
તેહતણા પદ્યકજ બજ સેવક યઈ બોલ્યો વીરજ.

૨ વક્ષમના મુદ્રાંકિત ગ્રંથોની સાવવાર દીધઃ—

મિત્રધર્માખ્યાન, સં. ૧૭૬૦.

પુષ્પિરિરજકાદર્મવાદાખ્યાન, સં. ૧૭૭૧.

કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન, સં. ૧૭૭૭

દુઃશાસનરધિરપાનાખ્યાન, સં. ૧૭૮૦.

યક્ષપ્રશ્નોત્તર, સં. ૧૭૮૧.

પિતા જરા ક્યવાના હતા પણ એની પ્રતિભાથી તે પૂરેપૂરા પ્રસન્ન હતા. એ પ્રસન્નતાના ધ્વનિ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનના નીચેના શ્લોકમાં સ્ફુરી રહ્યા છે:—

વૃક્ષ-પ્રાણુ ચરી પણ વૃક્ષ ! સુવૃક્ષ પુત્રિ પિતા સું કમાયો ?
તાતને નવ તાપ કરે તન તાપ નિવારણ તે જ વહવાયો.

આપથી આપ ઝો જગ બીનર, ધન્ય પિતા સદુ દામ મનાયો.
બીપણુ બીમ મહા બડ મહા વર, ધન્ય હું, ધન્ય હું, મૃત સવાયો !
વલ્લભની પિતા પ્રેમાનંદ પ્રત્યેની અને નૈયા શુદ્ધિરી ગિરા પ્રત્યેની
અનન્ય ભક્તિ એ જ નાટકની નીચેની ઉક્તિમાં તરે છે:—

મૃત હું શે'યયો ઉત્પન્ન, નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન—
જનકે જાણિયો ના શર—જન કહે જૂમાણું સૌ નર ?
અથવા મને ઉત્પન્ન કરનાર આપા પણ કેમ ન હોય ?

શે દાળ-દાળકર્તા જ રહાય માગે, દહો જ કિયે, ઉપાય ?
જો દાળ તેનણી રહાય યાય, દહો કયમ કરી તે કર્તા મનાય ?

વૃક્ષ પ્રથમ વર્ણિત કવિ છે. એણે નવ રસનાં નવ નોખાં દાવ્ય રૂપમાં કહેવાય છે. તે પેટી સૂદ્ર અદ્દમુત વીર અને કરુણનાં દાવ્ય છપાયાં છે. શાંત અને બીમત્સનાં^૧ દાવ્યોનાં નામ હરગોવિંદદાસમાધની તા. ૨૫-૨-૯૬ની યાદીમાં આપ્યાં છે; જુઓ સને ૧૯૧૨ ના જાનેવારીનું જુદિપ્રકાશ. એ જ યાદીમાં એના મારુતિ વિજય નાટકની, દર્શતાગ્રિધની અને મલપલસંવાદની નોંધ છે. એમાં વૃક્ષ ઝમડો પ્રેમાનંદને નામે મહાયો છે; પરંતુ તે વલ્લભે રચ્યો

૧ મુદિશિરવૈરાગ્ય અને ધૃતરાષ્ટ્રકુસ્ત્યેવદર્શન એ નામ જ અનુક્રમે શાંત અને બીમત્સનાં બોધક છે.

પ્રસાગે છે. એનું છેલ્લું કાવ્ય પ્રેમાનંદકથા છે. આ અપ્રસિદ્ધ રત્નો કોષને સદ્માએ જડી આવે તો મલે. અત્યારે તો ખોવાયાં જ છે. છૂટો શિખ સુંદર મેવાડો છે. કવિના શિષ્યોમાં એ તૈયા ન્હાનો ૧૭જુલાય છે. ભાગવતનો દશમ સ્કંધ પ્રેમાનંદે અધૂરો મૂક્યો હતો, તે એણે સં. ૧૭૯૩માં પૂરો કર્યો છે. એની કૃતિ બહુ ઉત્તરતી પંક્તિની છે.

પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યોના પ્રયાસથી ગુર્જરગિરા વસંતના અદારથી ખિલી તેનું વર્ણન પાંચાગ્રીપ્રસન્નાખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં નડી આનંદોત્સાહથી દેરે છે તે ખ્યાનમાં મેવા જેવું છે. એમાં પ્રતિના અને સાહિત્યના સમુદ્ધાસનો વ્યતિરેક નીચેના સંદેશમાં દર્શાવેલો છે:—

આ તે લલિત સુમન મધુકણ્ય સ્વે ચક્રે,
વા મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ મેંધી વણી !
કિંશુક કુસુમ રક્તપીતવર્ણ વાસ વનું
અનુદિન—આ—ગુલાબ ગુર્જરી મહામણી !
ઉપવન કુસુમિત ગેઈ મત દ્રુમ શુંજે,
અદ્ભુત પરબૂત આ વાણી દે પ્રેમીતણી !
સુરભિએ સદકાર પ્રદુષિત પૂર્ણ કીધા,
પ્રમુદિત દિગ ગિરા સુરભિ સુહામણી !

અહીં ગુર્જરગિરાના સંબંધમાં સુરભિ તે ધીરરાતુચક્ર છે. પ્રેમાનંદનાં નવંદ્રાં કાવ્યો તે લલિત પુષ્પો છે. તેમાં જે રસ વહે છે તે કવિ વિનયથી દહે છે કે, ગુર્જરીની સ્વતઃસિદ્ધ મીઠાશ જ છે. નવી ખિલેલી સાહિત્યની વાડીમાં વીરજીની કૃતિ તે કિંશુક, રત્નેશ્વરનાં કાવ્ય તે ગુલાબ અને પ્રસાદ્યોગિન દારકદાસની કવિના તે કોકિલની વાણી છે. તેમાં વદનમયું કવિન ગાન તે અમરનો ગુન્ગરવ છે. યીજ ભગતા

શિખ કવિઓ તે મોરના આંગા છે. એ વસંત ઋતુથી પ્રસન્ન મોરના તે આનંદનો ક્લિષ્કલિષ્ટ કરતાં પક્ષીઓ છે.

આ કવિમંડળ પૈકી કવિના કોને કહેવી એ વિગે જોડેલા ઝગડાનો મહારથી વપ્રમ છે. એનો આરંભ સંવત ૧૭૫૫ના અરસામાં થયેલ જણાય છે. મિત્રધર્માખ્યાનમાં વપ્રમ સામળ ઉપર સખત પ્રહાર 'હેરે' છે. ઘોડાસરના ઠાકોર તે પશુ દરબારમાં આશ્રયને માટે ખાટા ખાવાની એની ટેવને ઉદ્દેશીને શું કહે છે તે જુઓ—

કવીશ્વર પ્રેમ જોવા. કોઈ તો અમારા જોવા.

શામલક્ષણ વળી દા રાય રંક સેવતા,

અજાન્યદ્રવ્ય તજી માગજની રીત બજ,

ચળવાતું તે ન યજી બને મોટા દેવતા.

દિનધર્મ બૂલનારા વાસ વસ્યા; તેજી કરી

ગૂજરાતને કલંક રેણુ વિષુ દેવતા.

ધ.

એ કાવ્યના આરંભના કવિતના 'વપ્રમના સર્વ મિત્ર' એ વાક્યમાં સમાયલી વિપરીત લક્ષણાથી સામળ સાથે જોડેલા ઝગડાનો નિર્દેશ છે. ઉદયમકર્મવાદ આદિ કૃતિ કરતાં મિત્રધર્માખ્યાન ચડિયાતું જોઈ મામળ મનમાં બળી જશે એવા અર્થનું વાક્ય પશુ એ કાવ્યને અતે છે.^૧ વપ્રમના એ અભિમાનના બોલ પ્રેમાનંદને કથતા નથી. ઝગડો લાગ્યો ચાલ્યા પછી આખરે ઝ. ૧૭૭૦ ના અરસામાં પ્રેમાનંદના આગ્રહથી તે રચે છે. યુધિષ્ઠિરકોદરમંવાદ, કવિન ૪ માં વપ્રમ લખે છે કે 'પ્રેમ કાજ કરી નહિ યજ્ઞદત્ત કવિ બૂપે' એ ન કાવ્યના કવિન ૨૪ માં પ્રેમાનંદે અપાવેલા કવિવદાન માટે

સામળને સંબોધીને વધમ કહે છે કે—

ચંદ્ર સમ શીતળ ને મહાજળ બળિષ્ઠમાં,
વરિષ્ઠમાં વરિષ્ઠ જે કૃષ્ણદેવતારકા;
ગુર્જરગિરાની પેડે અબજાના નવીન એ,
જાણના પ્રાચીન^૧ પૂરા રસાદિના ધારકા.
સર્વગુણસંપન્ન છે પ્રભુ પૂરા પ્રેમવાળા,
પૂજ પૂરે માનસે તું સામળા આ વારકા.

પ્રેમાનંદે ઝગડો બંધ પાડ્યો છતાં પણ વધમ સામળનો કેડેઃ
ચૂકતો નથી. કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનમાં^૨ સીંદૂરના રખીદાસને સિંદાસન
ખત્રીસીની આરંભની વાર્તા વાંચી અંબળાવી પસાયતું લીધા બાબત
એણે સામળની બહુ ફજેતી કરી છે. એ વધમને છેલ્લો ઉભંગ જણાવ
છે દુઃસાસનરુધિરપાન અને યક્ષપ્રજ્જ્વોત્તરમાં જૂના વિગ્રહના પડયા
બંધ પડે છે. પ્રેમાનંદનો આ ઝગડોમાં ભાગ આડકતરો જ છે.
અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં સ્મૃતતા કિંવા વિદ્યાવિનોદિનીના વાદ્યોદ્દેશથી જાણે તે
સમગ્રાએ રચનારી સામળની વિદ્યાવિવાસિનીનું મૂઠું ઉપહાસ કરતો
હોય એવું ઝીણી નજરે જોનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. દોડા
જેવા મૂર્ખ વિનેયકને પડછે પડિતાઈમાં પૂગા કહોડનું ચિત્ર પળ
સરેખ હોઈ તેટલું જ ધ્યાન ખેંચે છે.

વધમનું લખાણ સામળ વિરદ્ધ બિરાડુ ને અમર્યાદ છે. પ્રેમાનંદ
સામળ વિશે લખે છે તે વિવેકની અર્થાઘ્રામ રહી ગર્ભિત રાખ્ધમાં
લખે છે. પ્રેમાનંદના ચાંત સમુદની ગબીરતા છે. વધમ તોફાનમ

૧ કવિ તરીકે અર્ધી સદી પણ વધારે જૂના. ૨ જુઓ કવિન
૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪ ને ૨૦૬.

ઉજ્જવના સાગર જેવો છે. સામળ પોતાને ક્ષીશ્વર કહે છે, તેથી ઉલ્કેરાષ્ટ્ર વૃષ્ટ વૃષભ પોતાને પુરંધર ક્ષીશ્વર કવિરાજ રાજેશ્વર વગેરે કહે છે. સામળ પોતે રચેલી વાર્તાના મુદ્દાનાં વખાણુ સમાપ્તિએ કરે છે, તેનાથી સવામાં વખાણુ વૃષભ પોતાનાં નવરસનાં કાવ્યોને છોડે કરે છે. સામળ વાર્તાના આરંભે ઇષ્ટદેવની સ્તુતિનું મંગળાચરણ કરે છે, તેથી ઉલ્કે વૃષભ કાવ્યની સમાપ્તિએ વ્યંગ્ય વાણીમાં દેવની વંદના કરે છે. સામળની વાર્તાની પ્રતાવનામાં બોજ વિક્રમની અન્યોક્તિથી અથવા તે પોતાના એતિહાસની સીધી ઉક્તિથી રખીદાસની પ્રશંસા હોય છે; વૃષભનાં કાવ્યોની પ્રસ્તાવનામાં સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થેના સમારંભના કોઈ ને કોઈ પ્રમંગલું નિદર્શન હોય છે. સામળને પદાક્ષા દોહરા ચોપાઈ ને છપ્પાનો બનાદર કરી વણને મોટે ભાગે કવિનમાં જ કવિના રચી છે.

સામળ સાથેના વિગ્રહમાં મર્ષાદા જળગવી મૂળો રહેનાર સાત્ત્વિક પ્રેમાર્નદ રત્નેશ્વરના કારણથી પુરાણીઓ સાથે દારણુ વિગ્રહમાં પડે છે; એ દર્માવતીના રત્નકવિને પુરાણીઓએ એટલો રંજકર્યો કે તેને વનન છોડ્યું પડ્યું. પ્રેમાર્નદને પણ પુરાણીઓ પૂર્વે-એવી જ રીતે નડયા હતા. પરંતુ પ્રેમાર્નદ રત્નેશ્વર જેવો પોતે ન હતા. તે તો પુરાણીઓના માયાનો હતો; એટલે તેમનાં એના પ્રત્યે કંઈ ચાલ્યું નહિ. એની ખ્યાતિ સાંભળી રત્નેશ્વર વડોદરે આવ્યો. સમાગમ થતા નીર્વાણ વાણીના કવિએ પ્રેમાર્નદને ગુરુ કર્યા અને પ્રાકૃત કવિના રચના માંડી. ગુણિયે મંરૂત સાહિત્યમાં રહેલું અમાધ અને અલબ્ધ જ્ઞાન અનેક પુસ્તકો રચી સર્વસુલભ કર્યું અને પુરાણીઓને બાવ ધટાડ્યો. તેજોદેવી પુરાણીઓ તેમની અનેક પ્રકારે નિંદા કરવા

લાગ્યા. આ રીતે વેર બહુ વધી પડ્યું. તેથી પ્રેમાનંદે માર્કડેય પુરાણમાં તેમની સારી પેઠે ઝાટકણી કાઢી અને તેમનો નાદ ઊતાર્યો. "બીજા બહુ જોડું રોપાયલું છતાં તે રત્નેશ્વરની કનડગતની હકીકતથી સં. ૧૭૩૫ ના અરસામાં અંકુરિત થયું હશે. ત્રીસ વરસનાં રોપાયેલું મળી માર્કડેય પુરાણરૂપે તે સં. ૧૭૬૫ માં ફળ્યું જણાય છે. એક વારની જ રોપની વરાળ કાઢી ન કાઢી કવિ મૌન ધારણ કરે છે. એ રોપ ૧૨૯ માર્કડેયપુરાણ એક રીતે કહિયે તો પુરાણીપુરાણ જ છે.

પુરાણી બાવા સાથે મયેલો અડો તમઃપ્રધાન હતો; સામળ બટ સાથેના સાક્ષરવિગ્રહ રત્નેગુણી હતો, જ્યારે હિંદુસ્તાની સાથેની પ્રેમાનંદની પ્રતિસ્પર્ધા કેવળ સાત્ત્વિક હતી. એ પ્રતિસ્પર્ધાની હકીકત હવે જોઈએ. વિક્રમના સત્તરમા અઢારમા શતકમાં હિંદુસ્તાની સિવાયની દેશી બાવાઓ બહુ પાછળ હતી. જ્યારે સિંધી કેવળ બીજાવસ્થામાં હતી, જ્યારે બંગાળી પાંચરવા માંડી હતી, જ્યારે પંજાબીનો રોપ ઊઠરી હાંચો વધતો હતો, જ્યારે મરાઠીનો વેલો વાડની વાટ જોતો ભોંય પર પથરાતો હતો, ને જે વખતે ગૃજરાતીનું કહણીવન એક શબ્દથી સારા પાણી પાનારની ખોટથી નહરું સોઢા જોયું જણાતું, તે વખતે હિંદુસ્તાનીનો અક્ષયવક અડાખીડ શતાવધિ ચડથી અને અનેક ચોજન ઘેરી લેતી ઘટાથી પ્રસિદ્ધ પંચવટીને ક્યાંએ વીસરાવી દે એનો ફાણી રહ્યો હતો. જોદ્ધધર્મનો સહસ્ત શિખાવાળો પ્રદીપ નિર્વાણ પામ્યો તે પછીના મંથનદાળમાં ધર્મમૂર્તિ રામચંદ્ર અને પ્રેમમૂર્તિ કૃષ્ણચંદ્રની બાવના સાર્વત્રિક પ્રસાર ને પ્રચાર પામી, તેમણે સાત્ત્વિક ધર્મવૃત્તિમાં લીન અને રાજસ પ્રેમમર્કિનમાં મગ્ન ગુલસીદાસ, મુરદાસ આદિ અનેક દલિઓને જન્મ આપ્યો. તેમણે હિંદુ-

સ્તાની સાહિત્યનો સાગર હલકાવી નાંખ્યો. એ હિંદુસ્તાની બાપા આખા આર્યાવર્તમાં પસરી હતી. જ્યારે બીજા બાપાઓ દેશવિશેષના નામથી ઓળખાતી હતી, ત્યારે હિંદુસ્તાની ખાસ કરીને બાપા એવા ગૌરવ પ્રકાશતા નામથી વિખ્યાત હતી. પ્રાચીન કાળમાં લોકબાપા કોઈ ને કોઈ પ્રાકૃત છતાં સિદ્ધમંડળમાં સંસ્કૃત જે પ્રતિષ્ઠા પામતી અને અર્વાચીન કાળમાં ઈંગ્લેજ પામે છે, તે પ્રતિષ્ઠા મધ્યકાળમાં હિંદુસ્તાની પામી હતી. તેમાં કાવ્યો, આખ્યાનો અને રાસા જ માત્ર રચાયા ન હતા, પણ રસ, અલંકાર, છંદ, સંગીત અને નીતિના શાસ્ત્રીય વિષય પણ રચાયા હતા. રાજનીતિમાં રાજ્યના અંગમાં કવિની ગણના થઈ હતી, અને રાજદરબારમાં હિંદુસ્તાની કવિતા પોસાતી તથા પૂજાતી હતી. હિંદુસ્તાનના પાલતુ ઇલ્લીમાં જ નહિ, ગંગા યમુના અને સરયુના પવિત્ર તીરમાં જ નહિ, પણ જયપુર, જોધપુર, ઉદેપુર વગેરે રાજધાનમાં, ગૂજરાતમાં અને છેક મહારાષ્ટ્રમાં પણ હિંદી કવિઓ સંભાન પામતા. આરબી અને હારસીના પત્રપાત્રી મુગય ચહાનંસાહ શાહજહાન અને મહારાષ્ટ્રધર્મનો ઝડો જાહાવનાર મરાઠીના સંગી છત્રપતિ શિવાજીએ મુંદરતુંગારના અને શિવરાજ બાવનીના કૃતિને લખપમાય આપ્યો હતો. આ રીતે હિંદુસ્તાનીબાપા હિમાલયથી માંડીને વિંધ્યાચળ અને સાતપૂડાની આડ ઓળંગી દક્ષિણમાં પગદડે ચલાવી રહી હતી. તે સમયના રાજરજવાડામાં, કવિકાવિદમાં અને સાધુસંતમાં માન પામી બાપા જોઈએ તો હિંદુસ્તાની જ હતી. સ્વરાજ્યના પ્રતાપે મરાઠી * મહારાષ્ટ્રમાં પૂજ

* જુઓ મુધિહિરદોદરમંવાદાખ્યાનમાંથી પૂર્વે આપેલા ઉતારાની નીચેની પંક્તિ:—

પામતી યદ હતી; પરંતુ હિંદુસ્તાનીની બરાબર તે પણ યદ રાકી ન હતી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી, ત્યાં સ્વરાજ્ય રહિત ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં ચેતન્ય રહિત ગૂજરાતની બાળાની પદ્ધતિ ક્યાંથી જાગી હોય ? હિંદુસ્તાનીનું રસપાન કરવાને ટેવાયલા ગૂજરાતના સુઆ સુલતાન ને નવાબો તથા રાવરાણાઓ ને રાજાઓનું મત જ એવું બૂલબરેલું બધાં મધુ કે શુર્નરગિરામાં અને શુર્નરદેશમાં જિંદા પ્રકારના સાહિત્યની ખીલવણી માટે યોગ્યતા જ છે નહિ !

ધાવને ધાવી જીઠરેલા રાજવર્ગનો સ્વભાવ પ્રત્યેની આવી અધારિત અવશ્યને લીધે પ્રેમાનંદને ગૂજરાતના અધ્યક્ષો પ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર વધ્યો, અને તે શાંત સારિવક વૃત્તિનો પણ ભાષાભિમાની કવિ તપતીઆખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં એવા અધ્યક્ષોને આ ભૂમિ ખારે ખારતા વર્ણવે એમાં શી અતિશયોક્તિ છે. શું આશ્ચર્ય છે ? અક્રમેસ ! સત્તરમા શતકની ગણતરીમાં ગૂજરાતી છેક તુલસી લેખાતી અને જે ને એમ જ કહેતા હેઃ—

અમેતવેકા સોલહિ આને, અઠેકઠેકા વાર,
આઠ હિ આને ફકહંતિકહં, હુંશાં પેસે ચાર.

આવાં અધિક્ષેપનાં વચન ભાષાભક્ત કવિ સહન કરી શક્યો નહિ. ઉદાત્ત રોપથી તે હિંદુસ્તાની સાહિત્યને ઝાંખું પાડે એવાં કાવ્યો સ્થવામાં પોતે ઉદ્ગ્રહન થયો, એટલું જ નહિ પણ પોતે સ્થાપેલા દરિમંડળમાં અમરચાને વિરાજતા કુળદીપક વધમને હિંદુસ્તાનીને ટકેર ખારે એવાં કાવ્યો ગ્રંથવા આગા કરી. પિતાપુત્રે કર્ણચરિત્ર, દુઃશાસનરધિરપાન આદિ

કાક ભાષાદેવી દીન મહિન ને માલ વની,

કરે માલ વાળાં તેને; સાજ શો સખવિયો ! ! !

(આ શ્લોકો ૪. ૨૦૦ ની ચાલુ છે.)

અનેક કાવ્યો રચી ' શું શાં પેસે ચાર ' કહી ગૂજરાતીનું ઉપહાસ કરનાર
 હિંદુસ્તાનીને હકેલ્યો. એક તો શું પણ લાખ લાખ પૂરનાં ત્રણ કાવ્યો
 પ્રેમાનંદે આ અરસામાં પ્રથીરાજ રાસાની સરસાર્થ કરવા રચ્યાં હતાં
 અને રાસાને ટકર મારતું કલ્પચરિત્ર મહાકાવ્ય પણ તેણે લખ્યું
 હતું, એમ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનના આરંભમાં વચ્ચે પ્રમંત્રોપાત કહી
 જાય છે. ૧ એમાંનું છેલ્લું જે કલ્પચરિત્ર, તે સદ્ગત કચ્છારામબાહને
 નદરમારથી અધૂરું પ્રાપ્ત થયું હતું. એ અધૂરી નક્ક પણ કહે છે
 સુંવણની મરજી દરમિયાન નારા પામી છે.

આટલાટલું કરનાર પ્રેમાનંદની કે તેના પુત્ર વચ્ચની તેમની
 દયાતીમાં લોકે યુગ જણી જણાતી નથી, જેને લીધે વચ્ચ અસંત
 રોપે બરાબ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનમા લખે છે કે:—

ધિક ગુર્જર ! છે ધિક ! રસિક ન સાથ રાખ્યો,

પ્રતાપી પ્રમાદરને પિઠાપ્યો ના કોઈએ !

હંદ પ્રેમજ્ઞા ધણા; પદમાં તો શેની મણા ?

હહા ને ચોપાઈ ધણી સાખજંધ જોઈયે.

ચારુ જણે જોઈ ક્યુ, એક જણે ક્યુ આ તો,

એવું નવ જુએ કોઈ, ખાતે ખડ ખોઈયે;

મૂળા મૂઠ નિર્લજ્જ સી પેટે પડિયા પાપાણ !

ગૂજરાત ગુપ્ત થયો, શું રસાળ જોઈયે ?

હંદ, પદ, હહા ને ચોપાઈ લખવામાં પ્રેમાનંદની સગસાઈ
 નીચેના સુપ્રસિદ્ધ હહામાના ચંદબરદાઈ, સુરદામ, બિદારીદામ અને
 દુવમીદાસ સાથે અભિપ્રેત છે.

ચંદ છંદ, પદ સુરકે, દૂહા વિહારીદાસ,
ચૌપૈ તુલસીદાસકી, કેશવ કવિતવિલાસ.

કેશવદાસનો અનિર્દિષ્ટ પ્રતિરૂપધર્મ તે વક્ત્રમ પોતે જ. સદ્-
ભાગ્ય કે આત્મશ્લાઘામાં પ્રવીણ દક્ષ કવિએ પોતાના કવિતનક-
વખાણુ નથી કર્યાં !

હિંદુસ્તાની સામે બકરી બાંધી ત્યારે પ્રેમાનંદ પડોશની મરાઠીને
વીસરી ગયો ન હતો, તે આપણે તપતાપ્યાનના ભરતવામ્પમાં
જોઈએ છિયે. તેમાં ગૌરવનું અર્થ પ્રકાશનું સાર્થક 'મહા' વિશેષણ જે-
શુર્જરીને લગાડ્યું છે, તે કિચડવિત્તવત મહારાષ્ટ્રી સંજ્ઞા સંભારીતે
લગાડ્યું જણાય છે. વળી એજ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં મળવાસી
સાથે મહારાષ્ટ્રી નટને પણ ખડખડિયું આપવાનું હતું છે, તે દર્શાવે-
છે કે કવિ મરાઠીને ભૂલી ગયો ન હતો. રાપદશિકાસત્પભામાપ્યાનના
ચોથા અંકમાં ગોપ શ્રીદામાને ક્રુષ્ણે હિંદી 'ચલિયે ચલિયે' તથા
ગૂજરાતી 'ચાલો ચાલો' ની વચ્ચે ચલા ચલા ચૂકી દીધું છે તે
મરાઠીની સ્મૃતિ જગૃત હોવાની સાક્ષી આપે છે. કેશવદાસ, વિહારી-
દાસના હંદ ગૂજરાતીમાં જોતાર્યા તેમ તુકારામના અભંગ અન્તે
વામન પંડિતનાં વૃત્તો પ્રેમાનંદે જોતારવા કાળજી દર્શાવી છે. પેશવાની
ધનધટામાં મહારાષ્ટ્રી મથુરની કેકાવલી સંભળાઈ, તે આપણી
રસાળ શુર્જરકંજના કોકિલનો પંચમ સંભળાતો બંધ પડ્યો તેના-
પછી. પોતાના સમય પહેલાંના લોકપ્રિય કવિ તુકારામને અન્તે
વિદ્વત્પ્રિય કવિ વામનને તો પ્રેમાનંદે વીસાર્યા ન હતા. પરંતુ હિંદુ-
સ્તાનીની રૂપધર્મ આદર્યા બાદ મરાઠીનો રૂપધર્મ આદરવા જેવું રહેતું
નથી એમ કરી તેને ઝપાટામાં નહિ લીધી હોય.

હિંદુસ્તાની અને મરાઠી સાહિત્ય નવીન કલ્પના અને નાના-
 ત્વના ચમત્કાર સહિત હર્ષ. દેવગિરાના સાહિત્યની સરખામણીમાં તે
 કંઈ જ ન હર્ષ. સંસ્કૃતનાં મહાકાવ્ય અને ચંપૂનાં નાટક અને
 નાટિકાનાં, આખ્યાયિકા અને કથાનાં હિંદુસ્તાની મરાઠીને વ્યખ
 પણ આખ્યાં ન હતાં. ગીર્વાણના જેવી નૂતન સૃષ્ટિ રચી ગુર્જરસાહિત્ય
 હવે રચાને પહોંચાડી અદારમા શતકના સાક્ષરયુગના વિશ્વામિત્ર
 બનવું, એવી ઉદાર અભિલાષા ભાષામહત કવિના હૃદયમાં પ્રાદુર્ભાવ
 પામી. એ અંતર પ્રેરણાથી લોકની રસરસિ હૃદયમામી, કરવા લોકપ્રિય
 દેહીના બંધારણમાં અભિમન્યુઆખ્યાન અને આંધાતાઆખ્યાન
 પ્રેમાનંદે રચ્યાં; એ આંતર પ્રેરણાથી સંસ્કૃત આદર્સનો પરિચય કરા-
 વવા રધુવંશ અને માર્કંડેય પુરાણના અનુવાદ આદર્ષ; એ જ આંતર
 પ્રેરણાથી અદ્ભુત તર્ક અને અયંકારનો ચમત્કાર દર્શાવવા ઋષ્ય-
 શગાખ્યાન લખ્યું. વળી, છદ્ધાત્રના મર્મચને નતોખવા જાતિ અને
 વૃત્તના અગળ્યા પ્રદેશમાં પણ તેને ઝપવાચ્છ અને મેનિત્રગથી દ્વિપિત
 પણ મહાકાવ્યના લક્ષણથી ભૂપિત દ્રોપદીહમ્બુ આઠ દિવસમા લખી
 કાઢ્યું; શાત્રમાં વ્યુત્પત્તિનો ભાસ આપવા મધુર નિર્દોષ, વૃત્ત અને
 જાતિમાં અધ્યાવકાખ્યાન લખી શાત્રકાવ્યનું, ગુર્જર સાહિત્યમાં પહેલ
 પહેલુ વિવક્ષુ આદર્ષ પણ તેણે રચ્યું; અને જે વખતે મંરુદનમા
 પણ પડિત કવિએને હાથે સાચું નાટકો લખ્યાનાં બંધ પડ્યાં હતાં
 તથા હિંદુસ્તાની કે મરાઠીમાં નાટક, યુગમાં વખાણ જ ન હતા,
 તે વખતે કાવિદાસ, બવજીતિ, વિશ્વામદસ, દાંદેવ, શરદ અને નારા-
 મજી મળી જેટલાં નાટકો લખ્યાં હિં તેટલાં પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યાં;
 જેમાંનાં ત્રણ જ સ્વર્ગસ્થ દીવાન બહોદુર અણિભાઈ જસગાદની

મશસ્વી યોજનાથી મુદ્રાંકિત થવા પામ્યાં છે. એ નાટકો ગૂંજરાતીમાં અત્યાર સુધીમાં રચાયલાં બીજાં બધાં નાટકોથી ચઢિયાતાં છે; અને સંસ્કૃતમાં કાળિદાસ અને ભવભૂતિની કૃતિ બાળુ ઉપર રાખિયે તો બીજાં જે નાટકો રહ્યાં તેનાથી એ ઉતરે એવાં કહી શકાય નહિ. પ્રેમાનંદના આ મહાન આરંભનું એક તરફથી ભસ્તનાટ્યશાસ્ત્રને જ વળગી રહી સંકુચિત દષ્ટિ વાળા બનેલા પંડિતોએ અને બીજી તરફથી રાસલીલાના રસિયા વ્રજવાસીએ તથા આખ્યાનનાં પેખણુના પરિચય ધરાવતા મહારાષ્ટ્રીએ ઉપહાસ કરવા માંડ્યું હોય એમ તે તે નાટકની પ્રસ્તાવના ઉપરથી સમગ્રાય છે. રાપદર્પિકાસત્યભામાખ્યાનમાં સંસ્કૃતના હિમાયતી પારિપાર્શ્વિક નીચેના શબ્દોમાં હૃદયમાં ન સમાના રાપને જીભરા કાઢે છે:—

પારિપાર્શ્વિક—“ભાવ !...કાલિદાસ ભવભૂતિ બાળુ સૌમિય ન્યદેવાદિ કવીશ્વરોનાં નાટક છતાં—ને તે પણ દેવગિરામાં, શુણ્ઘાદિથી હીન શુર્ન્શગિરામાં—અને તે પણ નવીન નામધારી પ્રેમાનંદ અચિત વસ્તુને પ્રયોગ કર્યો એ કેવી હસારત!!! તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાત બહાર મૂક્યો છે. આખ્યાન અને તેમજ ભવભૂતિ! શિવશિવ !—આપણે તો નથી સાંભળ્યું, નથી જોયું, કે નથી જાણ્યું. ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેનો તો ગોટો વાળો તેને કામે શુર્ન્શગિરા વાપરશો, પણ સામાન્ય પાત્રની બાલભાયા વિષે શું જોલો છો ? ” તપ્તઆખ્યાનમાં વ્રજવાસી અને મહારાષ્ટ્રી કૃત તિરસ્કારનું સૂચન નીચેની ઉક્તિમાં મળી આવે છે.

પારિપાર્શ્વિક—“આર્ચ...જેલો વ્રજવાસી અને મહારાષ્ટ્રી આ પ્રયોગનું ઉપહાસ કર્યા કરે છે, તે અમારાથી દેખી અમારું નથી...

એ એમ કહી અને ચીકવે છે કે ગુર્જરગિરા અને ગુર્જરદેશ આખ્યાન બંજવવા યોગ્ય નથી. તો શું મારે એ એમનું નરાતાળ બૂઠું દેવન અવશ્ય ક્યાં કરવું એવી તમારી ઇચ્છા ? એ એમ હોય તો અપનાધની કામા માગી કરું છું કે એવી ઇચ્છાવાળા અધ્યક્ષે એ જ આશ્ચર્ય મારે મારી છે ! ”

પ્રતિકૂલના છતાં પણ પેતે શી પ્રેરણાથી પ્રેરાઈ નાટકો લખ્યાં નેના ઉત્તરમાં પાંચાવીપ્રસન્નાખ્યાનમાં સૂત્રધારના મુખે નીચે મુજબ કાકુપ્રશ્ન કરે છે—

સૂત્રધાર—“મારિય !.....વિધાતાએ શું આ રંગભૂમિભાગી સ્વભાષા પર ભાવ ધરે એવો એકદંડ રસય નહિ નીપળવ્યો હોય !”

એ સ્વભાષા પર ભાવ ધરનાર રસય તે પ્રેમાનંદ જાતે જ. એની જાન્યસમાન ભાષાભક્તિ નાટકોનાં ભરતવાણામાં બમણી ઉઠે છે.

નીચેની ઉક્તિઓમાં પણ તે સારી રીતે પ્રકાશે છે:—“ગુર્જરગિરા પ્રાચીને માટે સાહિત્યસાહ્યમાં વર્ણવેલા સર્વ ગુણાદિયી સંપૂર્ણ બરેલી છે” (તપસ્યાખ્યાન). “પ્રાણનાથ ! મારી કુશળતાને માટે ધન્યવાદ આપ્યા કરતાં ગુર્જરગિરાના આધુર્યને જ માન આપવું વધારે મુશ્કેલ છે” (પાંચાવીપ્રસન્નાખ્યાન). “મારી સખી (ગુર્જરગિરા) આર્યપુત્રે આરબેલા કાર્યથી ઘણી ખુશી થઈ છે.”

પરં વિરોધોઽપિ સમં મહત્તમભિઃ એ ન્યાયે સંસ્કૃત સાહિત્યની સરસાધમાં ઉજ્જવળ ભાષાભક્તિ જે સમુદાય પાળી તેનું દેશભક્તિમાં સંકેતકર થએલું પણ પ્રેમાનંદમાં જોઈએ જિજ્ઞે તપસ્યાખ્યાનમાં સૂત્રધારને મ્હોડે કહેવાનું છે, કે “ગુર્જર દેશ તો સર્વ પ્રકારના કાર્યારંભને માટે દેશવિદેશમાં વિખ્યાતિ પામેલો જ છે.” વળી એમનું

આ આગળ ત્રણવાસી અને મહારાષ્ટ્રી પ્રતિપક્ષીનાં મુખ જ્ઞાન કરવા
અતુલ્યનના મિત્રથી શુર્જરજૂમિનાં નીચે મુજબ નદી વખાણ કરે છે:—

અવલોકો વિદેશી લોકો રોકો દૃષ્ટિ વર્ષામાં;
ના બાજો જનામણો આતુર આતુર આતક તરયામાં.
નવબોવન કોઇ નારી રહી લીલી સાડી ધારી,
જાત ધંદગોષ શું પાડી; અષ્ટાદશ ભારની વાડી
વિપત રંગે વિહંગમ અનંત વહંત.
અસુધર પશુ મદમાતાં રાતાંતાતાં છે આ વરયામાં;
પતિપત્ની સંયોગી ન રોગી શ્રે' છે શુચિ સુખ પરયામાં;
ધરતે ધાન્ય જાળ્યે વારી, પરતે માન્યની બસિદારી-
આ નંદનવન ન્હોયે, અધિક શુર્જરજૂમિ હોયે
વા સકે રંગજૂમિ ઝૂમી ઝૂમી.

પ્રેમાનંદનાં આ કામ્યનાટકો લોકમાં જોનાં જોખાદરણ, રસુપસુ
ચુદામ,ચરિત્ર આદિ આખ્યાન જેવાં જાણીતાં નથી થયાં. તેને લીધે
કેટલાક વિદ્વાનો તેમના તરફ અનાસ્થાની દૃષ્ટિએ જુવે છે. વળા
“એક કાંકરીએ બે પખી મારવાં” અને “કાગડો કામીને ધીરે એવે
નથી” જેવી ઇચ્છા કહેવતોને મળતી ઉક્તિઓએ અત્યાર સુધી અપ્રખ્યાત
રહેલા અંધોર્મા મળી આવે છે, તેને લીધે પણ તેમને પ્રેમાનંદની કૃતિ
કહેતાં અચકાય છે. જે લોકમાં અમુક કાવ્ય જાણીતું ન થયું માટે
તે ચોક્કસ કવિની કલમથી લખાયલું ન હોય, એવી વ્યાપ્તિ બાંધી
બેસિયે, તો શુજરાતીમાં કાદંબરી રચવાનું માન બાલણ જોઈ બેસગે,
જોવિંદગમન અને મુરનગમન રચ્યાનું યશોગાન નરસિંહ મહેતાનું

લૂટાઈ જાગે, અને સામગ્રીની પણ કીર્તિ ટેલેકી લૂટાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે. બીજી તરફથી શિકારની દરેવતોના પ્રત્યે શંકાથીયે દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તે તો પ્રેમાનંદનાં બીજાં કાવ્યો ન વાંચાનો. પરિણામ છે. દ્રોણદીદરશુભ શિકારનું સામાન્ય વર્ણન આપું છે તે કાગે ગાખનાં અદ્રાવકાખ્યાનમાં 'જનકવિદેહની મૃગયાના વર્ણનનું' પ્રકરણ કોઈ જોગે, તો મટેજ તેના જાણવામાં આવશે કે એ વિશે મગધાગસિક મરાઠા, મુસલમાન અને રજપૂતના મમખમાં કયેશે પ્રેમાનંદ-નંદરજારના રાજના સમાગમમાં શિકારની મારી માહીતી મળીવતો હતો.

આ અનારયાશીલ વિદાનોના મુકાબલામાં એવા મહાશીલ મુખ્યો છે કે જેઓ પ્રેમાનંદના નામે ચડેલા હરકોઈ કવિનાના મંથને પ્રેમાનંદની જ કૃતિ માને છે. પ્રેમાનંદના માથે ભાગેલાં કાવ્યોમાંતું એક દ્રોણવિષયવર છે. એ જુહારકામદોહનના છૂટા મંથમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે એમાં કર્તા તરિકે 'ડોહરાવાસી ચોવીસા કૃષ્ણકુન પ્રેમાનંદ' નું નામ છે. પરંતુ તે સુપ્રસિદ્ધ બટ પ્રેમાનંદની કૃપમયી લખાયતું જણાવ નથી. 'એવું' મામ પ્રકાશક દ્રોણવિષયવર આપે છે ખરા, પરંતુ ગ્યનાર તો તેને આદિપર્વ-જ' કહે છે. એ પર્વ પૂરું કરી તે પંડીતું પણ પર્વ કૃતિ લખવાની સૂચના આપે છે. ફૂંડી યેમાસુર

૧ જુઓ છેતું (૪ થું) 'કડવું' કડી ૧-૨

વેર પાયનને લાગી પાય, મુનિ કરે જાજેજવગાય,
તમ કૃપાયે શી કખાદિવ, આવપર્વ સાંમથું અપમેવ;

... ..
હવે કહો નૌનમ પર્વ, જેમાં સગીતપું ચરિત અપૂર્વ.

કંકાલી અને કપીરાની કથાના ગોળા ગળાડવી દીધા છે! દેવીની બિન્નતા અને કથાભાગના તફાવત ઉપરાંત દેશીઓ પણ પ્રેમાનંદની નથી, પ્રસંગવર્ણન પણ તેલું નથી; અને પ્રતિષ્ઠા તો તેની નથી જ.^૧ આયું જ ખીચું પ્રેમાનંદને માથે મારેલું કાવ્ય કે જોડકણું સ્વર્ગની નીસરણી છે. પંડિત રત્નેશ્વર જેવા જેના શિષ્ય હતા અને જે હોંડા સંસ્કૃત સાહિત્યના જ્ઞાનની પડે પડે સાક્ષી આપે છે, તે એક ગૌરવતા અજ્ઞાન જોડકણું જોડનારને પણ ન છાજે એવું નમાયું લખાણુ લખે તે તો માનવાને છુદ્ધિ કૃત્ય કરતી નથી. આયું જ ખીચું એક દશમલીલા^૨

૧ થોડાં વર્ષ ઉપર શ. શ. બાલુસુખરામ નિર્ગુણરામને પ્રેમાનંદનું મહાભારત મળી આયું છે તે સં. ૧૭૨૬-૩૨ માં રચાયું જણાય છે. એનું આદિ પર્વ સં. ૧૭૨૭ ના અરસામાં રચ્યા પછી એનો એ દ્વિ સં. ૧૭૩૬ માં ખીચું આદિ પર્વ લખે એ બનવા જોગ નથી શ. શ. બાલુસુખરામ વાળી પ્રતમાં ટુંડી, ધેમાસુર કંકાલી અને કપીરાની કથા છે નહિ. દેશીની સંખ્યામાં અને દેશીમાં બે આદિ પર્વ વચ્ચે ફરે છે. દેશીની કસોડીએ કસી જોતાં શ. શ. બાલુસુખરામને મળેલું મહાભારત પણ બાપામડન પ્રેમાનંદની કૃતિ લાગતી નથી. તેવી જ રીતે ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મવાદન આખ્યાન પણ તેની કૃતિ નથી. છેલ્લા દાખ્યની એક પ્રતમાં કતાર તરીકે ભાષ્યકરતુ નામ જોવામાં આવે છે. તા. ૨૦-૧૨-૨૦.

૨ એ કાવ્ય ‘સંક્ષિપ્ત દશમલીલા’ એવા મથાળાથી બુ. કા. દા. ૩ માં વડોદરાવાસી હરિમટને નામે લખ્યું છે. એ દ્વિ સં. ૧૮૮૫ માં લખાન હતો એવું તેમાં લખ્યું છે. લાગરસની પ્રત સ. ૧૮૨૧ માં જિતારેલી છે અને તેમાં ‘હરિમટ પગે લાગે’ ને બદલે ‘શ્રી હરિને તો સાગી’ પાઠ છે, તથા એક કડી વધારે છે. તેમાં પ્રેમાનંદનું નામ છે. તા. ૨૦-૧૨-૨૦.

નામે દૂકું જોડકણું મને નાહોદ તાજે લાડનના શોધરસિક
મહેનાજી જીવનનાય વિવારામ તરથી મન્ય છે. એ પણ છે તો
પ્રેમાનંદને નામે જ, પરંતુ પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી. પરંતુ ગાય-
દર્શિકાસત્યમામાખ્યાન, અદાવકાખ્યાન વગેરેનો તિરંગાર કરતાં નેટલે
દરજાએ અચકાવું જોઈએ, તેટલે જ દરજાએ આગ્રહ કરવા દેવાની-
સ્વયંવર, સ્વર્ગની નીસરણી વગેરેનો આખો મીઠાઈ સ્વીકાર કરતા
પણ ખ્યાનું જોઈએ.

પ્રેમાનંદ કેટલાક નિર્માણ પુસ્તકો લખ્યા છે, પણ તે કેના
સંજોગોમાં લખાયા છે તે જોવાનું છે. એનું બહુભાષીય એની
કથામને જોયે આપે એનું નથી. એ પોતે જ એને લાચરનામજી
કહે છે. રા. બા. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે તેમ 'લક્ષ્મણાદરજી
એ પ્રેમાનંદની કથાઓ ઉત્તમ નમો નથી પરંતુ એનું ઉત્તમપણું
બનાવની તરફમાં રહેલું છે ' વિશેષમાં આપણે કહેવું જોઈએ
કે પતરાજીની ખાતર નહિ પણ માયામય માધુર્ય મિત્રને હાથે
' કૃત્તી ગંગા અનાપી સાકરે પાણ બાંધી ' અભિજ્ઞાને તમ
કથાની ખાતર સમર્થ કવિએ એક દિવસમાં ૮૦ પંક્તિનું એક
કથાકર્તા વચ્ચે એનું બહુભાષીય લખાણ તોહસ કર્યું હતું એ
આખ્યાન તો ' રસ અવધાર કાષ્ઠ ન જાણે ' એવા રાજીક ગેદિયાનું
મન મનાવવા રચ્યું હતું તેથી, અને એ રચ્યું ત્યારે પ્રેમાનંદ એક
વર્ષથી માંદ હતો તેથી તેમાં સાવધાનતાથી ખાતર જોવામાં આવે
છે. પરંતુ વિ. સ. ૧૭૪૫ માં જ્યારે નદરયાગ્યા ગંગાની પ્રસન્ન-
તાને અર્થે રાજગુરુ અને મિત્ર પ્રેમાનંદ આઠ દિવસમાં આશરે

ત્રેવીસસે પંક્તિનું દ્રોપદીહરણુ લખી કાઢે છે ત્યારે વધારે રચનાચાતુર્ય વાપરે છે; ને કે જાતિ અને વૃત્તમાં એ કવિની પહેલવહેલી જ કૃતિ હોવાથી યતિભંગ બહુ જોવામાં આવે છે અને વખતે શબ્દો પણ બગાડેલા અને માઝાતાઝા વાપર્યા જણાય છે. અંતરના ઉત્સાહથી સ્વસ્થ રિયતિમાં ત્વરાથી રચાયવા કાવ્યનો નમૂનો સામળશાહનો વિવાહ છે, જે કવિએ જે જ દિવસમાં લખી કાઢ્યો હતો એમ સ્પષ્ટમ કહે છે. પ્રેમાનંદની પ્રતિભાની પ્રખરતા અને કવિના રચનાની સરળતા દ્રોપદીહરણુ અને સામળશાહના વિવાહથી પરખાઈ આવે છે.

• અચુક અંધના કર્તૃત્વ સંબંધમાં પ્રેમાનંદ વિશે થકા અથકા જેમ પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે, તેમ તેની શૈલી વિશે વિરુદ્ધ વિચારો પ્રચલિત છે. પ્રેમાનંદનાં લોકપ્રિય આખ્યાનોની સરળતાને વખાણનારા સરળ શૈલીની પ્રશંસા કરે છે; ત્યારે તેનાં નાટકો અને કાવ્યોનો આસ્વાદ્યોનારા સંસ્કૃતમંધી ગૂંજરાતીનો પક્ષ કરે છે. આદિ કહેવું જોઈએ કે પ્રેમાનંદને પ્રિય તો સરવ શૈલી જ જણાય છે. તેના મળ્યાખરા અંધોમાં એ શૈલીનો જ તેણે ઉપયોગ કર્યો છે. નાટક અને કાવ્યની રોલી તો ભારતી વૃત્તિના રસિયા પંક્તિજનને સતોખવા અને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં નદી કહે છે તેમ 'ગુર્જરાણાં મુખ્યં મદ્યમ્' એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ નાંખવા 'પ્રેમાનંદે ખાસ કરીને કઠિણ અને પ્રૌઢ કરી છે. કરી છે કહેવાલુ હારદ એ છે કે એ

૧ સામળશાહના વિવાહના આરંભે આપેલા દેગીનદ્ધ અધૂરા જિનારામાં યજ્ઞુ' છે કે 'નાગરનિંદા'નાં દમ આર કડયાં પ્રેમાનંદ નિત્ય પ્રતિ રચી કાઢતો.

દ્વિતિમ છે. પ્રેમાનંદની એ દ્વિતિમ ગૂજરાતીથી બૂલાવે ખાખ સંસ્કૃતમયી
 ગૂજરાતીની હિમાયત કરે અથવા સંસ્કૃતયુગ દિ આગાહી આપે, તે તો
 રાક્ષમી અને આદીરી ગૂજરાતીથી છેનરાઈ પ્રાચીન અને શુદ્ધ હોઈ બ્યુત્પ-
 તિવાદી અપભ્રંશની હિમાયન કરે અથવા જોડણીમાં બ્યુત્પત્તિપક્ષ માન
 આપવા યોગ્ય હોઈ અપભ્રંશયુગની મંભાવના કરે તેના જેવું અશ્રદ્ધેય
 કહેવાય. એમ જણાય છે કે સંસ્કૃત નાટકમાં પાત્રમેદે બાપામેદનો જે
 નિયમ છે તેના સમાદરથી પ્રેમાનંદે ભારતી વૃત્તિના ઉત્તમ પાત્રના સંસ્કૃતનો
 જલ્પ આપની સંસ્કૃતમયી પ્રેાડ ગૂજરાતી જાણતરી; માગધી અને
 દારમેતી પ્રાકૃતના વૈચિત્ર્યનું કંઈક ભાન કરાવવા અપભ્રંશ પ્રાકૃત
 તથા જૈન પ્રાકૃતનો નમૂનો સેઈ આદીરી ઘડી કાઢી, અને અવદના-
 વેજના, વૈવલ્યોત્પત્તિના તથા ભાટચારણના બ્રહ્મ મૂલની છાયા સેઈ
 રાક્ષમી યોગ્ય લીધી. એ પ્રેાડ ગૂજરાતી, આદીરી અને રાક્ષમી પૈકી
 એકે દોઈ કાળે કાઢની બોલી હતી જ નહિ. સહેજ પુઝિયે ઢિયે
 - કાપદર્શિકાસત્ત્વમાખ્યાનમાં કૃષ્ણ ભગવાનને સુખે મહેમાનના
 ઉતારાને માટે અતિચિસલકારરચાન શબ્દ કહાવ્યો છે તે મન સંસ્કૃત
 યુગમાં કાઢએ વાપર્યો છે કે આગામી સમૂહન યુગમાં બોલારી ?
 કાણુ કહેમે કે શ્રીદામાની આદીરીનો સમજુઈ (=સમજી) એ બોલ
 જૂની ગૂજરાતીનો છે. ઝોવઈ (=ઝોલી), ઇહાં રઈ (=ઈદાથી)
 જૂની ગુજરાતીનાં રૂપ છે ? રાક્ષમી ગૂજરાતી સંબંધમાં તો કાઢએ
 બૂલાવે ખાધા નથી, ને કાઢ ખાવ એમ નથી. એ તો નજર પડતાં
 જ દ્વિતિમ જણાઈ આવે છે. કહેવાનું તકરુર એટલું જ છે કે નાટક-
 કાવ્યનો અભ્યાસ કરતાં પ્રેમાનંદે દ્વિતિમ રેવતીમાં લખે છે એ વાત
 દરિ બદાર ન હોતી એકધે.

નાટકની ટ્રાઈ ગૂજરાતીમાં ભારતી ઇતિના સંસ્કૃતનો આભાન
આત્મો છે, વસ્તુસંકલનામાં શ્લોક અને વિશાખદત્તનું સંવિધાનચાતુર્ય
હોતું છે, પાત્રભેદના નિરુપણમાં પણ સંસ્કૃતની સાવધાનતા
સચવાઈ છે, એમ ગીર્વાણ નાટ્યસાહિત્યની મુંદર ઝાંખા પ્રેમાનંદનાં
નાટકોમાં સંકેત થઈ તેને શોભા આપનાર બની છે; ત્યારે તત્કાલીન
બવાઈની પ્રામ્યતાની જાણ પણ તેના ઉપર પડ્યા વગર રહી નથી,
એ શોચનીય વાત જણાવ્યા વગર ચાલતું નથી. એ પ્રામ્યતા
શોકયોની ઉદિતમાં આગળ પડતી જોવામાં આવે છે. કૃષ્ણ બગવાનના
અંતઃપુરમાં રક્ષિતભણી અને સત્યભામા વચ્ચે પણ અબણ અક્ષીન
જોઈએને જ છાજે એવી પ્રામ્ય ગાળાગાળી સાંભળિયે હિયે. પ્રેમાનંદે
સંસ્કૃતના ઉત્તમ આદર્શના પરિચયને લીધે બવાઈની અપ્રતીક્ષતાનો
ત્યાગ કર્યો તેની સાથે તેની પ્રામ્યતાનો પણ ત્યાગ કર્યો હોત, તે
એનાં નાટકોનું મોટું કલંક દૂર થાત. પ્રેમાનંદના મનની એ એક
અદારની નિર્બળતા કહો કે ગમે તેમ, પરંતુ શ્રોતા જોઈ રાજ થાવ
એવા પ્રયોગ ઉત્તમ આદર્શમાં પણ તેનાથી વાપર્યા વગર રહેવાતું
નહિ; એ વાપરતાં તે ઐશ્વિત્ય અને ઐશ્વિત્યનો વિચાર ભૂલી જતો,
રસ પોષવાની સાવધાનતા તે યોષ એસતો, પાત્રની શોચતા
જળવવાની જરૂર વીસરી જતો. સામાન્ય વર્ગને માટે ટોળ દીખળને
પ્રિદાસનાં વચન અરચાને તે વાપરી જાય છે. “સાધુ પિતાને મહા
દુઃખ દેવા મુજને સીમંત શે આવ્યું” એવું કહેનારી માધુ પુત્રીને જ
ગોડો લોહને રંજિત કરવા ‘ધડો ફૂટે ગજો દીકરી, માવિના તેરી દીકરી’
એવાં જોડકણાં જોડાવે છે પ્રદરણને ગોખા આપે અને રસને પોપે તય,
‘મોહવારણી પી પડ્યો ?’ એ ઉકિતતું ઐશ્વિત્ય દદ કરે એવું વૈદર્ભીમાં

વેલ જાણે હેમની અવેવ ફૂલે ફૂલી
ચદિન ચિત્ત મારું ને ગયો દુતત્વ જૂની.

એ કડીમાં ચોજેલા રૂપકને અધવચ પડતું મૂકી આત્મકારિકને અલંકારથી આગતવાના મિથ્યા મોહમાં 'સામસામા રહ્યા શોભે વ્યોમ ભોમ ને સોમ' વગેરે પંક્તિ કપર પંક્તિ હમેરી અલંકાર ખડકવા મંડી જાય છે ! આવા પ્રમાદસ્થનો એના કાવ્યોમાં શોધી કાઢવા સહેલ છે. પરંતુ એવાં ન્હાનાં મોટાં ધાળાં છતાં પ્રેમાનંદ વસ્ત્રમના બોવમાં 'પ્રનાપી પ્રમાદર' જ છે. એક બેકકને મારે બેઠ્યે તે કંટનાં વ્યાખ્યાન કાંતું થઈ ગયું છે, ને કાઢના દોષ બેવા સચિત્ર પણ નથી, તેથી વસ્ત્રમના જ વંદનવચ્ચથી અટકું છું.^૧

૧ પ્રેમાનંદની જયન્તી ઉપર તા. ૩૦ મી જુલાઈએ અમદાવાદની માહિત્યસભામાં પાંચેશ્વે આ લેખ છે. એ એકમાર્ગી છે. એમાં પ્રેમાનંદના જીવનના પાંચ મોટા બનાવોની નોંધ છે. એમાં પ્રેમાનંદ ગળ્યા ન છતાં તેને નામે ચરેલાં ત્રણચાર કાવ્યનાં પ્રમગોપાત નામ આપી મતોત્ર માન્યો છે; પરંતુ પ્રેમાનંદનું ઓગણત્રીસ કડવાનું ઓખાદરજી બાજુ બેકાવાળ રાજરામસુન ગોવિંદરામ-ને પ્રથમ કલ્યાણનકનનો અને પાછળથી પ્રીતમનો શિષ્ય થયો હતો અને જે હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો કર્તા છે-તેમને હાથે સંવત ૧૮૫૬ ના આસો ચુદિ ■ ને શુક્રવારે કેવું વધીને જપ્પન કડવાનું થયું અને દયારામને હાથે તેથી પણ વધીને બમાવું ત્રમણું થયું, એ વાતનું સ્મયન સરખું કરાયું નયો. વળી નરસિંહ મહેતાના જીવનને કળમાં કાવ્યો વિશે પણ દહેવાનો અવકાશ મળ્યો નયો. વિવાદસ્પદ વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડવા સંગોથકોને વિનંતી છે.

પ્રેમને કે આનંદને કે પરમાનંદ નમુ;
 નમું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપવાનને;
 કૃષ્ણમુક્ત પ્રેમાનંદ, કે રામચરણશિષ્ય,
 વેદપાત્રી, આગમના નમું પ્રેમ પાનને;
 ચાતુરવિંશી મણિને, કે માધવમિત્ર નમું;
 રત્ન-ગિરા-શુભરને, નમું રક્ષાવાનને;
 નમું નમું નમું કયું; ક્યે પણ અગે નમું!
 વજ્રમ કપીશ તોય ધારે ના એશાનને.

વજ્રમ સાથે સંમત થઈ આપણે પણ કહિયે, કે આભારમુદ્ધિથી
 મુખ્ય બન્યા સિવાય અર્થાત્ વાસ્તવિક ચોખ્ખાના સ્વીકારપૂર્વક
 બાપાપ્રેમની મૂર્તિરૂપ, કાવ્યાનંદના પ્રભવરૂપ, પર આનંદ જે
 અકાનંદ તે પરમાનંદસ્વરૂપ, મંદકૃત-પ્રાકૃત-અતિપ્રાકૃત કવિઓમાં
 ભૂપાનુરૂપ, અકવિને કનિ બનાવે એવો પ્રતાપ ધમવનારા, કૃષ્ણભટ્ટની
 ખ્યાતિ વધાવનારા સપ્ત, રામચરણ શુરનો આદેશ મારે ચઢાવનારા
 મગ્નિશિષ્ય, સ્વાધ્યાયમયું અધ્યયન રાખનારા અક્ષવર્ગસ્થી, શાસ્ત્રપુરાણનું
 પ્રીતિથી પાત્ર કરનારા, ચોવીસા આક્ષરોમાં ચિરોમણિ, ધીની નગી અક્ષાવી
 આકરની પાળ બાંધનાર માધવનેહના મિત્ર શુભર ગિરાના શ્રદ્ધામણિ
 શુદ્ધ સત્ત્વના પ્રાધાન્યથી સદેવ પ્રમજ્જમૂર્તિ જે પ્રેમાનંદ તેમને
 નમસ્કાર! એ બહાલા કવીયરને કોઈ ને કોઈ રૂપની અલગભાવનાથી કરી
 કરીને નમસ્કાર !

કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ.*

બધુઓ !

ચિન્દેમ દેવતાં યાચમમૃતામામનઃ કલ્યાણ-અમૃત ૨૧.૫

મંગલમ્

અને આત્મકથારૂપ ભગવતી વાનુદેવી અમને
પાવન કરે! એ સુંદર બશ્મિપૂર્ણ કવનમાં
મદાકારિ બવમૃતિના હૃદયને શ્રદ્ધામય કેળવું

જોઈને અપૂર્વ આનંદ અનુભવાય છે; પરંતુ તે કવિ-વ.ગીતું
ઝારવ જ્યારે આપણા અર્વાચીન કવિવર કાન્તની રમઝગી પંક્તિઓમાં
વાંચીએ, જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણી ગુર્જરીનું સુખાચ દિશ્વરું,
આશાભર્યુ પ્રતીત થઈ. આપણાં હૃદયોની કયા વિચારતી એ,
આપણને એ અમૃત અજવાળે, એ યાયના આપણા આત્મકવનમાં
સર્વત્ર વ્યાપ નથી થઈ રહેતી ?

* ઇ. મ. ૧૯૦૫ ના એપ્રિલની તા. ૫ મીએ અગર તે
અરસામાં, આ જોષ સા. થી કેશવવાવ હં. કુવના પ્રમુખપણા નીચે
વાંચવામાં આવ્યા. દત્તે. આ અપ્રમિદ રહેશે જોષ બાઈ દુબંગમ
જોષાગમ બદે કાળકથો સાચી ગમેશે ને તેમજે આ મન્ય માર
અમને આપી આબાર કર્યો છે.

“ નન્દન વનના પ્રાસાદોની ટોચથી,
 “ મધુરી કેદા આજે શી ઉમરાવ બે !
 “ મુરબીઓની સાથે સંસારે સંસરી,
 “ અન્તરદ્વારે ગીતા શી અથડાય બે !

“ ‘ સુરતા ’ ની વાડીના મીઠા મેરલા ! ”

કવિશ્રી કાન્તની આ પ્રાસાદિત બાનીમાં કવિતા અને મનુકલ્પનો સતત સમ્બન્ધ બહુ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

‘ દેવી કુસુમોથી લયો પડતા પ્રદેશોમાં રમણુ કરનાર કવિવગેની મિઠી કેદારપ વાણી આનન્દનાં તથાવનોમાં—ગિરિશિખરોની કુંજોમાંથી નીકળી આવી, ‘ અવિરામ મધુરી અર્થા કરતી ’ અહા ! આજ કેટલી ઉમગભરી ઉજળી રહી છે ? માનવ હૃદયની સુવામલહરીઓની સાથે જે જગતમાં સરતી એ ગીતઝરણીઓ આત્મમન્દિરાનાં અન્તરદ્વાર ખુલ્લા કરી નાંખી કેવા વેગથી અંદર વહી રહી છે !

આજનો વિષય પણ એવી જ લલિત, મધુર, રસભરી કવિવાણી પરત્વે છે; સ્વદેશના ગૃહ અને રાજ્યવર્ગમાં કવિની ભાવના. કવિવર નર્મદની વાણીની પેઠે એ ધૂમી નથી, રસપ્રેમી હરિલાલ ધ્રુવનાં કવનની પેઠે વિકાસ પામતા ઝગમગાં ઉત્સાહની ગેખી ઝુંક તેણે કુદી નથી, ભાવના અને કલ્પના કવાની સહરોમાં કાન્ત અને નરસિંહરાવની ઉર્મિઓની પેઠે તે રમી નથી; હૃદયગુહાઓનાં ઉડાં ધંડાણોમાં મણિવાણ અને ગોવર્ધન-બાઈની જ્ઞાનમક્તિભરી ઝરણીઓની પેઠે તે ક્તરી ભાસતી નથી; છતાં તેણે પણ ઘણું કર્યું છે. પ્રેમમક્તિમય રત્ન—સુંદરતાનું મેવન—પ્રભુતાનું પૂજન સંસ્કારી કવનમાં કવિવર બાલે કર્યું છે. હાકિમનો સુધીવાદ, નારદ—શાંકરનો પ્રેમધર્મ, ગાયરન—બર્સ અને મુરનો.

કાચ્ચરંગે આપણી બાપામાં એક નવીન, સુ-દર, સુખદ વાણીમા
લેખણે ઝળકાવ્યો છે, અને કવાન કવિ, હર્ષિદેવ પચદશીમા એ
મહાશય આપણને એવી કવિતા-પ્રીતિર્મળની સામગ્રી આપી ગયા
છે કે જેને માટે આપણે એમના હમેશાંને માટે ઓશિંગણ ગ્રહેવાનાજ.

ખી-તુ કંઈ ન કહ્યું હોય, તેમની કવિતાનાં આનંદ તત્તો-ભાવોમા
આપણે ન જિતીએ, તેમની કાવ્યવહરોની સપાની ઉપર જ આપણે
તરીએ તો પણ શું ? જીવનના મહાન ઉદ્દેશોની સાથે કવિ-ગ્રંથ
ધામ્નું નહતું એમ કાણુજર માની વધએ તોપણ તેથી એમની કાવ્યપ્રભા
જન પણ ઓછી થતી નથી.

“ દોષ ન દેખે કવિવગ્ને જે લનાકુંજ આગમ દરે,
સુખશાન્તિ બધા વગી ન્દી છે, હથી પ્રીતિનો ત્યાગ દરે.”

મવિઓની જીવનવેલના મુગ એક કાળને માટે નથી જ.
“સન્ત”ના મામરે તત્તો દેહે છે: “ કવિતા તે કવિનું પોતાનું મન જન
મરવા માટેનું ગમકું નથી. એ પોતે જાણે તો ઘણું વધારે ઉન્નત
નર્મ માનવાતું છે એણે સમગ્ર મમાગના અન્નગ મામા પ્રવેશ
પ્રી, સમાગમા નવુ માનુષ્યગિઓનું જળ, નવુ રમિક નેનતું તેજ,
નવી અધ્યાત્મ દષ્ટિ ઉત્પન્ન કરાવી છે અને એને પરિણામે સમાગ-
ને ઉત્પદક્રમમા એક ભૂમિમા આગમ ચદવાનું મામર્થ આપવાનું
છે. ” આ અવવાહિની ત્રિયાગમાગને વધાવી લેતા આપણે એમ
પણ દેવે પડે કે કવિવાણી એક કાળ માટે નથી, એક પગથીઆને
પગનીને માટે પણ નથી આપણે કોલવના તુર શ્રવણ થાય પણ
મહત્ત્વ પામવાને સમ્મરી દેવો ત્વન્ન થાય ત્યારે જ તેમા કવિતા
-રમ પ્રીતિનો વેગ નિહાળાય છે એટલે એમા કંઈ કોલિવના ‘કુડ’

રવનો દોષ છે એમ તો નહીં જ મનાય. પરિણામે તો—કાળક્રમે તો સંરક્ષારી વાખીની સદ્ગુણના છે જ. કવિવર નરસિંહરાવ સ્વાતુભવ થયે છે તેમ:—

“ હૃદયકુંજ વિષે વસી કુંજતો
કય અસૌક્યિક કોકિલ કો મુખ્યો
રવ મનોરમ એ મન રચતો
વહી રહે ધ્વનિ કુંજ વિષે ઝીણા. ”

એમ ધણી વાર બને છે છતાં

“ મતુજ હવનનાં મનનાં વળી
અનુપ ગાન હું એ ન સકું કળી
કંઈ રહસ્ય ઉંડાં જગજાવતું
નહિ એ મુજને મન ભાવતું. ”

અને એ પ્રમાણે માત્ર મનોરંજક થઈને પણ કવિતા શુભરમ્ય એકવાર ઉતરી તો પછી ધામે ધામે પણ એનો પ્રવાહ તેના સદા પ્રદેશને રસપૂર્ણ કર્યા વિના રહેતો જ નથી. એટલા મારે જ કહ્યું છે કે:—

The Poet chant may be a thing,
Of lightsome tone and word,
But a living sound may dwell in a string.
That shall waken and rouse as its echoes fling.
Till myriads breasts are stirred.

હોરામાં જ્યોત્સનાવાં રસિક હૃદયોને શું અચક્ય છે ? કવિતા દશે, સત્ય, રસવાહી પ્રેમપૂર્ણ હૃદયનાં કવન દશે, સહદય અધિકારી શુભર હશે તો પછી ઉપરની મનથી માગણી ઉપાતાં વાર નહીં જ લાગે.

વિશ્વરૂપનાની દેવી સુન્દરતાનું સ્વરૂપ આપણા દૃષ્ટિવરના હૃદયમાં એટલું ઉંચું છે કે વિશ્વપિતાને પણ તેનાથી, પોતાની કૃતિથી જ વિવશ. મોહીત થઈ ગએલા તેમણે દર્શાવ્યું છે.

“ એવી સુન્દર મોહિની અહહહા ! કામી પિતાને કર્યો,

“ શું આશ્ચર્ય દર્શાવે મોહિનિ થઈ હું ચર્ચુ જોને કર્યો;

“ સર્વે સાક્ષર નમ્ર ભાવિક જનો જોના-રહે આરતી

“ તે દેવી નિન નિત્ય મંગલમયી ત્વાંમાતુમે મારતી. ”

‘ ભારતી બ્રહ્મણ ’ ના ઉદ્દેશ મુજબ તરીકે પણ ભારતી-બગ-

વતી-વાગ્દેવીનું એજ પ્રકારે યાચન સખી તેને અનુસરવા બાલાશંકરે જીવન પર્યંત ચલ કર્યો છીયો હતો તો પછી પ્રારંભમાં આ મંગલ-યાચના વિના એવુંજ સુન્દર, એવું જ મનોરમ બીજું શું યાચવું ?

અહીં એક વિશાળતા રજુ કરે છું:—

કવિવર બાલની કૃતિઓના સંપૂર્ણ અભ્યાસનું આ લેખ ફળ નથી, તેમ ભક્તિભાવનાના શુદ્ધતમ સિદ્ધાન્તો, સુરીમતનાં અંતીમ રહસ્યો, એના ઉંડા-ગહન ભાવના અર્થ, કવિતાની આન્તર લહરીઓ સમજ્યા વિના પ્રયાસ નિષ્ફળતાજનક છે એમ મહેં માન્યું છે. બાલાશંકરના હૃદયની તરંગાવલિનું અધ્યયન ઘણું ઉપયોગી છે પણ દૃષ્ટિ છે. ઉપરથી ચાંત લહેર લહકાતું તેમનું હરસરોવર બહુ ઉંડું છે. આપણે તેમની કૃતિઓ જેમ જેમ વાંચીએ છીએ, વિચારીએ છીએ, રસ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, ભાવનાને અંતરમાં ઉતારીએ છીએ, તેમ તેમ તેમના જીવન સાથે આપણું જીવન એકતા પામતું જાય છે અને તે જન્મે આત્મતત્વોનો દૃઢ સંલોગ એ જ સુન્દરતા-પ્રજ્વળતાનાં દર્શનની સુખાઝ્ઞાલિની પણ એમ અચૂક થઈ આવશે

એ વિશે આ હૃદયને પૂર્ણ અદ્વા છે. મને એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી. થયો મુશ્કેલ છે માટે 'અદ્વા' સખ્દ વાપર્યો છે; પરંતુ સહૃદયતાથી કવિવર બાળનાં કવનો પોતાની ચિત્તમાં ઉતારવા પ્રયત્ન થશે તો પણ એ 'આકાશના ઉમ્મર ઝોળંગીને કાઈ અવનવા તેજને તરતું' તો અભ્યાસક નિહાળી શકશે એ ખાતરી છે.

મહાયુગ અને આન્તર-યુગનો સંયોગ.

આપણા કવિતાના સાહિત્યમાં નરસિંહ, પ્રેમાનન્દ, નર્મદના મહાયુગ (Periods) જેમ જેવામાં આવ્યા છે તેમ તે પ્રત્યેક

યુગની વચ્ચે અકેકેટો, એટલે-બાલણ, દયારામ અને નરસિંહરાવનો આન્તરયુગ પણ દર્શનીય થયો છે: એ ઇતિહાસ કલાતું અવલોકન અન્ય રચને થયું છે. આ સમયે મહાયુગ અને આન્તરયુગના સંયોગનો કાલ હતો, અને ૧૮૭૫-૮૦ થી ૧૮૫૦-૨ સુધીમાં એ સર્વનો સંયોગ થઈ ચૂક્યો એ આપણા ઇતિહાસમાં સંસ્કાર-સંકળના વિશ્લેષન કરાવતી યશસ્વી વાત છે: પરંતુ એ વર્ણવણિમાં તેના શિરોચ્છિન્દ્ર એ વિરાજતુ ૧૮૮૭ નું સુહાગી વર્ષ શુન્દતાતી બાપાને, તેમજ આપણા આજના વિષયને માટે, સોનેરી અક્ષરે આલેખાવા ગોચ્ય હોઈ તે તરફ સહજ નજર ફેરવીએ.

અદ્ભુત સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ: ઇ. સ. ૧૮૮૭ નું વર્ષ તેનું શિરોચ્છિન્દ્ર.

નર્મગદ્ય તેના સર્ગકીન રૂપમાં બહાર પડ્યું, અસ્તોદયની પ્રથમ આશ્ચિત્ત પ્રકાશિત થઈ, અને દલપત કાવ્યની પહેલી આશ્ચિત્ત તથા ભીમરાવનું મેઘદૂત બહાર પડ્યું ત્યારથી

આ અદ્ભુત સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું દશક આપણી નજરે ઉદ્ધાસમયું તરે

છે. કાન્તા, માવતી માધવ અને ઉત્તર રામચરિત, હરિયાલ મુવતુ' આયોત્કર્ષક અને રહેમના શોધખોળની નરસિંહરાવના કાવ્યોની શરૂઆત, કાદમ્બરી, નારીપ્રનિશા, દધાન્ત કવિ-મુલ્યમુલ અને મકરંદનાં સુવાસપૂર્ણ લખાણના દર્શનની સાથે, બળદીન કૃત્રિમ દવિના-શૈલીનો છેલ્લો જ્ઞપ્તારો-અને સમિષ નાથ પણ આપણે એજ અગસા-માં જોઈએ છીએ. નીલકંઠકવિતા, વિજયવાણી, પ્રતાપકાવ્ય, રાણકદેવી, પ્રતાપ નાટક, રણકોડ ગજુરામ પ્રકાશિત માદેય પુરાણ અને એવાં અનેક પુસ્તકો આપણી નજરે પડે છે. ૧૮૮૫માં કપીશ્વર દલપતરામને સી. આઈ. ઇ. નો ખિનાવ આપવામાં આવે છે. અને ૧૮૮૬ માં તેમનું રમારક કંઠ તથા કવિ બુલાખીરામ-ઉક્ત વર્ગના પ્રતિનિધિનો સ્વર્ગવાસ થાય છે. પ્રાચીન કાવ્યોના શોધસંગ્રહ, અપ્રસિદ્ધ કવિતા-નું પ્રકાશન, અને જૂના કવિઓની કૃતિઓનો જીર્ણોદ્ધાર પણ આ સમયમાં જ નિહાળાય છે. પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક, કાવ્ય દોહન-નું રા. સહ મહીપતરામે કરેલું અંગ્રાધન, પ્રાચીન ગુજરાતી પુસ્તક-માળા, નારાયણના લખાણો, બામિનીશ્રીણ, મકારાક્ષસ-નારા ચગેરનાં બાપંતરોનો પ્રારંભ પણ એટલામાં જ સમાવેલો છે. તે પછી ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના કીર્તિવંત, ઓગળ્યી વર્ષમાં આપણે આવી 'દિ'ગીએ છીએ. બારતીશ્રીણ જન્મ પામે છે; હરિગ્રેમ પંચદશી અને પ્રેમજીવન પ્રત્યક્ષ થાય છે; સરસ્વતીચંદ્ર (ભા. ૧), કુસુમ-માળા અને જૂહવ કાવ્યદોહન (ભા. ૧-૨) સાંપ્રત કાળમાં રહેમના લેખક-સંગ્રહકારને સાહિત્ય સામ્રાજ્ય અપાવનારા મેન્દોની સાથે અરેબિયન નાઈટ્સનું ગુજરાતી પ્રેસનું શુદ્ધ ગુજરાતી બાપંતર, રુદ્રજીવવધ કાવ્ય, અને અશ્રુમતીનું અંગાળીમાંથી ગુર્જરીમાં આવા-

હન પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. ૧૮૮૮ માં નવવરામનું પરલોકગમન અને ૧૮૯૨ માં યજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીના દેહત્યાગ અને Classical Poets of Gujaratનું પ્રકાશન તેમ થોડા વખત પછી બાલાશંકરનું શુ. વ. સોસાયટીમાંથી વડોદરા જવું અને 'ભારતીભૂષણ' અને 'ઇતિહાસમાળા'નું જંબ પડવું એ સમયમાં પણ ઇતર લાભદ્રાથી પ્રયાસ થએલા છે. વડોદરાના સાહિત્યપ્રેમી નરેશની ચિરકાળ ઉદારતા દર્શાવતી રહેલી પ્રાચીન કાવ્યમાળા જન્મ પામે છે, અને ઠરાવતી, શુભાખસિંહ, ગીતગોવિન્દ, પ્રાર્થનામાળાનો બીજો ભાગ, કુંજવિહારનાં કાવ્યો, રનેહમુદ્રા, મૃગદંટિક આદિ કંઈક ઉત્તમ અન્યો બહાર પડે છે. આવાં આવા અગ્રેષ્ઠ રંગભેરંગી દનકકિરણોથી સુપ્રકાશિત, સુંદર ઝળકે ભારતા સાહિત્યરતનોના સમહથી પ્રતાપવાન બનેલા આ દશકને ત્રિવેણી મંગમ તરીકે આપણે ઓળખી શકીશું. દશપત્રોલીનો છેલ્લો પ્રકાશ, નર્મગૈરીનું નવીનતા બહુ રૂપાન્તર અને મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ તથા નરસિંહરાવની રસ-ત્રિપુટીનાં સંગ્રહારી આન્દોલનોમાં ઝુપતા આન્તર યુગનો પ્રારંભ-એ અધુ આ કાળમાં જ થાય છે. હરિયાસ કૃત્રવ અને બાલાશંકર એ પ્રવૃત્તિની સમયમૂર્તિ તો ન હતા, પરંતુ તેના પ્રારંભક નેતા હતા. હરિલાલના પ્રયામ નર્મદને પથે વહન કરતા હતા, એટલે કંઈક પણ તેજ જે રહ્યું હતું તેથી દોરાતાં સહજ્ય મનુષ્યો લેખની પાછળ પાછળ થોડાક વખત ચાલ્યાં. કવિવર બાવના પ્રયત્નો સર્વ દિશાઓ-માંથી તેજલહરોનું પ્રાશન કર્યા છતાં મનાતન નનનતાની મંજુલ તરંગોની પ્રતિની રૂપ હતા, લેખને અનુસરવા કંઈક પ્રયાસ થયા પણ તે વ્યર્થ નીવડ્યા. આદ્યસ ગિરિગજના ઉચ્ચનમ શિખરનું

દિવ્ય મનરૂપ વિશ્વરૂપને નેના સાથે 'હનીયાલ' ન કરી સંધો-
તોપોની નાથે હયપામદળવાળા લક્ષ્મી સહિત 'નેપોલીયન' ન કરી
સંધો. (પરંતુ તૈકાને તૈકાં પર્વન્ત અન્ય મહારથીઓની ગતિ
પણ ત્યાં થઈ સરી ન હતી.) તેમજ દિવ્ય સુન્દરતાની ગંધી,
પ્રતિભામય દેશાનું સ્વામિત્વ, સતત વિકાસમાન આઘોક્ષિક કાવ્ય-
ઉર્મિઓના સુર અંતરમાં ગુથી તે જગતમાં જગતની વસ્તુઓ સાથે
સામ્ય કરી દેનારના એ કહિન હતું. એટલે એ માર્ગ અન્ય સર્વને
માટે હતું સુધી " અગતિગમન " સમાન રહ્યો છે, એ આશ્ચર્ય-
જનક નથી. સર્વવ્યાપી પ્રેમબદ્ધમાં રસલીન થઈ જતું એ આદ્યસના
ઉદયધન દેવનાં પણ વધુ કહિન ન છે.

૨ કવિ જીવન.

કવિવર આવના ઇતિહાસમાં વિશેષ બહુ જણાયાનું નથી. જે
થોડુંઘણું હું જાણી શકી છું, તે હેમના
જીવનવિકાસ, અધ્યયન, એક મિત્રે કરેલી હેમની જીંદગીની હન-
જ્ઞાન તથા સાહ્યોગી લિખિત કુંડી નોંધ ઉપરથી ન છે. એટલું
પ્રવાહો. હવે ગુજરાતનું સદ્ભાગ્ય છે કે કવિવરના
ઉપાસક, અનુયાયી વર્ગમાંથી પણ કેટલાક
મિત્રો છે કે જેમની પામેથી હેમનાં લખાણોનો સંગ્રહ, હેમના
પ્રીતિપત્રિયની વાનાઓનો સુવામ મળી શકે છે.

બાપાચંદ્રનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં રા. સા. ઉપાસરામ
અહ્લનરામ, જેઓ મામવનદાને ઉચ્ચ દરજ્જે હતા, હેમને ઘેર
થયો હતો. જે સાક્ષમાં હેમના બાલમિત્ર સ્વર્ગસ્થ મણિયાવ નરુ-
આહનો જન્મ થયાનું પણ આપણે જાણીએ છીએ. તેમને એક બહેન હતી

હતાં એકના એક પુત્રની સ્થિતિમાં હોવાથી ખાલાશંકર ચાદ પંદર વર્ષની વય સુધી એમના પિતાની સાથે જ રહ્યા હતા, એટલે સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે પિતાહૃદયની હાથ આપણા કવિવરના જેવા કામળ, વિકાસમાન મન ઉપર દડતાથી બેએ એમા કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. ઉલ્લાસરામમાઈ ઉદાર, ખાયાળુ અને હારશી સાહિત્યના શોખીન હતા, અને આ સર્વ ગુણ ખાલાશંકરમાં પણી વધારે સમજતાથી ઉતર્તા. ૧૮૭૨ ના આસરમાં નડીયાદની એંગ્લો-વનાકુલર સ્કૂલમાં એ દાખલ થયા અને થોડા જ સમયમાં મણિલાલ નજુમાઈ અને અન્ય સહાભ્યાસી સુવકોની સાથે જોડાઈને ગાદી મિત્રતા થઈ. “મણિલાલની જન્મ-તી” વિશેના લેખમાં તેના વિદ્વાન્ લેખકે કેટલીક આ સમયની હકીકત જણાવી છે તે ખાલાશંકર અને મણિલાલ બંનેના જીવનપ્રારંભના એકમતી તથા-રિખરૂપ હોવાથી આદિ તેમાંથી થોડા ઉતારા આપ્યા છે “આ અર-સામા સ્વ. ખાલાશંકર ઉલ્લાસરામની દોષ્ટીથી મણિલાલને થએલા એક અસાધારણ લાભની નેધિ લીધા વિના આલભે નહીં. સુરત વગેરે તરફ ફરતાં ખાલાશંકરને કાંઈએ કાવ્ય રચવાનો હંદ લગાડેલો અને એ હંદ એમણે મણિલાલને ચકાવ્યો. મણિલાલ, ખાલાશંકર અને એક ત્રીજા મિત્ર મોહનલાલ પ્રસાદરામ એમની મુખ્ય ગમ્મત ધણી વર્ષ સુધી એજ રહી કે, કવિતા વાંચવી, સમજવી અને કરવી. આ બાવમંડળના પ્રકાશક શ્રદ્ધા વિદ્વાર મણિલાલ અને કવિવર બાલ હતા. એકના અસાધારણ બુદ્ધિબળથી અને અન્યના રસિક હૃદયમગ્નથી તે સમયના તેમના સદાધ્યાયોજો તેમના પ્રતિ બહુ માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. સાંકળચંદ જેક પણી વખત મને કહેતાં

હતા કે કવિવર બાલનાં અરજીદાર સમયે સ્ફુરતા નવીન કવનો સાંભળવા તે આતુરતાથી વહેલા દૂરી બાલાશંકરને ત્યાં જતા હતા. આ બાલમંડળમાં દાબસાહિત્ય અને બાલાવિદ્યાના વિષયો ચર્ચિત થતા, અન્ય બાલાનાં પુસ્તકો વંચાતાં, તેમનાં બાલાંતર થતાં, અને સર્વદા, સર્વદેશીય, અને કવિતાકળા દિનપરદિન વૃદ્ધિગત થતી જતી હતી. એવામાં તે સમયની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના આવશ્યક તરંગરૂપ મંડળીઓ કહાડવાનો ઉસાહ આ મિત્ર વર્ગમાં પણ સચેતન થયો અને સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ માટે શાંતિની ‘સ્વસુધારક સભા’ તથા ધાર્મિક જાગૃતિ માટે ‘પ્રાર્થના સમાજ’ કહાડવામાં આવી. અહીં “મહિલાવની પોતાની તથા બાલાશંકરની કવિતા પણ ગવાતી. બાલાશંકરને હિન્દી કવિતાનો પણ શોખ લાગ્યો અને એમણે દર રવિવારે અમદાવાદ રા. દલપતરામ પાસે બેસી જવા માંડ્યું, અને ગાથા બજાવવામાં પણ એક દિવસ પાસેથી ચાલુ થઈ નિપુણતા મેળવવા માંડી.” આગળ જતાં “સ્વસુધારક વિસ્તાર પામી, સાઠોદરા શાંતિશુભેરૂક સભા બની હતી. તેમાં શાંતિના સુધારાના અનેક પ્રયત્નો ચર્ચાયા, ઠરાવો પસાર થયા, પણ ફળ નહિં એવું જ આવ્યું. પ્રાર્થના સમાજ બધ થઈ, અને સ્વસુધારક કુદરતી રીતે આપુક્ષીણ થઈ ગઈ ! પણ તે બંને પ્રયત્નોમાંથી બાલાશંકર અને મહિલાવને મળેલું ફળ, સાહિત્ય જ્ઞાનનો શોખ ધીમે ધીમે પકવ થતો ગયો.” “૧૮૭૬ માં મહિલાવે ‘સિક્ષા ચત્રક’ નામની એક ન્હાની ચોપડી બહાર પાડી અને પ્રેમી મિત્રે તે બાલાશંકરને અર્પણ કરી;” અને તે બંને કવિવરો દબ્બુ પણ સંગીત અને કવિતાને કિનારે કંઈક દાગ અર્ધનિદ્રિત જીવનમાં વ્યતીત કરતા, આપણે જોઈએ છીએ.

આ સ્વપ્નો કેટલાં પ્રત્યક્ષ થયાં તે એ બંનેનાં જીવન ઇતિ-
વૃત્તના અભ્યાસક્રોને સુવિદિત છે. મણિવાય વધારે દરી શક્યા,
ત્હેમણું ક્યું વધારે લાભદાયક થઈ શક્યું એ આપણા સાહિત્યના
ઇતિહાસની સુપ્રસિદ્ધ વાર્તા છે; પરંતુ ખાલાશંકરે કેટલું કેટલું
ચોતાની જન્મભાષા માટે કરવાનું નિર્માણ ક્યું હતું, તેમાંથી
કેટલો અંશ માત્ર જ ઉપજી રહ્યાથી થઈ શક્યો એ કેટલાં ચોક્કસ
મનુષ્યો જાણે છે? છતાં આજના વિષયને માટે તે મહત્વનો સવાલ
નથી. ત્હેમણે કરવા નિર્ધારિત હતું તે નહીં પણ જેટલું એમણે ક્યું
છે તેજ આપની પાસે મૂકવાની મ્હારી કર્તવ્યબુધિમાં હું સમજું છું.

“ શિક્ષાશતક ” પ્રદર્શિત થયા પછી આ બંને સાક્ષરોના
જીવનપ્રવાહ બિન્નભિન્ન માર્ગોમાં વળ્યા.
અનેક માર્ગો પ્રવૃત્તિ યોગશાસ્ત્રોના અભ્યાસક, કર્તવ્ય મીમાંસા અને
અને તેમણું પરિણામ. ન્યાયશાસ્ત્રના ચાતા, તથા વેદાન્ત ત્રિયમક
શ્રયોના મહાશાસ્ત્રીનું જીવન હવે શિષ્યવૃત્તિ
ધારણ કરી વધુવધુ દલાભ્યાસ નિમગ્ન રહ્યું. ખીણું કારણ એ પણ
જશે કે દ્રવ્યસાધનની પ્રતિકૂળતાએ એમની આંખ લગાડી. ખાલા-
શંકરને એજ પ્રકારની સાધ્યતાએ હમેશને માટે હાની કરી. એકનો
એક પુત્ર, પિતા સમૃદ્ધિવાન, સત્તાવાન, ધરમા કોમક હોનાર નહીં,
સ્વાભાવિક વૃત્તિચાંચત્વતા ને ત્હેમાં સરકૂન, ફારસી, હિંદી અને
ત્રણ કાવ્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ (અને તે પણ સ્વનંત્ર, તરંગી
કવિઓનો) એ સર્વ પાઞ્ચ થએલા કાળવ્યથે ત્હેમના પરીક્ષાના
અભ્યાસને ક્ષતિ લગાડી. દ્રવ્યસાધને, સ્વાભાવિક ઉદાર વૃત્તિએ
ત્હેમને વિવિધ માર્ગે જતી પ્રવૃત્તિઓમાં તાર્યા; અને સર્વમાંથી

ચંચળ પ્રકૃતિએ ચાગાના ધોરણાનુસાર અધ્યયન ઉપરથી ભાવ ઉઠાડી નાંખ્યો. એટલે ક્રમાનુસાર માન તો લેખને મેટ્રિકપુલેશન સુધીનું જ મળી શક્યું હતું.

ગુજરાત કાલેજમાં એમણે બે વર્ષ એફ. એ. ની પરીક્ષા ચૂકવેલી હતી; પણ તે છતર વાચનના શોખને લીધે તથા કેટલાક પ્રતિકૂળ સંજોગોને કારણે નિષ્ફળ ગયો હતો.

૧૮૮૦ માં ધોધાના કસ્ટમ ખાતામાં એમને વીસ રૂ. ની જગ્યા મળી હતી. કસ્ટમ ખાતામાં માત્ર અગીયાર મહિનાનો ફરી કર્યો પછી તેમને મી. બારીડેલ કલેક્ટરના સમયમાં બરચમાં રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટમાં સને ૧૮૮૧-૮૨ માં કારકુનની જગ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી. થોડો સમય રજીસ્ટ્રેશન ડીપાર્ટમેન્ટમાં રહ્યા હતા. આ નોકરીના શુભ શુભ સમયમાં પણ આ કવિવરે સાહિત્યની અન્ય શાખામાં પોતાની રસિકતા પ્રકટ કરાવી હતી. તે સમયે પુરાતન સ્થળો સંબંધી માહિતી (*archaeological remains*) મેળવી, નર્મદાતટ ઉપરના સ્થળોનો ઇતિહાસ સરકાર તરફથી સંગ્રહ કરવાની યોજના ચાલુ હતી. તે પ્રસંગે બાલાશંકરની નોકરીની કલેક્ટર પાસે માગણી કરતાં મી. આર. કોર્ટની (R. Courtney) એસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર બરચ, નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“ This young man (Mr. Balashanker) inherits from his father a great taste for languages. He is well acquainted with Gujarati, Brij, Persian, Urdu, Sanskrit & English. He has a taste for archæology & has already deciphered inscriptions. He knows how to transfer fac-similis of inscriptions to paper * . * . * .”

It seems to me a pity that the valuable & uncommon talents of Mr. Balashanker U. should not be utilized. " * * * * "

આ લખાણ ઉપરથી સ્વ. બાલાશંકરે દર્શાવીના સંબંધમાં રિપોર્ટ કર્યો હતો અને ચિત્રાણેષોના અર્થનું આનિષ્કરણ કર્યું હતું. ગી. કેએસે ડો. બર્ગેસને બાલાશંકરને ખાસ લેખમાં રાખવા બલા-
અણ કરી હતી.

ત્યારપછી પોલિસ ખાનામાં તેમની ફેરફારી-ચઘ હતી. ત્યાંથી યુન: રેવન્યુ ડિપાર્ટમેન્ટમાં ખાજા આવ્યા, અને થોડો સમય કસેક્ટર ઓફિસમાં રહ્યા. પછી તેમની બદલી આમોદમાં ત્રીજેરર તરીકે ચઘ હતી. (૧૮૮૨-૮૩) પ્રકૃતિના ગિચાકને લીધે તેઓ લાંબી રજા ઉપર રજા હતા. આ રજાના સમયમાં એમના અંતઃકરણના ઘણા ઉંચા ધર્મો વિકાસને પામ્યા હતા. એમનું જીવન સ્વભાવથી રસિક હોવાથી તેમની પ્રવૃત્તિમાં વડીલો પ્રતિ બકિતભાવ, સમાન પ્રતિ અકાંચ મેત્રી, અને દનિષ પ્રતિ અપૂર્વ વાતસાધ્ય પ્રકટ થયાં હતાં. આ વિશ્રામસમયમાં બવિવ્યમાં ઉદય પામનાર વિસ્તૃત સાહિત્યકૃતિઓનાં તેમની મનોભૂમિમાં બીજા રાખ્યાં હતાં. પિતા સાથે યાત્રા કરનાં, (૧૮૮૪-૮૫) તીર્થ સ્નાનાદિથી શુદ્ધિ સપાદન કરવા કરતાં, વ્રજનાથના અપૂર્વ મંથોના પરિક્ષીક્રમથી, દાઅદેવી પ્રતિની અસાધારણ બકિતથી તેમને પવિત્ર ચરાનું વધારે મુચ્છું હતું. સગન સાહિત્યાધ્યયનમાં જીંદગી ગાળનાર સરસ્વતીસેવકને અને ત્હેમાં પણ આપણા દવિવર જેવા તરંગચાળી હૃદયને પરતંત્રના દકિન, દુઃસહ લાગે એ માનવું મુશ્કેલ નથી. અતિ તનિયત દુસ્સ્ત નદી રહેતી હોવાથી લીધેની

લાંબી રમમાં કુદુંબસદ તીર્થયાત્રા અને સરળ ભારતની મુસાફરી. હરી આવતાં, પિતાના દેહત્યાગ પછી, અલ્પ સમય ત્હેમાં પાછા નેડાયા પછી પણ, સાધનની પ્રતિકૂળતા વધતી જતી છતાં પણ, અતે નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું અને (એમનું પછીનું જીવન જગત નેહ શકે તો) પરતંત્ર કિંવા સ્વતંત્ર—જે માનીએ તે થયા.

“ આયર્ન એન્ડ મેટલ ફેક્ટરી ” નામના બીડના કારખાના પાછળ એમણે કરેલો કાળક્રમ અને ધનવ્યય નજીકનો છે : હું તો એને જીવનવ્યય જ સમજું છું. એ કારખાનું રાજદામી કરવાની એમની અનેક ઉમેદો, અનેક પ્રયત્નો, બર ન આપી શક્યા. ધણું મુશ્કેલી ગયું અને અતે પરતંત્રતા (જે વાસ્તવિક રીતે કદિ પણ અદસ્ત, થઈ જ નહોતી તે) પાછી ભોગવવાનો કાળ આવ્યો. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીની જગ્યા તે સમયે ખાલી હતી અને રા. રા. લાલશંકરભાઈ જેઓ ઉપાસરાખભાઈના રનેરી હતા તેમણે ખાલાશંકરને ૧૮૯૩ ના અરસામાં અમદાવાદ બોલાવ્યા. અહીં એકાદ બે વર્ષ રહી વડોદરા ક્ષામવનમાં તેમને જગ્યા મળવાથી તેઓ ત્યાં ગયા. જ્યાં પણ થોડા વખતમાં ઢોડા પાપા ઉપર “ આયર્ન એન્ડ મેટલ ફેક્ટરી ” નું કારખાનું પાકું ઉભું થીયું. માનવામાં આવે છે કે તેમને વધારે આપ્યું બકાવ્યું હોત તો આગસો અનુભવ બહુ કળપદ થઈ પડત અને તેમના જીવનની મહેંગડાઓ (પોતે દરબોપાન્ટન કરતું એ પોતાને એકલાને માટે નહીં પણ સમગ્ર સાહિત્યજગતક વર્ગને માટે જ) એ હરી જનાવવાની મુદાગી પગ આપી શકત. પરંતુ પ્રભુને હાંધે અન્ય હઝારો દરે; અન્ય પગ તેમના કંપાણનું બાવિ નિર્માણ થયેલું હશે; એટલે એ કારખાનું

સંગીન પાયા ઉપર આવી ચડે તે પહેલાં જ ઐટલે ૧૮૯૮ માં મરણીએ ઘડોદરામાં દેખાવ દીધો અને અલ્પ સમયમાં આપણા સાક્ષર દલિર તોના ભોગ થઈ પડ્યા !

મણિલાલ અને ખાલાશંકરના સાહિત્યના સદાબ્યાપ્ત સમયે અને પછી પણ લક્ષ્મીની તે સમયની અનુ-સાહિત્યના અંકુર ફળતાને લીધે ખાલાશંકરનો સારાં સારાં પુસ્તકો અને તોની ખિલાવટ એટલાં કરવાનો શાખ પોપણ પામી ધણો શક્તિ પામી યશો દતો. તેઓ બાપા, સાંહિત્ય અને કવિતાના દારણી, સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજી, મજ બધી ભાષાનાં મથો પણ મૂલ્ય ખરચીને પણ નામ સાંભળે કે અંગાવ્યા વિના રહેના નહીં. આપી અનુકૂળતા અને વૃત્તિઓના વેગમાં જે સાહિત્યપિપાસા પરિપાક પામે, તેણું શુભ ફળ આવ્યા વિના રહે જ નહીં. સાહિત્યના મેદાનમાં રસપ્રવાહ માટે તેમણે અનેક નીકો ખોદી હૃદયપૂર વહાવ્યાં; અનેક વિશ્રાન્તિસ્થાન, સદાચતીયોં સ્થાપિત કરવા મહાપ્રયત્નો આદર્યાં; અનેક રીતે, મહાકવિ પ્રેમાનન્દની વાણીમાં આપણી ગુર્જરી " યાચે સખી ગપરી "—અન્ય ભગિની બાપાઓથી ઉચ્ચતર અને એ હૃદયલાલસા રાખી મહાન મઠ આરંભ્યા; 'ભારતી બૂપણ' જેવું પ્રતિભાસે ૧૦૦ પૃષ્ઠનું ફળદાર સાહિત્યપોષક માસિક, 'કૃષ્ણમહોદય' જેવું ધર્મપ્રીતિના પોપણાર્થે બીજું માસિક, 'ઇતિહાસમાળા' જેવું આપણા દેશનાં પૌર્વ અને પાશ્ચાત્ય ઇતિવૃત્તોના સંમંદરોધનનું શોધખોળની આપણી જિજ્ઞાસા પ્રેરિત કરવાનું ત્રીજું મહાન માસિક-આ અને આવા પ્રયત્નોની સાથે જ અનેક અન્ય પ્રવૃત્તિઓ ('લુહિ-પ્રકાશ'નું પ્રકાશન, 'સરસ્વતી સૌંદર્ય'ની ધારણા આદિ) પણ ચાલુ

જ હતી. લેખની મહેન્દાઓ લઘુતા-અલ્પતા 'સમગ્ર' શકતી નહીં હતી; લેખના ઉરવિહાર ઉન્નત, વિશાળ હોઈ નિરંતર વિસ્તર્યે જ જતા હતા. પરંતુ એમણે આરંભેલી કાર્યાવલી જે એક મનુષ્યને માટે સિન્ધુમન્યન જેટલી કુદર હતી, તે એમના જેવા સાંસારિક, માનસિક, દ્રવ્ય સંબંધી અને ઐત્થોગિક એવી અનેક વ્યંથાઓમાં બદલ થએલા મનુષ્યને માટે તો નિઃસીમ, પરમ વિશ્વ જ હતી. એમની વ્યવહારી કાર્યકુશળતાની નૂનતા, કુદરતી-ઉદારતા, નિર્મયાદિનાં ઉન્નત આશાજનકતા, પરંતુ તેમાં ઐહિક વર્તમાનનું વિરમરણ કરી જવાની વૃત્તિ, એ સર્વ ઉદ્યોગ-વ્યાપારમાં હાનિકારક નીવડે એ બહુ નવાઈ જેવું નહીં લાગે; પરંતુ તે ગુણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં પણ એમને તુલ્યતાનકર્તા થઈ પડ્યા કે કારણ એ હતું કે તેમ લખવો એ જૂદી વસ્તુ છે; અને જપાવવો, ખપાવવો એ બીજી વજ છે. આ બંનેમાં મનુષ્યોનાં બિજા બિજા તત્ત્વો ઉપયોગમાં આવે છે. એક એમનામાં ધણી બલવત્તમ રિચિતિમાં હતું અને બીજું બિલકુલ નહતું એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. કબૂલ છે, જીવનસંધ્યાના સમયમાં દુનિયાના વ્યવહારે શિક્ષણ આપેલું ત્હેને લીધે તે ધણું દરી ચક્રા; પરંતુ તે માત્ર સંગૃહિત થએલો ગુણ હતો. એમનું જીવન 'વંચાણું' હત તો એ ગુણ ઉપયોગનો થઈ પડત એ ગ્રીહારનાં પણ કહેવું પડશે કે તેથી લેખના હૃદયની અન્યમાર્ગી લહરીઓ ધણીવાર સામર્થ્યવાન થઈ પડત અને ખદારથી મળેલો ગુણ ખદારનો ખદાર જ રહેલ એટલે સાહિત્યસેવામાં જાદગી સમર્પણા છતાં સહયોગી પ્રવૃત્તિઓએ ત્હેના ઉચ્ચ તરંગોને જરનાદ કીધા અને જગ માત્ર એ આપ્યું કે જે રસાસહ્યા ત્રુટક ત્રુટક એમની જીવનવીણાના તાર

આપણને મળ્યા છે તે સાધી, ગોધી, જરૂર પડે તો તે ટૂટક પડના મંત્રની વચ્ચે લેવો જ લેને મળતો તાર ઉમેરી દવિત સંગીતના ઉસ્તાદે તે વગાડવાની રહી. પરંતુ ત્યાં અન્ય મનુષ્યોના પ્રયત્નો આવકોના હાથમાં આવેલા તારના અચકાર સાંભળીને તેઓ આનન્દ પામે એવા પ્રકારના જ થઈ પડવાના. આવા જ પ્રકારનું એક મહાનુ સુદક્ષણ આપણી ભાષાને એ થયું છે કે લેખકો-દવિવરોએ શોધકોના, સમદહકોનાં, અન્યપ્રકારકોના અનેક માર્ગો વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં બળી કાઢ્યા છે. સ્વ. હરિયાવ ધ્રુવે અન્ય પ્રવૃત્તિઓનો ઉત્સાહ-લાવસા ત્યજી દઈ જો દવિતા જ લખી હોત તો અત્યારે આપણી સમક્ષ એકાદ બધા મહાકાવ્ય ઝગડતું આપણે નિહાળી શકતા હોત; બાલાશંકરે જો પત્રપ્રકાશનનો ઉમંગ લાખી રાખી, ગરજો જ લખી હોત તો અત્યારે આપણી ભાષામાં એક એવું લલિત, રમ્ય, સુખદ ગજવિસ્તાન અડુ થયું હોત કે જે અન્ય કોઈપણ ભગિનીભાયા કડતાં આપણી ગુર્જરીને વધુ પ્રમત્તરણામાં રેવાવતું હોત. તેની સાથે સાધનની અનુકૂળતાએ મણિનાયની કૃતિઓ, ગોવર્ધનભાષિતા અન્યો કટલા વધારે પ્રકાશમાન હોત ? એ પણ વિચારવાનું છે. પરંતુ આપણે અહીં રેનિમન અને રસિકન, કાર્યાધ્ય અને રિવનૂમન પ્રમાણવાને, હૈમની અનુકૂળતા આપણા પ્રથમ પંક્તિના વિચારકોને સાધ્ય થવાને હજી કટલી બધી વાર છે ? અને તેમ નહીં થાય ત્યામુધી આપણી પ્રિયતમ માનુષ્યાની ખરી ઉન્નતિની આશા કેવી રીતે ગમી શકીશું ?

બાલાશંકરના ગૃહજીવન વિશે જોલવાને હું અધિકારી નથી.

કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે તેના સત્ય

આચાર વિચાર નિરીક્ષણની—આન્તર અવસોદનની સુગમતા અને વૃત્તિઓ. વિના તે વિશે બોધવું એથી વખતે અન્યાય થવા સંભવ રહે છે. પરન્તુ જેટલું થોડું છે તેમના વિશે જાણી શક્યો છું તે ઉપરથી તેમનું વર્તન આ જે શબ્દોમાં જ આલેખી શકાય એમ માનું છું. “નિડર અને નિખાલસા:” છે તેમને અત્રે જે વાર મળ્યો હતો, ત્યારે પણ મહેને એજ અનુભવ થયો હતો. મનુષ્યો અને પ્રવૃત્તિઓ બન્ને વિશે એક જ પ્રકારના બાવથી તેઓ બોધતા. તે સમયે કવિતરંગિતતા કરતાં ગંભીર સ્વનંત્રના એમનામાં વધારે જોવામાં આવતી; અને સર્વદા સાહિત્યસેવા, સાહિત્યપોષણ એ એમની વાતોનો પ્રિય વિષય હતો. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ ખરી ઉદારતા, અને તેની સાથે સરવળા, મેદાશ, આકર્ષણશક્તિ, ઉત્સાહ, આશાજનકતા એ મહાશુભ હતો; પરન્તુ એ સર્વમાં પણ નિડરતા અને નિખાલસપણું તરતાં હતાં. “ભારતીયૂષણ”-માં કાવ્યપારિતોષ કરીને એમણે સાહિત્યોત્તેજ્ય જાહેર ખખર પ્રકાશિત કરી હતી. તેના ઉત્તરમાં જે કાવ્ય તેમને મળ્યાં બને પસંદ પડ્યાં અને જે એમની રસિકવૃત્તિને પ્રથમ પંક્તિનું લાગ્યું તેને વધુ ધનામ તો આપ્યું, પરન્તુ તે પ્રસિદ્ધ કરવાની બાબતમાં પોતાની અનુમતિ દર્શાવતાં એમણે આશ્લેષપૂર્વક લખ્યું હતું કે “રા.———એ જાણવું જોઈએ કે ભારતીયૂષણને ગાયકવાડની કે હદગમની અથવા દિવાન બહાદુરની પરવા લાગિર પણ નથી, માટે તે જો અમારા આશ્રયથી છપાવવા માગના હોય તો તેમના રણસિંગાં છાપવામાં નહીં જ આવે” બાલાશંકર એવું કહી પણ કરતા નહીં કે જે બહાર-જગત સમક્ષ કરતાં આવડે ખાવ. એમની ગુણમ વાળાં પણ પ્રકાશિત કરી દેતાં

એમના નિખાલસપણાને સ્હેજ પણ આઘાત થતો સાંભળ્યો નથી.
‘કલાન્ત કવિ’ અને ‘હરિગ્રેમ પંચદશી’ એ બંને એવા મદાગુણોનાં
કંઈક દર્શાવેલી બરપૂર છે.

હરે નિહરતા અને નિખાલસપણા ખાટે એમના કાવ્યતરંગો નિહાળાએ.
છો માહરા નોંધે ચુન્દાઓ નિંદકોનો દરતરી,
પણ મસ્ત તુજ દરમારમાં આવ્યા વિના ગમતું નથી.
મુજ મજતને બનશે ક્યારે દોડાડોડી કુનીયાની સહે
અપની વિચારે ન, ઐરાણી લે સિર, તેને હું શું કહું ?

મને કહો ઉન્મત્ત અજાણ્યું જગત બાલ વહી ગયો ગયો ॥

ગરીમ હતો ગર્વિષ્ઠ હતો, જગમાં જન્મેલ હકેય :

બધા સંસારથી આ બાલ બેદરકાર જૂદો છે.

હશે યોગી મ્હોટા જગતની મહિં યોગ સાધતા
કદાપી, હું તોયે મન નવ ગણું છો રખડના.

અરે મારી કંતો અપકિંતિનાં ગાન ગજવો

ફરી ચોરે ચોરે ધરધર પનાહ ફરકવો

નગી ચિંતા કંઈ, નયિ દિરતી ધ્રુવ સ્વપનમાં.

અને પ્રભુતાને હૃદય ખોલીને કહે છે કે:—

જાણે કાંઈ નથી જગત રીઝવવા, દરકાર સાની ધડ ?

લખ્યો લેખ નથી લખાટપટલે, કે, નિત્ય એવા કડં.

જાણે કાંઈ નથી જવાઈ ભવને કે દેવ સાથે ધડો

સ્વનંદી પણ કંઈ માત્ર ગુજનો આ બાલ પાથે પડ્યો

મહિસંજીવનના અર્પણમાં તે કહે છે કે—

“હું એવો તો બેપરવા છું કે આલોક કે પરલોકની બને દરકાર નથી.”

જે હૃદય સ્વનંદતા, નિષ્કામપ્રીતિ, નિર્ભયનાનાં હૃદયનાં
 મોજાંથી જમકાતું હતું તેનાં આ કંઈક બિન્દુમાત્ર છે. કવિવર બાલનાં
 કવનેતું આન્તરદર્શન બાલદર્શનથી જુદું છે, છતાં આ વચનોની
 ઉપ નિહરતા તો પરમ સત્ય પ્રીતિની વેગવાન લહેરો જ છે. રસિકતા,
 સાહિત્યપ્રેમ, સ્વદેશપ્રસન્નતા કંઈ કંઈ આ કવિવરના મનોરાજ્યમાં
 જોઈએ છીએ અને જોઈશું. તેમના પૂરની પ્રજાના તેના પૂર્ણ ગૌરવ-
 માં આપને દર્શાવી નહીં શકું એ મંત્રવિત છે છતાં કદિ કદિ એ
 મહાન્ આત્મસિન્ધુની ભરતી ઓટનું દર્શન થાય તો તે એમના
 હૃદયમાં નિરતર પ્રકાશમાન રહેલી પ્રીતિચન્દ્રિકાના ધવધ, ઉજ્જવળ
 સૌમ્ય પ્રભાવની જ ગંધી છે એમ માની લેવા વિનંતિ છે. હાથપા-
 તરીકે આ કવિવરના ઉત્તરગોનાં ગ્રંથોમાં સ્વયં અનેક હતાં. કલ્યાણ-
 આમની આવના સા. થી ગોવર્ધનભાર્ગના સરસ્વતીચન્દ્રના ચતુર્થ
 વિભાગમાં આપણે નિહાળી શકીએ છીએ. તેમના સંસ્કાર ખીજાં
 બાલાશંકરની સાથેના વાર્તાવિનોદમાં ધણીવાર અવળું કર્યું તેમના
 અનુયાયી મિત્રો પાસેથી સંભળ્યું છે. એકાદ કલ્પવાદિકા વેગવની
 સરિનાને દિનારે ગ્લાપિત કરવી જ્યાં કવિવરોનોજ, વિચારવન્ત મહામા-

એના જ નિવાસ થાય અને ત્યાં જ લેખને શ્રવનનિર્ગમનનાં સર્વ સાધનો સુગમ કરી આપવાં. એમનું પશ્ચીમાર કહેવું થતું કે જે આવી રસમય શૃંગીની, એકાદ સોવણું પળમાં એક શીટી પ્રણુ, લખાય તો તે હજાર દરબજે બીજાં લખાણો દરતાં ઉત્તમ છે જ— આ અને આવા વિચાર ફળપ્રદ કરવા પણુ લેખનો સંદર્ષ, હતેલ અને તેટલાં કારણમર બાપાર આધોગિક પ્રવૃત્તિએનું લેખને સ્મરણુ થતું હતું. આ ઉદાત્ત મહાન શ્રવન તેમાંથી યોડીક પણુ સરળતા જોવા-તેમ કરી શકવા રહ્યું નહીં એ સંકળ સુજ્ઞાત અને ભારત-સમસ્તને પણુ અપૂર્વ ગમગિનીની જ વાત છે. છતાં અવીં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે સાહિત્યપ્રેમી સ્વ. મીઠાલાલ અનુપરામ દીનજી, 'શાનદર્શન'ના તંત્રી અને 'ભારતી બ્રૂણુ'ના યોડા સમય માટેના બ્યવસ્થાપક, તથા રા. હજનલાલ મનસુખરામ-પારિતોષિક યોગ્ય મનાયલા "અન્દોદિતકા" કાવ્યના લેખક, વગેરે અનેક કવિવર બાવના અનુમાથી મિત્રો પણુ ઉપયોગના ચર્ચ શકયા હતા. તથા ભરૂચના કલેક્ટર અને મુંબાઈના નામદાર ગવર્નરે પણુ લેખને નોંધરીમાં છતાં 'ભારતી બ્રૂણુ'ના પ્રકાશનાર્થે સુગમતા કરી આપી હતી એટલે એ બાબતમાં કવિવરને બહુ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. હજુ પણુ લેખનાં કાવ્યો-લખાણોના એવા તો પ્રીતિભક્ત સંપ્રદકારીનાં દર્શન હું કરવા ભાગ્યશાળી થયો છું કે લેખની જાહેર ખબરો, હસ્તાક્ષર વગેરે જે મળે છે તે માત્ર પ્રીતિપરાયણતા—સાહિત્યસેવાની ભાવનાથી જ સંપ્રદીત કરી રાખે છે. એવા સંજ્ઞાનો પણુ આપણા દેશના આબ્રૂણુ રૂપ જ છે.

૩. સાહિત્યપ્રવૃત્તિ.

સામયિક પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડવા અનેક વિચાર થયા પછી ૧૮૮૭ માં 'ભારતી જૂનલ' નામ પામ્યું. પિતૃવત્સલ પુત્રે તે સ્વર્ગસ્થ પિતાના નામની સાથે સંયોજી, ઉદ્દાસમરામનાઇતું નામ અમર કર્યું. પ્રથમ એ ત્રિમાસિક વાર્ષિકના રૂપમાં બહાર પડવા લાગ્યું, પરંતુ એ વર્ષને અન્તે તેને માસિકનું સ્વરૂપ અપાયું. આટલામાં તે તંત્રી અનેક મુસીબતોમાં આવી પડવા હતા. નિર્માણ કરેલા મહાન લેખ લખાતા નહીં હતા. એવામાં 'કૃષ્ણ મહોદય' પણ વૈષ્ણવ ધર્મ-પ્રીતિ-ધર્મના ઉત્તમોત્તમ આચિર્નાવના સંરક્ષણ માટે દહાડયું. અને થોડા કાળમાં 'બુદ્ધિપ્રદાશ', 'ઇતિહાસમાળા' પણ એમના તંત્રીત્વ નીચે નીકળવા માંડ્યાં. 'કૃષ્ણ મહોદય' પાશ્ચાતી સદ્ગત્રી શૈલ સાંકળમાં મગન-બાધને સોંપી દેવામાં આવ્યું હતું. છતાં એમાં અન્દાવતી નાટિકા અને ભક્તિસંજ્ઞવન બહાર પડ્યાં, અને શ. દેસવવાલ મુવનું ગીત-ગાવિન-નું રસિક સંસ્કારમયું ભાષાન્તર પણ એ જ પત્રમાં પ્રકટ થયું. બાલાચંદ્ર તંત્રીત્વની જવાબદારીમાંથી જૂલ થયા પછી અર્ધ કાળમાં એ પત્ર પણ અસ્ત થઈ ગયું. એ સમયનું 'બુદ્ધિપ્રદાશ' કોઈ પ્રવીણ પ્રાસાદિત નેતાની લેખિનીનું સ્થાન કરે છે. દારસી કાવ્યોનાં વિવેચન, દારસી ભાષા સાહિત્ય તથા દારસી ઐતિહાસકોએ લખેલી ગુજરાતની તવારિખ પ્રકાશ પામતી આપણે જોઈએ હોએ. 'ઇતિહાસ-માળા'ના એક પણ અંક એવા કે ભાવ્યચાળી થઈ ચક્રો નથી એટલે એ વિશે દાંર્ધ દહી ચક્રું તેમ નથી; પરંતુ બાલાચંદ્રની અમર કીર્તિ સંપાદન કરાવનાર તે 'ભારતી જૂનલ' જ છે, અને તેના વિષયો-નો કમ નીચે મુજબ છે:—

બાલાશંકરનાં લખાણ પૈકી:—

હરિપ્રેમપંચદશી, સાહિત્ય દર્પણનું બાળાન્તર (બાલબોધિની ટીકા સહિત), બકિતમંજુવન (નારદનાં બકિતસૂત્ર ઉપરથી), બેની બાલકૃત બૃહત્ સાહિત્યસિન્ધુ, કપૂરમંજરી (નાટિકા), મૃદુલકટિક, માર્કોપોલોનો પ્રવાસ, કલાન્ત કવિ, હારીશ્રનાં કાવ્યોનું આર્પાનર, પ્રોપિતા પચીસી, સૌન્દર્ય લહરીનું આર્પાનર, કારસી તવારિખોના તર-જુમા-અમીર હમળ, ઇસ્લામમાં પુનરુત્થાન અને નરક વગેરે.

અન્ય લેખકોનાં લખાણ પૈકી:—

શ. દોશનરામ ફત્ત કુસુમાવલી, નારીપ્રતિષ્ઠામાંના અભિપ્રાયનો ૨૧. મહિલાને કદેસો બચાવ, ૨૧. હરિદાસ કુવ ફત્ત કુંજવિહાર, શ. નર્મદાશંકર ફત્ત સતી નાટક, કાન્તનાં કાવ્યો અને અન્ય લેખકોનાં અન્યોમાં મૃગાવલી, નાગરે બતીસી (હિંદી કાવ્ય), ઇસ્કંદર અને શીડુના (એક વાર્તાનું આર્પાનર), ચન્દ્રોક્તિકા, રઘુવંશનું પદ્યાત્મક આર્પાનર વગેરે.

આ વિષયોનાં નામ પણ વાંચીને આપણને જણાઈ આવે છે કે જે સાક્ષરતાનું કવિવરની પ્રાસાદિત આકર્ષણશક્તિ આવાહન કરી શકી હતી તે સત્યસઃ સ્તુતિપાત્ર અને અનુપમ હતી.

બાલાશંકરનાં લખાણ તથા વિભાગમાં પડતાં આપણે જોઈએ છીએ. કવિતા અને નાટકો, ઇતિહાસ અને પ્રવાસ, તથા બકિત અને સાહિત્યના અન્યો. બકિત તથા સાહિત્યના અન્યોમાં બકિત-મંજુવન અને સાહિત્યદર્પણ, સાહિત્યસિન્ધુ અને દેવીદાસ ફત્ત રાજનીતિ છે.

દેવીદાસ ફત્ત રાજનીતિમાં રાજ્યતંત્રમાં કુશળતાની પ્રાપ્તિના

કાવ્યાલંકાર વિશ્લેષિત નિયમો છે. ૪૬ ચાલુમ્માદિની નૈલિ ઉપર રચા-
યકા વળખાયાના ગ્રન્થનું આગાંતર છે. સાહિત્ય દર્પણુ-એ સાહિત્ય
શાસ્ત્રનાં પ્રમુખ ગ્રન્થનું અનુકરણ છે; પરન્તુ તેમાં આલાર્ચકર
સાહિત્યદર્પણુકારની પ્રણાલિકાઓમાં રમી અન્ય અનેક સમાર્ગી
વેંદેણુ તેમાં વાળી, અદ્ભૂત રસનિષ્પત્તિ ઉપજાવે છે સંસ્કૃત, ઉત્તર,
વ્રજ, ગુર્જરાદિ અનેક સાલંકાર દર્શિઓનાં હૃદયનું રસપાન વાચક
તેમાં કરી શકે છે. આ આદુલાદ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતો હોય છે
એટલામાં જ તે મહાન ગ્રંથ અપૂર્ણ રહ્યો એ સત્યની પ્રતીતિ અતિ-
શય ગ્વાનિકારક થઈ પડે છે. સાહિત્યસિન્ધુ—વચોના અમીન
વેણીદાસજીના જગ નીચે દર્શિ દુર્ગાસમજીએ એવા પરન્તુ અધુર
રહી ગએલા સાહિત્યસિન્ધુને પૂર્ણ કરી પ્રકાશમાં મુકવાનું મદદકારી
પણુ તેમણે માથે લીધેલું તે આરંભમાં જ રહ્યું.

આ સર્વ ગ્રન્થસમૃદ્ધિની શ્રેણીમાં ભક્તિસંજ્ઞાવન - અનુપમ
તેજના અંબારથી ઝગદગે છે. તે પણ અપૂર્ણ જ રહ્યો છે, છતાં
તેમાંથી જેટલું પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે તે એમની કાવ્યગદ્યરો અને
અંતરાત્માના હઠાળા સાથે ગ્રથિત હોવાથી તેના હૃદયનું દર્શન
હવે પડી શકે.

દત્તિહાસ અને પ્રવાસનાં પુસ્તકોમાં—મિરાતે અદમદી અને
સિંદુરીની તથા માર્કેપીલોની મુસાદરીના ગ્રન્થોના તરજુમા આવી
જાય છે. આ ત્રણે પુસ્તકો આપણી ભાષાસમૃદ્ધિના વિકાસાર્થે ઉપા-
ડવામાં આવ્યાં હતાં, પરન્તુ અનેક પ્રકારની ઉપસ્ય ચએવી પ્રતિકૂળતાને
લીધે તે પણ અપૂર્ણ રહ્યાં છે, અને દત્તિજીના ગ્રન્થો તો પૂર્ણ પ્રકાશમાં
આવે તેને હજુ ઘણી ઘણી વાર છે: કારણ કારસીનો અખાસ હોય
ઘણીજ આવીટન અવગણનામાં આવી પડ્યો છે, એમ જાણે છે.

નાટકો અને કવિતા:—

ચન્દ્રાવલી, કર્પૂરમંજરી અને મૃગકટિક એ આવરચિત્ર નાટકો—બાપાન્તરો છે. પ્રેમિતાપ્તીસી, સંદર્શલહરીનું પદ્યાત્મક બાપાન્તર હાશીકના કાવ્યોત્તું અનુકરણ, કલાન્તકવિ અને પ્રેમપંચદશી એ લેખના કાવ્યો છે.

ચન્દ્રાવલી અને કર્પૂરમંજરીમાં આઠાં આઠાં પીડ્યાં જગતે મન:પ્રકાશ મૃગકટિકમાં સફળતામય વિહરે છે. ખરૂં જોતાં મૃગકટિક નાટક અને હરિપ્રેમપંચદશી—કલાન્ત કવિ ઉપર જ આ કવિવચની કાવ્યવશાઃકલા પ્રકુષ્ઠ અવલોકાય છે; અને તે જ લેખના કીર્તિશરીરને અમરતા અર્પે છે.

મૃગકટિક એ રમખાવચાલી બાપાન્તર છે, અર્થગ્રાહી નથી. લેખના વાચનથી કવિવર બાલના જીવનનું સ્મરણ તાજુ થાય છે. એ ઇતિહાસસિદ્ધ વાર્તા છે કે કંઈક કવિઓ—લેખકોએ એવું જ કાષ્ઠ કંઈ લખ્યું છે, અનુકરણ કીધું છે કે જે લેખની જીવનવહને સાથે મામ્ય રાખતું હોય. Goldsmith કવિએ Good Natured Man લખ્યો. લેખા તે પડે જ નાયક છે. ' Vicar of wakefuld ' લખ્યું લેખા પણ સ્વાનુભવ ચિત્રો પડેપડે દક્ષિણાયર થાય છે. Goethe એ Faustની દરખા કરી, ગોલ્ડસ્મિથના સરસ્વતીચન્દ્રનું મનોરાજ્ય ચિત્ર્યુ, Hugoએ Leano Valgion મૂર્તિમાન કીધો. કાપીદામે ' યક્ષ ' રૂપે મેઘ પ્રાર્થન કર્યું, Byronને Manfred લખ્યો, Lyttonને Zanoniની નવવક્ત્રા જનિત કરી, મણિલાલે શુલાગસિંહ રૂપે લેખના અનુવાદ કર્યો—આ સર્વ સંસ્કારી જીવંતો—જીવંતો તે વિચારની માથે સામ્યતાથી આકર્ષાતા સંગ્રહ

હતો. કેશવલાલ મુવને જ્યારે—અમર ઉપર પ્રીતિ બંધાઇ, મહિલાલને ભવભૂતિના અપૂર્વ, મહાનુભાવ પ્રેમતરંગોએ આકર્ષ્યો, અને ખાલા-સંકરનું આત્મનરૂપ હાશીઝ, નારદના હૃદયોદ્ગારમાં પ્રેરાયું, એ પણ એ જ કારણને લીધે. મૃચ્છકટિકના ભાષાતરમાં પણ એમ જ થયું. ચારુદત્તના વચને વચને, વિચારે વિચારે, ખાલાસંકરની છંદગી, હેમની મનસહરે પ્રત્યક્ષ, મૂર્તિમાન યથા વિના રહેતી નથી. અને આવા નૈસર્ગિક પ્રીતિસંબંધથી જ મૃચ્છકટિકનું ભાષાતર એમની અન્ય કૃતિઓથી વધારે સારું છે.

સૌંદર્યલહરી અને હાશીજના કાવ્યક્રમક અનુકરણનું પણ એમજ છે.

મૃચ્છકટિકમાં પ્રતિભાભરી, રસિક, લલિત, કુમળા જ્વાનીની કવિના ઠેકાણે ઠેકાણે નિહાળાય છે.—

અહો મધુરી વીણા તું બ્હાલી સખી !

પ્રેમી કરાં હૃદય શાન્ત કરનાર જો.

અને

અહો મુખરૂપ તરવર એ મદાનન છે,

નિર્ભળ શુણ્ડર નવપદ્મલલ્લેસાય જો.

વિનયશાળ ઝંખી ઝંખી જોને લાગી,

દૃઢ વિશ્વાસનું મૂલ અચળ હૃદયેવાય જો.

દાન દયા શુણ્ડ કુલકંઠે ચોતરફે ગરે,

સરસ હૃદિત હીતિદ્વિલયી લયકાવ્ય જો.

હો એ મુખ તરવરૂપ જનને આશરે,

મિત્ર પંખીકંઠે એનાં છે મુખમાંય જો !

આવાં અનેક મુખધુર પદો કુદરની વાણીમાં અવતરનાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

હાથીજનાં બાપાંનરોમાં “પ્રીતમ તું સદુ મુન્દરતાનો સાર છે”, એ ગરબી, “વાઈ ગાયક વાંસગી ગઈ નિશી આન-દમાં મુસ્વરે” એ શાઈલચિકીડિત, અને “અગર તે ચાર ધીરાગ્રી” એ ગમ્ય એવાં તો મુન્દર કોમળ રૂપાન્તર છે કે માત્ર વિસ્તારના બધે જ આપની સમક્ષ લેખને મૂકતાં હું છોડું છું. પણ જ્યાં સર્વત્ર પ્રેમ અને રસ અસ્પષ્ટિત મોહક બાનીમાં વણાં કરે છે, તેમાંથી શું શું ને કેટલું કેટલું સ્વીકારવું, શું શું ને કેટલું કેટલું લખવું ? એ પ્રશ્ન પણ અતિ ગહન થઈ પડે છે.

કવિવર ખાલની કૃતિઓ વિશે એટલું જણાવવું આવશ્યક છે કે એમના જીવનની સમસ્ત લદરીઓની પેઠે એ કવિતાની માહિની- પણ અપૂર્ણ છે. હૃદય બાવમાં તો અપૂર્ણ નથી, ભરી માધુરી. પણ કલાવિધાનમાં જોઈએ એટલી સંપૂર્ણતા પામી શકી નથી, એટલું દુર્ભાગ્ય છે. કવિવર કદિ વધારે આયુષમાન રહ્યા હોત તો તેમાંની ન્દાની ન્દાની રહી ગએલી ક્યાની ત્વરાજનિત ખામિઓ નિઃશંક દૂર થઈ હોત. પરંતુ તે ભાગ્ય મુજરાતને રહ્યું નથી. હજી પણ “કલાપીનો કેકારવ” ને મળેલા સાક્ષર તંત્રીત્વનો લાભ લેખનાં કાવ્યોને કદિ મળી શકશે તો કાંઈક બની શકે એ સ્વીકારતાં પણ એ કવિવરની પોતાની સંસ્કારભરી લેખિની-પીછીના જાદુઈ સ્પર્શથી તે કાવ્યો-હૃદયચિત્રો સચેતન થવાની આશા તો હવે રહી નથી જ. કવિવર ખાલની સૈલિ, લેખનાં કાવ્યો-અપૂર્ણ કિંવા સંપૂર્ણ જે હો તે હો-હાલ પણ આપણને મીઠું, લલિત, કોમળ, સુરમ્ય અને અર્થપૂર્ણ બાને છે. નવા વિચાર અને નીન બાવનાઓ સાદી, સ્વેદી બાપામાં કવિવરની કહાડવાની લેખની યજ્ઞિત આબાદ છે. યજ્ઞમાયાના

સાહિત્યાભ્યાસે લેખને યમક, પ્રાસાનુપ્રાસાદિ ઉપર પ્રીતિ આપી છે, પણ લેખની પ્રીતિ એ શુદ્ધામગીરી નથી. લેખની કાવ્યશક્તિ નૈસર્ગિક છે: અભ્યાસે માત્ર લેખને અમુક પ્રજ્ઞાવિકામાં જ વધાવી છે. સુન્દર કલ્પનાચિત્રો તે અકેદ્રી લીટીમાં ખરાં દરી શકે છે. અકેદ્રી પંક્તિમાં ગૂઢતમ હૃદયમાત્ર દર્શી શકે છે.

“એક દીન તે અલકાવલિમાં દીકી’તી મુખની છપી.”

છટા અંબોડાના વાળની લટોમાંના પ્રીતિપૂર્ણ મુખચન્દ્રનું દર્શન એ મનોહર આલેખનમાં આપણને તાદત્ત્વ થાય છે.

“તું તો સદા નૂતન અને આખું જગત નિત્યે જુનું.”

એ પંક્તિમાં સુન્દરતાની ક્ષણે ક્ષણે ઉત્થન થતી નવ્યતા એ જ રમણીયતાના સ્વરૂપનું બાન પ્રતીત કરે છે. તથા

“અંજન આંખડી ન આંજ, કપાસે સું આંગળી.”

(નાધિકાની અકૃપાતું સૂચન દરી, માર્મિક કટાક્ષ તરીકે કહ્યું છે.) અને સુન્દરતા-કામળતાની પ્રકુષ્ણતા જોવી હોય તો:—

“જોખન સૂઝડે જુની તું મુખન સેજમાં રળી.”

એ વગેરે વચનોમાં સારી રીતે જોઈ શકાય છે.

હવે એમના હૃદયોદ્ગારની આત્મતિક ભાવના અને પ્રીતિપરા-ધીનતા તરફ નજર નાંખીએ. પ્રીતિને તે કહે છે કે—

બલિહારી તારા અંજની અંબેલીમાં દીકી નહીં,

સખ્તાઈ તારા દીવની મેં વજ્રમાં દીકી નહીં;

મન માહક એવું કુશું પુષ્પ પ્રહાર સહે નહીં,

પણ હાથ તારે દિલ દયા મેં તો જરા દીકી નહિ.

એમ કવિનો અનુભવ વહે છે. અને

સર્વાંગ કોમળ, કુસુમ લજ્જે, ઐહવાં તારાં લમે,
પણ અંતરે પથ્થર સખી પ્રિય પીડ દયમ એ વીસરે ?

પરન્તુ,

દિલદારના દર્શન વિના ખીન્નું મને ગમતું નથી,
પુતળી પેડે નજદીકમાં બેઠા વિના ગમતું નથી;
મુખચંદ્ર આપે ઝગહળી ઝરતું મુધાળ્યાંથી વડી,
તેમજ ચક્રોરઝરીબને પીધા વિના ગમતું નથી.

આવાં અનેક દયન લેખના પ્રેમજીવનની જાંખી આપણને
કરાવી રહ્યાં છે. અને

“ પડી પડી બલુકાર બામિની ! ઉડી આકાશે આવે છે,
અલક અત્તર બભકાર મુગંધી લહરી લહકતી આવે છે.”

એ અને એવાં પદો વાંચનાં વાચકના હૃદયમાં પણ પ્રિય રમરણની
સુવાસ લહરી હોરાઈ આનન્દ નથી આપતી ?

૪ કવિતાનો પ્રેમધર્મ.

કલ્પાન્ત કવિ:—અનેક જગવિદ્યાપણામાં દસાઈ પડી, કવિતા
અને સાહિત્યનું વિરમરણ કરેલું હોતું રમરણ થઈ આવનાં,
વિદ્યાપણાઓ તળે દયાયલો-દટાયલો કવિવર, આત્મપુનરાદારના
દિગ્ગાથી મુલાખસિંહની પેડે વિપત્તિઓની પાર ચાલ્યો જાય છે.
આ સમયનું ‘કલ્પાન્ત કવિ’ એ કાવ્ય છે. તેનાં કવન સમજી શકાય
એવી ભાષામાં પણ અતિ ગૂઢ બાવનાથી આવેખ્યાયલાં છે. એના ઘોડા
પ્રારંભિક શ્લોક ઉપરથી ઐતિહાસિક જીવનની સાચે કવચિત્ સાચ
અર્પાય એ સંભવિત છે; પરન્તુ તેમ નથી. તેને માટે આન્તર પૂરાયો
સમજ છે. એ કાવ્ય અને હરિપ્રેમપંચદશી એ ગનનેમાં પ્રેમ

અક્ષત્રી સાથે અદૈન-અભેદ એ જ ભાવનાની ધૂત લાગી રહી છે. પરંતુ કવિવર બાકનો પ્રેમ છે તે દાષ્ટીકથી વધારે ઉત્તર છે; મહિ-લાલના અભેદ માર્ગપ્રવાસથી આગળ વધેલી રિચિતિમાં છે; દયા-રામની-જમદેવની રથુલ પ્રિયવિહાર ભાવનાઓથી ઉચ્ચતર છે, નરસિંહ મીરાંના પ્રીતિરસ-ક્રોધનો સોદર છે. તેમણે કૃત્તી શક્તિથી એ પ્રેમપૂર વહાવ્યું, કૃત્તી પ્રકાશથી એ પ્રેમપિયુષ જાગ્યા, એ ઐતિહાસિકોત્તુ-વિવેચકોત્તુ કામ છે; અહીં બની શકે તેમ નથી. પણ એટલું તો ખરું જ કે ઉત્તમ ભક્તિભાવનાથી પણ એ પ્રેમનો ઉગારો પર હતો. સર્વાનુભવ રસિક અને સ્વાનુભવ રસિક એ ભેદ ત્યાં ગણવાના નથી. કારણુ વ્યક્તિનું ઉચ્ચતમ જ્ઞાન તે વિના સમર્થિતું અન્ય વધુ હિતકર ખીજું શું હોઈ શકે ?

અનેક જન્મના મનો પ્રાપ્ત થતા પ્રેમને એ રસિક હૃદયની દિવ્ય શુદ્ધણીનું નામ આપીશું. ભક્તિમાં સ્વાર્પણનો ભાવ તરે છે; તેમાં એક ઉપર, ખીજું ઉતરતી પંક્તિનું એમ પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. અને એક અર્પનાર, ખીજું સ્વીકારનાર એ ભાવના પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રેમમાં એકતા, એ અનુકૂળ સંયોગી 'બંધોત્ત' એકમ એ ભાવથી સમાનતા-અને તેનો ભેદ ઉડી જતાં એકતા જ રહે છે. કળ્યુ છે કે ભક્તિની અંતિમ ગિતિ પ્રેમની અત્યંત અવસ્થા સાથે સામ્ય રાખે છે. પરંતુ, પ્રેમથી અર્હત અર્હત પ્રાપ્ત કરવામાં એક પગથિયું છે, તો ભક્તિથી બે છે. પ્રેમ કહો, ભક્તિ કહો, તદ્વિષયક જ્ઞાન કહો, જે કહો તે કહો, પણ તે પરમના, અમ્ન-તત્વ, એકાગ્રતા, કામના, શુન્યતા, સંનીતનતા, આનન્દરૂપતા જ છે, એ સત્ય વિરમરવું ન જોઈએ. કવિવર બાક પણ તે જ પરશક્તી સાથેના

અદ્વૈતાના ઉપાસક હતા અને ભક્તિ તથા તે પ્રેમ લેખના હૃદયમાં આધ્યાત્મિક એકતા ધારણ કરતાં હતાં.

એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સુકીમતમાં પ્રભુને પ્રિયા માની, ત્રૈલોક્ય ધર્મમાં પ્રભુને પતિ માનીને ભક્તિ થાય છે. આ કુદરતથી વિરુદ્ધ બાવનાને લીધે એ ધર્મપ્રજ્ઞાસિકાઓ અધૂરી છે. પરંતુ એમ હોય તોપણ સુકીમતમાંથી સ્ત્રીભક્તજન થયાનું ઇતિહાસ જણાવે છે, ત્રૈલોક્ય ધર્મમાંથી પુરુષ ભક્તજનના જીવન સુપ્રસિદ્ધ છે; એટલે એ અસ્ત્રાબાધિકતા જનસમૂહે સ્વીકારી નથી. સુકીવાદ અને કૃષ્ણભક્તિનાં અનીતિનાં અનેક ફળફલ બેસી ચૂક્યાં હોય તો તેમ છતાં પણ દુનિયાના સર્વ તારનાર ધર્મો એ જ માર્ગે નથી વળ્યા ? કાંઈપણ સંસ્થાનું સનાતન યોગ્ય એ સંસારનો નિયમ નથી. જીર્ણતાનો ત્યાગ, નવીનતાનો સ્વીકાર, જૂનાં બંધારણોમાં સમયાનુકૂળ ફેરફારની જરૂર છે એ જ જીવનમાં દીર્ઘાયુ થવાનું અમૃતપ્રાપ્તિ છે. એ નિયમોનું હર્ષધન એ જ મત્ત છે. જેમ યોગ્ય અશુદ્ધ શોધનને અભાવે ભક્તિ-પ્રેમ માર્ગે અનીતિના પંકમાં પતિત થવાની ભીતિ છે, તેમ જ્ઞાન-વેદાન્તને માર્ગે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ પણ વીસરી સ્વાર્થ લાલસા-ઓના પૂરમાં લેના કુરંધર તપસ્વીઓને તથાતા, કર્મમાર્ગોમાં જીવગીના અધમનમ પડ કિપર જ લેના પ્રવાસીઓ દમાઈ રહેલા, પ્રકૃતિ સંસ્થાપક ધર્મપંથોમાં મુસાદરોનાં જીગરની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ સમૂળી લુપ્ત થઈ લેખનાં જીવન ઐતિક સામગ્રી સંપાદનમાં જ નષ્ટ થતાં આપણે નથી જોતાં ! જ્ઞાન અને ભક્તિપ્રેમની ધર્મપગથિઓ જ ઉત્તમ છે, કારણ ત્યાં હૃદયને વિકાસ મળે છે; અન્યમાં વિચાર આચારને મળે છે અને તેથી એટલી ન્યૂનતા છે. વિચાર આચારની ઉત્તમતા સ્વીકારતાં પણ ભક્તિપ્રેમ અને તદ્વિષયક જ્ઞાન એજ મહને

સરવ, સકળ માર્ગ બામે છે, અને આપણું ભારત, જ્યાં પૃથ્વીના સકળ ધર્મરંગોથી પૃથ્વી અને આકાશ-મનુષ્યનાં હૃદયજીવન અને આચારવિચાર રંગાયે છે, ત્યાં જ્ઞાન અને પ્રેમને જ ઉચ્ચતમ સ્થાન, ધર્મભાવનાના સિરોગિન્દુએ આરોહણ કરનાર પ્રજાં તરફથી આપવામાં આવ્યું છે, એ જ તે સત્ય પ્રતીત કરે છે. મહેં જ્ઞાનને ભક્તિ અને પ્રેમની સાથે મુક્યું છે, પરંતુ તે અદરય થઈ જાય છે, ભક્તિભાવના પણ વિક્ષીન થઈ જાય છે, પ્રેમમાત્ર પણ પરમાત્મા અને આત્માના સંયોગ સાધનરૂપ રહી અન્તે હુમ ભાસે છે, ત્યારે જ ખરે અદૈત પ્રાપ્ત થાય છે.

બાહ્યકરનો દાબધર્મ હાંસીઓ સુરીવાદ, દયારામની કૃષ્ણમદિત અને મણિલાલના વેદાન્તનો જ્ઞાનમાર્ગ એ સર્વના સંમેલ વિકાસ-રૂપ છે. આવા અધૈકિક સંગ્રહ માત્ર અભ્યાસથી આપી રાંકે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. પરમાત્માની કૃપા, ઉદ્યમાન થએલા પૂર્વ-કર્મનું પ્રકુલ થયું, એ જ હોઈ શકે. એ ત્યારે જ બને છે કે ત્યારે કવિવર દાન્તનાં રસભર્યા કવનમાં કહીએ તો

“આંજો ને અજવાજો આંખપડી સખી !

અંતર ઉપર ઉઘડે આલમનર જો !”

એ આલમને ઉલસતું રૂર-પ્રતિભા-પ્રકાશ અંતરમાં ઉત્તમી વિના સર્વ નકામું જ-ધ્રુવ જ છે.

કવિવર બાલે કવિના લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી આપણે જોઈએ છીએ તો છેવટ સુધી જાદુ ફેરફાર, કવિતાનો પ્રેમધર્મ. વધુ વિકાસ આપજો નજીનો નથી. નગસિંહ મેહેતાની કવિના માટે સાક્ષર થી મોવધનભાઈ દહે છે તેમ અહિં કેવળ એક સરખી “અનૂચિત ઝેંતી અને હૃદય-

પ્રસાદ " છે. નથી નૂનના પૂરાઈ, નથી પૂર્ણતા વધી. હરિપ્રેમ પંચદશી જેતી અસર પ્રેમજીવન અને અભેદોર્મિમાં નિહાળાય છે, તેની પેઠે-યી છેડી ગજલ સુધી ફરી વળાયું તો પણ તેમાં મહાકાંતિ કોઈ પણ સ્થળે દક્ષિગોચર થશે નહીં. જે ન્દાના ન્દાના દેરદાર જાણો તે માત્ર ત્વરા અને અનિર્વાચિત લેખિનીના પ્રગાહના પરિણામ રૂપ માત્ર જ છે. જોડેસે આ સ્વાભાવિક સરગનામરી પ્રતિભાપૂર્ણ વાણીના કદી ખાલ અને આન્તર સ્વરૂપોની ભિન્નતાની તરફ દષ્ટિ ન કરીએ, કુદરતી આદુસાદ માત્ર મળવાને, અર્પવાને તે કાબો લખાયલા કાશ્યુમર માની લાઈએ, તો પણ,

યેષું મધુર નિદવાનં વને વનમૃગા ઇવ

વનમાં વેણના મધુરા ટાંકાર સાંભળી તે તરફ આકર્ષાતા વન-મૃગોની પેઠે-મનુષ્યહૃદય પણ તેની તરફ વળશે જ. પરંતુ આ કાબો-માં જોડણું જ નથી, તેથી ઘણું વધારે કંઈ રહ્યું છે. જેમાં ઉતરવા ખાગ્યશાળી ધનાર ભાવિક તો-પણી જીવનની અન્ય ઇચ્છાઓ, વાસનાઓથી પર-તન્મય જ થઈ રહે એ અત્યંત સંભવિત છે.

સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનબાઈ જેને દેવરહસ્ય અને ભક્તિતરસમરી સોકપ્રીતિ સંપાદન કરતી પ્રાચીન કવિવરોની ખાલખાયા કહે છે, અને જેને જનસમૂહના કિલ્લા સર કરતી વહુવે છે, તે ખાયા અને તે રહસ્યમાવના આપણા અર્વાચીન કવિવરોનાં અંતરમાંથી અદ્ભુત થતી હેમને દેખાઈ, જોડણું જ નહિ પરંતુ " ભક્તિની જવાલાઓ હેમના હૃદયમાં શુદ્ધ સત્તાથી પ્રકટ થઈ શકવી તે ઘણા કાળ સુધી કાશ્યુ નીવડશે " એવી ભીતિ પણ એ મહારામને લાગી છે. દયા-રામના ઉર્મિના ઉછાળા માત્ર પ્રયત્ન જણાયા છે; મણિલાલનાં કાબોમાં પ્રયત્ન પણ બાર્યો નથી, ત્યાં ખાલાશંકર માટે તેથી વધુ

હોયું સ્થાન મળવું એ સાહસ જ ગણાયે; પણ આથી જ હું એ
માગણી કરતાં - અટકું છું. પરંતુ એટલું તો ખરું જ કે દયારામનાં
પદો અને મણિલાલની વિચારસ્રોતસ્ત્રિનીની પાર જઈને બાલા-
શંકરના કાવ્યોનું મૂલ્યન જલ્પ આપણે પામવાને અધિકારી બની
શકીએ તો કદાચ આ આગેય ધણે અંશે દૂર થવા સંભવ છે.
કવિવર બાલની બાપા નિઃસંશય સ્વતંત્ર, સંસ્કારી, મુન્દર બાલકની-
જ-લોકસમૂહને આકર્ષે એવી જ બાપા છે. તેમાં નથી આડંબર, નથી
અહનનનો પ્રયાસ; અને નથી ચતુર રસવહન સ્થપિત કરતાં હરકોઇ
બાવ નૈસર્ગિક પ્રતાપની રશ્મિભામા અવતરે છે. એ દબે સર્વ
માન્યતા છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોની વર્તન-વિચાર શૈલી વચ્ચે
બહુ ભેદ પ્રથમથી જ છે. સ્વ. હરિભાઈ મુવ કહે છે તેમ—“ જાણ-
કોપ સાત્વિક રંગ, રાજસિ પુરોપના બંગ ”—યુગોપ પ્રથમથી જ રજ્જો-
ગુણી પ્રવૃત્તિમાન બાસ્યો છે અને સર્વથી વધુ આ વૃત્તિનું અસ્મિત્વ
તેના કાવ્યમન્યોમાં છે. હોમર ગ્રુઓ, કેન્ડી ગ્રુઓ, મિલ્ટન ગ્રુઓ,
ન્હાનાં મ્હોટાં, બૂદા બૂદા દેગોનાં કાવ્યો પણ ગ્રુઓ, જ્યાં નેરો
સાં પુરોપનાં કાવ્યો, મહા-કાવ્યોમાં દેવતાઓ પણ મનુષ્ય જેવા,
ધર્મની ભક્તિભાવના અતિસમ ઓછી અને-હું તેની પ્રભુ સમૂહ-
માંની હયાતીનીના પાડવા માગેના નથી-પણ તેમના કાવ્યરસસાગર-
માં તો તેવું દર્શન આવે પણ કુર્બાન જ ! હવે આપણી તરફ દૃષ્ટિ
રજ્જો ગ્રુઓ રામાયણ, મહાભારત, શ્રીમદ્ ભાગવત અને અનેક તેવા
કવિતાગ્રંથો આપાંવર્તની ભગિની ભાતઓમાં પણ એમજ છે.
જુઓ નરસિંહજી દયારામ મુખી તો લગભગ
કહે છે તેમ અહિં કેવળ એકે મુખી જ નેમણ તો બોળાનાય,

નૃસિંહાચાર્ય-દક્ષપતરામ અને નર્મદાસંકરની પણ હૃદયવૃત્તિઓ પ્રભુભક્તિમય. આગળ વધીએ તો પછી બાલાસંકર, મણિવાવ, શુભશુભ અને કાન્ત. અને જરા આધા જઈને ઊડે. અંતરાત્મા નિહાળીયું તો નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનભાઈ અને ન્દાનાલાલ-અધેશ એની એજ ભાવના છે ! એટલે વ્યાધુનિક ઉગ્રિય કવિવરોમાં પણ કવચિત્ કવચિત્ તે ભાવનાઓ દસ્યમાન થાય હતાં, એટલું તો ખરું જ છે કે, આપણી કુળવણી ગમે તે કરી તો પણ આપણું આત્મનત્વ વીસરી આપણે દેવરહસ્યની પ્રીતિવાળા, શુદ્ધભક્તિની જવાળા હૃદયમાં ધારણ કરનારા, સાદિસ અને ધનર પ્રીતિમાં પણ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ ધારણ કરનારા મરી જવાના નથી. હું માનું છું કે આ છેલ્લો શુભ કવિવર બાલમાં ધણે અંશે હતો, અને તે આપણને લેખનાં કાવ્યોમાંથી પ્રતીત થાય છે.

સુશીમન એટલે પ્રેમ એ ઐહિક બન્ધનોથી દેવજ નિરંકુશ વસ્તુ છે, આન્તર સુન્દરતા એજ પારલૌકિક સૌંદર્યનો અંશ છે, અને તે બન્નેનું મંમોક્ષન થાય પછી મસ્તી અબેદ-અદિતની ચિરકાળ શાન્તિની પ્રાપ્તિ એ માન્યતા; તથા ભક્તિ એટલે હૃદયની સકળ વૃત્તિ-ઓનું, જગતની વસ્તુ સર્વસ્વનું પ્રભુ નામને સમર્પણ, પછી ત્યાં પાપ કિંવા તિમિરનો નિવાસ હોય જ શકે નહીં એવી સમજણ-એ બને વિચારપ્રવાહો. પ્રમળ વેગમાં બાલાસંકરના ચિત્તની માધુરીના કુંડમાં મળે છે અને ત્યાંથી આ બરેગ સંગમના ફળરૂપ જે કવિતાનો કુવારો ઉડે છે તે જ માત્ર 'બારતી જૂણણ'નાં પૃઢામાં મીલાઈ રહેલાં હરિ પ્રેમપ્રચ્છશી અને 'કલાન્ત કવિ'નાં કાવ્યો છે. તો હવે આ કાવ્યોમાં શું છે તે આપણે જોઈએ.

આગળ જાણાવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ બાલાજીદેવે પ્રેમ-
ધર્મ સુધીવાદ અને ભક્તિભાવનાના સંભાવન રૂપ હતો. લેખનાં
-કાવ્યોમાં પરમાત્માને કષ્ટે કષ્ટે પ્રીતમ અને પ્રિયતમાનાં મંજોલનથી
-આવાહન ચતુ આપણે જોઈએ છીએ. ઘડીમાં તે પ્રિયદર્શન ઉત્સુક-
તાથી ગમગીન આસક તરીકે ફરીવાદ ફરી રહે છે, ઘડીમાં મંજોલનમાં
-સુખ માનતી માથુકની પેઠે જીવનની દાદ દયાંવી રહે છે. મીઠામાં
અને નરસિંહ, હાથીઝ અને દયારામ અને જ્યોતેવ-એમના હૃદય-
-રહસ્યમાં રમતી વાણીમાં એમની અધ્યાત્મિક પ્રીતિને પોતાની ફરી
ઉરસિતારના મુરમાં તેનું સ્વર્ગીય ગાન ઉતારે છે.

અહીં એક ખીછ મહત્વની વસ્તુ આપણે યાદ રાખવાની છે
તે તે એ કે, દરિયરના હૃદયમાં દિવ્ય કાવ્યનિક સૌંદર્યની ભાવના એજ
પરમાત્માની ભાવના છે. અને ધણે ખરે કેદાણે લેખણે સુન્દરતાને
નામે જ પ્રધુનું પ્રેમવાચન દેરેલું છે. એટલે એ બંનેનું સામ્ય ગણવું
આવશ્યક છે. 'કલાન્ત દરિ' પ્રિયતમા સુન્દરતાને કહે છે કે:—

જહાતમા મારીના ક્યાપી રમ્ય પુતર્જા—

પુરો પ્રેમાંથી હું—

ધરી વીણા કંધે અનુસરો તહારી ગાનિ અને

મનસ્વી વિચારે મુદ સ્વર કરતો તુજ દને.

કુદરતની દિવ્ય સુન્દરતાનું સહસા એમને દર્શન થયાનું સ્મરણ
અહ આપે છે:—

યથું મહાઈ તહાઈ મિયન ગુમ એ દેવી ભૂમિમાં

પ્રતાપી દેવીના નવરસબર્માં પ્રાંગણુમર્માં—

મ્હને પડે તારાં ચરિ રવિ રતનોતુ રમરણ છે
આહા ! પૂર્ણિમાએ રમણિય પ્રદોષે વન વિશે !
પછી દિવિ અને કુદરત વચ્ચે પ્રીતિ થાય છે:—

કવચિત્ નિદ્રામાંથી જગત્કિ જગવી પ્રેમી મુગ્ધને,
પરાભાન્તિ તારી લલ જતી મને રમ્ય સુવને,
તને બોલાવાને સમિપ મુજ સંજેત વનમા,
આહા ! ગાજ રેતા મુરલીરવ મીઠા મગનમા !
દ્રશ્ય તારી સમે મન બહુ ઉમંગે બહુ દિગે
સદા સાથે રેતી નવય સુખ રેતી દનિ ખરે;
તરંગો તારામાં હૃદયે રેવું મુજ પીગમણ,
મુખે વા હુ ખે વા રહણ રમણીયુષ્ઠ અરણ.

પછી કૃતિમાંથી કર્તા તરફ મતિ વગે છે અને કુદરત સમસ્તને
પ્રમુતાની પ્રતીતિ માત્ર રૂપે તે નિહાળે છે —

હમે મોગી મોટા જગતની મદિ મોગ સધના,
કદાપી હુ તોયે મન નવ મણ્ય છે રખડના,
સમાધી લાગી જે સહજ તવ પ્રેમે મુજ નણી,
ખરે તે માગી છે સનત દહ મોક્ષે નિસરણી.
નથી વેદાન્તે જે, નથી સ્તવન પૂજા નિયમમા,
નથી પૂરણોમા, નથી ગમન યાત્રા વિરમમાં,
નથી નીતિ માર્ગે નથી અધિક વિગ્ધાન રણમા,
વસ્તુ આવીને તે ફળ અમિત તારા ચગણમા.

અને

વળી મોક્ષે સિદ્ધિ નવ મુગ્ધરણે આવી જ ગ્દી
એમ પ્રેમી હૃદયને આત્મવિકાસ થયા પછી તે માને છે કે—

રજા બાંધ્યા તારી અલકલટની સાંકળ વડે
દી લેને દાંધ નહિ જંગતમાં બંધન નડે.

અને

સદા જેને શીરે તવ પિયુષ ધારા વડો રહી
સદા તે રોહિણિ શ્રુતિ સરિત ગ્રી પ્રાણુ વહી,
નહીં તેને અંગે જગન બ્યવહારામિ અહીં
સદા તેને ચિત્તે ઉદધિ પરમાર્નદ વહશે.

આખરે સુન્દરતાને સંબોધે છે કે—

પછી કાઈ કાળે ક્ષણિક વપુના બંધ વિખરે
રહેતું પાસે ને નજર વધુ તારા પર રહે,
તજ સંસારાબ્ધિ સતત દુઃખવારીથી પુરશે
રહે આશા-તારા સ્વરૂપ મહીં ચેતન્ય વિચરે.

અને એ મહાન આશામાં સમાપ્તિ કરે છે.

‘હરિપ્રેમપંચદશી’ પણ મોદર દાખ્ય છે; એ જ ભાવનાઓ,
એ જ પ્રેમ, એ જ દલિત, પરન્તુ વધુ પ્રકાર, વધુ લાગિત્ય, વધુ
માધુરીમાં ઝળકે છે. આ દાખ્યને માટે દલિતર દહે છે તેમ તેમાં
પ્રેમાંય તરતો જ અને અંતરેતર યાત્રાંશ દેશતો ચાલ્યો આવે છે.
ઉપગ્રહા વિચાર ન કરતાં જરા ઉડી દૃષ્ટિથી વાંચવા તેઓ વાચકને
બલામણુ કરે છે.

તેમાં વીસ ખંડ છે; પ્રીતમ પ્રિયતમાની રસનીવાનું વર્ણન
છે. રાધિકા અને શ્રીકૃષ્ણ-દ્વની પ્રીતિપ્રતિમા વાંચનારના દૃદયમાં
ખડી થાય છે; નરિન પ્રકાશની અલ્પનીને જાણે પંચદશી-૨-દાવનને
બદલે જગકુંજ, જયદેવને ડેશજે જાણ, સ્વામીરજીં ધમુનાજીની

જોએ નીલરંગી દાગસાગરના સાગરતરગો, એવું એવું જ દાંધ
મનમાં થઈ આવે છે. નળીન રચના, નળન આવના સ્વીકારનાં પણ
એવું એ ચિત્ર દાખ્યજીવનમાં સચેતન થાય છે. વેલુનાદ પણ થાય
છે, પંખીડાંનાં દલોલ પણ સંજળાય છે, વનકુંજેમાંથી આવતી
મિઠી અનિલસહરીઓ પણ ચોતરફ સુગંધ ફેલતી અહીં લલકાય છે.

પ્રેમપંચદશીનાં બધાં દાખ્યોમાં ઉતરવું અત્યારે ફીન થઈ પડે
એમ છે; પરંતુ જે ધોડુંક આપણે જોઈ ચકીયું તેથી જાણીએ કે
ઉપરથી રચનાવિહીન પરંતુ કુદરતી રીતે તેનાં આન્તર તત્વોનાં
ગૂઢ સંબંધથી તે અતુલ જ બંધનોમાં અસ્પર્શ સંપૂર્ણ રહેલાં છે.
કવિ સુન્દરતાને-પ્રજ્વલતાને શુભાની, શુભગરવીલી, માનિની, સજની,
પ્રિયતમા, અબોલા, પદ્મશયી આદિ અનેક નામ અર્પે છે, અને તે
નામોમાં એક જ આવના અધ્યાદાર છે એમ આપણે માની લેવાનું છે.

પહેલો ખંડ પ્રજ્વલ પ્રીતિની શોધમાં નાયક ગાયે છે, અને આવા
સમયમાં થઈ આવતી મનોહરિઓ પીળા, હળા, સાતમા, ખારમા,
ચોદમા, પંદરમા અને આઠમા ખંડમાં પ્રદર્શિત થઈ છે. ત્રીજામાં
માનસિક પ્રિયદર્શનની રમૂતિનું બાન થાય છે અને તે આઠમા તથા
દસમા ખંડમાં પુનઃ પુનઃ દર્શિત થાય છે. પછી પાંચમા ખંડમાં
એ અલૌકિક સુખનું સ્વપ્ન આવે છે. અગીયારમા ખંડમાં દિવ્ય
દર્શન થાય છે અને તેરમા ખંડમાં પ્રિયદર્શનની પ્રતીતિ નિરંતરને
માટે રહે છે; પરંતુ ચોથા ખંડમાં પ્રેમમાર્ગની શુભિના અણસમગ્ન
પણ વ્યવહારકુશળ મનુષ્યો પ્રેમીના દિલ ઉપર પોતાની દુનિયાદારીવાળી
સુદ્ધિની અસર કરવા જતાં પાછા પડે છે તેવું વર્ણન છે, અને
નવમામાં જાગૃતિ માટે મનને પ્રબોધે છે. જે થયું એ બધું સ્વપ્નતુરમ

યઇ યઇ જાય છે. ફરીથી દર્શનોત્સાહક સોજામાં ખંડમાં હૃદયે છે. સત્તરમામાં પ્રીતિના હૃદયાર હૃદયમાંથી નીકળી આવે છે. ઓગણીસમા ખંડમાં પ્રિયતમાનાં દર્શન થાય તો વધામણી આપવાને દિવસ તત્પરતા ધારણ કરે છે, અને વીસમામાં પ્રેમીની નિરપેક્ષતા સંપૂર્ણ અંશે ખિલી નિહાળી જાણે છે.

આતે સ્વપ્ન કે આતે જગત્-ખર્ચ થું અને ખોટું થું એ જ્ઞાનિમાં વાચકને અનેક સ્થળે સિટનની Struggle Storyની પેઠે આ દાખ્યાળા જૂલાવે છે. રહે' હેમનો અધિતસાર આપવા પ્રયત્ન દર્શો છે, પણ તેથી તેની પોતાની દાયપ્રજ્ઞાસિદ્ધિ તોડવી પડે છે. નાટકના ઉપક્રાંત પડદાની પેઠે, એક પછી એક અવનવીન રૂપમાં વિકાસમાન થતી વનસદ્મીની પેઠે, ધામે ધામે ખાલી નિકળતા સાન્ધ્યનમરગની પેઠે, આ દાખ્યાળા ખંડ આપણા હૃદય સમક્ષ સરે છે. દર્શન દેવાની સાથે સ્વપ્નવત્ જાણે છે, સ્વપ્નમાં વિહાર કરનાં દર્શનવાલસા થાય છે અને પુનઃ દર્શન થઈ, વળી પાછી એની એ પિયાસા રહે છે અને જૂનકાળ સ્વપ્નવત્ જતી જાય છે. આને મનુષ્યવન કહેા, દાળસ્વપ્નો કહેા, જે કહેા તે આવી જ રીતે દર્શનીય થાય છે. અને અતે નાટકના છેલ્લા પડદાની સ્થામતા-પાનખરમાં ૨૬ યઇ મૃતપ્રાય જનતી વનશ્રી-રાત્રિના અંધકારમાં જળી જતી આદાસરેખાઓની પેઠે આ સર્વ જીવનનરગો પ્રજ્વળતી અમેદ અદૈતબાવના પ્રેમની આત્મતિક અવરથામાં આત્મપરમાત્મનો બેદ વિગમરી એકત્વ પામે છે. હવે આ દાખ્યાસરિનામાંથી ચોટાંક મુધા-મિનુ સંમદી બેઠાએ.

હવે મુન્દરનાને શોધે છે,

એ વીર ચિરહી ખોળવા તુજને જગત કંઈ કંઈ બમ્બો,
ગિરિવર શુદ્ધ કે કુંજકુંજે તોય મેં દીડી નહીં;
બાગમાં, અનુરાગમાં કે પુષ્પના મેદાનમાં
ખોળી તને આતુર આંખે તોય મેં દીડી નહીં.
સરખાવી તારૂં તન મેં ખોળી અમેલી વનમાં
પશુ હાય ! ખૂણી આજની કરમાઈ! કાલ દીડી નહીં.

પ્રીતિનું કારણ પૂછતાં ઉત્તર દે છે કે—

કંઈ સ્વાર્થ કે કારણ તકારાર પ્રેમમાં મ્હારે નથી
પ્રેમનું કારણ પ્રેમ તે વિના બીજું ગમતું નથી.
શો સ્વાર્થ છુલ્લુલને શુદ્ધાબી રંગમાં આવી વસ્થો
એને ધડીબર રંગ એ જોયા વિના ગમતું નથી.

અને—

૨ કાણ પ્રતિક્ષણ મધુર મુખ નિરખ્યા વિના ગમતું નથી—

વળી કહે છે કે—

મુજ દુઃખનો વિશ્રામ વ્હાલી મેં ધર્યો મુખ પંદરે
લજ રકથપર વીણા મધુરી ગાઈ તારાં ગિરદ હું.

દુનીયાંકાલાં મલુખોની સિખામણો પરત્વે કહે છે કે,—

બરસાગરે તોફાન વાયુ ગર્જતા ધમધોરમાં
ઉપકંઠ ખેસી હસે દીટાડી તેહને હું શું કઈ ?

અનિલલહરીને પૂછે છે કે—

પલક એક પ્રીતમજી અમને સંભારી મન લાવે છે ?
આશુપુષ્પ જે બેટ મોકલ્યાં પ્યારી અલક ધરાવે છે ?

પ્રિયતમ અને પ્રિયાનો વચ્ચે જામતસિન્ધુ પડ્યો છે ત્હેનું રમરણ કરતાં ફરિયાદ કરે છે કે,-

રડી રડી તું બેઘી રૂઢે ને પ્યારી કંઈ વિરાગે
વયખાં લહરી લહકંઠો મહાસાગર ગર્જન ગાગે.

આપણા એક નવિન કવિના " હું છું, સુન્દર ગીતકં તું મ્હારું
પ્રુષ્ણ " એ સુરસ કવનનું રમરણ અગ્રીવારમે " દિગ્ધ દર્શન " વાળા ખંડ ઉપાડતાં થાય છે. પરંતુ બાવના, બાપા, વિચાર વધારે બળવાન, વધુ મહન, હંડી કંપનામય અહીં આપણી સમક્ષ ખાંડ થાય છે.

હું છું કંઈર તું સતી ચિરમણી સોદર્પ ધારાવતી,
તું છે પ્રેમજ ખારી નિમવ સખી ! પ્રેમે સખાધિ સ્થિતિ;
ત્હારે છે મુખચન્દ્રમા મુજ ચિરે ચન્દ્રાકં સારસ્વતી,
હાં હાં જોડ સંગોવડી મળી પ્રિયે, વિલાપતી શ્રીમતી.
જેણે એકજ ગિન્દુપાન કરીયું સોદર્પ ધારા ચકી,
૧ ! તે પ્રાણી તણી ગતિ અવર રી તર્જી સદાયે મતી.

આવાં આવાં અનેક સુન્દર કવન આ કાવ્યમાં પગમે પગમે દષ્ટિગ્રાચર થાય છે. કવિ અહીં પોતાના હૃદયની પ્રેમભાવના-શ્વભ-બાવના તાદૃશ કરે છે,-

ધારા ઉપર હું પડેપદ સખી ! ત્હારા વિગારે ફરૂ,

આધારે તુજ શ્રુતિના નયનથી સંસારમાંથી ફરૂ.

અને કદિ બાનુ અને હાલશ ચન્દ્ર અસ્ત થયે, વરુધરા વારિમાં
રાણાશે, જામતની કંઈક પ્રેમતરણીઓ પણુ હુંથી જશે, છતાં

મારી ટેક શુચિદ્વજ પ્રલયના પયોધિમાં ફરૂશે.

સદ્ધિના અમથી વિનિદ્રિત પરબ્રહ્મ પ્રસાંતિ મહે,
મંસારી હવ માત્ર નામ રૂપમાં ના ભેદ દાંધ રહે;
દત્તિ ! કોઈ દિન દિનેષ કિરણો જ્યારે તને તર્જશે.

ત્યારે પણ—

મારો નાદ છુહિ છુહિ સધન જો શૂન્યાત્મમાં ગર્જશે.
સુન્દરતાનું આવાહન કરનાં કહે છે કે—

ખા રે અમૃત ઘૂંટકા નવી નવી નિત્યે કવિના બને.
અશુભ્રેમની બાવનાનું હૃદય ભક્તિભર્યું સ્વરૂપ આસેખતાં કહે છે કે—
નયનપાત્રમાં રંગી મદિરા ભરી પાવા તૈયાર,
કાળજડું શોધીને અર્પણ લઈ ગયો તે દ્વાર.
રગરગ ખેંચી તાર કરી પિયુ પિયુ પિયુ ગાન કરતાં,
અંતરનીણા નાદ કરતાં, પ્રિય મુખ નજર ધરતાં.
પ્રીતમપદની રજની રજનો પુષ્પમ્બોડ પરાગ,
અંજન આંખે મુશ્મો કરવા મેં આહો બકમાગ.

પરંતુ જો સર્વમાં નિષ્ફળતા છે, છતાં પ્રેમી-હૃદયવૃત્તિનું બળ,
એકાગ્રતા તો એની એજ રહે છે.

દદિ કિરણની કક્ષમ લઈ કંઈ ચિતર્યાં ચિત્ર હજાર,
પ્રિયતમ કેસા પૃથ્વીપાટ પર પણ સહુ સરખાં યાર;
કયોં કયોં આસુ અલ્પતા સંસાર, રુધિર નયનધાર—

અને

પ્રેમ વસ્યો હ્યાં ભેદ કસો છે પછી કશી છે રીસ;
બાવ મુઝી દુનિયાને, નામ્યુ પ્રિયપદ પંકજ શીવ,
મુક્યો મુક્યો આ અખિય સંસાર, મન ધરી પ્યાર;
પ્રિયતમ હજુ ના મળ્યો રે.

જતાં—

હવિમાં હારીજની વિષસમસ્તથી પર જતી દેહરતા પણ
રથગે રથગે પ્રત્યક્ષ થયાં કરે છે.

પ્રજુનો દર્શન થાય છે તે સમયે વહે છે કે,

આજની નિરા હરિ ને કો કે ખૂટે નહીં;

ત્રિ જગત્ ચલાવું એ આખડી મેં ધરી ધરી.

અને વાંઝ્યા તો એ જ રણાં કરે છે કે—

નિરખું નમનગર મૂર્તિ મોક્ષની ભરી ભરી.

હવિશ્વર દમપતરામનુ આપણી જૂની વાંચનભાળામાંનું જાણીતું વાક્ય

“ પોપટ પાળે પ્રીતથી, કોઈ ન પાળે કામ ”

એની સાથે જોગણીસમા ખંડને સર્જાય છે. કામવાણી શ્રવણ
કરતા-પ્રિયમિત્રની રમૂતિ માદ થતા થતાંમાં હવિના લખતે લખતે
એ માદ આવ્યું; તેની સાથે એમ પણ બામી આવ્યું કે વાપસને
એથી મહાન અન્યાય થાય છે, એટલે તેના આવકારતુ જ દાવ્ય
નેડવા વૃત્તિ થઈ ગઈ. હવે એ સુવિદિત છે કે કામડો કોઈ પણ
ધર આગળ બેસે તો તે પરાણા આવવાની નિશાની તરીકે મનાય
છે. આપણા પ્રેમી હવિને તો મુન્દરતાલિની પરાણાગન ખાટે ઉત્સુકતા
હતી જ એટલે તરત ધારણા સંકળ થઈ.

મીઠી મીઠી વાણી બોલો વાપસજ,

કુમકુમ રંગ વધાવું;

આવે ને પ્રમદ પટરાણી,

પજર હેમ ધડાવું.

અને

છોજ પિયુમંગમના સચક,
કઈ શો નિજાવર વાઈ.

હવે છેલા કાવ્યખંડમાં આવીએ છીએ.

નજર મારી પ્રિયા વિના ન દેખે કંઈ જગત આખે,
ખીજના બંધકારી પ્રેમનો તો જર જૂદો છે;
દિખે જો પ્રેમ પૂરો તો જ અચલ અબેદ પામે તું,
નથી ત્યાં પ્રેમ જ્યાં છે બેદ-એ વ્યવહાર જૂદો છે.

તથા

ગુરુ આદેશ છે અમને અવળ પથે વળ્યા જઈએ,
દુનીયાથી પછી આ બાક બેદરકાર જૂદો છે.

એ નિરૂદ્ધ સ્વાતંત્ર્યપૂર્ણ અર્થવાહી શબ્દોમાં આ ખંડ પૂર્ણ થાય છે.

આવાં આવાં અનેક વિચારસ્ત્રોતથી ઝળકતો આ બંડાર
આપણી ગરવી ગુર્જરીનાં સંતાનો પાસે છે ત્યાં સુધી પ્રેમધર્મની
મહત્તમ ભાવનાઓ પણ ક્ષીણ થતી જતી દોણ માગી શકશે ?

કવિવર બાલનું અર્વાચીન કવિઓમાં સ્થાન નિર્માણ કરવાનો,
ત્હેમના સાંસારિક શ્રવણના અનેક તડકા છાયા દૃષ્ટિગોચર કરાવવાનો
કિંવા જે અર્થમાં મહેં ત્હેમની કૃતિઓનો અર્થ કાઢ્યો છે તે સત્ય
મનાવવાનો આ લેખનો હેતુ નથી જ. આગળ નિવેદન ક્યું તેમ
આ તો માત્ર સહૃદયતાથી એ મહાનુભાવનાં વેણ સમજવાનો પ્રયાસ જ
છે. મનુષ્ય માત્ર જ્યાં સુધી મનુષ્ય છે ત્યાં સુધી જગતના નિવૃત્તિ
પ્રવૃત્તિના ઝુલા ઉપર ઝુલશે, તેજનિમિરનાં મોજાંમાં ઉઝળશે, પાનુ
ત્હેને ત્હેના કવિહૃદયની સાથે મંબંચ નથી એમ આપણને આપણી

પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાન ઉપરથી બોધ મળ્યો હતો. અને તે જ ઉદ્દેશને અનુસરનાં આ લેખ લખાયેલા છે. આપણે શુદ્ધ ન્યાય કરી ચક્રીએ એમ નથી. આપણા કવિવરે કહ્યું છે તેમ—

જગતના હાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહીં બાસે,
ન સારા કે નહારાની જરાએ મંગતે રહેજે;
કદ્દ વાણી મુણે જો દોષની વાણી મીઠી રહેજે.

* * * * *

પીયે તો મી પ્રભુના પ્રેમનો ખાણો બરી પીજો.

અને એ મુખોપક વેચ્યો ઉચ્ચારનાર મહાત્માની-ત્હેમના રહેલા હાથ અવશેષની રમ લેતાં, ત્હેમની કૃતિમાંથી જ દેવી સુન્દરતા-પ્રભુ-તાતું સ્મરણ, પ્રાર્થન કરીશું—

પ્રેમી પ્રાણી તણી મહા પ્રજાપિત્રી સંપૂર્ણ હામેશરી,
ઝોટી અર્ધસમ પ્રજા મુજતણા જે ચિત્ત રથાનેશરી;
જેના અંચ ચક્રી હું ઉદ્ધત ચક્ર તું મારી પ્રાણેશરી,
તે દેવી નિન નિત્ય વ્રતન સદા, ત્વાં પાતુ વિશ્વેશ્વરી !

રામમોહનરાય જશવંતરાય દેસાઈ

કથામંજરી-ભાગ પહેલો.

(સોનેરી નામતું મુન્દર પુઠું-કિંમત રૂ. અઢી.)

ખીન દોષ સંગ્રહમાં ન આવેલી નીચેની સોળ વાતો આમાં છે:-
વર્તા. લેખક.

- ૧ વેપધાની (રા. રા. જગન્નાથ હરિલાલ પંડ્યા; ખી. એ.)
- ૨ તારાતું અસિદ્ધાન્ત (રા. બ. રમણભાઈ મકીપતરામ નીલકંઠ.)
- ૩ એક રાત્રી. (ડૉ. સ્વીન્નનાથ ટાગોર. તે ઉપરથી રા. રા મહાદેવ હરીભાઈ દેસાઈ; ખી. એ. એલ. એવ. ખી.)
- ૪ અપરિચિતા. („ „ રા. રા. જગવાનદાસ ગીરનાથંકર બટ)
- ૫ મણી. („ „ રા. રા. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય કાકોર ખી. એ)
- ૬ વીસમી સદીની શકુંતલા. (રા. રા. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય કાકોર ખી. એ.)
- ૭ હોલત. (સ્વ. બાઈ રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા; ખી. એ.)
- ૮ સુમનનો સંતાપ (રા. રા. ઈન્દુલાલ કે. પાસિક, ખી. એ. એલ. એલ. ખી.)
- ૯ લમ. (સો. સારદા મહેતા; ખી. એ.)
- ૧૦ “ ગરબાવાળી ” (રા. રા. સુધાંકર.)
- ૧૧ પૈસો કે પ્રેમ ? (રા. રા. ચંપકલાલ એચ. ભગુડીઆ, ખી. એ.)
- ૧૨ વિચિત્ર સ્વયંવર. (રા. રા. બાલયોગી.)
- ૧૩ રેણુકા. (રા. રા. ગોકળદાસ ડી. રાયપુરા.)
- ૧૪ કમળાનો કજ્જો. (રા. રા. રમણીક અ. મહેતા.)
- ૧૫ પ્રિય બાલા. (રા. રા. કાલાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ.)
- ૧૬ લલિત-માધુરી (રા. રા. જગજીવન કાન્નિદાસ પાઠક. લગભગ ૮૦ પૃષ્ઠની મોટી અપ્રસિદ્ધ સ્નેહવાર્તા.

કથામંજરી-ભાગ પીઞ્જે.

- (મોટા ૧૪ ૩૦૦ મોનેરી મુન્દર ખંધાઈ—કિંમત ૩. ત્રણ)
 આ ભાગમાં વિદ્યાન લેખકની નીચેની ચૌદ વાર્તા-કથાઓ છે—
- ૧ નિર્મળા (લગભગ ૧૦૦ પૃષ્ઠની અપ્રસિદ્ધ પવિત્ર એકકથા)
 - ૨ ગુરુછનીના બાગમાં ગુલાબ (લેખક મી. શિયાવલ્લ નસર-વાન) મોઝા પાગસી સસારી રેકકથા)
 - ૩ બે મૃગનાયક—(લે જીવનવાન અમરશી મહેના આત્મભોગ વડે પરમાર્થ આધનની અપ્રમિદ્ધ કલ્પકથા)
 - ૪ મુખી ગાંધુભાગ. (લે ગ રા સવાઈવાન મુનીવાન યાત્રિ)
 - ૫ એક નવન (લેખક રા. રા. પુષ્કરરાવ વામનરાવ મહેના, એમ એ. એનએવ બી)
 - ૬ મહનને મનોરથ—(લે ગ ગ મોહનનાલ પાર્વતીશકર દવે, એમ એ એન એવ બી આપુ જાનાના ઈશરના પુવક અને પ્રેમી જીવનનું એ મુદર દસ્ય)
 - ૭ નિર્મલ્યતાની મૂર્તિ. (લે શ્રીમદ્દેવેન્દ્રાચાર્યજી)
 આત્મમગની સકિતનો પ્રભાવ દર્શાવનારી વાર્તા)
 - ૮ માછીની છોડી—(લે ગ રા ડાલાખાઈ રામચંદ્ર મહેતા-માનપ્રેમ મનોનિઘ્રહ અને સાચા પ્રેમની અપ્રસિદ્ધ વાર્તા)
 - ૯ ચતુર્મુખ ચાગ મુખનું) લે રા જ રમણભાઈ મલી-
 ડાતુક.) પતરામનીતક કં, બી એ એનએવ બી.
 - ૧૦ છુટાદાગખંધ.) જુદિયાતુર્થની અદ્વિત વાર્તાઓ)
 - ૧૧ વિચિત્રવિલ—(લે રા રા પુષ્કરરાવ વામનરાવ મહેતા
 (આશ્ચર્યમગ, જુદિયાતુર્થ, અને અદ્વિતોબરી વાર્તા.)
 - ૧૨ હીગમ છેડની મોટી ખાણ. (લે ગ રા મણિકર રત્નજી બદ-
 વધી પોની ખોટી જરૂરીયાતો વિશે વિચારપૂર્વક બોધકથા.)
 - ૧૩ દુખમાધી મુખ. (લેખક રવ ગજકવિ કનાપી)
 - ૧૪ માતૃસાપા પ્રત્યેનો પ્રેમ.

ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદના પ્રમુખનાં ભાષણો.

XXXX

૧. રા. રા. જોષર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનું ભાષણ.
(પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.)

સાક્ષર બંધુજનો,

આ સમાજનો ઉપક્રમ આપણા મન્ત્રીએ વિસ્તારથી દર્શાવેલો છે, તે ઉપક્રમનો નિર્વાહ સમ્ય જનોએ કરી જતાવવાનો છે, અને તે પછી તેનો ઉપમંહાર મયાયજિત મયામતિ મ્હારે શિર છે; તો આ આરમ્ભસ્થાને તે વિષયોથી તટસ્થ રહેવામાં અને અન્ય વક્તાઓના મધુર શુભ જ્ઞાપકી પ્રસન્ન થઈ તે પછી તેમનું અનુસરણ કે તેમના વિષયોનું અનુસ્તવન કરવામાં તેમના પ્રતિ મ્હારો ધર્મ વધારે સચવાશે એમ ધારી, આ સ્થળે મને તમારા પ્રમુખસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે તમારો ઉપકાર માતું છું અને હવે પછી જે વિષયો ચર્ચાવાના છે તેના શીવાય કાંઈ અન્ય વિષયોમાં ચર્ચાપાત કરવાની ગમ માગું છું.

બંધુજનો, આ યુગ રાજકીય, સાંસારિક અને અન્ય વિષયના સમાજોનો ૭. કોઈ સ્થાને કોન્ગ્રેસો તો કોઈ સ્થાને કોન્ફરન્સો, કોઈ સ્થાને ફક્ત નામે તો કોઈ સ્થાને એસોસિયેશન નામે સમાજો, આ તેમ અન્ય દેશોમાં જરાય છે. જ્યાં સર્વ પાસ આવા સતારના રજુ-કારા સંમળાય છે ત્યાં આપણા એકતારાનો ધ્વનિ પશુ તેમાં બળે અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના લગમાં કાંઈક જલ્દિ કરે તો તે ચિત્ર દેખીતું

મુન્દર જ છે. જ્યાં-આરો પાસ ગાન તાન ભવી- રૂદેતું હોય એવા
 યદેશમાં હિંદુ રૂદેલું પ્રાણી ગાનાદિકમાં કુચળ નહિ હોય તો બાહ્યા
 વિના હૃદયમાં ગાન ઉતારવા મંડશે, તેનાં હૃદયપગ તેની પ્રેરણા વિના
 તાલ આપનાં હોય તેમં નૃત્ય કરશે, અને પ્રમિદ્ધપણે વર્નતા ગાનમાં
 અપ્રમિદ્ધપણે આ હૃદય અને શરીર લય પામશે. જે ગાનમાં કુચળ
 ન હોનાર આવે લય પામશે તો ગાનમાં પ્રતીક્ષ સરવે પ્રકટપણે
 જેવા ગાન બેશું ગાન કરવા મંડી જશે. આવી ભતના લયનું કારણ
 આ હૃદિમાત્રનો જડચેતનવ્યાપી એક નિયમ છે અને તે નિયમનું
 નામ Rhythmic Law-તાલનન્ધ અથવા અનુપાસયોજના-આ-
 પીએ તો સમજાય એવું છે. આપણી સ્થિતિ પરિવદ્ધ આપ્યા આર્પા-
 વર્તના એક સમાજપ્રવર્તક નૃત્યમાં આવા તાલનન્ધનિયમના બગથી
 હોવી થઈ છે. જે સરસ્વતીદેવીને આપણા ઋષિમુનિઓએ વીણા-
 ધારિણી ગણેલી છે. તે દેવીના ભાનો આવા નિયમને યથે તો દેવીની
 પૂજા હસદાવિની થશે એવી આશા કેવલ શુદ્ધવાદ જેવી નથી.

આ " આશા શુદ્ધવાદ જેવી નથી " એ સંજ્ઞાનેા વચ્ચાર
 કરી છું ત્યાં એક સંદા મારા હૃદયમાં કુભી થાય છે. આવા તાલનન્ધ
 એકધામથી હૃદિઓચર થાય છે તો બીજી પાસથી તાલબંધનાં કોર
 વિત્ર પણ હૃદિઓચર થયા વિના રૂદેતાં નથી. કો-એકમાં એકબી
 મર્જનાએ જે કાળે થાય છે તે જ કાળે તેમાં નૃત્ય કરનારાઓના
 ચરણે ઉપર કાંઈ શુભ રીતે તો કાંઈ પ્રકટ રીતે લાક્ષીઓ મારો
 તેમને હુલા લંગડા કરી દેવાના પ્રવલ્ત કરનારાઓનાં વિત્ર પણ નેહ
 યું. સોસ્યલ કોન્ફરન્સને પણ એવા જ ધાત થાય છે, અને તમે જે
 કાંઈ સામાજિક કામ કરશો તે સર્વમાં પણ એક પાસથી તાલનન્ધ
 તો બીજી પાસથી આવે જ તાલબંધ પણ નેહી, અને પ્રયત્ને

તાલબન્ધના પક્ષનાં કોષક હૃદયો નિરાશ થાય છે તો કોષક હૃદયોમાં વધારે શૌર્ય મહત્ત્વ દેખું છું, કોષક પગ ભાગી જમનૃત્ય કરનારમાંથી એક જણને ઓછો કરે છે તો કોષક સ્થાને તો એકને સ્થાને બીજા જે નૃત્ય કરનાર હશે થાય છે, કોષક સ્થાને પૃથ્વીપરથી પડતી લાકડીયોના પ્રહારને બળે ભાગી પડવાને સટે ફેટલાકના ચરણ વધારે વધારે હૃદય ઉછળી ઉછળી વધારે વધારે નૃત્ય કરે છે. આ સર્વ જોઈ હું નિરાશ થતો અટકું છું, ધીમે ધીમે તાલભંગમાં પણ તાલબન્ધની જ સાંકળો દેખું છું, ને તાલબન્ધ અને તાલભંગ ઉભયને પ્રેરનાર એક પરમ તત્ત્વને જોઈ તેનામાં શ્રદ્ધા પામું છું. એ પરમ તત્ત્વને બળે જેમ ઘડીઆ, રમનાસ એક બીજાના હાથના ઘંટીયાને પોતાના હાથના ઘંટીયાવને ઝાપટે છે તે જ રીતે તાલભંગવાળાના પ્રહારથી ઝપટાતા તાલબન્ધમાં અને તાલબન્ધને પ્રેરતા તાલભંગમાં હું કોષક મહત્તર તાલબન્ધ દેખું છું. ગણિતશાસ્ત્રીઓ વત્તા અને ઓછાનાં મિહન-plus અને minus-વાળી સંખ્યાઓ એકઠી કરી એક કૌંસમાં મુકી તેનો ઉપયોગ કરે છે તેમ મંસારના ગણિતનો પરમ શાસ્ત્રી પણ આ તાલબન્ધ અને તાલભંગને આવા જ કૌંસમાં મુકી કોષક પરમ સામ્યને સાધે છે, તેને પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રીઓ evolution કહે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું એ ઉદ્દેશ આ સભાનો છે, તે ઉદ્દેશના વિષયમાં તાલભંગ યવાનો મંભવ દેખાતો નથી; કારણ, આ સભાના સભ્યજનો સાક્ષર હોવાથી આ વિષયના નિર્વોહમાં તાલબન્ધ કરે એવું જ અનુમાન થાય છે. બાકી સમાથી બહાર નીકળશે તેની સાથેજ એવાં અનુષ્ઠો મળશે કે જેઓ ગમે તો ગુજરાતી સાહિત્યને દેશકાવના હૃદય માટે નિરર્થક ગણશે, ગમે તો સાહિત્ય આવને પેદીયાં ઢારને

માટે ગામ આંગણે કહાડેલી ગોચર જમીન જેવું ગણુશે, કોઇ વળા
 એવું ગોચર કહાડી નાંખી ખેડાણ જમીનમાં ભેગવી દેવું યોગ્ય ગણુશે.
 અને ગમે તો કોઇ વ્યવહારકુશળ અને દેશાભિમાની મનુષ્યો એટલે
 સુધી કહેશે કે આવી સમાજોમાં આપણે કાળક્ષેપ અને રક્તિનો
 બ્યય કરીએ તેના કરતાં કોઇ વધારે લોકોપયોગી કામમાં ચિત્ત બા-
 લીએ તો દેશનું કલ્યાણ થાય. આ સર્વ ચર્ચાઓ લોકમાં સમાબ્ધા
 ઉઠે અને આપણી સમામાં તેથી બધ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી સાક્ષર-
 સમામાં આ અક્ષરવિરોધનો પ્રતીકાર કરવાનું કારણ નથી. હું આ
 વાત ઉપર આજથી ધ્યાન એટલા માટે ખેંચુ છું કે આવતા વર્ષની
 સમાને પ્રમંચે આવું બધ જણાય તો તેને માટે સંબંધનો સજ્જ
 રહે. આ સમાના તાલબંધને વિસ્તાર આપવાના ઉદ્દેશનો હોદાય
 આપણે જે સાધનો વાપરીશું તેના ઉપર વધારે આધાર નાખશે
 માટે બહારના વિદ્ને કરતાં આપણી અંદર અંદરનાં વિદ્ને ઉપર
 અને તે દૂર કરવાનાં સાધનો ઉપર તેમ આપણા ઉદ્દેશના હોદાયનાં
 સાધનો ઉપર હું એ ચબ્દ કહેવા ઇચ્છુ છું - 'સાક્ષર' -

આપણાં અંતર્વિદ્નોથી પ્રાપ્ત થતા તાલબંધના બધ તો સમીપ
 જ છે. શુભરાત્રી લેખનપદ્ધતિનો વિષય આપણા અંદર અપવા
 તાલબંધના સંબંધમાં પ્રથમપ્રાસે મશ્તિકા જેવો થઇ પડે એમ છે.
 કેઇ પદ્ધતિની કવિતા ચિંત્ર ગણુવી એ વિષયમાં મતભેદ તો એટલો
 થઇ ગયો છે કે તત્ત્ર શુદ્ધં કચાકાચિ. એ શુદ્ધમાં પડનારા તો એક
 બીજાથી રીસાઇને જ બેસે છે. ધર્મવિષય, રસવિષય, મંસારસુધારાનો
 વિષય, ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોની ચર્ચા સાક્ષરવર્ગમાં સમુદયન થન જેવું
 મન થન પામે છે અને દેવદનવો જેવા હલ્લબેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ
 ઉલા વિષયો એક રીતે સાહિત્યના વિષયો છે ને બીજી રીતે નથી.

રાજકીય સાહિત્ય, ધર્મવિષય સાહિત્ય, ઇત્યાદિ નામો જોઈએ તો વિષયમાત્ર સાહિત્યગમ્ય છે. આવા બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને બાદ કરી તેના શીવાયના સાહિત્યને જ સાહિત્ય કહીએ તો હકત વિષયો સાહિત્ય નથી. આમને સાહિત્ય કહેવું કે ન કહેવું એ અર્થોમાં ન પડતાં આવા બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને આપણે સાપેક્ષ સાહિત્ય કહીશું અને તે વિનાના શુદ્ધ હેતુજ્ઞ સાહિત્યને નિરપેક્ષ સાહિત્ય કહીશું. આ સમાનાં કાર્યની બાદી જોતાં શાસ્ત્રસાહિત્ય અને ઇત્યાદિક કેવળ સાહિત્ય એવા બે બેદ સ્વીકારતાં ધણી અનુકૂળતા થશે. આટલા ચાર શબ્દોની પરિભાષા શુદ્ધ જ છે એમ હું કહેતો નથી. માત્ર મને આ પ્રસંગે તે સ્ફુરતી આવે છે અને એ તમાશથી સમગ્રજ એવા શબ્દો છે એમ ગણીને અનુકૂળતાનો વિચાર કરી એ શબ્દો હું વાપરું છું. આટલો સ્વાદેશ આશય ધ્યાનમાં રાખશે તેને સ્વાદેશી સાથે તાલબંધની બાંધના નહીં ચાય.

હવે આ સમાના યોજેલા વિષયોમાંથી સાપેક્ષ સાહિત્ય દૂર રાખેલું છે એટલે તેના અન્તર્વિધનો એક પ્રદેશ દૂર રહેશે છે. પરંતુ કેવળ નિરપેક્ષ સાહિત્યને અંગે પણ આવાં વિધન-આવા તાલબંધ-નાં દૃષ્ટાંત હવણાં જ દર્શાવ્યા છે. હું “હવણાં” લખું છું, કોઈ “અહણાં” લખશે, કોઈ “હમણાં” લખશે, અને કોઈ “અધુના” લખશે. આ મહાન તાલબંધ થાય છે અને આ એક શબ્દ લખવામાં કીવા કીયા અક્ષર ભેગા કરવા તેને માટે સાક્ષરો પુષ્કળ અક્ષરપુદ્ધ કરે છે, “મગજમારી” થાય છે, અને કલેશ અને કલહ પણ જનમે છે. આ સર્વ તાલબંધ વચ્ચે હું પોતે એવો તાલબંધ રાખું છું કે એ ચર્વ જુદી જુદી લેખનપદ્ધતિઓ માથે સમભાવ રાખું છું, તેમના લેખકોના

ઉદ્દેશોનું અદ્યક્ષ પ્રીતિથી કરે છે, અને એ સર્વ પદ્ધતિઓ ઉપર દેવ કે/તિરસ્કારની દૃષ્ટિ કરવાથી મુક્ત રહી, અને અનુકૂળ પડતી પદ્ધતિનો પ્રક્ષપાત કરી તેને વળગી રહે છે. આવી રીતે મહારી લેખનપદ્ધતિ અન્ય પદ્ધતિઓ સાથે તાલબંધ રાખતી નથી ત્યારે મહારૂ હૃદય તે સૌની સાથે તાલબંધ રાખે છે. કેટલાક ચોપટ અને શેતરજ રમનારાઓ રમતાં રમતાં જાતે બદલી પડે છે ત્યારે કેટલાક રમનારાઓ બાજી પરનાં ફાંતનાં અને લાકડાનાં રમકડાંને રમાડતાં એ રમકડાંના જયપરાજયથી પોતાનાં હૃદયને જયપરાજયની વૃત્તિઓથી પરાભવ પમાડતાં નથી. ડાહ્યા વડોળે અસીબોને માટે મુદ્દ કરવામાં આમલક રાખે છે અને તે કાળેજ એક બીજાના રનેહભાવને હીન કરતા નથી. એક પાસથી તેઓ અસીબને માટે રહે અને બીજી પાસથી તેમનાં હૃદય હસી હસી અન્યોન્યની પ્રીતિ કરે એવો ધંધાનો અનુભવ છે. તમે પગરપર સાથે પુરા આમલકથી ચર્ચા ચર્ચાવો તેની સાથે જ એ ચર્ચા કરતાં પ્રીતિ અને બંધુતાની ચન્દનઅર્ચાથી ચર્ચાવ અને તમારાં હૃદય વધારે વધારે સંધાય એ કળા તમે ખોમશો તો આ સમામાં હૃદયના તાલબંધનો અપર્ચ નહીં થાય. ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં કવ વ્યને ચન્દ્રકેતુ શ્વઅમુદ કરતાં કરતાં હૃદયપ્રીતિ પામી ગયા એ આર્યો-પદ્ધતિનું અનુકરણ આપણી સમાજ સંબંધનના ધારણે તો કરી છકરી.

એવી પ્રીતિથી જેવા જેવા ગુજરાતી સાહિત્યજ્ઞનાં પાંચ થઈ (ચિરાઈઓ) ૬:—

ખર્ચ ૧. મૂળ અને થડ.

૧. ગુજરાતમાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં હૃદય પડેલાં કેવું સાહિત્ય હતું? તેમ જાણમાં હતું? રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી? ગુજરાતી સાહિત્યનાં મૂલ્ય થડની જગતી-મૂળિ-મી એથે (Heredity) ચું ઉતર્યું?

(અ) રજપુત રાજાઓનો કાળા—ઇ. સ. ૭૪૬-૧૨૯૮
વનરાજથી કર્ણદેવ વાંચેલો. અણહિલવાડ પાટણમાં—સંસ્કૃત
સાહિત્યનો શુભ

ઇ. સ. ૮૨૫ માલ્વોએ દ્વારકા છોડ્યું અને તેઓના નાયક દદમહાર
રાજાની સાથે દક્ષિણમાં ચન્દ્રાદિત્યપુર અથવા શ્રી
નગરમાં જઈ વસ્યા.

ઇ. સ. ૧૦૧૦-૪૧ ધારાના વિદ્વાન રાજા ભોજે અણહિલવાડ છાત્ર
વગેરે ઉપર ચર્ચા કરી. તેણે રચેલાં પુસ્તકો—
સરસ્વતીકંઠાભરણ, રાજશૃંગારકરણ વગેરે.

ઇ. સ. ૧૦૧૦ આનંદપુર (વાનગર) ના ઉન્નતે અવન્તિમાં
વાજસનેયિસંહિતા ઉપર બાબ્બ લખ્યું.

ઇ. સ. ૧૦૨૪ જિનેશ્વર નામના જૈન યતિએ ખરતર ગાંધ્ય
રચાધો અને અષ્ટવૃત્તિ તથા શીલાવતી લખ્યાં.

ઇ. સ. ૧૦૫૦-૫૫-વિક્રમાદિત્યચરિત (૧૦૫૦ માં લખાએલું; તેમાં
સોમેશ્વર ચાલુક્યે ધારાના ભોજ ઉપર ચેળવેલી
જીતનું વર્ણન છે.)

ઇ. સ. ૧૦૫૦ ત્રિલોકચંપાલ ચાલુક્યનું 'સાટ દેશ ઉપર રાજ્ય
હતું એ અંબંધી સુરતનો તાત્રયેખ.
ઉપરનો તમામ પુસ્તકો સંસ્કૃત ભાષામાં રચા-
એલાં છે.

ઇ. સ. દશમા શતકથી બાપાસાહિત્યની ચરઆત થાય છે.

ઇ. સ. ૧૦૫૧ તામિલમાં હાલાસ્યમાહાત્મ્યનું રૂપાન્તર મધુરાપુરાણ
લખાયું

:૪. સ. દસમા શતકમાં હોંદી બાપા દત્તી પણ એનું સાહિત્ય નહોતું.
 .૫. સ. ૧૪ મું શતક—મહિનાથ ટીકાકાર, અને તેમના પુત્ર નરહરિ
 કાવ્યપ્રકાશના સરસ્વતીતીર્થ નામના—ટીકાકાર
 થયા.

૫૪. સ. ૧૨૬૦ દેવમિરિના યાદવરાજા મહાદેવે ગુજરાત ઉપર
 ચક્રાધી કરી અને વિશ્વજીત ઉપર વિજય મેળ-
 વ્યો. તેનો મુખ્ય અમાત્ય હેમાદ્રિઃ એણે ચતુ-
 વર્ગચિન્તામણિ નામનો મન્થ તથા વાગ્મટ ૫૨
 ટીકા લખી. હેમાદ્રિનો આશ્રિત બોપદેવ હતો.
 તેણે હરિશ્ચંદ્ર, ચતુર્થોદય વગેરે ગ્રંથો લખેલા
 છે જ્યાં મંસ્કૃતમાં છે.

આ વખતમાં તામિલ બ્રાહ્મણ લખાયું.

૬. સ. ૧૨૬૨ મંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપર વાર્તિક લખનાર જિનપ્રભાસરિ
 અને હેમચંદ્રની સ્વાહાદમ્બરી ઉપર ટીકા
 લખનાર મહિપેશ્વરિ હતા.

૭. મ. ૧૨૮૩ કાવ્યપ્રકાશ ઉપર જળન્તી ટીકા લખનાર જળન્ત
 ગુજરાતના સારંગ દેવના રાજ્યમાં હતો.

ઉપમંહાર—સુરત સહિત આખા ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં
 રજપુત રાજાઓનો અમલ હતો અને સાહિત્ય મંસ્કૃત હતું. જેન
 વિહારોમાં પણ મળે ખરું મંસ્કૃત સાહિત્ય હતું. ગુજરાત પ્રદાગ પણ
 એ જ સાહિત્ય હતું, પણ હોંદી બાપાનો અને તામિલ સાહિત્યનો
 કિતર-ફક્ષિણમાં જન્મ થયો હતો. રજપુત રાજાઓ વિષયે બાહ્ય-
 ચારણોના રાસા વગેરે-સમમાલા-ગુજરાતી બાપાની જ્ઞેનપણી પ્રાકૃત

અને અપ્રજ્ઞ ભાષા એમાં લખવા. કંઈક મારવાડી, કંઈક મળે
અને કંઈક બીજી ભાષામાંથી મિશ્રણ-તે રાજકવિઓની ભાષા હતી.
અને બ્રાહ્મણ જેન વિદ્વાનોના સાહિત્યની ભાષા મંસ્કૃત હતી. ગુજ-
રાતી એ સર્જના મિશ્રણરૂપે બોલાતી હોવી જોઈએ. હાલની
કચ્છી ભાષા જેવી ભાષા કદાચ તે વખતની ગુજરાતી ભાષા હતી.
કચ્છી ભાષામાં મંસ્કૃત શબ્દો ઘણા થોડા ફરફાર સાથે બોલાય છે,
(જમકે, દોત્રો, પોત્રો વગેરે), પણ તેમાં સાહિત્ય નથી.

(આ) ૧૨૯૮-૧૪૨૦.

(અણહિલવાડ પાટણ અલાઉદ્દીન તરફથી સર થયા પછી
સુસભાન સુખાઓ વગેરેની હાડખાતીમાં પડ્યું ત્યાંથી તે ૧૪૨૭ માં
અમદાવાદ ખંધાતા સુધી.)

રાજકીય.

મ. સ. ૧૨૬૮ મોમ-
નાથ, અણહિલવાડ
અને ખંધાત અલા-
ઉદ્દીનના મોધવ સુ-
ખાઓએ સર કર્યા.
૧૩૦૮ અલાઉદ્દીને
આલાવાડ છૂટ્યું
૧૩૧૫ ગુજરાતમાં બંડ
૧૩૨૦ કાઠીઆવાડમાં
લાખા દુસાણીનો
વિજય.
૧૩૩૯ મહમદ તખ-
લખ દીલ્લીને સટે
ઝીલતાઆડને (દેવ-

ધર્મસાહિત્ય.

૧૩૦૦ મેરુતુંગ (જેન)
૧૩૦૨ સાતમા મધ્વ-
ગુરુ વિદ્યાતીર્થનું મૃત્યુ
૧૩૩૪ હરિભદ્રસૂરીની
જમ્બુદ્વીપમંથહિણીક-
પર પ્રમાન-દસુરિની
ક્ષેત્રસંમહિષી રૂતિ.
૧૩૩૬ આડમા મધ્વ-
ગુરુનું મૃત્યુ.
૧૩૪૩ નરમા મધ્વ
ગુરુનું મૃત્યુ
૧૩૪૮ જેન કર્તા મે-
રુતુંગ. (૧૩૦૦ ના
મેરુતુંગથી બિજ).

અન્ય સાહિત્ય.

૧૩૦૦ કૃષ્ણદાસ પતંજ-
લિના મહાભાષ્ય કિ-
પર ભાષ્યપદીપનો
કર્તા.
૧૩૧૦ ગુજરાતના
રાજા મારગદેવ (ક-
ર્ણુધેલાનો બાપ) ના
મન્ત્રી વિક્રમનો પુત્ર
તેજ મિંદ તે દેવગા-
લકૃતિનો કર્તા.
૧૩૧૦ અવંકારનો
મંથ-પ્રતાપરુદ્રીય તે
નો કર્તા ૧૫ધાનાથ
આરંભમાં થયો.

ગિરિને) રાજમંત્ર
કરે છે.

૧૩૪૫ ગુજરાતમાં બંડ

૧૩૪૬

૧૩૪૭ ગુજરાતમાં
બદામણી આવીનો
આરંભ.

૧૩૪૮ મહમદાતમલ-
ખે જુનામદ લીધું.

૧૩૫૦ મહમદ તમ-
લખ ગોડળમાં.

(૫૭ી ગુજરાતમાં સુ-
બાઓનો કાળ)

૧૩૭૬ ગુજરાતના સુ-
બાનું બંડ.

૧૩૮૧ ગુજરાતમાં બંડ

૧૩૮૪ સુબો આદર-
આન ઇડર છતે છે.

૧૩૮૬ એજ સુબો
સોમનાથ દેવાલયનો
નાશ કરે છે અને
પોતે સ્વતંત્ર થાય છે.

૧૩૮૮ તેમુર.

૧૪૦૫ તેમુરના મર-
ણના સમાચાર ગુજ-
રાતમાં આવે છે.

૧૪૦૭ ગુજરાત અને
માળવા વચ્ચે વિમલ

૧૩૫૩ તપાગચ્છના
કુલમંડનનો નવનમ.

૧૩૬૮ સોમતિલકસરિ

(શીલતરગિણીના
કર્તા) નું મૃત્યુ.

૧૩૭૩ વિમલચન્દ્ર
સરિની પ્રજાતર-આ

સા ઉપર દેવન્દ્રની
ટીકા.

૧૩૭૬ને ૧ દશમાને

૧૩૮૪ ૧ અગીઆર
આ મધ્યગુરુનું મૃત્યુ

૧૩૮૬ અભયદેવ સ-
રિનું તિજયપદ્ધત
સ્તોત્ર.

૧૩૩૨ નયવલ્લભ કૃત
આકૃત વળ્લલય ના

મના અન્ય ઉપર છા-
યાકાર રત્નદેવ.

૧૩૪૪ રુદ્રપાંચીય ગ-
ચ્છના જિનપ્રભની
વર્ણદર્શની

૧૩૪૮ રાજશેખર સુ-
રિનો (દિલ્હીમાં

પ્રજન્યકોશ. અને
અન્ય અધિકારની

ન્યાયકન્દલી ઉપર
“પરિકા” રચ્યાં.

૧૩૫૦ સાયણ્યાચાર્ય
અને આધવાચાર્ય

(વિજયનગરમન્ત્રીઓ)

૧૩૬૬ સંપતિલકાચા-
ર્યનું કુમારપાળચરિત્ર.

૧૩૭૨ રત્નશેખરસરિ-
નું શ્રીપાલચરિત.

(મુસદ્દાનાં બે ખસ).

૧૪૧૩

૧૪૧૭ 'હેલા' અહમ-
દશાહે ૧૪૦૦ માં
બંધાવવા મહેલું અ-
મદાવાદનું કીલ્લાકામ
સંપૂર્ણ થયું.

૧૪૨૦ અહમદશાહે
ગુજરાતમાં શાંતિ
પ્રતર્જાવી.

ઉપસ'હાર—અણહિસવાડ પાટણ પડયા પછી સત્રાસો વર્ષ
પછી ગુજરાતના સાહિત્યનાં મૂળ નરસિંહચંદ્રેતા વગેરેએ રોપવા માંડયાં
તે હેલાના આ સવાસો વર્ષનો આ મુસદ્દામાન યુગ—તેમાં

(ક) ગુજરાતની બહાર કેમ્પટનું આખ્યપ્રદીપ (૧૩૦૦), વિધા-
નાથનું પ્રતાપકદ્રીય (૧૩૧૦), અને સાયણાચાર્ય અને માધવાચાર્ય
(૧૩૫૦) ના 'મંસ્કૃત સમર્થ' અન્યો 'રચાય છે ત્યારે તિજા ગિહના એક
અન્ય (૧૩૧૦) વિનાના સર્વ અન્યો ગુજરાતીમાં ચાત્ર જૈન સાધુ-
ઓના રચેલા છે. એ અન્યો પણ મોટા ભાગે ધર્મસાહિત્યના અને
સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃતમાં પણ છે. એ સાધુઓએ તેમના "મંડા" —
નો આશ્રય પામી આટલો સાહિત્યવૃક્ષ ઉગરા દીધો છે. ત્યારે બાહ્યભા-
દિક અન્ય વર્ગનું સાહિત્ય જે રજપૂત રાજાઓના કાળમાં સ્ફુરતું
હતું તે કેવળ અસ્ત થયું અને એ સાહિત્ય કેવળ અસ્ત થયા પછી-
ના કાળમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ પ્રથમ રોપાયું.

(ખ) દીક્ષીના જાદયાહો, ગુજરાતના સુખાઓ, અને અન્ય
ન્દાના મોટા સરદારોના વિગદ આ સુખના આરંભથી તે ૧૩૫૦
સુધી ચાલ્યા અને તેનો ફોબા બાહ્યાનાડ, જુનાગઢ, ગોંડળ વગેરે

ઠાડીઆવાડના બાગોમાં અને બાઢીનાં ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યા હતા, તેવામાં નૈન ગચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ઉક્ત સાહિત્યના એકલા આધારરૂપ હતા. તે પછીનાં પચીસેક વર્ષમાં એટલે ૧૩૭૬ સુધીમાં ચાજીયા શાંતિ જેવું પ્રમાણમાં હતું તેમાં પણ બીજા પાંચેક નૈન સાધુઓ જ એવા આધારભૂત હતા. અને તે પછી લગભગ પચાસ વર્ષ સુધીમાં તો નૈન સાહિત્ય પણ લગભગ શાંત થઈ રહી ગયું. અનેક ખંડ, ઇસર અને સોમનાથ ઉપર ખુસલમાન સરદારોની હુકમ-ઓ, તૈમુરશેને આખા હિંદુસ્થાનમાં વર્તવિશે ભય-ક્રમ્પ, અને અને ગુજરાત અને માગવાના સુલ્તાનો વચ્ચેના વિગ્રહ—એ બનાવો ગુજરાતમાં આ પચાસ વર્ષોમાં હોમનાં વમળ વિસ્તારે છે અને સાહિત્યને ફેવળ અરન કરી દે છે.

(૩) પણ પ્રશ્ન એવો ઉઠે છે કે નૈન સાધુઓ જેટલી સાહિત્યધારા ટકાવી શક્યા તેનો કંઈ અંશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમાં કેમ ન દેખાયો ? તેઓ ક્યાં બસાઈ પેડા હતા ? આના ઉત્તરમાં દન્તકથા-માંથી એવો ઉત્તર નીકળે છે કે તેઓ ધરખાર હોડી અન્ય ધરખાર શોધવાના વમળમાં પડ્યા હતા. વાણીયા બ્રાહ્મણોના ઉદ્યાગ અણ-હીસવાડ પાટણમાં અચકવ થતાં તેઓ પોતાના સર્વસ્વ સેધ અન્ય સ્થાનો શોધવા લાગ્યા. આજના કાળમાં ગુજરાત ઠાડીઆવાડમાં અનેક સ્થાનોમાં વાણીયા બ્રાહ્મણની અનેક જ્વલિઓ જોવામાં આવે છે, તેમાંની કેટલીક અણહીવવાડ પાટણની આસપાસ આવેલાં એક વેળાનાં નગરોમાંથી આવી છે. કાટીયર અથવા કાટ્યકેને ઈંદેવ ગણનારા ખડાવતા બ્રાહ્મણ વાણીયાનું મૂળસ્થાન ખડાવ કે ખડાન જે હો ને; હાટકેથરને ઈંદેવ મણનાગ નામર બ્રાહ્મણ અને નાગર વાણીઆઓનાં મૂળસ્થાન વડનગર અને વીસનગર; ઝારોળા વાણીઆ-

ઝોનાં ઝારોજ ગામ અને હીમળ માતા, દીસાવળ વાણીઆઝોનાં
 દીસા અને સિદ્ધેશરી; શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ વાણીવાઝોનાં સ્થાન શ્રીમાળ
 અને ત્રિજમાળ અને ઇષ્ટદેવી મહાલક્ષ્મી; અને મોઢ બ્રાહ્મણ વાણીઆ-
 નુ મોઢેરા; આ સર્વ જ્ઞાતિઓનાં આ મૂળસ્થાનો અને ઇષ્ટદેવોનાં
 દેવાસથો અણુહીસવાડ પાટણની આસપાસના પ્રદેશમાં આવેલાં છે
 અને રજપુત રાજાઓને આશ્રયે ઉદય પામેલાં ઉદ્યોમ અને વિદ્યા-
 ઝોમાં વળમેલી આ જ્ઞાતિઓ આશ્રયભંગ થયે અન્ય આશ્રય શોધવા
 નીકળી પડેલી દેખાય છે. અહમ્મદવાદ એ સતકમાં બંધાયું નહોતું.
 આપાનેર, સુરત, મથુરાં, કાશી વગેરે સ્થાનો સુધી આ નહાસતી
 ભાગતી જ્ઞાતિઓ પ્રસરી ગઇ, પણ ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં આખરે
 ઠરેલી જણાય છે. આ યુગ એમને માટે હિમળયુગ હતો અને
 એવા યુગમાં ગઢોના આયથર્માં રહેલા જૈન સાધુઓ જેટલું સા-
 હિત્ય ટકાવી શક્યા તેનો અશ પણ આ મંસારીઓ કેમ ન જાળવી
 શક્યા એ એમના આટલા ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થાય છે. જૈન મંથકારો-
 ની બાપા તેમના અગ્રગ જીવનને બજે શુદ્ધ અને સરળ રૂપે તેમના
 સાહિત્યમાં રચુરે છે ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન સ્ત્રીય આદિ અનાર્થ
 જાતિઓ અને રાજકર્તા સુસન્માન વર્ગ એ હિમળના મંસર્ગથી બ્રાહ્મણ
 વાણીઆઝોની નવી બાપા કેવી રીતે જુદું ધાવણ ધાવી બંધાઈ
 તે પણ તેમના આ બ્રમણના ઇતિહાસથી જ સમજાશે. એ સાધુ-
 ઝોની અને આ મંસારીઓની હિમળની ગુજરાતી બાપા આમ જુદે
 જુદે રૂપે બંધાવા પામી તેની સાથે ઉક્ત યુગને અંતે ઉક્ત કારજોથી
 મંસ્કૃત વિદ્યા અને સાહિત્ય લોપ પામી ગયાં, અને જો કાંઈ નવું
 સાહિત્ય ઉગરા સરજેલું હોય તો તેની બાપા લોકની આ નવી
 ગુજરાતી જ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન આટલા ઇતિહાસમાંથી

રહિત થાય છે. ઈ. સ. ના દસમા સતકમાં દ્વીગી ભાષા ઉત્તર દોંદુરતાનમાં જન્મી તે કાગે ગર્ભરૂપે સ્ફુરવા પામેલી ગુજરાતી ભાષાના અસ્થિપત્ન-જન્મમાં ચારસો પંચમેા વર્ષેની ગર્ભસ્થિતિએ પરિપાકદશા આપ્તી, સંસ્કૃત સાહિત્યનો લોપ થતાં ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય-જીવન સ્ફુરવા લાગું હોય એમ સમજાય છે. કારણ, આપણા આદિ કવિઓની ભાષા તેવા પરિપાકને પામેલી સ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે.

(ધ) આ જ યુગમાં ગુજરાત બહાર અને યકરાચાર્યના દેશમાં જ તેમના અદ્વૈતમાર્ગના વિજયઅંશોને પાછા હાથે એવો મધ્વમાર્ગ પ્રવર્તે છે અને દશ મધ્વ એક પછી એક આ પ્રવર્તનના આધાર બને છે. મધ્વાચાર્ય અને રામાનુજ ઉમથ ધર્મગુરુઓ કક્ષિણ-મા બારમા સતકમાં ઉદય પામ્યા હતા, પણ તેમના પંચ ગુજરાત સુધી હજી સુધી આબ્યા નહતા. એમના પૂર્વોદયનો કાલ કાંઈક આ યુગમાં જ હતો અને તેમના આધુઓ ગુજરાતમાં અને ઉત્તર દોંદુરતાનમાં કંઈક આ યુગને અંતે આવવા લાગ્યા હશે એમ હવેના યુગના ઇતિહાસથી સમજાય છે. ગુજરાતની ઉક્ત પ્રકારની ભૂમિમાં અને ઉક્ત પ્રકારના ઝડપમાં બહારથી ઉક્ત પ્રકારનો પવન વાવા લાગ્યો તેવામાં આપણા આદિકાળના કવિઓની શક્તિથી આપણા સાહિત્યવૃક્ષનાં બીજ રોપાય.

(ર) આદિ ગુર્જર સાહિત્ય. ૧૮૦૦-૧૫૦૦ સુમારે.

આ બીજા આખા ગુજરાતમાં રોપાયો નહી, પણ જુનાગઢ, દારકા, પાટણ અને સિદ્ધપુરમાં પ્રથમ પ્રકટ થયાં. આ બીજા યુગ સમયગાંધેરમાં સતકના અંત સુધીનો છે.

આ યુગમાં રાજકીય ઇતિહાસ:—

(અ) અમદાવાદના સુસતાનોની મહાસભ્યો-માળવા-કેળવણી વગેરે પર (૧૪૨૨), ઇડરના રાજા પુંજનું સુદમાં મરણ (૧૪૨૮), ઝાલાવાડના રાજાની હાર (૧૪૩૦), સુરત પાસેનું બગલાન (૧૪૩૨) તથા ચાંપાનેર પર મહાસભ (૧૪૬૮), માળવાવાળા મહમદની કપડ-વણુજ આગળ હાર (૧૪૫૧).

(આ) અમદાવાદમાં જુમામસ્જિદ બંધાઈ રહી (૧૪૨૪), હાલ-મતી ઉપર અહમદનગરનો પાયો (૧૪૨૭), અહમદશાહનું મરણ (૧૪૪૨) અને મહમદ કરીમશાહને ગાદી.

(ઇ) માળવા અને ગુજરાતની મેયુક્ત સેનાઓ ઉપર મેવાડના રાણા કુંભાનો વિજય (૧૪૨૭), કુંભાની ગુજરાતપર મહાસભ (૧૪૫૮), મહમદ બેગડો—ચાંપાનેર પર (૧૪૮૩ થી ૧૪૮૫), શીરોહી રાજા ગુજરાત પર (૧૪૮૭), કુંભાનો પુત્ર ગાદી પર (૧૪૮૯), ઇડર પર બેગડો (૧૪૯૬).

(ઉ) ગીરનાર ઉપર પાંચમા રા. મંડલિકનો શેખ (૧૪૫૯), રા મંડલિક હાર્યો ને વટલાયો (૧૪૭૧).

(એ) સાહોરમાં શિખ શુરુ નાનકનો જન્મ (૧૪૬૯) અને મરણ (૧૫૩૮), વલ્લભાચાર્યનો જન્મ (૧૪૭૯), બંગાળાના નદીયામાં વેળુત શુરુ ચૈતન્ય (૧૪૮૫ જન્મ), કબીરજીનો ઉદય (૧૪૯૦).

(ઐ) ગીતગોવિંદના કર્તા જયદેવ (૧૨ મુ. ચતુક)-બંગા-ળામાં; રામાનંદ આશ્રામાં; કબીર જનારસમાં; વિદ્યાપતિ બહારમાં (મેઘલના સમયમાં); મીરાંબાઈની ગીતગોવિંદપરની ટીકા; વલ્લભા-ચાર્ય જનારસમાં; આશ્રામાં સુરદાસ, અને) ગુણસીંહસ અકબરના રાજ્યમાં, તેઓએ આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિશે લખ્યું તેમાં ગુણસીંહસે

રામચીના વિષે (રામાયણ) લખ્યું અને સુરદાસે રાધાકૃષ્ણ મંત્રને લખ્યું. તુલસીદાસે ઉત્તર દિંડુસ્તાનમાં રામની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો, તેનો ઉપદેશ અમદાવાદમાં દાદુએ અને તેના શિષ્યોએ રજપુતાણામાં કર્યો. બંને જગતગીરના વખતમાં થયાં.

(ઓ) નરસિંહજીનો (૧૪૧૫-૮૧); મીરાં (૧૪૦૩-૧૪૭૦); પાટણનો બાલણ (૧૪૩૬-૧૫૩૬) મોદ આલણ; સિદ્ધપુરનો બીમ (૧૪૮૪ માં હયાત), જાતે ઉદીચ્ય.

આ ચતુરના પૂર્વાર્ધમાં નરસિંહ અને મીરાં અને ઉત્તરાર્ધમાં બાલણ અને બીમ થઈ ગયા.

પૂર્વાર્ધ=અમદાવાદમાં પ્રથમ સુલતાનીનો પાયો નંખાયો અને આખા ગુજરાતમાં તેમના તરફનો દોલ બંધાવી રજો હતો તે વખતે માત્ર એ રચાને શાંતિ અને ઉદય હતો: નરસિંહના જુનાગઢમાં અને મીરાંના હારકામાં—જેની ઉજ્જડ રિયતોએ કોઈ રાજાને કે સુલ્તાનને આડમા સેકા પછી આકર્ષા નથી. કુઓ ગુજરાત ઉપર ચડાઈએ કરતો હતો પરંતુ તેના બીજા ખુલાખા પડેલી દારાવની-માં એ જઈ શકે તેમ નહોતું તે દારાવનીએ મીરાંને શાંતિ અને આશ્રય આપ્યાં હતા ત્યારે નરસિંહને સ્વદેશે આશ્રય આપ્યો હતો. ગૃહકેટુંબ અને ગાંધિ સાથે હાથ બઢતોએ સંગેષ છોડ્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે નવો મંત્રેષ બાધ્યો હતો. ઉત્તરની કવિનામાં અ-કવિમ સૈવી અને હવ્યપ્રસાદ છે. કેષ ચક્રિતએ દીરાશળા બની એ-મનાં હવ્યમાં નથી જ્વાલાઓને પ્રકટી અને કીયા તેવથી એ જ્વાલા-ઓ તેમના મરણ સુધી હોવાઈ નહી અને તેમના ઉત્તરાધિકારી-ઓને રાધા કરતી ગઈ એટલા પ્રકરણનો શોધમાં ચમકૃતિ હોતી.

જોઈએ. ગુજરાતના આ આદિ કવિઓમાં આ જનાલાઓ ગુજરાત
બહારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકોમાંથી નથી આવી, કારણ તે
સર્વ આ કવિયુગના આલુષ્ય પછી જન્મ્યા અથવા ઉદય પામ્યા છે
અને સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશનાં બીજ નરસિંહ અને મીરાંના કાન્દોમાં
છે, અને આ બેની કીર્તિ ગુજરાત બહાર કાશ્મીર અને સમુદ્ર સુધી
પ્રસરી હતી એ બે વાત ધ્યાનમાં લેઈએ છીએ ત્યારે ગુજરાતના
આ બે રત્નની અમરપ્રભાઓથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપદેશમીજ
મળ્યા છે એવું બાન થવાનો પ્રસંગ છે કોઈ નવો યુગ બેઠો હોય
તેમ આખા હિંદુસ્થાનના સર્વ ભાગમાં આ (ઉપર ' એ " મા
ખતાવેતા) પ્રવર્તકો નવા દીવા જેટલા પ્રકટયા હતા અને (જયદેવ
અને મીના સિવાયના સર્વ) દીવાઓના મૂળ દીવા—નરસિંહ અને
મીરા ગુજરાતમાં તેમનાથી આગળ પ્રકટયા હતા.

આ મૂળ દીવાઓમાં કાંઈ પણ અન્ય જ્યોતિના પ્રભાવથી
જવાનાઓ પ્રકળી હોવી જોઈએ તે વિષયે તેમની હતકથાઓ ઉપ-
રાત કાંઈ પુર્વો શોધીએ તો તેમાંથી પણ કંઈ જડે તેમ છે.

(૧) મીરાંબાઇ. (જુઓ) “ એ ”

(૨) શ્રીમદ્ભાગવતની અસર—આ ચતુર્થના ઉત્તરાર્ધના બીજ
ઉપર—૫ કા ભાગ ૪ પૃ ૪૭ ભાગવત માહાત્મ્ય પૃ ૪૯—૫૧૬
ભાગવતના અધ્યાયોનો સાર અને ૫ ૧૫૨ મા ફલશ્રુતિનો શ્લોક—

“ પડિત જોષદેવ દિજ એ, કીધા દરિયાલા વિવેક,
તેને આધારે કહીએ કથા, સરોવર મળલો કુવો યંધા ”

શ્રીમદ્ભાગવત જોષદેવનું કહેલું છે એમ આજ કટલાક માને
છે અને કટલાક નથી માનતા પરંતુ જોષદેવે વર્તમાન ભાગવતરસે

અથવા અન્ય ભાગવતરૂપે કંઈ પણ અન્ય તો કરેશે જ હતો અને
 ને અન્યનો આત્મા આ કાળે યુજ્જ્વાલમાં સ્ફુરતો હતો એટલું આથી
 પ્રસિદ્ધ થાય છે. બોપદેવના દેગના રાજ્યએ યુજ્જ્વાલ ઉપર સવિજય
 થયાથી ઇ. સ. ૧૨૬૦ માં કૃત્ય હતું એ આપણે જોયું છે અને
 તેણે રમેશી “ હરિશ્ચંદ્ર ” ને આધારે આપણા ભીમ કવિએ પણ
 સ્વત્ત્વ પ્રકારે હરિશ્ચંદ્ર રચી છે ને તેમાં ભાગવતના અંશ આવે છે.
 એ રાજાના કાળથી તે ભીમના કાળસુધી જે બોપદેવની ભાગવતકથા
 યુજ્જ્વાલમાં કીર્તિમતી હતી તે જુનાગઢના રજપુત રાજ્યમાં અ-
 પ્રસિદ્ધ નહીં હોય અને એ કથાનાં બીજા અને રહસ્ય આપણા નર-
 સિંહ મહેતાના ઉત્પત્તિ જ્વાળારૂપ થયાં હતાં એમ એના મન્યોમાં
 સ્પષ્ટ સ્ફુરે છે.

મોરારી ગમેશુ ગીતગોવિંદ અને નરસિંહને ગમેશી રાસવીલા-
 વાળું ભાગવત એ ઉભય મન્યોનું પૃથક્કરણ કરીએ તો દેવકથા અને
 દેવરહસ્ય એવા અંશ બેમાંથી નીકળે છે અને તે ઉપરાંત ભાગવત-
 માંથી અધ્યાત્મશાન, યોગ વગેરે પણ નીકળે છે, અને એ સર્વ
 અંશોનું સિખરસ્થાન પરાભક્તિમાં આવે છે.

આ યુગના ચારે કવિજન સંસ્કૃતનાં સંસર્ગી હતાં. તીર્થસ્થાન
 સિદ્ધપુરમાં આ સર્વકના પાછલા ભાગમાં રાજ્યકીય શાંતિ રહેતી
 જણાય છે, અને અણહિલવાડ પાટણમાંથી ઉગેલા અંકુર જેવા પા-
 ટણ નગરમાં જૈનસાધુઓ પ્રથમની પેઠે પાછા સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય-
 ને રચવામાં લાગ્યા હતા અને રાજકીય સ્થાન મુડી એ પણ તે
 કાળે તીર્થ નહીં તો તીર્થ જેવું જ આ સાધુઓએ કરેલું જણાય
 છે. અન્ય વર્ણોના જામજુમ સમાપ્ત થતાં જામ અને ભાણજીને આ
 સ્થાનોમાં સંસ્કૃત અભ્યાસનો યોગ થયો અને ધણા કાળથી મુડી

દેવાયલા મંસ્કૃત સાહિત્યને સ્થાને ગુજરાતી સાહિત્ય તેઓ રચવા લાગ્યા. એ સાહિત્યમાં દેવકથાથી ઉપક્રમ થયો અને બાલજી કાન્નબરી જેવી માનુષી કથાનું મંસ્કૃતમાંથી બાપાંતર કર્યું. પણ તેમજો તો બ્યારે બીમની બાપા બોલીને કહીયે તો સરોવર કઠિના કુવાનું પાણી પાકું છે, ત્યારે નરમિહ અને મીરાંયે પોતાનાં હૃદય-પાતાલના ઝરાઓમાંનું પાણી પાકું છે-દેવકથા ઉપરાંત દેવરહસ્યના ચમકારા ઉભય હૃદયમાં યથા રણા છે. મીરાંબાઈ એમ જાણતાં હતાં કે વ્રજમાં તો એક જ પુરુષ છે અને સ્થૂલ શરીરના સર્વ પુરુષો તો ભક્ત દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ જ છે. આતું જ દેવરહસ્યગાન અને તે ઉપરાંત અધ્યાત્મગાન એ ઉભયના સંયોગ-વિયોગ નરમિહની કવિતામાં સ્ફુરે છે. આથી તેનાં ગાન-ભક્તિનાં પદ સમજી તેમાંથી મળેલા પ્રકાશની બાવતાથી તેની દેવકથા વાંચનારને જ એ કવિની અન્ય કવિતાઓનું માહાત્મ્ય સમજાશે.

સસલીલાને અંતે શ્રીમદ્ભાગવતકાર પૂર્વપક્ષ કરી પૂછે છે કે “ગોપીઓ કૃષ્ણ સાથે રાસ રમવા આપી રાત ગઈ હતી છતાં તેમના સ્વામીઓએ તેમની અસુધા ક્રમ ન કરી ?” તેના ઉત્તરમાં એ સમાધાન કરે છે કે “એ સ્વામીઓએ તો પોતાની સ્ત્રીઓને પોતાની પામે જ દીડી છે એટલે ગઈ દીડી નથી તે અસુધા શાની થાય ?” અર્થાત્ ગોપીઓનાં સ્થૂલ શરીર તેમના સ્વામીઓ પાસે જ રહેતાં હતાં અને તેમને બ્યબિચારદોષ થયો ન હતો. માત્ર તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીર શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસલીલા રમવા ગયાં હતાં, અને એ કૃષ્ણ તો ગોપીઓનાં તેમ તેમના સ્વામીઓનાં સર્વનાં હૃદયમાં અધ્યક્ષ હતા, અને તેમની સાથે સમાગમ પામેલાં ગોપીઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરને એ રાસલીલાનો સમય તે “અલ્પરાત્રિ” નો સમય હતો.

અન્ય જૂતોની નિશાને કાળે આ ગોપીઓનો આ જગરજુદાગ તે તેમની જલ્લરાત્રિ. વધેબપંચમાં ધુરુષો પ્રતિજ્ઞા લે છે કે “ હું ત્રંગની ગોપી છું ” તે આવી રીતની જલ્લરાત્રિના આવા બક્ષિતરસના ‘સંસને’ ઉદ્દેશાને કહેવાય છે, અને નરસિંહનો “ સુરતસંચાર ” પણ એ જ જલ્લરાત્રિની સૂક્ષ્મ સરીરભાવનાઓને ઉદ્દેશો છે.

નરસિંહનાં અધ્યાત્મપદની ‘સંગતિ’ કરીએ છીએ ત્યારે તેના આવા આશય સ્પષ્ટ થાય છે. “ નિર્ગુણનાથને નીરખી નવ થકા, સગુણ સુરતી ત્હારે કેમ જાણે? ” એ પંક્તિમાં કવિ સ્પષ્ટ કહે છે કે નિર્ગુણનાથનું અધ્યાત્મગ્તાન થયા પછી તેના સ્વરૂપપ્રત્યયના દલીલરજુ મારે “ સગુણ સુરતી ” અર્થાત્ બક્ષિતયોગ છે, અને એ નિર્ગુણની ઉપેક્ષા કરી કેવળ સગુણને સાધનાર તો, કવિના મત પ્રમાણે “ ચૈતન્યનિન્દા કરે, જડનું વનન કરે, અચેત જુલ્લો તે બિજભાવ આણે ” એ નાથ ક્યાં છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કવિ કહે છે કે “ નેત્રમાં નાથ છે. ” અને તે ઉત્તરમાં હાન્દોઅ ઉપનિષદના ઘણાં લેઝક્ષિણિ પુણ્યો કૃદ્યવતે ” એ વાક્યનો આશય છે. એ દર્શનથી એક “ અદ્વર અનુપમ મૂર્તિ ” બસશે, વિશ્વ તે શાસના મંત્રીતથો ઉભરાપહું બાસશે અને “ બાસશે જલ પ્રજવનવેલી ”—જલરૂપ પ્રજવનની વેલી આ શાસમાં પ્રત્યક્ષ થશે. વળી ચોમદદિ પામી કહે છે કે, “ નીરખાને ગગનમાં કાણુ ધુમી રૂઘો, તે જ હું, સખદ બોલ્યે ” ત્યારે “ તે જ હું ” ના સંસ્કૃત “ સોદમ્ ” સંભારી એક જીભ કવિનું વાક્ય સ્મરણમાં આવે છે કે “ સોદં જપ જપંતાં ચાપ જડને પગાં ચોગી. ” એ જપ—એ હરિ-પાસે છે, ચોતનામાં છે, પણ તેની અને મનુષ્યની સ્પર્શ દૃષ્ટિની વચ્ચે “ જોકાર આડો પડેલો છે ”

એવું કવિ ગણે છે. આ “ઐકાર” કૃષ્ણે ? માણસોપનિપદમાં વર્ણવેલા ચતુર્થાદ શ્લોકના ત્રણ પાદ—અગરિત, સ્વમ, અને સુધુસિ—૩૫ ઐકારના ત્રણ પાદ દૂર કરો, તો ચતુર્થપાદમાં નિર્ગુણ હરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ માત્રારહિત ચતુર્થ શ્લોકપાદ આ માત્રાવાળા ત્રિપાદ ઐકારમાં વેતે છે તે ઐકારને બેદી ચતુર્થપાદ બોલો, અગરિત સ્વમ સુધુસિ૩૫ ઐકાર—પાદ આડા પડેલા છે તે દૂર કરો, તેમાં રહેલું નિર્ગુણ આત્મતત્ત્વ અનુભવું, એ જ અભિપ્રાય વાળી ગોપી પાસે નરમિંહ કહેવડાવે છે:—

“પ્રભુજી છે પાસે રે, હરિ નથી વેળાગરે, આડો ને પડ્યો છે ઐકાર,
 “કિનકર કૃષ્ણે રે જમ કાંધ વાળે રે, થયું અજવાણ મટ્યો અંધકાર,
 “વાણુ તે મટ્યું રે, લાભ્યું જમ દીસવા રે, બાનુ કાંધ દેખાયો તે વરે,
 “સોંકડીયાની લાજરે, બાધ મ્હેનો નાણીયો રે, મેલો કુશલણી કંઈ લાજ,
 “જાલવાને માથેરે છેડો ભેધ નાંખીયોરે, ત્યારે પ્રભુ—વર પામી છું આજ.”

મીરાંબાઈએ વજમાં જે એક જ પુરુષ સર્વના પ્રતિરૂપ દીડેસે તે જ આ ગોપી જીવે છે, એ પતિની અને ગોપીની દક્ષિ વચ્ચે પ્રથમ માયાના ઐકાર વાળા પેઠે પડ્યો હતો, તે દૂર થતાં બાનુ પ્રકાશે છે અને ગોપી પ્રભુવરને પામે છે. નિર્ગુણ અમાત્ર આત્મતત્ત્વ વિના ગોપીનો આ બીજો વર નથી. ભક્ત માત્ર એ તત્ત્વની ઉપાસક ગોપી છે. એ ઉપાસક ગોપી૩૫ જીવિઓ અનેક છે પણ તે સર્વમાં અનેક પ્રતિબિંબોરે વસેલું આત્મતત્ત્વનું વસ્તુરૂપ બિરૂપ તે સર્વ જીવિઓમાં રિંચસે છે ત્યારે ભક્તિરસના રાસ મચે છે. કવિ તેને “અનંત આનંદ” નું નામ આપી તેનું રૂપ ઉપાસકને પ્રત્યક્ષ થતું વર્ણવતાં કહે છે કે—

“ જળદળ જ્યોત ઉઘોત રવિકાંટમાં, હેમનો કોર જ્યાં નીસ રે તોસે,
 “ સચ્ચિદાનંદ આનંદ કીડા કરે, સોનાનાં પારણાં ગાંઢી ઝુલે.”

જ્યાં આ સોનાના પારણામાં ઝુલતા સચ્ચિદાનંદને કવિ કહે છે ત્યાં ધર્યાવાર્યો-પરિપક્વ સોનાના પાત્રમાં સત્ય તત્ત્વને ગ્રામ રહેલું ગણી કહે છે,

શિશ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપાદિતં મુલમ્ ।

તત્ત્વં ધૂપજ્વપાદૃષ્ટુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ॥

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ સોનાના પાત્રમાં સચ્ચિદાનંદને જુલે છે તે બકતાવિ તેને સોનાના પારણામાં જુલે છે અને મુલાવે છે.

સંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યવૃક્ષનાં ધડ અને મૂળ ૫૬૨મા સ્તરક-
 માં આ પ્રમાણે નધાયાં ને રજપુત રાજાઓના કાળમાં સંસ્કૃત-
 સાહિત્યભૂમિ ગુજરાતમાં ખેડાતી હતી તેમાં ઉમેલા વનસ્પતિઓના
 અંશમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યનાં પ્રથમ મૂળમાં સત્ત્વ પ્રકટયું. ગુજ-
 રાતી જૈનસાહિત્ય પંદરમા સ્તરકમાં નથી. બાકી બીમ બાલ્યમાં
 દેવકયા અને માનુષી કથાનાં સાહિત્યમૂળ પ્રકટ થયાં, પણ દેવરદરપ-
 ને પ્રકટ કરનારી જ્વાલાઓ તો મીરાંમાં અને નરમિદમાં પ્રકાશી-
 તેમાં દેવકયા, દેવગદસ્ય અને અધ્યાત્મવિષય એ ત્રણની રમણીય
 કુલગુંથણી નરમિદમાં જેવી પ્રકટ થઈ છે તેવી પાછળના કવિઓમાં
 પણ નથી થઈ. હિન્દી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તાર્કિક સાહિત્યની
 ઉત્પત્તિ ગુજરાતી પહેલાં થઈ, પણ તામિલ ભાષાનું સાહિત્ય જાણ્યા
 પ્રમાણે નરમિદ જેવું દૃશ્ય નથી અને હિન્દી કવિઓ તો નરમિદના
 અનુયાયી જેવા કાળક્રમમાં છે.

પર્વ ૨. સોળમું ઇસવી શતક.

૩૬૫ કવિઓ (૧) વસ્તો, (૨) વજરાજ, (૩) વૃજસી.

વજરાજ—વૃજસી—કમ્પીરપંચ—

રસમંજરી.

શ્રીચરિત.

} માનુષી કથા.—સામળની પદ્ધતિનું મૂળ—

વસ્તો: બેરસદ.

વૃજસી: વૃજનાગદ, કુત્યાણા.

} દેવકથા—પ્રેમાનંદની પદ્ધતિનું મૂળ—

વસ્તાનું ને વૃજસીનું મૂળ નરસિંહ, અને વાર્તાવિસ્તાર તેમનેદ પોતાનો. કમ્પીરપંચી વજરાજે દેવકથા સુધી દીધી ને વાર્તાવિસ્તાર રાખ્યો.

પર્વ ૩. સત્તરમું શતક.

અખો, અમદાવાદ. પ્રેમાનંદ, વડોદરા. સામળ, સોંકજ.

ગોપાળદાસ, રત્નેશ્વર, શિવદાસ, હારકાદાસ, નાકર, મુકુંદ, વલ્લભ-
ભટ્ટ, વીરજી, હરિદાસ વગેરે.

પ્રેમાનંદ—દેવકથા; અખો—અધ્યાત્મ; અને સામળ—માનુષી કથા.

પ્રેમાનંદની દેવકથા—વાર્તાવિસ્તાર સોળમા શતકનો, પદ્ધતિ-
માં નરસિંહનાં બીજાનો વિકાસ, સંસ્કૃત કવિયોના અસંકાર આલે-
ખનના ધ્વનિ, દેવકથામાં માનુષદૃશ્યનાં રસસ્થાનની પ્રતિષ્ઠા—પ્રેમાનંદ-
ની જાતશક્તિનો વિકાસ.

સામળની માનુષી કથા—સોળમા શતકની માનુષી કથાનેદ
વિસ્તાર, પરંતુ તેનું અનંતશાખિત્વ, વાદ્યપ્રવૃત્તિ, અનુભવપ્રવૃત્તિ, રદિ-
ત્યાગ વગેરે—સામળની જાતશક્તિનો વિકાસ.

અખો—અધ્યાત્મમંત્રી નરસિંહનાં, પણ દેવરદાસની જવાલ-
ઓ મૃત્યુ; કમ્પીર વગેરેની અસરથી ? વાક્યપ્રહારનાં બીજા નર-

મિહમાંથી (અખાનું ગુરુચંદ્ર અને નરમિહનાં “અંધશુરએ વળી
નિરંધ એલા કર્યા,” “ કરંથી તો કામની, હોડ કરે હંમની ” વગેરે
પણ વિસ્તાર અખાની જાતેશકિતમાંથી.

પર્વ ૪. હરહરમું શતક.

અખો, પ્રેમાર્નવ, અને સામગની શક્તિનો અમાત્ર યોગ પણ
મહાન અંગારાને સટે રહુવિંગો, તડતડીયા ને તનખા; સુદર ન્હાનાં
રમણીય કાખો.

આ અને સત્તરમા શતકમાં ફેર શાથી ? આ વિષે મહારા
નામનો લેખમાં મેં લખ્યું છે.

કવિયોઃ—(અ) હારકો, ધનદાસ, નરભોજન, પ્રીતમદાસ, બ્રહ્મા-
નંદ, બાણદાસ, વલ્લભમઠ (અમદાવાદી), સિવાનંદ, બાપુસાહેબ,
દીવાળી.

(બા) જૈનકવિ—ઉદયરાત.

અખ્યાતમ, દેવકયા, માનુષી કયા, વગેરેમાં પાછલા યુગના
તનખા; નવું કાંઈ નહીં. જૈન કવિતાનો ગુજરાતીમાં પ્રથમ ઉદય-
અન્ય કવિયોથી જુદો પડતો અને ઉક્ત પ્રકારની જૈન સૈનીના અને
જૈન વિરક્તિનાં ગુણોથી ભરેલો, પણ તર્જના જેવો.

પર્વ ૫. ઝોગણીસમું શતક. ૧૮૫૦ સુધી (હરહરમાના
હત્તરાર્ધથી.)

પ્રથમ ભાગ—ગીરધર અને રણુદેવદાસ દ્વારા—સવિસ્તર
દેવકયા.

બીજો ભાગ—ધીરો, મનોહર, કોલો—અખ્યાતમ અને
ચોમ; પાછલા યુગનો વિકાસ; યોગ, નવો.

ત્રીજો ભાગ—પરચુરણ સર્વ—મુક્તાનંદ, નિષ્કુળાનંદ, પ્રેમા-
નંદ સ્વામી, ખોપુ, રણછોડે બંકત, હરિભટ્ટ, હરિરામ, નીરાંત અને
રાધાબાઈ—હરાડમા ચંતક જેવા તનખા.

તનખા—તે વૃક્ષને ચિખરે આવેલાં ન્હાના ન્હાના ખૂરી પડતાં
કુદા જેવા.

ચોથો ભાગ—જેન કવિઓ જે ચારક, હરાડમા શનક પેઠે.

પાંચમો ભાગ—કથારામઃ દેવરહસ્ય—નરમિહ પત્રી કથા-
રામભાઈ, અધ્યાત્મ-અરુપ, દેવકથા—ત્રિસ્તારવાળી તેમ તનખા જેવી—
જે જાતની—પણ માનુષી વૃત્તિઓથી ઉભરાતી, પણ પ્રેમાનંદના જેવી
માનુષી હૃદયના ઉચ્ચ અને સ્વાધી વિકારોની પ્રતિજ્ઞાને સદે નિરકુશ
અને ઉછગતા ક્ષણિક વિકારોની પ્રતિજ્ઞા—એ પોતાની શક્તિ. વૈરાગ્ય
અને ભક્તિ શુદ્ધ—પણ મનુષ્યહૃદયની નિર્બળતાને સંસ્કારીને તેમાંથી
ઉદ્ધાર માગવા હરિશરણ નરમિહ અને મીરાના હૃદયમાં વિશુદ્ધિના
અજથી પ્રભુ સાથે ઐક્ય

ઉપસંહાર

પાંચ પેશાઈઓ નાખી ઉઘો ઉગેનો યુગ્મસતી પ્રાચીન સાહિત્ય-
વૃક્ષ આમ સમાપ્ત થાય છે. તે પત્રીનું હાલની વિદ્યાનું-અર્ચાની
સાહિત્ય એજ વૃક્ષમાંથી બીજી વડનાઈઓ પેઠે નથી બૂમિમા મૂળ
નાખી ઉગ્યું છે. એ નથી બૂમિ સાથે એક પાસથી અને પ્રાચીન
વૃક્ષ સાથે બીજી પાસથી જોડાયેલા વડનાઈઓ રૂપ વિસ્તાર પામતા
આપણા અર્ચાની સાહિત્યવૃક્ષની સ્થિતિ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેને માટે
આજ અવગણ નથી. પણ જે વૃક્ષ સાથે એ નવીન વૃક્ષ જોડાયેલો
છે તે વૃક્ષની સુસ્થિતિ ઉપર નવા વૃક્ષની સુસ્થિતિના પણ આધાર

છે. માટે પાંચસો નવેશી પાંચ પેરાઇઓ નાંખી હગી નીકળેલા આ-
પણા પ્રાચીન સાહિત્યના રસથી આપણે ભોખીયા થઇયું તો જ
તેના રસાયનનો ઉત્તમ લાભ પામીશું.

એ પ્રાચીન વૃક્ષની જૂમિ રબરુત રાગઓના કાગમાં કેવા કેવા
સમર્થ સંસ્કૃત ગ્રંથોથી બંધાઇ હતી, અને એ જૂમિમાંથી આપણા
આદિ કવિઓએ કેવી રીતે બીજ અને પોષણ લીધાં છે, તે નર-
સિંદના દર્શાવેલી આપણે જોયું. એ તથા આદિ કવિઓના સાહિત્યમાં
ઘડેલાં તત્ત્વ, કથાભાગ, રસભાગ, રહસ્યભાગ અને જ્ઞાનભાગ—
ચક્રમાંથી ઘડતા રસ પદ્ય પુષ્પાદિકમાં ઘડે તેમ આપણા પ્રાચીન
સાહિત્યની છેલી પેરાઇઓ અને તેમના અંશેમાં ઘડયા છે તે
આપણે જોયું. આપણી અર્વાચીન વડવાઇઓ બન્ને નરી જૂમિઓમાં
પ્રવેશ કરે પણ તેમનું મૂળ પોષણ તો આ પ્રાચીન વૃક્ષોમાંથી જ
સતત ધારારૂપે આપ્યા આવશે તો જ આપણા લોકનાં જીવનમાં
બળી સકશે. નવા સાહિત્યના પોષકોએ આ વાત જૂઠવા જેવી નથી
અને તેમાંના કેટલાકના ભેખને સામાન્ય વાંચનારાઓ મમે તો દોષ-
દર્શિથી જુલે છે અને મમે તો જોતા જ નથી. તે સાહિત્યરોમનું
કારણ એક એ છે કે આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન
રસોનું સેવન યથેષ્ટ કરતા નથી, અને એ સેવન વિનાના પાક લોભને
પમતા નથી.

બીજી પાસથી દર્શિ કરીએ છીએ તો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષના
કલિદાસમાં તેનાં ચક્રમૂળની સ્થિતિ અને ત્રીજા પર્વની જોડે મેમા-
નંદના મુમની સ્થિતિ એ બે ભાગ જેવા બળિષ્ઠ નીવડ્યા છે તેવા
બળવાગા અન્ય ભાગ નીવડ્યા નથી. છેલ્લા પર્વમાં દ્વયરામે પણ
બળિષ્ઠતા ધણી દર્શાવી છે અને દાસમાં તેની કવિતાના કેટલાક અંશ

નિન્ધા ગણાવાથી તેનું બળ હીન થઇ ગયું છે. પરંતુ આ પરિણામ-
ને માટે કૃતલીક રીતે એ મહાકવિની હિંમતુજલતાને માથે મુકાયેલો
આરોપ થોડો છે, તો ખીજી રીતે એ કવિની વાણીના શક્તિપાત
ઝીલવામાં દાસના લોકની અસક્તિ પણ દેખાય એવી છે. નરસિંહ
એતાના કાળ પછી દેવરહસ્યનો મર્મસ વર્ગ નહીં થયો છે. તે રહસ્યો-
નો પુનરુદ્ધર કરવા દયારામ એ પ્રયત્ન કરે છે, તે તેનાં રસિક-
વલ્લભ આદિ કાવ્યોમાંથી જડશે. આવા મર્મસ વર્ગ વિના ભક્તિની
જવાલાઓ પૂર્ણ કલાથી પ્રકટ થવી કઠણ છે. આપણા જૂના વર્ગના
વડીલોમાં ભક્તિની જવાલાઓ છે; પણ તે અસમંજસ અને અપૂર્ણ
હોય છે, અને રહસ્યની મર્મસતા તેમનામાં કિવસે કિવસે ક્ષીણ થાય
છે. આપણા ઇંગ્રેજ સાહિત્યમાં ઉછરેલા વિદ્વાનો મોડા બહેલા આ
મર્મસતાને પામી શકવાનો મંભર છે, પણ ભક્તિની જવાલાઓ
તેમનાં હૃદયમાં શુદ્ધ સત્તાથી પ્રકટ થઇ શકવી તે પણ કાળ સુધી
કાણુ નીવડશે. પણ કેસવચન્દ્રના જેવાં હૃદય આવા વર્ગમાં કોઇ
કિવસ નીવડી શકશે એવી આશા એ જ મહાત્માના દષ્ટાન્તથી સા-
ધ્યંક થાય છે. જ્યારે એવો કાળ આવશે, ત્યારે જ સાહિત્યબળ આ-
પણા પ્રાચીન વૃક્ષે ખારેલું છે તેવું બળ નવીન વૃક્ષ પણ ખારી શકશે.

દેવરહસ્ય અને ભક્તિરસને વિષયે આવી આશા છે તો પ્રેમા-
નંદની, સામળની, અને દયારામની કવિતાઓમાં સ્ફુરતા માનુષ્ય
વ્યવહારના હૃદયરસ એ કવિયોના જેવું બળ પ્રાપ્ત કરવામાં આવશ્યક
છે. શેઠી અને વર્જવર્ચના ઉત્કૃષ્ટ હૃદયરસ આપણે ચાર ઇંગ્રેજ
જાણનારાઓને પ્રિય લાગે તે સ્વાભાવિક છે અને તેથી આપણા
સાહિત્યનો ઉકર્ષ સંભવે છે. પરંતુ તે જ રસનું આપણા લોકના રસની
બાલભાવામાં કાંઈક અવતરણ કર્યા વિના આ ઉકર્ષ લોકમાં પ્રસર-

પાનેા નથી. એ અવતરણ કેવી કળાથી કરવુ તેના દષ્ટાત નરમિહ
 મ્હેતાની અને અખા ની વાણીયાથી જાણો, કારણ તેમણે તેમના
 કાળના સોમના હૃદયગિણાઓ સર કર્યા હતા તે લોકનું કેવળ અનુમરણ
 કરીને નહી, પણ લોકપ્રવાહના સામા મોરચા મારીને સર કર્યા હતા.

ત્રેમાનહ પેટે જાલવર્ગનરેલા લોકને અનુસરી વચ કરવામા તેમ
 નરમિહ અને અખાની પેટે તેમને સર કરી વચ કરવામા ને ને
 કળાઓ શોધવાની છે તે જ શોધનમા પ્રાચીન અને અર્વાચીન
 સાહિત્યશ્રેણીનાં સાચેલાં પોષણ પીર્યટકિ અને લોકરૂઢિ છે. તે શોધન
 આવી સાહિત્યપરિદોષી સિદ્ધ થાય તો તેમાં જૂના અને નવા સર્વ
 વર્ગનું કત્યાણ સમાવર્ત્ત છે.

૨.

બીજી પરિપદના પ્રશ્ન.

૨૧. ૨૧. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું ભાષણ.

સાહિત્યરસિક મહિલાઓ અને શૃંગારીઓ !

તમે જે મહાન પદનો આર બંધુપ્રેમથી મારે શિર મૂકો છો તે,
 રૂચિ અરુચિનો, સ્વીકાર અસ્વીકારનો અને પ્રમુખ
 પ્રમુખપદ ધારણ અનિચ્છાનો પ્રશ્ન બાજુ ઉપર મૂકી નમઃ સર્વકાર્ય-
 કરતું પ્રતિપત્તિદેતવે કર્તવ્યધર્મોય । જે મહાસૂત્રને માન

આપી, ધારણ કરવા ઉદ્યુક્ત થાઉ છું. મારી ગતિ
 એરેયનના સંપ્રાપ્તિ સેનાનીપદે નીમાયલા સ્પર્ધાના અમતિક શિક્ષાગુરુના
 જેવી છે. આયે-સનો અબ્યુદય મ્મનારા રણવીરના અપ્રતિમ ઉત્સાહથી તે
 દુર્મંગ શિક્ષાગુરુ વિજયશાળી થયો, તેવો આજ હું પણ ગુર્જર-સાહિત્યની
 અભિવૃદ્ધિ ઉપર પ્રેમ રાખનારા ને તેના ઉત્કર્ષમાં આનંદ માનનારા
 અનેક સાહિત્યવીરોના ઉત્સાહથી યશસ્વી થવાનો લેખ રાખું છું.

સાહિત્ય પરિપદનું આ બીજી વારનું મળવું યાવ છે. પ્રથમ મે-
 જાવડામાં એક વિશાળ હાલના, જડી લાગણીવાળા,
 પહેલી પરિપદના પ્રખર તકેલીજ, હર્ષદરાય પ્રતિભાશાળી, કર્તવ્યનિષ્ઠ
 પ્રમુખ અમરમણ્ય સાહેબે પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું જે સાક્ષરે
 જે નિવૃત્તિની પ્રીતિથી ધનપ્રદ પ્રવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરી
 નડિયાદમાં નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો, તે નિવૃત્તિ એમવો અમર આત્મા
 અત્યારે અક્ષરમામ્રા ભોગવે છે । જાવનાં જૂતાવગને ધૂણાવનાર ને
 ભોલાવનાર. નવીન વિદ્યાના મનોરાજ્યનું પ્રતિબિંબ પાડનાર ને સત્પુત્રી
 ના અશ્વજીવનનું હર્ષદરાય ગિત્ર આલેખનાર એ અમર લેખકને કોણ
 સ્મરતું નહિ હોય ? સદ્ગત શ્રીગોવર્ધનરામનો કામતો અહિં આવી જ છે.

પરિવહનો પ્રથમ મેળાવડો બે વર્ષ ઉપર તેને જન્મ આપનારી
 સાહિત્યસભાના, નિવાસસ્થાન અમદાવાદમાં મળ્યો
 પરિવહ મળવાનાં હોય. પન્હોનાં ગ્રેમે 'બેચેરેલા બાળકને તેની માતા
 સ્થાન. આજે, આ રત્નાકરની પુત્રી મુંબઈના બેલે મૂકે છે.
 આદિ' એક તરફ મહાસાગર ગંભીર ગાન કર્યા કરે

છે, સદાગતિ કોઈ સમયે વાંસળીના તો કોઈ સમયે ભેરીના સુર કા-
 દો વર્ષાં જાય છે ને ઋતુઓ પ્રકૃતિનો રાસ રમ્યાં કરે છે. આદિ
 સ્પર્ધામાં ધૂઆંધૂઆં થતા મંચાઓ વેમભેર બમી રજા છે, પાછવેલી
 વરાળની અને વીજળીની ગાડીઓ એક છેડેથી બીજે છેડે દોડધામ
 કરી રહી છે ને આપારની દેતરંજનાં મ્હોરાંઓ સર્વે દેવાઈ જઈ
 અનેકાનેક રાવ બેઠાં ચોપટનું ધાંધળ મચાવી રહ્યાં છે. એવા
 પ્રકૃતિના ધામમાં પરિવહનાં પગલાં વળવાં લખિત જ છે. મુંબઈનું
 વાતાવરણ આપારના કાલાદેશને તેમ જ વિદ્યાનાં આદિશને તે અવ-
 કાશ આપવા પૂરતું વિચાળ ને અનુકૂળ છે. અહીં દૈનિક, સાપ્તાહિક,
 પાક્ષિક, માસિક, ત્રિમાસિક ને અન્ય સામયિક પત્રો સર્વેથી ચર્ચા
 ચલાવ્યા કરે છે. અનેક વિદ્યાપરાયણ સંસ્થાઓ લેખકો ને ભાષ્યકો
 શોધબોજ ને વિદ્યાદિક્ષિમાં આમળ ને આમળ પગદંડો કર્યાં જાય છે.
 એંગ્લીન, સિદ્ધ, ચિત્ર, રથાપત્ય આદિ કળા, કોઈ વ્યક્તિના તો કોઈ
 સંયુક્ત મંડળના પ્રવૃત્તિથી, વિકાસ પામવાનું કરે છે. આ પશ્ચિમ
 દિગ્ગજનનું પાટનગર દક્ષિણમાં આવ્યું છતાં આપણા દક્ષિણાત્મ
 નંધનું જ કંઈ નથી; આપણું પણ છે. મુજસતના પ્રબોધના છતિ-

સામાં સ્થાન પામવા યોગ્ય બુદ્ધિવર્દક સમાનું આ મુંબઈનું કાર્યાલય
 નાં દેશી કાળું સભાની મંચિત શક્તિના ભાવી આપારનું નેત્ર તે આ
 નેત્રી મંચી ને કાનડીની સાથે મુજસતની સાહિત્યને એમ. એ. માં

આવકાર આપનાર શારદાપીઠનું આ ધામ છે. પેશવાઇનું પૂના બન્ને દક્ષિણીનું જ કહેવાયો, સદતનતનું અમદાવાદ બન્ને ગૂજરાતીનું જ ગવાયો અને અમીરાતનું હૈદરાબાદ સિંધી બાંધેનો જ બન્ને લેખાયો. મુંબઈ તો સર્વનું જ છે; ને આપણું તો છે જ. પારસી અને મુસલમાન બંધુઓ સાથે ગૂજરાતી હિંદુઓએ જ મુંબઈને સોનાની મુંબઈ બનાવી છે. તેમના મધ્યમાં એટલે સ્વજનના મધ્યમાં-આમ મંડળમાં-પરિપક્વ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિની ચર્ચા ચાલુ રાખવાને મજબૂત છે.

જેની અભિવૃદ્ધિ પરિપક્વને ધ્રુવ છે તે સાહિત્ય તે શું? કેટલાક કાવ્ય ખાટકને સાહિત્ય કહે છે. ખીળ નવસકથાને સાહિત્ય તે શું? સાહિત્યમાં ઉમેરે છે. ત્રીજા ચરિત્રગ્રંથને ભેગા ગણે છે. ચોથા નીતિનિબંધની સાહિત્યકાઠિમાં ગણના કરે છે. પાંચમા પ્રવાસના વર્ણનોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ કરવા માગે છે. છઠ્ઠા ગ્રંથનકૃત રોમન સામ્રાજ્યની પડતી ને પાલખાણીની તવારિખને સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન આપે છે. એમ સાહિત્યની મર્યાદા મુસાદરની દક્ષિમર્યાદાની પેઠે આધી ને આધી જાય છે. આપણા પૂર્વજોએ તો સાહિત્યને ઘાઠ્ઠા નામ આપી તેમાં સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે. જે કંઈ સંસ્કૃત સ્થાપી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્ય સંજ્ઞાને પાત્ર છે. વાણી જંગલી મનુષ્યને, વારતમુનિ જેને વાચિક અભિનય કહે છે તેની જ ગરજ સારે છે. તિર્યગ જાતિમાં અગ્રજાત ધ્વનિ જે કામ જન્મવે છે, તેના જેવું જ કામ જંગલી મનુષ્યમાં વ્યક્ત વાણી જન્મવે છે. વ્યક્તિની જ લાગણીનો તે યાદચ્છિક ઉદ્ભાવ જને છે. અન્યને બોધ, તે માત્ર આતુરંગિક છે. સુધરેલા મનુષ્યમાં, જેમ નાણું દ્રવ્યના વિનિમયને માટે અને મૂલ્યના સંતોષનને માટે લેખાય છે, તેમ વાણી વિચારના વિનિ-

અને માટે અને ભાવના સવિભાગને અર્થે વ્યવહારનું મુખ્ય અને મહત્ત્વનું સાધન બને છે. કેળવણી મનુષ્યને વાણી આપી શૈક્ષિક વ્યવહાર કરતાં લોકોત્તર પ્રયોગને માટે વધારે છટ છે. સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે બોલીને જ્ઞાપવાને માટે જ શુકવત્ વાપરે છે, ત્યારે બોલી બોધાતા આપોઆપ પળાતા ઉચ્ચારશ્રુતિ નિયમોનું શાબ્દિક તેમજી દોહન કરે છે બોલીના બોલોને બોલતા કરી તેમની સાત પેઢીનો ઇતિહાસ કઢાવે છે વળી વેપારરણુ એક વાચ્યમા શબ્દો ક્રાંત્યુત્થાનની રીતે પરસ્પર સંકળાય છે તેના નિયમો સાધે છે, બોલોનું સ્વરૂપ નોંધે છે અને સ્પર્શસિક્કિની સાથે સ્પર્શશુદ્ધિ નિર્ધારે છે, તથા એક શબ્દને જો એક વિધિના અને એક બાધાને પ્રથમ આડકતરી રીતે વિચારે છે. વાણીના વર્ણમુદ્દ મૂળતત્ત્વોને એક વર્ગ જ્યારે ભાષાસાજની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે ત્યારે અન્ય વર્ગ શબ્દોના આવપ્રદર્શક સામર્થ્યને જ પકડી લઈ લોકોત્તર આરંભિતના કાવ્ય ગદ્યે છે, શુદ્ધિસંવાદી અલકારથી શબ્દગદ્યે છે, હૃદયસવાદી હૃદયમાં ગોઠવે છે ને શ્રાવણવાદી સંગીતમા ઉતારે છે ત્રીજો વર્ગ, સંસ્કારી શબ્દના ઉચ્ચ વિશુદ્ધ સંસ્કારો જે શાબ્દિક અને તાર્કિક ચિંતનમાં તથા આધ્યાત્મિક ને નૈતિક પ્રદીક્ષણમા પરિણામ પામે છે, તેના ઉદ્દેશથી સાહિત્યને બળકટ બનાવે છે ચોથો વર્ગ, જેના જીવનની એક પથુ કળા રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષને માટે પ્રકાશી હોય, તેની વ્યક્તિના ચરિત્રને પ્રારિત્રની ચિત્રાવળીથી અને નિજ મડગ તથા અન્ય મડગના સામાજિક અને રાજકીય, ઇતિહાસના સંદર્ભથી સાહિત્યને યજ્ઞ ગારે છે પાચમો વર્ગ / ઇતિહાસની પતાકા ને પ્રકરી રૂપ સંસાર-શાસ્ત્રના વિવિધ અંગો ખિલાવે, છે. એવી રીતે મનુષ્ય જીવન ઉચ્ચ કરવાને, કુખનો ભાર હલકો કરવાને અને સાસ્ત્રિક સુખની મંપતિ

વધારવાને અભિનયકળા, ગાનકળા, ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, રથાપત્ય-
કળા અને મોટાકાનો દેખાવ ન કરનારી સાતી ગૃહ કળાઓનું વિવે-
ચન વળી અન્ય વર્ગો કરે છે. આ ઉપરાંત આવે જ આડકતરાતો
સંમિધ ડાંગી કળાવણીમાં સર્વ દેલી સાહિત્યને સ્થાન આપવાની અને
સામાન્ય વર્ગમાં ઉપયોગી રસાયનાદિ વિધાનું સામાન્ય જ્ઞાન દેવાવ-
વાની ચર્ચા સાહિત્ય માથે ધરાવે છે.

પરિવહ જે જૂજરાતી સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉદ્બુદ્ધ છે, તેને
આરંભ આજથી પાંચસે વર્ષ ઉપર થયેા એમ
આનંદ કથારંગી સામાન્ય રીતે મનાય છે. સર્વ બાપામા કાવ્ય સા-
હિત્ય જ પહેલવહેલું ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી
બાપામા પ્રથમ કવિતા જ લખાવતી મહુધા મળી આવે છે. ગૂજ-
રાતી બાપામા આદિ કવિનું માન નર્મમંદ મહેતાને મર્યાતુમને વ્યપાય
છે વિશેષમા એમ પણ માનવું છે કે એ રસિક નાગર કવિના સમય
પહેલાનું સાહિત્ય તે પ્રાકૃત કે અવસ્થા સાહિત્ય, ગૂજરાતી સાહિત્ય
નહિ. આ રીતે એ ભક્તરાજનું નામ કવિઓની કાવાનુપૂર્વી કથા-
વવામાં જ નહિ પણ બાપાઓની મર્યાદા બાંધવામાં પણ કામે લગા-
ડાય છે. અત્યાર સુધીમા જે જૂજ શોધ મોડ થઈ છે તેમાં નરમંદ
મહેતાની પૂર્વે થયેલા કાંઈ સમર્થ કવિનું નામ મળી આવ્યું નથી, કે
જે એમને આદિ કવિના સ્થાનથી ઉચ્ચારી પાડે પરંતુ બાપાની
બાળતમાં તો કહેવું જોઈએ કે ઇસની સનના પંદરમા સતકની મર્યાદા
જે બંધાવણી છે તે ચારસે પાંચસે વર્ષ અથવા કદાચ તેથી પણ બેએક
સગી વધારે પાછી હતાવળી પડશે. કાંઈ કહેશે કે તમે તો લીમદેવ
અને સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્લના સમયની વાતો કરો છો, પણ હેમાચાર્ય
જ તે સમયની બાપાને એમની અણધારીમા અવસ્થા નામ આપે

-એ. એ 'કહેયું' ખરું છે, પણ અપભ્રંશ નામથી જૂનાનો ખાતરી નથી. જે નામથી જ દોરાઈયે, તે અખાની વાણીને ગૂજરાતી નહિ, અવસંશ નહિ, પણ પ્રાકૃત કહેતી પડશે; કેમકે વેદાંતી કવિ પોતે જ તેને પ્રાકૃત નામ આપે છે. ભાવણ ને ધનનામ પણ કાદંબરી અને કાદંબરી પ્રબંધ પ્રાકૃતમાં લખ્યાનું જણાવે છે. એ કાવ્યોની બાપા મહારાષ્ટ્રી, દૌરસેની, માગધી કે પૈશાચી છે નહિ, પણ ગૂજરાતી જ છે કેવળ નામ ઉપર આધાર મૂકેતો હોય, તો નામિંદ મહેતાને ગુજરાતીના આદિ કવિ કહી શકાય નહિ; કેમકે તેમના પોતના જ શબ્દોમાં કહેયે, તે તેમનું સુગતમંત્રામ કાવ્ય 'મવગ્રહ મિરા' માં એટલે કે અવસંશમાં છે. જે રીતે આપણા આ આદિ કવિના કૃતમ કાવ્યની બાપા અપભ્રંશ નામે ઓળખાવ્યા છતાં ગૂજરાતી જ છે, તેવી રીતે હિમાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયી નો અવસંશ તે ગૂજરાતી જ છે. જેટલે દરજ્જે વૈદિક બાપા જે સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત નામથી ઓળખાય છે, તે બાપાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ લૌકિક સંસ્કૃતથી ભિન્ન છે, તેટલે દરજ્જે અથવા તેથી પણ વિશેષ આ અવસંશ જે પ્રાકૃત નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે મહારાષ્ટ્રી આદિ પ્રાકૃતથી ભિન્ન છે. પ્રાકૃતનું વ્યાકરણક્રમેવર સંસ્કૃત શાસ્ત્રજ્ઞનાં મૂળ નરવાનું બંધાયેલું છે. જે Synthetical કાળે એટલે સમગ્ર દશમાં સંસ્કૃત છે તે જ દશમાં નિર્દિષ્ટ પ્રાકૃત છે. સંસ્કૃતના જ રૂપાખ્યાનની પ્રત્યેક ધમાધ પ્રાકૃતમાં કાવ્ય રજા છે. અવસંશમાં એ પ્રત્યેક છેકાછેક ધમાધ નર્મ તેમની જગા નવા પ્રત્યેકથી પૂરવામાં આવે છે. નામનું પ્રયમના એકવચનનું પ્રાકૃત રૂપ અને ક્રિયાપદનું વર્તમાન કાળનું અંત એ અવસંશમાં મૂળ બને છે તે તેના ઉપર સમગ્ર રૂપાખ્યાનની ધમાધ ભારત બંધાય છે. એ રીતે જેને

Analytical stage એટલે વ્યસ્ત દસા કરે ■ તેમાં અવર્ણન
આપાને પ્રવેગ કરતી આપણે જોઈએ છીએ.

વાસ્તવિક રીતે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઇસવી સનના
દસમા અગિયરમા સતકથી શિદમા સતક સુધીના
ગૂજરાતી ભાષાના પહેલો યુગ; પદરમા સતકથી સતરમા સતક સુધીના
ત્રણ યુગ. બીજો અને તે પછીનાં સતકનો ત્રીજો. પહેલા યુગની

ભાષાને અવર્ણન કે પ્રાચીન ગૂજરાતી નામ આપવું
પડે છે. બીજા યુગની ગૂજરાતી જે સામાન્ય રીતે દાસમાં જુની
ગૂજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી કહેવા
ગોચર છે. ત્રીજા યુગની ગૂજરાતીને અર્વાચીન ગૂજરાતી મંદા આ-
પવામાં મતભેદ હોય જ નહિ. પહેલા પાંચ સતકોની ભાષા ગૂજરાતી
છે તેની પ્રતીતિ સાફ કાલસેપનો કિપાલમ બહેરીને પણ સતક-
વાર ઉદાહરણ આપવાની જરૂર છે. એ પાંચ સતકના સાહિત્યને ગેર-
ધનમાદ થયો છે. કેમકે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીને જ પ્રાચીન કાવ્ય-
માલાના અભિમત તમી ગૂજરાતો ગણવા ના પાડે છે, ત્યાં પ્રાચીન
ગૂજરાતોના તો ધડો જ થયો કેવો ! માતાપિના મોટા ઉાકરને
ધનકાઠ કશી નવારમ ઠેરવે ને ન્દાના બાળકને જ દબૂધ રાખે, તેના
જેવું આ તો ચાય છે. અવમાનિત માહિત્યની શોધ બોળ થતી
નથી, અબ્યાસ થનો નથી, ચર્ચા થતી નથી ને તેને ન્યામ મળતો
નથી આધજે બહેઠ કુટાય છે ને ગૂજરાતી અગૂજરાતીનો યોગ્યતા
તપામાયા વગર અવજુ વેતરામાં જાય છે. વગર ઓળખ્યે અથવા
જૂઝમાં ભુટકાઈ અગાનના અંધારામાં પ્રકાશની રાહ જોયા વગર
આપણે આપણા સાહિત્ય વડની જમીનમાં ઊડી ગતરેલી વડવાઈઓ
વાદી નાંખવા પ્રયત્ન યથે છે. આ સાદસ અટકાવવા તે તે સતક-
ની ભાષાનાં ઉદાહરણ નીચે આપવામાં આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત નરમિહ મહેતાને જીનાગઢના શિવભક્ત રા
 મંડળિક સાથે વાદ પડ્યો, તે અરસામાં ઉતા-
 પંદરમા ચક્રમાં રાપલા ઘસન્તાવિલાસમાંથી પેટલીક કડીઓ
 સતકંઠું ગૂંચવતી. પ્રથમ આપિયે છીયે. એ કાળ્યની એક સિ-
 ખિત પ્રત ડેકન કોલેજના સરકારી મંત્રદમાં
 પણ છે. જૂના મૂળગતશાળાપત્રમાં પૂર્વે એ કાળ્ય મારા તરફથી
 છપાયું હતું. એમાંથી દસ જ પૃષ્ઠ અહિં ઉતારું છું.

લેલન વા વિ મુલાલી (જાલી ગૂલ વિશ્રામ) ।

મૃગમદપૂરિ કપૂરિહિં પૂરિહિં જલ અમિરામ ॥

અમિનવ પરિ શિણગારી નારી રમડં વિતેસિ ।

ચન્દન મરડં કચોલી, ચોલી મળ્દન રેસિ ॥

કામુરુ નન મન જીવન તી વન નગર સુરજ્ઞ ।

રાજુ કરડં અમીઢિહિં રક્તિહિં રાઝ અનજ્ઞ ॥

કુસુમ તર્ણ કરિ ઘણુહ રે ગુણ હ મવરલામાલ ।

લલ લાયવિ નવિ ચૂકડ મૂકડ સર મુકુમાઝ ॥

ઇમ દેલી રિટી કામની વામની કિનરકગિઠ ।

નેહગહેલી માનની માનની મૂકડં ગળિઠ ॥

કેમ્ કલી અતિ યાંકુડી આકુડી મયગની નાગિ ।

વિરહિનીનાં ઇળે કાલિ જ કલિજ વાટડ તાગિ ॥

સકલ કલા તું નિશાકર શા કરં સદરિ સંતાપ ।

અબલ મ મારિ કલઢી શરૂ મ્યા દ્યં પાપ ॥

મહિન્ રહિ નહિ મનમય મન મયતુ દીહ રાનિ ।

અદ્ધ અનોપમ શોષદ મોષદ વદરણી રાતિ ॥

વિરહ સહ તે માગલુ કાગલુ કરલડ પેલિ ।

વાયસના ગુણ વરણણ અરણ ણ ત્યનહ વિશેસિ ॥

મુલ આગલિ તું મલિન રે નલિન જડે જાલિ નાહિ ।

દન્તહ ઘાજ દિસાદિ મ દાદિમ તું મુલ માહિ ॥

ઉપરના ઉતામીમાં નગસિંહ અને પદ્મનાભમાં મળી આવતા સ્ત્રી પ્રત્યય ભાષણમાં મળી આવતું કરં રૂપ ને પદ્મનાભમાં મળી આવતા લડ પ્રત્યય વિધમાન છે. તે ઉપરાંત જેને બીજા કે ત્રીજી વિભક્તિ કહે છે તેના અર્થમાં પ્રાકૃત રીત્યા પરીના દન્તહ રૂપનો પ્રયોગ એમાં ધ્વન બેસે છે. વળી અર્વાચીન હિંદી મરાઠીના સામાન્ય કદંતરું પૂર્વરૂપ લેલન દૈ.વ્યા.ગાઠાઠરૂપા તુમ યવ મણાણ-હમણહિં ચ । સૂત્રની સ્મૃતિ આપે છે, તથા પ્રાચીન ગૂજરાતીનો રેસિ પ્રત્યય દૈ.વ્યા.ગાઠાઠરૂપા સાદ્યર્થે કોહિં-તેહિં-રેસિ-રેસિ-સર્ણોણઃ । સૂત્ર પાઠ દેવરાવે છે. આ રૂપ ને પ્રત્યય પદરમા સતકથી જુનો હોવાથી આપેશે. ઉતારો ચોદમા સતકની બાપાનું પથુ બાન કરાવના સમર્થ છે. આથી તે સતકની બાપાના દષ્ટાત પ્રાકૃતવિંગલસૂત્રમાંથી શોધતા નથી. એ અથમા લક્ષણ આધ્યાં છે તે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં છે: ને ઉદાહરણો પથુ મોટે બામે તે જ બાપામાં છે

તેરમા સતકની લોક બાપાનાં ઉદાહરણ મેરુતુંગ પૂરાં પાડે છે.

એણે પ્રયન્ધાચિન્તામાણિ રચ્યાની સાલ ધ. સ.

તેરમા સતકનું ૧૪૮૫ છે. તેથી મધ્યમ ગણતરીએ એના પ્રણેતા-

ગૂજરાતી માનું અવગ્રહ સાહિત્ય તેરમા સતકનું લેખિયે હિયે.

નાચેના ૬૬૧ મુન્જરાજપ્રયન્ધમાંથી લીધા છે.

મુઝ્જુ મળાઈ મુળાલવડ જુલ્લણુ ગયડ મ ધૂરિ ।
 જડ સક્કર સય સળડ ધિય તોડ મુ મિટ્ટી ચૂરિ ॥
 જા મતિ પચ્છડ સંપજડ સા મતિ પહિલી હોડ ।
 મુઝ્જુ મળાઈ મુળાલવડ વિવન ન વેલ્લ કોડ ॥
 હોલી તુટ્ટેવે કિં ન મુઝડ કિં ન હુડ છારહપુઝ્જન ।
 ધરિ ધરિ નચ્ચાવીયડ જિમ મક્કડ તિમ મુઝ્જન ॥
 સાયરુ સ્વાઈ લહ્હ ગઢ ગઢવડ રાવણ રાડ ।
 મમ્મકુલ સવિ મેજિગયમુઝ્જન મ કરડ વિસાડ ॥

નીચેનાં શબ્દોદેવીનાં પથને સિદ્ધરાજપ્રબન્ધમાંનાં ૧૯માં
 મેથનારાં છે.

તઈં મહુઆ ગિરનાર કાહુ માળિ મચ્છર ધરિડ ।
 મારીતાં સ્નેહાર ઇકુ વિ સિહ ૫ ઉઢારિડ ॥
 જેસલ મોટિ મ વાહ થાલિ થાલિ વિચ્છડં માવિયડ ।
 નડ જિમ નવા મવાહ મવધણ વિણુ આવડ નહિ ॥
 વાદેતડ વડવાળ કીસારતાં ન વીસરડ ।
 સોનાસમા પરાળ મોગાવહ તઈં મોગવડ ॥

નીચેનાં સુબાષિત પથ સદા મેથે એવાં છે.

મહુઆ રાવણુ જાહડ દહમુદુ રક્કસરીડ ।
 જળગી કીદલી પિતવડ કમણુ પિયાપિદ સ્વીરુ ॥
 ઇહુ જમ્મુ મયુ નમ્મડ મહાસિરિસ્તમ્મુ ન મામ્મુ ।
 તિવલાં દુરાં ન માળિઆં ગોરિમલડ ન લમ્મુ ॥

कसु करु पुत्तकलत्तभी कसु करु करसण वडि ।

आइवु जाइवु एकठा हत्ये निन्नि वि झाडि ॥

६वे अपमंश-द्विवा प्राचीन गुरूरातीना व्याकरणाना आदिप्रव-

र्तक अने प्राकृत गोलीओना पाणिनि ने छेमा-

पारभा अगियारभा आर्य तेनी अष्टाध्यायीभांथी । उदाहरण उताशिये
शतकृतं गुरूराती. (७)ये. ओ समयं शुर्जर अथधारनो समय ४. स-

१०८८-११७२ छे. आथी ओना अपमंश भेडभां

अथहेछु साहित्य पारभा अने अगियारभा शतकनी लोकभाषानां
"दृष्टांत तरीके सेछये छिये.

वायसु उडावन्तिअइ पिउ दिइउ सहसति ।

अडा बलया महिहि गय अडा फुट्ट तडसि ॥

हिअडा फुट्टि तडसि करिकालकखेवें काइं ।

देकखट हय विहि कहिं ठवइ पइ विणु हुवखसयाइं ॥

साहु वि लोउ तडफडइ वइत्तणह तणेण ।

वइप्पणु पुणु पाविअइ हत्यि मोकलडेण ॥

जइ न सु आवइ दूइ घर काइं अहोमुहु तुज्जु ।

वयणु लु खण्डइ तउ सहिए सोपिउ होइन मज्झु ॥

जइ ॥ सणेही तो मुइअ अह जीवइ निम्मेह ।

बिहिं वि पयारे हिं गइ अधण किं गज्जइ खल मेह ॥

बप्पीहा पिउ पिउ. मणायि, कित्तुउ-रुआहि. हयास ।

तुह जाले. महु पुणु-मछइइ बिहुइ-न पूरिअ आस ॥

हिअइ खुडुकइ गोरडी गयणि धुडुकइ मेह ।
 वासाराते पवासुअइ विसया संकडु एहु ॥
 त तेसिउ जलु सायरहो सो तेवडु वित्थारु ।
 निसहे निशरणु पल्लु वि नवि पर धुधुअइ असारु ॥
 जं दिठउ सोमगहणु अमराहें हसिउ निसइ ।
 पिअमाणुसविच्छेदगरु गिलि गिलि राहु मपहु ॥
 भन्ने ते दीहर णअण अन्नु ॥ गुजगुअल्लु ॥
 अन्नु सु घणघणहारु त अन्नु नि भुहकमल्लु ।
 अन्नु नि वेसरगवु सु अन्नु नि प्राउ विटि
 जेण णिअग्घिणि यडिअ स गुणवण्णनिहि ॥
 पिअसंगमि वउ निदरी पिअहो परोद्धरेहो वेम्भ ।
 मइ विट्ठिवि विप्पामिआ निद न एम्भ न तेम्भ ॥
 गाइलइ तहि देमइइ एक्कमइ पियहो पमाण ।
 नइ आइ तो आणिअइ अएगा त नि निवाणु ॥
 मइ पउमने महु न गय न मुअ विभेण तसु ।
 लल्लिअइ सीदेमइ दिन्निहिं शुएय नगामु ॥
 गयइ नउ कसरफेहिं रिघइ नउ गुण्णेहि ।
 एम्भइ होइ भुएज्जरी रिण दिहें नयगेहि ॥
 मिरि नरगण्डी लोअदी गति मग्गियइ न बीम ।
 मोवि गोठइ पसारिआ मुट्ठण उट्ठमइ ॥

અબ્બા લગ્ગા હુક્કરિહિં પહિર રડન્તહા આહ ।
 જો દહા ગિરિ ગિલગમણુ સો કિં ઘર્ણેઁ ઘર્ણાંદ ॥
 સિરિ ચિદિઆ તોડન્તિ ફલ પુણુ ડાલઈ મોડન્તિ ।
 તોવિ મહદુમ સડણાહું અચરાહિહા ન કરન્તિ ॥

નીચેના એ દુહા મુજ રાગને લગતી પ્રાચીનતર લોકકવિતાના
 દોષ નેવા જેવા છે.

રવલદ સા વિસહારિણી તે કર તુમ્બિવિ જીડ ।
 પડિ વિમ્બિગમુન્નાલુ જલુ મોહિં અડોહિહા પિડ ॥
 ચાહ વિહોડવિ જાહિ તુહું હુડ તેન્વદ કો દોષુ ।
 હિગઝઠિગઝ નદ નીસરહિ માળડ મુજ્જ સરોસુ ॥

હિમાચાર્યનો મંત્રહ મોટા છે. મહાભારત લાગવત આદિ
 કાવ્યો તેમના સમયમાં અથવા તે પહેલાં રચાયલાં હતાં અને અપમંત્રશ
 સાહિત્ય એટલે કે પ્રાચીન ગૂઝગતી સાહિત્ય સારું ખેડાયલું હતું,
 તેની એમના ઉતારમાં આપણને ઝાંખી થાય છે. વળી, ગોકમડગ-
 માં કવિ જ્યદેવે ગીતગોવિન્દ થી રાધાકૃષ્ણની પ્રીતિ માઈતે પહેલાં
 ગૂર્જર ભૂમિમાં એ રસરાજના અધિષ્ઠાતાની અને એ રાસેશ્વરીની
 પ્રેમગાથા અપમંત્રશ કવિઓ માઈ રજા હતા, તેનું પણ સંગૃહીત
 વચનોથી જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ એ જાધા રૂકસ અહિં ઉતારવા જેટલો
 અવકાશ નથી. આ દુંધી નોંધ, ગૂઝગતી સાહિત્યના આરંભનો
 અવધિ અગિયારમા શતકની પથ્થુ પૂર્વે જાય છે, તેનો સહજ ખ્યાલ
 આપવા માટે છે.

પ્રાકૃતદ્વયાશયને નામે પ્રસિદ્ધ કુમારપાલચરિતના ઉપા
 સર્જનો પાછળે બામ હેમાચાર્ય અપભ્રંશમાં રચેલા
 બીજા અપભ્રંશમાં છે. ગૂજરાતના સમયમાં થયેલા અમિતગતિના શિ-
 સાહિત્યનો સહ-ધ્યનો છકમ્મોવપસો પણ અપભ્રંશમાં છે. વળી
 ને નિરેશ મહાકવિ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશચિના ચોથા અંક-
 માં જે પ્રસિદ્ધ ભાગ મળી આવે છે તે પણ
 અપભ્રંશમાં છે. સાહિત્યદર્પણનો કર્તા વિશ્વનાથ કર્ણવરાક્રમ
 નામે કદ્યકવચ મહાકાવ્ય અપભ્રંશમાં રચાવારું લખે છે. જેન
 બકારોમાં બારીક સપાસ કરાશે તેા ધણાં અમૂલ્ય-રત્નો નીકળી આ-
 વવાનો સંભવ છે. અપભ્રંશ સાહિત્ય બહાર પડવાથી આપણી
 ભાષાની તેમજ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે બીજી પણ
 અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડશે.
 બૌદ્ધોની પાલી અને જૈનોની અર્ધમાગધી વૈદિક મહાસંસ્કૃત
 સાથે જે સંબંધ ધરાવે છે, તેના કરતાં પણ વધારે નિકટનો સંબંધ
 આપણી અપભ્રંશ ભાષા સાથે એ બધી ભાષાઓ ધરાવે છે.

ઉપરની હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં ગૂજરાતી સાહિત્યની કાલ-
 મર્યાદા હજારેક વર્ષની થવા જાય છે. આટલું જૂનું
 પ્રયત્ન યુગનું જે સાહિત્ય તેની ભગિનીઓના બેકારમાં મળી આવતું
 તેજક સાહિત્ય. નથી, તેને લીધે એ સવિશેષ મૂલ્યવાન બને છે. એ
 સાહિત્યના આપણે ત્રણ યુગ પાડ્યા હતા. પ્રથમ
 યુગનું પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય નિર્ભગ પ્રેમભાવના પોખરું તે
 ઉજ્જવળ દેશભક્તિથી ઉભરાતું હ્રસ્વાદપૂર્ણ છે. જે કાળમાં જેવી દેશની
 રિધિતિ, તેહું તેનું તે કાળનું સાહિત્ય હોય છે. મહારાષ્ટ્રી ઇલિઝા-
 બેથના રાજ્યકવિથી આજ પર્વત આપણા પ્રતાપી રાજકર્તાઓનો

ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક ઉદય થતો આવ્યો છે, તો તેમનું એ સદીઓ-
નું સાહિત્ય પણ પરમ તેજસ્વી અને ઉત્કર્ષશાળી છે. ઇસવી સનની
અગિયારમી, બારમી ને તેરમી સદી ગૂજરાતના પરમ અબુદયની
હતી. ચાંચિયા અને લૂંટારાને શાસન થતાં કરી આપાર જળમાર્ગ
ને રથજમાર્ગે ધમધાકાર ચાલી રહ્યા હતા. દેશનો ઉદ્યોગ ખીલવવાને
માટે ખદારથી શિષ્ટીઓ તેડાવી વસાવ્યા હતા. કુચેચ, પાંચાસ,
શૂરસેન, પ્રયાગ, અંચોધ્યા, આદિસ્થળના શ્રાવિષ બ્રાહ્મણોને આપી
દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને સ્થાપ્યા હતા. વિદ્વાનોને મંપૂર્ણ આશ્રમ
મળી રહ્યા હતા; તે એટલે સુધી કે હિંમાચાર્યનું વ્યાકરણ દાથીની
અંબાડીમાં રાજદરબારી સચારીના મઠથી મોટી ધામધૂમ સાથે મહા-
રાજા સિદ્ધરાજના સરસ્વતીબંદારમાં પધરાવવામાં આવ્યું હતું. સિંધ,
માળવા, કનોજ, અંચોધ્યા, ચિદિમંડળ, અપર્ગત અને ચૈલમંડળ
પર્યંત દિગ્વિજયી ગુર્જર સીરાની વીરહાઠ આજી રહી હતી. આવડ
સમયના સાહિત્યમાં ઇરાતનની જવાણા અને સ્વદેશપ્રીતિની જ્યોતી
બહુમી રહે તે સ્વાભાવિક છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે દેશનો ઉત્કર્ષ
મંધાપડ્યો જ છે. નાંખી નજર ના પડ્યોએ એવા જે પ્રાચીન યુગમાં
પ્રકૃતિની વિવિધ વિશૃતિમાં પ્રકાશતા દિવ્ય સર્વનો મહિમા ઋષિઓએ
આપ્યો, તે જ યુગમાં આર્યોના આધિપત્યે આર્યોવર્તને આર્યોવર્ત બનાવ્યો,
જે સમયે ઉપનિષદ સાહિત્યની પરમોન્નત્તવળ બ્રહ્મજાવના પ્રગટી, તે
સમયે ગાર્ગી આદિ મહિલાઓ પૂજાર્થ અને અમરુષતી સમર્પિની
પંક્તિમાં માન્યપદ પામી. જે જમાનાએ રામાયણ અને મહાભારત
જેવી વિશ્વરિપ્પાત વીરસંહિતાઓને જન્મ આપ્યો, તેણે
ભારતભૂમિની નૈતિક ને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ જોઈ જે વખત-
માં છુદ્ધ ભગવાનના ઉદ્દેશોષક વચનોનાં ત્રિવિટક ગૂંથાયાં, તે
વખતમાં વિશ્વવિજયી સ્કીંદરના સમર્થ અત્યુચાર્યોએ સાર્વભૌમ

અંદ્રગુપ્તની અને તેના પ્રતાપી પૌત્ર અશોકની મૈત્રી શોધી, જે કાળમાં વિશુદ્ધ શંપત્યપ્રીતિનું આદર્શ મેઘદૂત ઉદ્ભવ્યું, તે કાળમાં અરતખંડે સ્વરાજ્ય પાછું મેળવ્યું. ઉત્કર્ષકાળનું સાહિત્ય આ રીતે ઉત્સાહપૂર્ણ હોય છે. ગૂર્જરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ યુગ તે ગૂર્જરાતના ભવ્ય ઉદયનો હતો. તેથી તે યુગના સાહિત્યમાં પુરુષપરાક્રમનું ગંભીર ગાન છે. મહાન મતિ હેમાચાર્યના ગૂંચવાન મંમદમાં એક વાર ફરીને આપણે અંચુપાત કરીએ. જ્યારે યદ્વજાએ મંચુદીત સુ-ભાષિત આવાં ઘર પૂરનારાં છે, ત્યારે તે સમયનું ઉદ્દેશપૂર્વક ગ્યાયનું સાહિત્ય તો કેવું ઉત્તેજક હશે તે કલ્પનાગમ્ય છે. મંમદમાંનાં યોદ્ધાંક વચન આપણે આપણા કાર્ય સર ઉનારિયે ઢિયે.

ઘવલુ વિસૂરડ સામિઅહો ગરુઆ ગરુ વિસલેવિ ।
 હડં કિંન સુત્તડ દુહું દિસિહિં સ્વળહડ દોળિણ કરેવિ ॥
 મહા હુઆ નુ મારિઆ વહિણિ મહારા કન્તુ
 સ્વર્ગેર્ગ તુ વર્મસિઅહુ નદ મળા વરુ એન્તુ ॥
 જીવિડં કાસુ ન ચલ્લહડ ઘણુ પુણુ કાસુ ન ર્દુ ॥
 દોળિણ વિ અવમર નિશડિઅહિં નિણ સમ ગણદ વિસિદુ ॥
 અહે યોવા રિડ વહુઅ કાયર એમ મળાન્તિ ।
 મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયળયલુ કદ નળ જોળહ કરાન્તિ ॥
 મહુ કન્તહ ને દોસડા હેક્કિ મ મદ્દહિ આડુ ।
 દેન્તહો હડ પર સ્વરિગ નુમ્મન્તહો કરાવાલુ ॥
 જદ મળા પારફડા તો સહિ મઝ્ઝુ પિણ ॥
 અહ મળા અમ્હહં તળા તો તે મારિઅડેળ ॥

પુત્તેં જારં કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ મુણુ ।

જા નળીકી મૂહડી નમ્પિજ્જહ અવરેણ ॥

મહુ કમ્તહ ગુટ્ટહિઅહો કહુ સુમ્પહા વલ્લન્નિ ।

અહ રિહરુહિરે હલ્લહવહ અહ અપ્પળેં ન મન્નિ ॥

સરિહિં ન સરેહિ ન સરવરેહિં નહિ હજ્જાણ વળેંહિં ।

વેસ રવળ્ણા હોન્નિ વહ નિવસન્નેહિં સુમળેંહિં ॥

હિઅહા મહુ વેરિ અ ઘળા તો તિં અઢિમ વહાહું ।

અમ્હાહિં વે હત્થહા મહુ પુણુ મારિ મરાહું ॥

પાહુ તિલ્લમી અન્નદી સિલ્લ હ્હત્તિહં સન્ધસ્સુ ।

તો તિં કટારહુ હત્થહહં વલિ કિન્નહં કન્તરસુ ॥

આ યુગના પૂર્વ ભાગમાં ગંસ્કૃત અલકારપ્રસ્થાનની અસર

અવર્ષદા સાહિત્ય ઉપર થતી જોવામાં આવે છે.

અલકાર પ્રસ્થાન- સમરયાપૂર્તિ શ્લેષ આદિ સમારંભની દ્રવિતા અને
ની અસર સુભાષિતના શુક્રાક આ સમયમાં સંસ્કૃતની પેઢે

અવર્ષદામાં પણ રચાય છે એ યુગના ઉત્તર ભાગ-

માં રજપૂત રાજ્યની આવનતિ થાય છે તે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના

યુગમાં તો દેશ પદ્મચક્ર નીચે કચરાય છે. પરંતુ પેશવાઈનો લોપ થયા

છનાં પેશવાઈએ આપેલા વેમ મરાઠી સાહિત્યમાં જોય ટકી રહેલા

નેછ્યે હિયે, તેમ રાજ્યની જિજ્ઞાસાથીયે થયા છતાં
મધ્ય યુગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ ગતરાજ્યના સમયનો વેગ આ મધ્ય યુગના
યુગના આદેશનો. આરંભમાં કુટમોક વખત ટકી રહે છે અને નરમિદ,

લાલણ અને પદ્મનાભ જેવાં કવિરત્ન પાડે છે,
પરંતુ તેમની કવિતાનો પ્રવાહ જુદે માર્ગે વહે છે. નાતજનની અને
આલંકારિકની મર્યાદા દર્શાવી; પ્રત્યક્ષદષ્ટિથી રામલીલા અને દાણુલીલા-
માં ભાગ લેતો સ્વતંત્ર નાગર કવિ બકિતશૃંગારના ઉજ્જત પ્રદેશમાં
સ્વચ્છંદ ધૂમે છે; વિદ્યાન પ્રાણણ કાવ્યકાવ્યચરી ને ભાગવત
દેશીન્દ્ર મૂળરાનીમાં સંસ્કૃતમાંથી ઉતારા પોતાની રસગતિનો વેગ
ત્રુતાર્ય કરે છે; ને આશ્રિત નાગર કવિ આશ્રયદાતાના પૂરંજનાં પરાક્રમનું
યશોમાન ગાર્હ હૃદય ઠસવે છે. મધ્ય યુગના શીખ ગણાવવા જેવા
સમર્થ લેખક છે નહિ મોટા બાગે સ્થૂળ દર્શનશુદ્ધિ તૃપ્ત કરવા મહા-
ભારત રામાયણનાં ન્હાના મોટાં આખ્યાનોનાં નેડકણાં નેડાપણાં
આ સમયમાં મળી આવે છે. અથવા તો સામાન્ય જનસમાજની
વિનોદવૃત્તિ મંતોખવા વાર્તાઓ મલ ને પલમાં લખાવણી નેછ્યે
હિયે. લાલણમુત ઉદય વાસ્તીકિના રામાયણનું પ્રતિબિંબ ઉતારે
છે. વીરમુત નાગર પુરાણોના યુગે મંરુત કથા સાંભળી માણગોળા-
વાળા ઉપર ઉપધારને અર્થે પુણ્યશુદ્ધિથી મારતનાં પર્વો પડે છે.
એ ધર્મમંદિતા પાછળ જાણ કથાખરો એ યુગમાં મંડી પડે છે. (વિષ્ણુરાસ,

શિવદામ, દેવીદાસ, મુનિ, શ્રીધર આદિ કથકોનાં
મધ્ય યુગનું ધર્મ આખ્યાનોની ને કથાઓની ધર્મમંદ નિઃમત્ત પ્રજામાં
મંદ મુગ્ધાજીવક અપત્તિ પુરુષણ થાય છે. જોરસદ પરમણો વસ્તો
સાહિત્ય. આખ્યાનશૈલીમાં વાર્તાની વિનોદશૈલી મેળવી શુદ્ધ-
દેવ-આખ્યાન રચે છે. નાગર વચ્ચરાજ જેને પ્રેમા-

નંદનો શિષ્ય ધીરજી સુરેખાદરણના આરંભમાં રમરે છે, તે સ્વા-
ચરિત્રની વાર્તામાં જ્ઞાનનું ગૂઢ રૂપક સમાવે છે. જૈન યતિ
નેમવિજય ધર્મે અને આચારના ઉપદેશ અર્થે અદ્ભુત કથનનો
ઉપયોગ કરે છે. એ બેખોની કૃતાર્થતા જમાનાની જરૂરિયાતો પૂરી
પાડવાની સાથે સાહિત્યકૃતિનાં મૂળ સજીવન રાખવામાં સમાપ્ત થાય
છે. સારસ્વત પ્રવાહ જે પંદરમા શતકમાં પવિત્ર દર્શન દેઈ સોળમા
અને સત્તરમા શતકમાં સોસાઈ સોઝાઈને ન હતો જોયો થઈ ગયો
હતો, તે અરાઢમા શતકમાં પાછો વિસ્તારથી જોસમરે પ્રગટ વહેવા
માંડે છે. આદિકવિની રમદહિને તત્ત્વદહિ વિમક્ત થઈ

વ્યક્તિના પ્રતાપ- પ્રેમાર્નવ અને જ્ઞાનમાં સંકાંત થઈ, એકે પોતાનું
ધીરજીવન રહેલા નહું જીવન પ્રેરનારી વાણીથી નૂતન રસિક મંડળ
મૂળનવપદ્ધતિમાં. ઉભું કર્યું અને તેમાં પોતે તારામંડળમાં ચંદ્રવત્

સુધા સીંચતો પ્રકાશ્યો. નાગરશુરથી બાબા બાકતનો
મંત્ર પામી પ્રજ્ઞાનાં પ્રચંડ આદિલને તેણે સાહિત્યને અનેક દિશામાં
અપૂર્વ વેગથી બહલાવ્યું, સંસારિક જીવોનાં પ્રવેશ અને ક્ષુદ્રતાથી
મંસાર જેને નીરસ લાગ્યો હતો, એવો બીજો અકલિ મનાવામાં માન
ગણતો જ્ઞાની કવિ નિઃમંત્ર રહી અચળ્યો રસ ચળવામાં ઉદ્બુદ
રહ્યો. અરાઢમા શતકમાં બાલજીના માહિત્યરસિક શ્રોતાને રથાને
વાર્તાના ચમત્કારના ભોગી શ્રોતાજી હતા. એમની રુચીને પોખનું
વાર્તાસાહિત્ય જેનાં મૂળ નેમવિજય વચ્ચરાજ વગેરેએ સજીવન

રાખ્યા હતાં, તે રખીદાસના સીંદુરના ચોરામાં
સાહિત્યના સુક- વિસ્તાર પામ્યું. જોગણીસમું શતક સમયમ્ દુર્ગમ
વણામાં એક અ- સાહિત્યનું છે. તેમાં ધણે ભાગે 'બજનિયાં ને- વેરાગ્ય-
મરવેલ. નાં પદ સાહિત્યની પાનખર ઝાલુનાં શુદ્ધ- પત્રવત્

જ્યાં ત્યાં પથરાય છે. દેશમાં અન્નવસ્થા એક છેડેથી બીજે છેડે મળી રહે છે. અર્થાત્તિને લીધે વ્યાપાર અટકી પડે છે. સડાયક ધાડાંના ત્રાસથી ખેતીવાડીને બારે ધડો પહોંચે છે. ઉત્તમ બાવના સમર્પનાર્થે ધર્મ ચૈતન્ય ઉપસાંત છે. શરકુગમાં કેળવણીનો પ્રચાર બંધ પડ્યો છે એવા સંકટના સમયમાં કરતાલ વગાડી ભગ્નન દીર્ઘતન ગાઇ આશ્વાસન આપનારા છુટિયો, નિરાંત ભગન, રણગોડ ભમત, તથા ઉસાહ અને પ્રવૃત્તિનાં મૂળ બાળી રાખનારા વેરાગ્યનો બોધ આપનાર નિષ્કુલાનંદ, કેસવદાસ, અલખ જુવાખીરામ જેવાની પદ્યનાનોજ વિકાસ થવો શક્ય છે. સાહિત્યના આ સુકવણાંમાં એક જ વેલી નવપથવ રહી નયનને અને હૃદયને દારે છે. તે નર્મદાને તો ઉદ્ભવી છતાં અન્ય દેસાજનું પાણી પી ફુલીદાલી જણાય છે. નરસિંહ, હાલજી ને ત્રિમાનંદનો ઘટ પરિચય હવારામભાઇની વાણીમાં જોઇએ છિયે; પણ એ રહસ્ય કવિ કાઇનો દેવદાર રહ્યો નથી. મહેતાને નામે નવાં પદ જોડીને, હાલજીની દસમવીસાનો પોતાની વાણીમાં ઉદ્ધાર કરીને અને ત્રિમાનંદના ઝોખાહજીમાં બારેબાર ઉમેરો કરીને હવારામે બહોસજી વાળી દીધું જણાય છે. પાછલા સાહિત્યનું સંક્ષિપ્ત સમાલોચન અહિં પૂરું થાય છે. શુક્રપક્ષની અદ્ય-મીએ ચંદ્રનું અર્ધું જિંમ તેની પુજ્યી અગ્રવાળીને સુધાયા સૌથી પ્રવૃત્તિદેવી બાકીના મડગની ઉજ્જવળ રૂપરેખા જ દોરે છે, તેમ આ સાહિત્યના સુધાનિધિના જિંમનું પ્રતિજિંમ પણ અદિ અપુન જ દોર્યું છે. પહેલી પાંચ સદીનું સાહિત્ય સંમદાયુ નથી-રોગાયુ જ નથી. બીજી પંચશતીના પણ ઉત્તમોત્તમ મયો દશ્ય પ્રકાશમાં આવ-વા બાકી છે. નરસિંહનો સદ્ભવદી રાસ પુરો ઉપલબ્ધ નથી હાલજીનું રામનાથચરિત તુલિત જ મળ્યું છે. એનો દસમ રસ

પ્રકાશકની નહ જુએ છે. પ્રેમાર્નવના તથા જ નાટકો છતાંય છે. ખીન્ન આઠ કાં છે? ક્યાં છે એનાં લાખ લાખ પુસ્તકો તથા કાવ્યો? ક્યાં છે પ્રચીરાજ રાસનાં ને ટકાર મારતું વલ્લભે વખાણેલું કલ્પ-ચરિત્ર? એ વલ્લભનાં નવે રસનાં નોખાં-નોખાં કાવ્યો? પણ ખખ્ખાં પ્રસિદ્ધ ચ્યાં નથી. પિતાને પરિતોષ પમાડનારી કૃષ્ણવિહિ પણ શોધી કઢાઈ નથી. ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અત્યંત ઉપયોગી વલ્લભકૃત પ્રેમાર્નવકથા પણ પ્રકાશમાં અણાઈ નથી. જેટલું સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે, તે અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યના મુકાબલામાં ઘોડું છતાંજી મગરૂરી ઉપભવનારું છે. નરસિંહ મહેતાનાં ગોવિંદગમન, સુરતમંદામ ને આતુરિમાપર્યંક હવ્ય ગાઠ પણ આદ્રાઈ બકિતરસનાં પારદર્શક પડો ઉપમે છે. ભાવણીની રામકૃષ્ણની બાળલીલામાં રસિક હૃદય વાત્સલ્ય બાળની સુધડતા જુએ છે. પદ્મનાભના પ્રર્મધની કવિતા વાચી ઉત્સાહશીલ હૃદય ઉછળ્યા વગર રહેતું નથી. ભાષાભક્ત પ્રેમાર્નવની વાણીની તો વાત જ શી કહેરી? એના અભિમન-કુ આખ્યાનના વીરરસથી નંદોદાર હરગારમાં રજપૂત સામેંત વીરહાકે કરી ઉઠયો હતો. એનાં નાટકો સ્વદેશી નાટકોની સમોવડી કરે એવાં છે એનું માંધાતા આખ્યાન વાંચી ઠાવકા મનુષ્યને પણ હસવું દાખી રાખવું મુશ્કેલ પડે એમ છે. એના પુત્ર વલ્લભની જાનીનો એક કોઈ એરજ છે. પ્રેમાર્નવના મેડળના જૂદા પ્રસાદકવિ દ્વિરકાશનાં વચનો રામેરામ રસ ઉભારાવે છે. દયારામ આદિ સુંગારી કવિની ગરમીએ લાખોને અચાપિ પણ બકિતમાં ને સુંગારમાં લીન્ન કરી નાંખે છે.

કાવ્યમાર્ગમાં જુનું સાહિત્ય મથસ્વી જન્યું છે ખરું પણ કાવ્ય માં જ સાહિત્યની પરિસમાપ્તિ થતી નથી. કાવ્ય-

નૂતન સાહિત્યમાં સાહિત્યમાં પણ કાલિદાસની સુપ્રસાદ અને શેલિ
પારસી, મુસલમાન દેનીસનની ઉત્તમ પ્રતિભા, મિસ્ટનની પ્રેરણા અને
ન સહોદરની સ શૈક્ષણીયરની સર્વદેશી કુચિત્તા આવવી હજુ અપે-
ક્ષાકરિતા અપેક્ષિત છે; તેની સાથે કળાવિધાન અને શૈલી પણ

ક્ષિત છે કળાવિધાન તે અપેક્ષિત છે એ સાહિત્ય કેવળ પુરાણ-
મૂલક છે, તે સંસારમૂલક થવું પણ નહિ છે જીવન

સાહિત્યના માર્ગો તો ઘણે બાજે અશુદ્ધ જ છે. કવિ નર્મદાશોકરના
સમયથી ગદ્ય કંઠક ખેડાવા લાગ્યું છે. ચરિત્રનિરુપણ તરફ પણ કંઠક
લક્ષ દોરાયુ છે. મંગીતકળા સંબંધી કંઠક કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું છે. પણ
હજુ કરવાનું બહુ છે. 'ખ'ગાળા ને મરાઠી સાહિત્યના મુકાબલામાં
ગુજરાતી સાહિત્ય પછાત છે. એના મર્વદેશી વિદ્વાસનો આમાર
ગૂર્જર ભૂમિના પુત્રો હોવાનું અભિમાન ધરાવનારા ઉપર છે. સાહિ-
ત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં જાતિનો, સાતિનો મર્વનો કે વણનો ભેદ નથી. દોહ,
પારસી, મુસલમાન સર્વ જોમની જન્મભાષા ગુજરાતી છે, જોમના
શિક્ષણનો પાયો ગુજરાતીમાં નખાયો છે ને જોમનો બ્વરદાર મોટપણે
ગુજરાતીમાં આવે છે, તે પછી પારસી હો દોહ હો કે મુસલમાન
હો, સાથે સહોદર છે. બધાની ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સદ-
કારિતા અપેક્ષિત છે. એક વખત સમસીર બબ્બરવા આગળ પડનાર
મુસલમાન બાઈએ કલમખેલીમાં પાછળ પડવું મોગ્ય નથી. જૂની દો-
હના સંજ્ઞાગાર ૨૫ વજુમાવતિ નામે વાર્તાકાવ્યનો કર્તા મુસલમાન
જ છે. મુસલમાન રાજ્યકાળમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એના મુસલમાન
કવિઓ અનેક થયા છે. દાખ પણ ઉત્તરમાં મુસલમાન ચાવરો મસ-
દુર છે. જે સાબ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો નિંદીને આપે છે તે
સાબની ગુજરાતી બાષા અદિના મુસલમાન જાઈએ પામેલી આજ્ઞા

રાખે તે ખરસક છે. હિંદુસ્તાનની ગાયનકળા મુસલમાન ઉસ્તાદોએ
ખીલાવી સજીવન રાખી છે.

એવી જ ઉસ્તાદી ગૂજરાતી સાહિત્ય ખીલાવવામાં આપણે
તેમની ભાગિયે છીએ. આપણા ઉત્સાહી પારસી
સાહિત્યમાં બંધુઓ તો સાહિત્યક્ષેત્રમાં આગળ જ છે. એમના
ભાષાની વિશુદ્ધિ અગ્રેમર લેખકોએ મરહૂમ કવિ દલપતરામે ગુર્જરી
અને એકતા. વાણીવિલાપમાં મુકેલું આજ ખોડું પાડ્યું છે. તેમ
છતાં ધણા મલબારી, ધણા તારાપોરવાળા, ધણા
ખમરદાર, ધણા વાયુચકરાજ ચર્ચનાર, ધણા હરાન આદિની તવારીખ
લખનાર, ધણા આરોગ્ય અને વૈદ્યક શાસ્ત્રનું ઉપયોગી જ્ઞાન દેવાવ-
નાર, ધણા દેશ પરદેશના રમુજ એકવાલ આપનારની સાહિત્યોપામક
ટોળામાં ભરતી કરવાને અને ભાષાની એકતા જળવવાને જરૂર છે.
પારસી ભાષાઓ ઉમેરમાં કામેલિયત મેળવવા જે મહેનત લે છે તે
મુખારક છે. પણ તે મહેનતના ફળ રૂપ તેમના જ્ઞાનનો લાભ ગૂજ-
રાતી બોલનારી સર્વે આલમ એક સરખી રીતે લઇ શકે એટલા
માટે પારસી બોલીમાં નહિ પણ ગુજરાતી ભાષામાં તેમના હાથે
અથવા લખાવા હજ છે. અમુક ભાગની કે અમુક કેમની બોલીમાં
અથ લખાવાથી ભાષાની વિશુદ્ધિ જળવાતી નથી, લેખક ટોળામાં કુટ
પડે છે, ને લેખનો લાભ સમસ્ત મંડળ લેઈ શકતું નથી. આથી
સાહિત્યની ભાષાની એકતા અને વિશુદ્ધિ જળવવા હમેશાં સુધરેલા
દેશોમાં લેખકો પોતે જ ભાષા પ્રત્યેની પૂજ્ય શુદ્ધિથી, સાહિત્ય પ્રત્યેના
ગૌરવથી, અને સ્વર્ગે પ્રત્યેના પ્રેમથી કાળજી રાખતા જોવામાં આવે
છે. બ્રિટિશ હોયેના એક ભાગનો હો કે ખીજા ભાગનો, દેશી હો,

કે વિદેશી, યુરોપ કે અમેરિકાનો હો, એશિયા કે આસ્ટ્રેલિયાનો ગોરો હો કે કાળો, જે કાંઈ લેખક અંગ્રેજીમાં જ ગ્રંથ લખતા પ્રવૃત્ત થાય છે તે (King's English) એટલે રાજકીય ઇંગ્રેજીમાં જ લખે. પારસી બોલી બુદ્ધી રૂઢ ગૂજરાતી બાપા વાપરવી કંઈ પારસી બાધઓને મુશ્કેલ નથી. જે વાંચનમાળા હિંદુ મુસલમાનો શીખે છે, તે જ પારસીઓ શીખે છે. એ વાંચનમાળાથી મુરતી બોલીનું મુરતીપણું અને કાઠીવાવાડી બોલીનું કાઠીવાવાડીપણું મળું છે. એ વાંચનમાળામાંથી કેળવાયલા પારસીઓની પારસી બોલીનું પારસીપણું ધણે ભાગે ધસારું છે. પારસીઓમાં મગરૂર થવા જેવું એ છે કે અસિક્ષણનો બહુ સારો ફેલ વો છે. પારસી બાળકોઓ અને હિંદુ બાળકોઓ એક જ વાંચનમાળા વાંચે છે. આ બેતાં સામયિક અને જાતિ સ્પષ્ટતામાં પારસી બોલીના આધુનિક વરતારો ડુંકો જણાય છે, પણ એ વરતારો આગે પાડવાનું પારસી લેખક મંડળના હાથમાં છે. પારસી રાજકીય પત્રોના માલિકીના હાથમાં છે, જ્ઞાનપ્રમાણક સભા જેવી સંસ્થાઓના હાથમાં છે. આથી છે કે કેળવાયલા ઉત્તમો પારસી બાધઓ જમાનાના ઝોકને માન આપશે.

પારસી બાધઓ રૂઢ ગૂજરાતી બાપા વાપરતા થાય, તેની સાથે ગૂજરાતી બાધઓએ પણ સાહિત્યની દિશામાં એક ધર્મરંગી રંગાયલા અગત્યનો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કેવળ પૌરાણિક સાહિત્યનો સમય (Mythological) સાહિત્યને પડખે શુદ્ધ સંસ્કારી ગયો છે. સાહિત્ય સેમણે ખેડવું જોઈએ, જેમાં પૌરાણિક કથાઓથી અબળવા પારસી અને મુસલમાન બાધઓ સરખો આનંદ લેઈ શકે. આની સરખાત ઘણું ચૂકી છે. કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો સમય ચીતરો છે. એક સમય એવો હતો

કે જ્યારે સર્વ ઉપદેશ સર્વ જ્ઞાન આપવાનું દ્વાર ધર્મ હતો, પ્રતીતિ શ્રદ્ધા ને પ્રીતિ ઉપજાવનારો માર્ગ દેવકથા હતી, રુચિ અને આદર પ્રગટાવવાનો પ્રકાર અદ્ભુતકથન હતું. સમયબળને અનુસરી આરોગ્ય-મૌરક્ષણાર્થે રનાન સૌઆદિના સામાન્ય નિયમ ધર્મનું અંગ બન્યા; દેશાટનનો લાભ આપનારું તીર્થ માહાત્મ્ય સત શાખાએ વિસ્તર્યું; નીતિનો બોધ દેનારાં અનેક અદ્ભુત ઉપાખ્યાનો ઉદભવ્યાં; અને જ્ઞાન અને નિર્વાણનો માર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો મૂકનાર ઐતિહાસિક પુરૂષ ભગવાન ઇશ્વરાવતાર બન્યા. એ જમાનો આજ નથી. જુના જમાનાએ શીવવતીના રાસને અને રાવણશંકાને જન્મ આપ્યો, તેા નવો જમાનો સરસ્વતીચંદ્રને અને કાન્તાને જન્મ આપે છે. ભૂતકાળમાં વ્યક્તિની શ્રુતિના રાસા અને પ્રગધો રચાતા. તેા વર્તમાનકાળમાં મામાજીક રિચનિના ઇતિહાસ લખાય છે. પ્રાચીન યુગમાં ધર્મના સમઢાઈ માધુઓના મહાન્ મંથો મળતા, ત્યારે અર્વાચીન સમયમાં નાગરીપ્રચારિણી સભા, એકલિપિપ્રચારિણી પરિષદ, સાહિત્યપરિષદ જેવા મંડળ, બિજ બિજ બાધાના સાહિત્ય સર્વમાન્ય કરવા, પેતાનું ભૂતપૂર્વ સાહિત્ય મંથહરા, પ્રવર્તમાન સાહિત્યનો સર્વેતોમુખ વિદ્યાસ સાધવા રથને રથને મળે છે.

આવા મેળાવડાનું સાર્થક્ય ક્યારે કે જ્યારે આશિનોએ મધવન બાર્ગવમા નવુ જીવન પ્રેર્યું હતું તેવુ નવુ જીવન હલ્લોમાં પૂર્વેનુ ઉત્તેજક અને પ્રેરાય, અને રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રના સાહચર્યમાં રામ પદ્મિમત્તુ પોષક લક્ષ્મણ જેમ વીરચર્યામાં ઉદ્વુક્ત યયા તેમ યુવકો સાહિત્ય પોતાનું પરાક્રમ પ્રકાશવા પમનર યાય. આરંભ મહાન છે. ખંડેર ફરી વમાવવાના છે, ઉજ્જડ પ્રદેશ આપ્તાદ કરવાનો છે, નવાં યાજ્ઞાં નાંખવાનાં છે, આપણને યુગજારી

નાંખતી આલંકારિકોની કીલેબંદી આપણે તોડી પાડવાની છે, સાહિત્યના હિવાનમાં જડ નાંખી વધેલા નિંધ રોપાઓ નોંદી કાઢવાના છે, બર્બકર પ્રાણીની આશ્રયભૂત ઝાડી સાફ કરવાની છે, તથા છીપાવનારાં જળાશયો ખણવાનાં છે, આગાદી વધારનારી નહેરો ખોદવાની છે, કૃત્યની આપણે મરજ કરનારા માર્ગો ઉઘાડવાના છે. આ કામમાં આપણા પૂર્વજો પીઠ પુરી રહ્યા છે. કાવ્યક્ષેત્રમાં નવો વિજય મેળવવાને આદિકવિ વાલ્મીકિ આપણને કાઢિલકંઠથી તેડે છે. આર્થિક વિઘ્નાંને પુનરુજ્જીવન આપવાને આરણ્યક પાલકાખ્ય હસ્તીના નિર્દોષથી પુઠારે છે. સુકુમાર કળાઓને ખીલવવાને વીણા સારતા નારદ સાથે નાટ્યમુનિ હરત મેંઠા કરે છે. રસાયનાદિક વિદ્યાનો રાગ જગાડવાને વીતરાગ નાગાર્જુન પ્રભેષે છે. સાહિત્યના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાના પ્રયામમાં સદાયભૂત થવા અનેક અક્ષરદેહધારી સાહિત્યવીરો બ્યૂદબદ આપણી પીઠે તત્પર ઉભા છે, જેઓમાં આપણા આજ પ્રમુખ માગ મુકાવી મોખરે આવી ઉત્સાહપૂર્ણ સુખમુદાપી આપણને ઉત્તરે છે. વળી આ તરફ આપણા મદાન રાજકર્તા આપણને આમળ દોરવા સન્મુખ તૈયાર છે. એકન ને રૂપે-સરની સરદારી નીચે તત્ત્વક્ષેત્રમાં ધુમો. શેક્ષપીયર, મિલ્ટન અને ટેનીસનની સદાયનાથી કાવ્યક્ષેત્રમાં આમળ ધસો, પૈપ, શ્રિમ અને મેસમુહરના અગ્રેસરપણામાં શબ્દવિદ્યા અને પૌરાણવિદ્યાના અન્નપ્રયા પ્રેસ સર કરો. આ અને બીજા વિષય દ્વાષ કરવામાં સાદાખ્ય આપવા પાંચમના બીરોની સેનાઓ સજ્જ જ છે. વિજય મેળવવામાં કોઇનો પ્રતિરોધ નથી. પ્રતિરોધક કદીયે, તેા તે આપણું આસર્ય જ છે, આપણો પ્રભાવ જ છે, આપણી કર્તવ્યવિમુખતા જ છે, આપણી હાલબીરતા જ છે, આપણો અનુત્સાહ જ છે. આસર્ય મર-

ડા માં, આલસ્યને જ મરડી નાંખો. પ્રમાદ ખાઓ માં, પ્રમાદને જ ખાઈ જાઓ. પ્રવૃત્તિધર્મની ભગવદ્ગીનોપનિપદનો નિત્ય પાઠ જ્યાં ચાલે છે, ત્યાં અનુસાહ ક્યાંથી, હૃદયભીરુતા શી, કર્તવ્યવિમુખતા. કેવી ? જેના મનમાં રાષ્ટ્રને પ્રબોધવાની ઉર્મિ છે, તેને હિંધવાનું નથી; જેના મગજમાં કંઈ નવું ઉત્કર્ષક કહેવાની પ્રેરણા છે, તેને મૌન ધારવાનું નથી; જેની પ્રતિભામાં વીજળિક શક્તિના અંશ અથગ્ય છે, તેને જડવત્ બેસી રહેવાનું નથી. આપણામાં સમર્થ નરનો તોટો ન હોવો જોઈએ. પ્રતિવર્ષ આપણા શારદાપીઠમાંથી પદવીધારી નરો સંખ્યાબંધ બહાર પડે છે. આ આપણા વીરો શું આપણા શારદા નિર્વીર્ય છે ? નહિ જ નહિ. ત્યારે શું એમ છે કે પીઠના પદવીધારી કોઈ પૂછે તો જ સદેવ જોશીની પેઠે તેમનાં યાનનો નરો. તેઓ આપણને લાભ આપે ? ના ના, તેમ ન હોય. ત્યારે તો એક જ દિશામાં તર્ક દોડે છે સીતાજીની બાળ કાઠવા નીકળેલા મહાવીરો અરણ્ય ને પર્વત ઓળંગતા ઓળંગતા ક્ષિણ મહાસમુદ્રને તીરે જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે નલ નીલ સાથે હનુમાન પણ શોય કરવા લાગ્યા કે હવે શું કરવું ? આ મહાસમુદ્ર ઓળંગ્યા ? તે ક્ષણે વિચક્ષણ જાંબવાને મારુતિ ને તેમના સામર્થ્યનું સ્મરણ કરાવી ઉત્સાહપૂરતાં વચનથી કહ્યું કે "કપિરાજ ! તમે પણ આમ શોય કાં કરો છો ? તમારે તો આ આ મહાસમુદ્ર ઓળંગે માત્ર છે." આવી કોઈ જાતની સ્મૃતિ આપણા શારદાપીઠના વીરોને આપવાની જરૂર હોય તો કોણ જાણે ! એમનામાં નિગૂઢ સામર્થ્ય છે. એઓ ચાહે તો, એક વખત મહાન શંકરાચાર્યે આકાશમાર્ગે ગાંધી જતી સરસ્વતીને યોગબળે આકર્ષાવું કહેવાય છે, તેવી રીતે આ વીરો પણ દ્વીપાંતરમાં જઈ વસેલી સર-

સ્વતીને અને તેની પૂઠે લક્ષ્મીને પણ એમની વિદ્યાના બંને આકર્ષી
 શાવે. જે પશ્ચિમમાં છે તે પૂર્વમાં નથી, એવું કેટલું બધું તેઓ અદિ
 વસાવી રાકે એમ છે ? બાળશિક્ષણ, સાર્વજનિક આરોગ્ય, પ્રતિનિધિ-
 સભાક રાજ્ય આદિ ખાસ પશ્ચિમના જ કહેવાતા વિષયમાં કેટલું
 ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાનું તેમને સહજ છે ? પશ્ચિમના જનસમાજમાં
 દિલ્લવ પામેલી દિલકારક ચોજનાઓ આ દેશના જનસમાજને અનુ-
 કૂળ કરવાનું એમના અવતોડન અને અનુભવની સત્તાની બદાર નથી.
 રસાયનવિદ્યાનો ઉપયોગ આપવાનું તો ત્રિભોવન તમ કન્યાશ્રમ
 ગાજર અને તેમના શિષ્યો સિવાય કેટલાએ ઔદ્યોગિક અભિવૃદ્ધિમાં
 કયો ? પ્રાચીન જ્ઞાતિની ઇચ્છા જન્ય ચિત્તોનો ઉપયોગ મહત્ત
 ચિત્તકાર રવિનર્મી કાળમાં કેટલાએ હૃદયકાંક્ષા ચિન્તનાની ખીનવ
 થીમાં કયો ? મિથ, ફ્રાંસેટ ને મિજવિકના ભેખડ રહ્યું કરી મી
 જાનડે કે સર ફ્રીડરિકસાક, એા મી ગોક્લસામ કે મી ગોખને
 જેવા અધ્યાત્મ તો તિ બા અમા તાલ રાકરલાલ દેખાઈ કે એા મી
 ચિમનન લ હરિનાથ સેતલરાક જેવા આર્થિક પ્રયોના ચિત્ત કે રના
 કમા થયા ? ઇંગ્લેન્ડનો અક્ષર પણ ન બહુનાજ સદ્ગત જગદાનવાન
 ઇંગ્લેન્ડ શોખોળમાં યુરોપિયન શોખોળની મોખરી કરે, એકે પરીક્ષા
 પસાર ન કરનાર ગા બ ગ્લુઝોલાલ છોગવાલ સી આઈ ઇ
 સહેરસુધારાના અટપટા મવાતોનો નિર્ણય આજે, મધ્યમ દરજ્જાની
 કેશવશી ધરાવનાર સદ્ગત દી બા મળિમાઈ જમમાઈ ઓકેગર-
 શીનો વિચાર હાથ લે, અને આપણા પદ્ધતિધારી મધુઓ તેમાં અચુ
 પાત પણ ન કરે એમ હાંધે હોય ? સદ્ગત રા સા મદિનરામ
 રૂપરામ નીમકર હરકોઈને જેવું આવડે તેવું લખવાને પ્રેરતા. તેમને
 માઈ ન આવડવાનું નામ દેવું તો તેઓ બાર દબને કહેતા કે, " ન

કેમ આવડે ? લખો ઝેરલે આવડશે. ” માટે આ બંધુઓ પ્રત્યે ઝેરલું જ કહેવું તે કે શરમાઓ નહિં, સંકોચ ખાઓ નહિં, પોતાને તુચ્છ લેખો નહિ. તમારી પાસે મૂલ ન થાય એવું ધન છે. તમે તેને અનુભવથી ઝાપાવો; તમે તેને અવલોકનથી ખીનાવો; તમે તેને ઉપયોગથી બદલાવો; ને પછી એ ધન તમે તમારે ઝોછા બાગ્યશાળી અચિક્ષિત અથવા અસ્પશિશ્ચિત બંધુઓને આવ-કારદાયક થાય એવા રૂપમાં આપો. આપણું લખાણ નામ અમર કરે એવું ન હોય તેની પરવા નહિં. કીર્તિ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રવર્તક તરવ નથી, પ્રવર્તક તો કર્તવ્ય છે. કર્તવ્યની પરિમિમાસિ કર્તવ્યમાં જ છે; તેનો કર્તવ્યથી ભિન્ન અન્ય હોય છે નહિ. માતૃપિતા સંતાન ને ઉછેર છે, રાજ્ય પ્રજાને પાળે પોષે છે, શ્રીમાન અનાયની સંભાળે છે, શરીમાં રમતા નહાતા બાળકને રસે જનાર માડીમેકાના ઝપાટામાંથી ઉગારી લે છે, ને નદીમાં તણાતાને તરી જાણનાર તારે છે-એ પ્રત્યેકનું પોતાનું કર્તવ્ય છે, તે કરે છે. કરનાર સ્વધર્મ બળવે છે એ જ એનું ગૌરવ છે, ન કરનાર સ્વધર્મમાં ચુકે છે ને હોવાન થાય છે.

પક્ષીધારી સુચિક્ષિત પુરુષો મોટા શહેરોમાં વહેંચાયના છે, પણ

શિક્ષણશાસ્ત્ર ને શિક્ષણકળાના પ્રમાણપત્ર ધારણ કરનારા

આપણા શિક્ષિત- ગૂઝરાતી મહેતાશ્રીઓ બધા દેશમાં ફેલાઈ ગયેલા છે.

મહેતાશ્રીઓ તેમનો અવકાશનો સમય જે તેમને ગામડામાં ખાદે

પડે તો થઈ પડે છે ને જે તેઓ હવડો ખટપટ કે

તુચ્છ કાર્યોમાં ગૂમાવે છે, તેનો તેમના પોતાના હિતને માટે સહ-પયોગ કરવા ખારે, તો અનેક માર્ગ છે. જૂના સાહિત્યનો મંથન કરવાની, સમાજના આચાર વિચારનું અધ્યયન કરવાની, મનુષ્યકૃતિની ખાસિરતનું અવલોકન કરવાની, જે મડગમાં તેમનું જીવન નિર્માણ

૧. જે તેમને જ્ઞાન અને સાહિત્યનો રસ લગાડવાની, તેમની વૃત્તિઓ
 કેળવવાની, તેમને હૃદય બાવનાઓ અર્પવાની, અને તેમને સર્વ
 પ્રકારે પોતાની વિધાનો, શક્તિનો અને સહાયતાનો લાભ આપવાની
 રીતો આસાધારણ અનુકૂળતા ધરાવે છે. બાળકેળવણી એ તો તેઓ
 જે વેતન આપ તેનો બહો છે. જનસમાજના સિક્ષિત સામાજિક તરીકે
 ના નિજ કર્તવ્યને તેમાં સમાસ થઈ જતો નથી. કુટુંબમાં રહી
 કોટુંબિકાની ઉપેક્ષા કરે તે સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, તેવી રીતે સમાજ-
 માં રહી સામાજિક બંધુઓ પ્રત્યે બંધુકૃત્યમાં જે પ્રભાવ કરે છે તે
 જનસમાજનો દેવાદાર રહે છે અને સર્વ સમાજના પરમ અધ્યક્ષ
 જમદગ્નિધરનો અપરાધી બને છે. જનસમાજ એક સદકારી મંડળ
 છે. એ સંસ્થાના સદકારધર્મથી સિક્ષિત અસિક્ષિત, સાધનમંપન્ન ને
 સાધનરહિત એક સરખા બંધાવસા છે. સ્વાગતમંડળના
 સાધનસંપન્ન છતિદાસરસિક અધ્યક્ષ શેઠ પુરશેત્તમ વિદ્યામ ભાવજી
 બંધુઓ અને શોધબોજમાં અને ઐતિહાસિક રામદામાં પોતાની
 સાહિત્યપ્રીતની સમૃદ્ધિનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે. શેઠ ગોળગદાસ
 ચાલના. તેજપાળ, શેઠ મંગળદાસ નયુમાધ, શેઠ પ્રેમચંદ
 રામચંદ, સર જમશેદજી જીજીભાઈ, મર કાવસજી
 જહામિરજી, શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી તાતા વિગેરે મુજબના ધનાઢ્ય
 ગૃહસ્થોની ઉદારતાની પિછાન આપતી તે ચર્યચંદને ઝોજખાવવા નેવું
 ગણાય તેમજે કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ માટે બહુ કર્યું છે. પણ સાહિત્ય-
 ની સેવામાં પોતાનું સર્વ ધન સમર્પનાર ને ગૂજરાત વર્નાકુલપર
 સોસાઇટીને છેવટની વારસદાર દરાવી જનાર તો સુરતના સદગત શેઠ
 હરિવ્રતભદ્રામ બાળગોવિંદદાસ જ છે. સાધનરહિત બંધુઓને માટે
 સાધનસંપન્ન ગૃહસ્થો પુરતકથાગા ને વાંચનશાળા ઉપાડે છે. તેને

માટે તેમને અભિવૃદ્ધિ આપવું ઘટે છે. તેની સાથે પુસ્તકસંમહ મૂલ્ય-
વાન બનાવવા અને વાંચનશાળાનું વાંચન વળનદાર કરવા સાહિત્યને
ઉત્તેજન આપવા સંયુક્ત ઝંડોળ ઉઠું કરવાની તેમને વિનંતિ છે.
શુભરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની પ્રવૃત્તિ તેના બંધારણને કાંઈ એકદેશી
છે. કાર્બેસ સભાની પ્રવૃત્તિની દિશા કંઈ બિન છે; પરંતુ તે પણ સર્વ-
તોમુખ નથી. સાહિત્યસભામાં ઉત્સાહ છે ત્યારે સાધન નથી. આ
ખોટ પુરી પાડવા સર્વતોમુખ ઉત્તેજન આપનાર સાધનમંપલ
સાહિત્યપીઠ સ્થાપવાની જરૂર છે. જે વિશુદ્ધ આવનાવાળું અને ઉપ-
યોગી જ્ઞાનવાળું અદ્યતન સાહિત્ય એકે એક ગ્રામ જ્યાં ગૂજરાતી
નિશાળ હોય ત્યાં મફત છુટથી વહેંચી સાહિત્યની ગંગા આંગણે વહેતી
કરે, જે વધારે મૂલ્યનાં પુસ્તકોની અવેતન જંગમ પુસ્તકશાળા
(Free circulating libraries) સ્થાપી સંગીન જ્ઞાનને પ્રસાર
કરે, જે બાળજોથી ને નિર્બંધોથી ભોક્ષોનાં હૃદય ફળવે અને સત્પ્રવૃત્તિ
ને સદુદ્યોગ જાગૃત કરે, જે સ્વકાર્યસિક્ષક પગારદાર પુરોપાધારા શૈક્ષ-
ણિક અદ્યોગ; હંકારમાં સાહિત્યનું સંપ્રદાન, ગ્રંથક, સંવર્ધક પ્રચારક
અને ધ્યાપક મંડળ નીવડે, આગા સાહિત્યપીઠની સ્થાપના લક્ષ્મીના
વિશ્રામભૂત ઉત્તમ પુરોપાધારા હાથમાં છે.

સાધનરહિત બંધુઓ પણ સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે બહુ કરી શકે

એમ છે. જેમને અક્ષરજ્ઞાન છે તેઓ સાદું સાહિત્ય

વાચક વર્ગ તર- વાગે, તે પણ સાહિત્યની એક અંશે કૃતાર્થતા છે;

કૃતી સાહિત્યને સારાં બાળજોને અને સારા લેખોને આવકાર આપે,

આવકારની તે પણ તેની કદર છે; જુદીની ઉપયોગ કરી સારા

જરૂર છે. નરસાને વિવેક કરે, તે પણ ઉત્તેજન છે. આટલું

કરે તો વાંચનાર ક્યાં છે, સાંભળનાર ક્યાં છે, સમજ-

નાર ક્યાં છે, કદર યુગનાર ક્યાં છે એ જે ફરિયાદ ઉઠાવવામાં આવે છે, તે દૂર થાય.

આ રીતે સાહિત્યની અભિવ્યક્તિમાં સર્વની પ્રવૃત્તિને સ્થાન મળે છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોઈનો બદ્ધિધાર નથી. સર્વનો સમદિગ્ગેય રાટે સદાકારી ઉદ્યોગ સ્વીકાર્ય છે. સત્સંગીનું મંદિર ત્યારે વ્યક્તિપ્રવૃત્તિ. અંધાય છે, ત્યારે કોઈ સત્સંગી ઈટા ઉપાડી કે તમારાં વહી સરીર વહેવરાવે છે; કોઈ સત્સંગી પત્થર ધડે છે, બહેરે છે કે કોરે છે; કોઈ ધમારત આંકે છે, તો કોઈ પાયા ખોદે છે, કોઈ અણુતર અણુ છે તો કોઈ ચિત્રનું કામ કરે છે, કોઈ સર્વના ઉપર દેખરેખનો બાર ઉપાડે છે, તો કોઈ ખરચનો બાર માથે બે છે. સર્વ પોત પોતાના મળ પ્રમાણે કાર્યભાગ બળતરી વિભાદ પ્રદર્શિત કરે છે. એ ન્હાના મોટા સૌ એ પુણ્યના સરખા અધિકારી છે. સર્વ કર્મના માફી પરમપુરુષની દૃષ્ટિમાં મૈત્રેય પ્રયાસ કરે છે.

આવકાર પામે છે. એ કર્મકાર, એ શિષ્ટી, એ સુત્રધાર, એ મમ-વેક્ષક, એ ધનદાતા, મંડારી પાળા કે માધુ સૌ આ મહાન કાર્યમાં પોતાના વ્યક્તિજીવનને સમદિગ્ગેયનમાં દોગે છે. આવી સ્વધર્મપરતા, આવી મમદિગ્ગેયની ભાવના આપણું સાહિત્યમંદિર બાંધવાને અસ્તવ્યની ના સત્સંગીઓમાં કંઈ છે. કાર્યક્ષેત્ર ક્યાં ન્હાન છે ! સૌને પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર પ્રવૃત્તિના અનેક માર્ગો ખુલા છે. સ્વલક્ષ્મીવતી કવિતા રચનાની પ્રતિભા ધરાવનાર કવિને ઘણા પ્રદેશ અનુલ્લુ છે; તેમાં જ તે ઘૂમે એમાં સાહિત્યને સામ છે. જેનથી સ્વ-રૂપિત ક્ષેત્ર નથી લખાતો, તેને માટે જીજ્ઞા બાપામાંથી અનુવાદનો માર્ગ દર્શાવે છે. કેવળ સ્વભાષાનિષ્ઠને સ્વભાષામાં ઘણુંએ કરવાનું છે. અનેક પુસ્તકો ઉપર આવે, અથવા પટ્ટામાં કે પોથીમાં અંધારા-

માં પડ્યા છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. લોકગીત, લોકવાર્તા, રામા ને પવાડા, શિક્ષા ને શાસનપત્ર, શિલાલેખો ને પાળિયા, વહી ને હસ્તા-વેળો, સંમદનારાના પ્રયત્નની વાટ જુઓ છે. હૃદયચક્ષુથી જોનારને ભોક્ષના રીત રીવાજો, વહેમો અને રૂઢ સંસ્કારો અવલોકન માટે તૈયાર છે વિદ્યાના રસિકને ન્હાનાં ન્હાનાં પ્રદર્શનો માટે સાધનો ચોતરફ વેગમલા છે. પ્રતિભાવિધાન, ચિત્રવિધાન, સંગીતપરિચય આદિ અનેક કળાઓનો નિરાતે એકાંતમાં અભ્યાસ થઇ શકે એમ છે. સરસ્વતીની સેવાના માર્ગ અનેક છે, જ્યારે દેવપૂજનના પ્રકાર આઠ જ છે. એક એક માર્ગ અનેક ઉપાસકોને માવજતિ આપી રાખે એવો વિચાર છે. શ્રદ્ધાળુ સેવકોના લગવટ ધર્મદાયક શ્રીજીના સુખવાસતુ તાબૂદ બને છે, તેમ પશ્ય છે; ને વિદુરનો ભાજી તથા સુલભાના તાદ્દશ પશ્ય જગદાનને બહુ પ્રિય છે, તેમ પશ્ય છે. સરસ્વતીચીને પશ્ય સર્વ ઉપાસકોની ખરા હૃદયની સેવા સ્વીકાર્ય છે.

આ મહાન ઉદ્ધોગમાં સંભાળવાનું એક જ છે. અસત્પ્રવૃત્તિ સાહચર્યમાં વળ્યું છે, તામસી વૃત્તિ અનિદ્ર છે, માટે અસત્પ્રવૃત્તિ ને આ પ્રવૃત્તિનય મેમારના સ્વામીનો અનુમદ પ્રાપ્તી તે તામસીવૃત્તિ પ્રવૃત્તિના પ્રેરકને પ્રાર્થના એટલી જ છે કે, અનિદ્ર છે

અસનો મા સદ્રમય । તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । ઓમ્ શાંતિ. શાંતિ શાંતિ. ।

પરિશિષ્ટ

રા. રા. કેશવલાલભાઈના ભાષણમાંના
પ્રાકૃતનું ભાષાન્તર.

૫૪૬ ૩૬-૩૭.

જેને શાખ ને જાળિયાં છે એવા ઘર (વિધામ) ને લગતો નાનનો જળકીડા કરવાને (સોલન) ફૂંક (ઘાલિ) છે. તેનું સુંદર જળ કરૂંડી (મૃગમદ) અને જરાસકપૂરથી તર કરવામાં આવે છે.

નવતર પ્રકારે જેમણે શરીર શણગાર્યું છે એવી સુંદરોએ ખૂન કીડા કરે છે. તેઓ યોગી સોભાવવાને માટે (સેસિ) ચંદનનાં કચોલા ખરે છે.

તે સમયે, કામી જનના મનનું જીવન જે રાજા કામદેવ, તે શોહામણા વનમાં અને નગરમાં રંગભેર અભય રાજ્ય કરે છે.

કામદેવ [કેસુડાના] ફૂલનું ધનુષ અને હમરની હારની પણક કરે છે. બાણ મારવાની આવાજી (લાઘવ) ને લીધે લક્ષ્ય [વીધ-વામા] ચૂકતો નથી. તે કુખળાં [કુખનાં] બાણ ચૂક્યો ન જાય છે.

એ રીતે કામની ઉદ્દીપન સામગ્રી (રિદ્ધો) જોઇને, કિંનરના જેવા કંકવાળા રસણું લઈ બેઠેલી બી, નેડવેની બની માનની આડી (ગંઠિ) મકી દે છે.

કેસુડાની ઘણી વાંકી કળા તે જાણે કામદેવની આંકડી-અંકોડી છે. તેના વડે જ તે વિરહિણીનાં કાળજી આ (વર્મત) રૂઢમાં ખેંચી કાઢે છે.

હ સોજો કળાએ મંપૂર્ણ ચંદ્ર ! તું સહીને (સહીરિ) શા માટે

મંતાપ ઉપજવે છે ? હે ભાઈ (મ્યા) ! [સ્ત્રીહત્યાના] પાપથી
કે કંઈકથી ડરી અમળાનો જીવ લે મા.

બહેનો ! કામદેવ રાતદહાડો મનને મયી નાખતો અટકતો નથી.
એ અમને કોઈ ઓગળ પ્રકારે (અનોપમ) સોમે છે અરે ! એ
વેરથી રાતને લાંબી કરી મૂકે છે.

તેના (સેદ્ધ) સડ નિરકનો અત આવે છે તે [પતિના] હા-
થનો (ફરલડ) કાગળ જુએ છે. [તેથી] તે [શુભ શુકન આ-
પનાર] કાગડાના યુધ્ધ વખાણે છે, [અને કહે છે કે] અરે બાક !
તું ખસુમ જગન મૂકી દે [ને અહિં સુખે રહે] !

હે કમળ ! (તે સ્ત્રીના) મ્હો આગળ તું મલીન જણાય છે.
જા, જા, પાણીમા ન્હાઈ આવ (મ્હો ઘોઈ આવ). અરે દાડિમ !
તું (એ સ્ત્રીના) મ્હોમાના હાતને તારા પીજ (પાણી) દેખાડ માં.

પૃષ્ઠ ૩૮-૩૯.

મુજ કહે છે — હે મૃણાલવતી ! જોખન મધુ તેને માટે જુર માં
(શોક ન કર) જો સાકરના સો કકડા માથ, તોયે તે ચૂરીચૂરી થયેલી
પથ્થ મીઠી લાગે છે

મુજ કહે છે — હે મૃણાલવતી ! જે મતિ પછીથી સાપડે છે
તે જો પહેલી સાપડી હોય તો કોઈ નિધન વેડે નહિ.

અરે મુજ ! તું ઝોળી છુતીનેજ કેમ ન મુઓ ? તું (જળીને)
રાપોડીનો ઢગતો જ કેમ ન થયો ? જેમ માકડું (નઆવાય છે) તેમ
તુ ઘેર ઘેર નઆવવામા આવે છે !

સાગર (સરખી) ખાઈ હતા, લંકા (સરખો) ગઢદતો ને રાવણ
રાજા (સરખો) ગઢવી (ગઢરક્ષક, દુર્ગપાલ) હશે. (પશુ) ભાગ્યના
દાયે સહી ભાગી (ખરબાદ થઈ) ગયું. (માટે) હે મુંજ ! તું વિપાદ
(અપસોસ) કર માં.

અરે દિણા દુગર (ગદુઆ) ગિરનાર ! તેં મનમાં (એવો તે)
દેવ કેવો ધર્મો છે કે રાખેંગાર મરાતા છતાં (મારીતાં) એક પથ
સિખર તારું છુટી પડ્યું નહિ ?

અરે રાજા જમસિંહ (જેમલ) ! તું (મને) વળી વળી બળા-
ત્કારે (મોહી) મેંદ્ર જા માં. (તેમ કરવામાં માત્ર) માહું (ચિમ્ત))
જ થશે નવધન (સુદર મેંદ્ર) વિના જોમ નદી નવા વહેલો વહેતો
નથી, તેમ આ (રાણકદેવી પથ) નવા વહને આરનાર નથી.

વડવાણ વડવાણ (વાટીતડ) વીમારતાં વીસ રાતું નથી. [તેની
પાસે વહેનારા] હે બોલાવા ! [આ મારા] સોના સમા પ્રાણ તારાજ
વડે [તારું] ભોગવાઓ !

બ્યારે [જહા] એક ધડ છતાં દસ મ્હોતો રાવણ જનમ્બો
(જાવડ) ત્યારે જનની ચિત્તે છે કે [આના] કપા મ્હોતો કીર
[દુધ] પાઉં ?

હિંમ્બરરપ [ચિત્તિ જની છે એવો] આ જનમ છુટી પડ્યો
[ગડ] ! ન મેં સુબટનાં ખર્જી ભાગ્યાં, ન મેં તીખાંતુગં માપ્યાં,
ન કે મેં ગોરીના ગળે જાય ભીક્ષવી.

દીકરી [ધી] દીકરા ને પત્ની [કલ્પ] ને શું કરશે ? ખેતી
[કરસણ] વાડીને શું કરશે ? આવડું (તેમ) જવું એકવા જ છે,
ને તે પથ બને હાથ ખંખેરીને [દાદિ].

પૃષ્ઠ ૩૨-૪૦-૪૧.

વાપસ (કામડો) હડાવતાં [બીએ] એકાએક (સહસ્રત્) પિયુ પ્રવાસથી આવી પહોંચેલો જોયો; [એટલે એમ થયું કે] અર્ધા ખસેયો જોય [સુકામલાં કાંડાંથી] નીકળી-પડ્યાં ને અર્ધા તડાક કરીને (કુવતાં કાંઠે જ) કુરી ગયાં !

[આપુ] હપડા ! તડાક કરીને ફરી જા, કાલસેપ (વાર) શા માટે [કરે છે] ? હું જોઉં તો ખરી કે ભૂડો વિધાતા સંકડો દુઃખ (નો ખાર) તારા વિના [વહચિણું] કહિ મૂકે છે ?

બધો એ મંમાર વડાઈ (વહુલણ) માટે (તળેણ) તરફડિયાં મારે છે પશુ વડપશુ તો હાથ મોકળો રાખ્યાથી પમાય છે.

હે ફતી ! જો એ ઘેર આનતો નથી, તો તેમાં તારૂં મ્હો હતું શા માટે નીચું નામે છે ? તું જો મારી સખી તેનું વચન જો ઉઘાપે છે (જળજળ) એ (આજથી) મારો પિયુ ન હોય.

જો તે [ખરા] રનેદવાળી [હશે] તો મુઠ્ઠા હશે; જો જીવતી હશે, તો નિઃરોહ જ [હશે]. બે એ પ્રકારે ધણિપાણી (ધળ) ને [તારે લીધે] જોઈ જા. અરે ખળ મેહ ! તું શાં માન્યા કરે છે ?

મુખા (હ્યાલ) બપેયા ! જળે તારી અને બ્હાલાએ મારી બન્નેએ [બન્નેની] આશા પૂરી નહિ. [હવે] પિંડ પિંડ બચીને [તું] કેટલું રડીશ ?

હાથમાં જોરી ખટકે છે ને ગળમાં મેદુલો ધુરકે છે. વરસાતની ઝણમાં જોતું વસતું સંકટ પ્રવાસીઓને થઈ પડે છે.

સાગરનું તેટતેટલું પાણી છે [ને] તેટતેટલો વિસ્તાર છે. પરંતુ તરસા નિવારનાઈ પળીબર પશુ નથી. છતાં દુષ્ટ મુઠ્ઠા કરે છે !

જ્યાં ચંદ્રમંદળ દીઠું, ત્યાં અસતીઓ નિઃશંક હીસી (હરખાઈ)

" (હાંહા) રાહુ ! પ્રિયજનનો વિઝેડ (વિજેગ) પાડનારા ચાંદની ગળી જા-ગળી જા ! "

તે દીર્ઘનેષુ અન્ય જ, તે બુદ્ધની જોડી અન્ય જ, તે રતનનો વિસ્તાર અન્ય જ તે મુખકમળ અન્ય જ, તે કુચકલાપ (અંબોડો) અન્ય જ, અને જે વિધિએ તે શુભ અને લાવણ્યના નિધિ (ભંડાર) રૂપ નિતમિત્રી (સ્ત્રી) થકી તે પશુ પ્રાપ્ત : (અદૃષ્ટા) અન્ય જ.

પિયુના સમાગમમાં નીંડડી [આવે] કેવી ? પિયુ પરોક્ષ છતાં [પશુ નિદા] કેમ [આવે] ? એમે નહિ ને તેમે નહિ જાને (રહસ્યની) નીંડ મેં વણસાડી.

જે વહાલા દેશમાં પિયુનું પરમાણું (=પત્નો) મળે, તદ્દિ (મારે) જવું (એટલે) જો (એ) આવે તો અણ્યાય, નહિ દો ત્યાં જ નિવાસુ (=આયુષની સમાપ્તિ),.

તે પ્રવામે જતાં જ્યારે મ થે મધ નહિ ને તેના વિપેક્ષે મુર્ધ નહિ, ત્યારે મુદાગી સ્વામીને સંકેસકા દેવીએ લાજવું.

કચડ કચડ ખવાતું નથી, ગટમટ પીવાતું નથી; (છતાં) એમ જ નેજે પિયુ નિહાળ્યા કરતાં સુખ (સુરુષ્ટકી) એ.

સિર પર શ્રરણ શરીરની (વચ્ચે) લોમડી (=આમળા) છે ને જાને (પૂરા) વીસ મણકા (એ) નથી. તોયે [તોવિ] તે મુખ્યા વડે આમડિયા ઉઠાવેલ કરાવાવા.

આમળાં ડુંગરોએ લાગ્યાં છે (તે જોઈ) પંથી રડતો જાપ છે (ને વિચારે છે કે) આવા (મોટા) ડુંગર મળી જવાના મનવાયો જે છે તે ધણુ (, = પત્ની, ધણિયાણી) ના (મિલનના મનવાયો) કેમ ન (હોય) *

‘‘ખેખી શિર ચડી જેમે છે, ધન તોડે છે ને ડાળ મોડે છે; તોયે
મહાદુમ પક્ષીઓને [સડળાહું] અપરાધી કરતું (= મૃત્યુવૃત્ત) નથી.’’

પૃષ્ઠ ૪૪

જેમાં મુંઝવું પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું તે ડોળામણ જળ (પોતો)
જે (જે) હાથે પીધું હતું તે જે હાથ ચૂની ચૂનીને વિમ (=કમળદડ)
રૂપ વિષ જેના ચરીરે (લપેટાવત) છે એવી તે+ મૃત્યાવસ્તી જીવને
ટકાવી રાખે છે. *

ખાંભા છોડીને તું જા. તેમ (બન્ને) થાઓ. એમાં શું છે [કોલોસુ] ?
હો રીમાવલા [સરોસુ] મુજ ! (આ મારા) હમયેથી તીસરે (=ગદગી
ગાય) તો તો હું જાણું (કે તું મને છોડીને ગયો).

પૃષ્ઠ ૪૫.

સ્વામી (=માલીક) નો બારે બાર પેખીને ઝારિયો મનમાં
હેરાય છે [વિસ્ત્રાહ] કે (મારા) જે ખંડ કરીને દો દેશ મને કેમ નથી
જોતરતા ?

બહુ હતું જે જહન ! મારા કંથ મરાયા. જે (ને) બાગીને
(=હારીને) લેર આવત, તો હું સમાજી સખી મો [વમ્બેસિઆ]
આગળ લાગી મરન.

જીવતર કાને વહાણું નથી ને ધન કાને ઇંદિ નથી ? [પરંતુ]
અવસર આવ્યે તે જે એ સત્પુરુષ તરણા સમાન ગણે છે.

‘‘અમે (તે) મોઢા હિયે ને (અરે) રિપુ (તો) બહુ છે’’

+ મૃત્યાવસ્તી નામમાં પણ ‘‘મૃત્યાવ ઝોટમે કમળના દાઢ
-વિસવાળી’’ એવો અર્થ છે.

પેખી શિર ચડી એસે છે, ફળ તોડે છે ને ડાળ મોડે છે; તોયે મહાદુમ પેક્ષીઓને [સડળાઈ] અપરાધી કરવું (= મણવું) નથી.

પૃષ્ઠ ૪૪

જેમાં મુંઝવું શ્રુતિનિબ્ધ પાત્રું હતું તે ડોળાયણું જળ (પોતે) જે (જે) હાથે પીધું હતું તે જે હાથ ચૂની ચૂનીને વિમ (=કમળદંડ) રૂપ વિષ જેના શરીર (લગેટાયણ) છે એવી તે+ મૃણાલવતી જીવને ટકાવી રાખે છે. *

ખાંચ છોડીને હું જા. તેમ (મને) ધાઓ. એમાં યું છે [કોદોસુ] ? હું રીમાવલા [સંદોસુ] મુજા. (આ મારા) હમયેથી નીસરે (=ગટખી જાય) તેા તેા હું જાણું (કે તું મને છોડીને ગયો).

પૃષ્ઠ ૪૫.

સ્વામી (=માલીક) નો બારે બાર પેળીને ગોરિયો મનમાં હેરામ છે [વિસ્તદ] કે (મારા) જે અંડ કરીને દો દેશે મને કેમ નથી જોતરતા ?

બહુ હતું જે જાહેન ? મારા કંથ મરાયા. જે (ને) ભાગીને (=હારીને) ઘેર આવત, તેા હું સમાજી સખીઓ [ચમંસિઆ] આગળ લાજ મરત.

જીવતર કોને વહાણું નથી ને ધન કોને ઇંદિ નથી ? [પરંતુ] અવસર આવ્યો તે જે એ સત્પુરુષ તરજા સમાન ગણે છે.

“અમે (ત્રિ) ઘોડા છિયે ને (અરે) રિપુ (તો) જલુ છે”

* મૃણાલવતી નામમાં પશુ “મૃણાલ એટલે કમળના દાણ-વિસવાળી” એવો અર્થ છે.

એમ કાચર જ બોલે [મળન્તિ]. મુખે ! તું ગગનતળ નિહાળાને જો કે
કેટલા જ્યોત્સ્ના (ચંદ્રની) ફરે છે. રાતે અનુવામ આપે છે ?

અહીં ! તું આળપપાળ (=ખોટું ખોટું) માં બાળ. માગ
કંથના બે દોષ છે (જ). આપતા હું કેવળ કગરી-બાકી રહી છું;
ને ઝૂઝતાં તરવાર કગરી-બાકી રહી છે

હે સખી ! પારકા (સુમતી) બાબ્યા હશે, તો મારા શિષ્ય
(બગાડયે બાગ્યા હશે). પણ જો આપણા (સુમતી) બાબ્યા હશે,
તો તે મરાયે (બાગ્યા હશે).

વહાલી બાપીકા બ્રૂમ [મૂંઢડી] અવરે 'ચંપાય-ચાંપી' નય,
ત્યારે પછી (તેવે) પુત્ર જનમ્યે [જાયે] મુખ્ય શો [કચણ] ને મુખ્ય
અવશ્ય શો ?

મારા કંથ જોડકા [=ગામ] માં છનાં અંપકું બને કેહું ? કાં તો
તે શિષુના શ્વિરે અથવા તો આપણા-પોતાના શ્વિરે આપને તે
નક્કી [ન મન્તિ].

અરે મૂખા ! દેશ સરિતાએ નહિ, તળાવે [સરિ] નદિ, સ-
રાવરે નહિ ને વાડીઓ (ઉઝાણ) ને વનોએ નહિ, પણ નિવાસ
કરી રહેલા સુજનોએ રમખીય બને છે-ચોબે છે.

અરે હૃદિ ! જો વેરી ધણા છે તો શું આબમાં ચડી જમ્યે ?
અમારે બે હાથ છે. કદીક (મરશે તો) મારીને મરિયે.

પાયે આંતરકું વગમ્યું છે, શિર ખાંધ ઉપર સગી પડ્યું છે, તોયે
કદાર ઉપરજ રડો હાથ છે-(એવા) કંથનાં [દૂં] ઓવારખાં સેજ છું.